

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
БОХТАР БА НОМИ НОСИРИ ХУСРАВ»**

ВБД: 891.551.3(092) 83.3 (5 тоҷик)-8 Н20 *Ба ҳуқуқи дастнавис*

НАИМЗОДА ҚУДРАТУЛЛО ҚАҲОР

**ШАВКАТИ БУХОРОӢ ВА МАҚОМИ Ӣ
ДАР АДАБИӢТИ ФОРС-ТОҶИК**

ДИ С С Е Р Т А Т С И Я

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои
филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.01.00 – Адабиётшиносӣ
(10.01.01 – Адабиёти тоҷик, равобити адабӣ)

МУШОВИРИ ИЛМӢ:
доктори илмҳои филологӣ, профессор
Тағаймуродов Рустам Ҳақимович

БОХТАР – 2025

ИСТИЛОҲОТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Адоти ташбеҳ – воситаҳои санъати маънавии ташбеҳ (масалан, чун, мисли, монанди, ба сони ва ғайра).

2. Вобастаҳои ададӣ (determiner) – яке аз вижагиҳои барҷастаи сабки ҳиндӣ, ибораҳои ададӣ.

3. Мусиқии берунӣ – «ҳамон чизест, ки вазни арузӣ хонда мешавад ва лаззат бурдан аз он амри ғаризест, ё наздик ба ғаризӣ» [Шафеии Кадканӣ 1389, с. 96].

4. Нумератив – вазни арузи робитаи садоноку ҳамсадо, сокину мутаҳаррик ва ғ.

5. Мусиқии канорӣ – «авомилест, ки дар низоми мусиқоии шеър дорои таъсир аст, вале зуҳури он дар саросари байт ё мисраъ қобили мушоҳида нест. Баръакс, мусиқии берунӣ, ки таҷаллии он дар саросари байт ва мисраъ яқсон аст ва ба таври мусовӣ дар ҳама ҷо ба як андоза ҳузур дорад. Қилваҳои мусиқии канорӣ бисёр аст ва ошқортарин намунаи он радиф ва қофия аст ва дигар такрору тарҷеъҳо» [Шафеии Кадканӣ 1389, с. 142].

6. Ҳисомезӣ (synaesthesia) – иборат аст аз илқои маънӣ ва таркиботу таобире, ки ҳосили он аз омехта шудани ду ҳис бо якдигар ё ҷонишинии онҳо хабар диҳад» [Шафеии Кадканӣ 1375, с. 41].

7. Тасвирҳои мутанокиз – (охуторон)–тасовире аст, ки ду рӯи таркиби он ба лиҳози мафҳум якдигарро нақз мекунанд» [Кадканӣ 1368, с. 54].

ИХТИСОРАҲО:

1. б. – барг
2. в/ваф – варақ, вафот
3. КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ
4. м. – мелодӣ
5. ҳ.қ. – ҳичрӣ-қамарӣ
6. ҳ.ш. – ҳичрӣ-шамсӣ
7. с. – саҳифа / сол
8. а. – аср
9. Д – Девони Шавкати Бухорӣ
10. т. н. - теъдоди нашр
11. н. х. - нусхаҳои хаттӣ
12. А. Б. - тартиби нусхаҳои девон

МУНДАРИЧА

Истилоҳоти истифодашуда.....	2
Ихтисораҳо:	3
МУҚАДДИМА	6
БОБИ I. ШАВКАТИ БУХОРОӢ ВА ВАЗЪИ ЗАМОНИ ЗИНДАГИИ Ӯ	28
I.1. Авзои сиёсӣ, адабӣ, фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон дар асри XVII.....	28
I.2. Шавкат дар сарчашмаҳои адабӣ-таърихӣ	36
I. 3. Нақду баррасии мероси адабии Шавкат дар таҳқиқоти илми муосир	61
ХУЛОСАИ БОБИ I	75
БОБИ II. ВИЖАГИҲОИ ЖАНРИИ ДЕВОНИ ШАВКАТИ БУХОРОӢ	77
II. 1. Қасоид	79
II. 2. Ғазалиёт	93
II. 3. Қитъаот.....	105
II. 4. Рубоӣёт	116
II. 5. Фардбайтҳо	125
ХУЛОСАИ БОБИ II	135
БОБИ III. ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ АШЪОРИ ШАВКАТ	137
III. 1. Мавзуи ишқ дар ғазалиёти Шавкати Бухороӣ	137
III. 2. Тасаввуф ва ирфон	146
III. 3. Тасвири авзои замон дар ашъори шоир	161
III. 4. Мавзуи ахлоқ дар ғазалиёти Шавкат.....	165
III. 4.1. Одобӣ суҳбат ва риояти хомӯшӣ	168
III. 4.2. Таблиғи хоксориву тавозуъ ва тавсифи зиндагӣ	171
III. 4.3. Васфи ҷавонӣ ва интиҳоби дӯст	175
III. 4.4. Тасвири табиат дар ғазалиёти шоир	179
III. 5. Устура ва ривоят дар шеъри Шавкат	183
ХУЛОСАИ БОБИ III.....	196
БОБИ IV. ВИЖАГИҲОИ САБКИ ШЕЪРИ ШАВКАТ.....	198
IV. 1. Сабки ҳиндӣ ва вижагиҳои сабки инфиродии сухани Шавкат.....	198

IV. 1.1. Тасвирҳои мутаноқизнамо дар шеъри Шавкат.....	218
IV. 1.2. Ҳисомезӣ.....	224
IV. 1.3. Вобастаҳои ададӣ (Микёсҳои шоирона).....	230
IV. 1.4. Таркибҳои хос ва бадеъ.....	235
IV. 1.5. Услуби муодила ва эҷоди мативҳои нав.....	241
IV. 2. Таъсирпазирии Шавкат аз шоирони гузашта	246
IV. 3. Таъсири шеъри Шавкат ба ашъори шоирони пасоянд.....	264
ХУЛОСА АЗ БОБИ 4.....	274
БОБИ V. НАҚШИ ВОСИТАҲОИ ТАСВИРИ БАДЕӢ ДАР АШӢОРИ ШАВКАТИ БУҲОРОӢ.....	276
V. 1. Тавсиф	279
V. 2. Ташбеҳ	282
V. 3. Тамсил.....	290
V. 4. Талмеҳ.....	296
V. 5. Иҳом ва анвои он.....	304
V. 6. Муболиға.....	316
V. 7. Тазод.....	318
V. 8. Истиора	321
V. 9. Таҷнис	323
V. 10. Санъати эънот	325
ХУЛОСАИ БОБИ 5.....	326
ХУЛОСА.....	328
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	337
КИТОБНОМА:	339
ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТ АЗ РӢӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	369

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Адабиёти форсу тоҷики асри XVII аз давраҳои муҳимми таърихи адабиёт ба шумор меравад, зеро дар ин давра сабки хиндӣ ба ашъори шоирон роҳ ёфт ва шоирони алоҳида тавонистанд, ки дар тақомули жанри ғазал нақши намоён гузоранд. Аз ин рӯ, таҳаввул ва камоли шеваи нигоришу баён дар осори суҳанварони сабки хиндӣ то ҳол мавриди омӯзиш ва пажӯҳиши суҳаншиносон қарор дорад. Бо он ҳама ҷустуру пажӯҳишҳое, ки то имрӯз дар ин самт анҷом ёфтаанд, ҳаққи шинохт ва ошноии суҳансароёни зиёди ин шева ҳанӯз бар мост. Афзун бар ин, шарҳу баррасии зиндагинома ва осори адабиву маънавии як гурӯҳ шоирон аз назари адабпажӯҳон дур монда, ба таври зарурӣ мавриди арзёбӣ қарор нагирифтааст.

Муҳаммад Исҳоқ Шавкати Бухорӣ як тан аз суҳанваронест, ки ўро дар ҳунари ғазалсарӣ мумтоз медонанд. Ҳарчанд ки Шавкати Бухорӣ дар эҷоди шеър ҷойгоҳи баланд дорад, то ҳол зиндагӣ ва мушаххасоти мавзуии ашъори вай дар адабиётшиносии муосир ба таври шоиста мавриди таҳқиқу пажӯҳиш қарор нагирифтааст. Чунин ҳолат зарурати таҳқиқи марҳалаҳои рӯзгору масъалаҳои таснифи жанрии осор ва вижагиҳои сабкшиносии мероси адабии Шавкати Бухориро ба миён мегузорад. Бинобар ин, масоили вобаста ба афкори адабӣ, вижагиҳои услубиву бадеӣ ва ҳунари суҳанофаринӣ дар ашъори Шавкати Бухорӣ аз масъалаҳои марказии баррасишаванда дар диссертатсияи мо маҳсуб меёбанд. Азбаски то ҳол дар кишвари мо рӯзгору осори Шавкати Бухорӣ ба таври зарурӣ таҳқиқ нашудааст, мо масъалаҳои марбут ба зиндагинома, робитаи эҷодии ў бо ҳамзамонон ва мақому манзалати адабиву ирфонии ин суҳанварро мавриди пажӯҳиш қарор додаем. Инчунин, дар диссертатсия оид ба пажӯҳишу арзишдовариҳои муҳаққиқони гузаштаву муосир роҷеъ ба эҷодиёти Шавкати Бухорӣ суҳан рафтааст.

Муаллифони сарчашмаҳои адабиву таърихӣ ва муҳаққиқони ватаниву бурунмарзӣ, ки ба рӯзгор ва осори Шавкати Бухорӣ таваҷҷуҳ кардаанд, ўро дар ҳунари суҳанварӣ тавонманду нодирагуфтор таъйид карда, доир ба фазлу дониши вай суҳан ба миён овардаанд [Малеҳо 1348, в. 176^б; Ҳазин 1334,

с. 66-69; Насрободӣ 1317, с. 643-644]. Воқеан, нақши Шавкати Бухорой дар тақомули адабиёти форс-тоҷик назаррас буда, омӯхтани ҷанбаҳои ашъори ӯ заминаҳои ташаккули шеъри сабки ҳиндиро равшан карда, баррасии як қатор мухтассоти қасидаҳо, ғазалиёту қитъаот, рубоиёт ва тақбайтҳои Шавкати Бухорой раванди тақмилу ташаккули ин жанрҳоро дар сабки ҳиндӣ муайян месозанд. Аз ин рӯ, баррасии масъалаи замонӣ зиндагӣ, мероси адабӣ ва мақоми Шавкати Бухорой дар тақомули адабиёти форс-тоҷики асри XVII ва асрҳои баъдӣ муҳим буда, омӯзиши ин мавзӯ шинохти вазъи сиёсӣ адабии садаи мақбурро қимат қўяд.

Шеъри Шавкати Бухорой, махсусан ғазалиёти ӯ, маънӣ ва тасвирҳои тоза фарогир буда, ба эҷодиёти як қатор шоирони пасованд таъсир гузоштааст, ки далели нақши шоир дар тақомули ғазал мебошад. Аз ҷониби дигар, яке аз сабабҳои асосии то ҳол қамтар истиқбол ёфтани ғазалиёти Шавкат аз ҷониби тазкиранигорон ва ихлосмандони шеър печидагӯӣ дар маҷмӯи офаридаҳои шоир аст, ки аз ҷониби ҳамасрон Малехи Самарқандӣ [Малех 1348, ҷ. 176^б], Мир Абдураззоқи Хавофӣ [Хавофӣ 1985, с. 588] маърифи интиқод қарор гирифта, нигоштаанд, ки шеъри ӯ маънӣ надорад. Ба назари мо, сабаби қобили қабули ҳамагон нағшатани наҳваи баёни Шавкат, пеш аз ҳама, дорои завқи баланд будани ӯ, одатсизӣ ва мувофиқ наомадани завқи шоир ба завқи ҳоким дар ҷомеа аст.

Назари муаллифони сарчашмаҳои адабӣ таърихӣ бар он аст, ки Шавкати Бухорой аз намоёндагони маъруфи сабки ҳиндӣ баршуморида мешавад ва ин назар моро ба он водор менамояд, ки сабки ҳиндӣ будани шеваи ғазалиёти шоирро ба василаи абзори муқарраркардаи назарияшиносон бо асосҳои илмӣ собит созем. Ҳамзамон бояд муайян созем, ки сабаби таъсири истиқболи шоирони баъдӣ аз шеъри Шавкати Бухорой қадом аст. Дар маҷмӯ, ашъори шоир дар гузариши адабиёти форсии тоҷикӣ то қадом андоза муҳим ва нақшгузоранд, ки аз масоили баҳсбарангез дар қатори илмӣ мо ба шумор мераванд.

Бо дарназардошти ин, мо дар назди худ вазифа гузоштем, ки мавзуъу мухтаво, сохтору сабк, воситаҳои баёну тасвир ва таъсирпазирию таъсиргузорию ғазалиёти Шавкати Бухороиро дар ин диссертатсия ба риштаи таҳқиқ кашем.

Аз ахбори мавҷуд дар сарчашмаҳо тасвири умумии рӯзгор ва осори ин шоирро то андозае метавон ба даст овард. Илова бар ин, нуқтаи назари муаллифони тазкираҳо ва дигар маъхазҳо оид ба баъзе санаҳои таърихӣ ихтилоф доранд. Ин амал далели он аст, ки таҳиягарони маъхазҳо ва ноширон дар нашрҳои баъдӣ даст ба таҳриру тасҳеҳ задаанд. Бо сабаби он ки матолиби муҳолиф дар сарчашмаҳо фаровон ба назар мерасанд, мо кӯшиш кардем, ки чунин маълумотро зимни муқоисаву муқобала бо ҳамдигар мавриди баррасӣ қарор дода, натиҷаи илман собитшударо мавриди арзёбӣ қарор диҳем. Пажӯҳиши ин ва дигар масоили аҳвол ва осори Шавкати Бухорой аз мубрами мавзуи таҳқиқ ба шумор мераванд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуъ. Дар густараи таҳқиқоти адабӣ то имрӯз метавон бархе аз пажӯҳишгаронро пайдо кард, ки баъди гузашти солҳои зиёд рӯзгор ва осори Шавкати Бухороиро ба арсаи пажӯҳиш кашидаву номи ўро дубора эҳё намудаанд.

Аз ҷумла, дар адабиётшиносии Эрон то имрӯз аз ҷониби бархе аз муҳаққиқон, ҳамчун Забехуллоҳи Сафо, Сируси Шамисо, Муҳаммад Ғуломризоӣ, Хадича Раият, Маъсум Ҳусайнпур Муродӣ, Муҳаммад Амири Машҳадӣ, Раҳима Ривоз ва Лайлои Ибоднаҷод, Муҳаммад Баҳроми Асил, Аюби Кӯшон, Ҳамидризо Фарзӣ, Ҳамид Деҳнабӣ ва дигарон дар бораи аҳволу осори Шавкати Бухорой мақолоти арзишманд навишта ва ё зимни мавзуоти гуногун ишороте ба ин шоир кардаанд.

Забехуллоҳи Сафо дар асари «Таърихи адабиёт дар Эрон» дар асоси маълумоти тазкираҳо дар бораи зиндагинома ва баъзе вижагиҳои эҷодиёти шоир сухан гуфта, нусхаҳои девони ўро муаррифӣ намудааст. Ин муҳаққиқ дар китоби мазкур доир ба махсусияти ғазалиёти Шавкати Бухорой, ки ба мавзуи таҳқиқи мо дахл дорад, назари иҷмолӣ намуда, ибраз медорад, ки: «...дар миёни

он суханҳои мавҳуми дерёб, байтҳои дилпазири тоза ва бисёр латиф ҳам кам нест» [Забехуллоҳи Сафо 1369, с. 1336].

Муҳаммад Ғуломризоӣ – муаллифи китоби «Сабкшиносии шеъри форсӣ: аз Рӯдакӣ то Шомлу» зимни баррасии масъалаҳои тахайюлотӣ бориқ ва дурпарвози шоирони сабки ҳиндӣ ва исфаҳонӣ ба шеъри Шавкати Бухорӣ назари интиқодӣ намуда, қайд мекунад, ки: «...баъзе аз шоирон: Ғании Кашмирӣ, Шавкати Бухорӣ, Носиралӣ Сарҳиндӣ, Бедил Дехлавӣ шеваи ҳаёлбандиро идома дода, маъмулан дар он шева ифрот кардаанд» [Ғуломризоӣ 2017, с. 204]. Бояд гуфт, ки сабаби мавриди интиқод қарор гирифтани Шавкат аз ҷониби Ғуломризоӣ ва дигарон ба шеваи баёни шоир, ки ба нозукҳаёли ва печидагӯӣ дар сабки ҳиндӣ роиҷ буд, рабт дорад.

Дар муаррифии Шавкати Бухорӣ хидмати Сируси Шамисо шоиста аст. Ё соли 1382 ҳ. қ. – 2004 м. матни интиқодии «Девони Шавкати Бухорӣ»-ро бо таҳқиқ, тасҳеҳ ва муқаддимаи муфассал дар асоси муқобалаи нусхаҳои хаттӣ (китобхонаҳои «Мадрасаи Олияи Дакка», «Донишгоҳи Дакка», «Остони қудси разавӣ») ба таъб расонид, ки шомил 9 қасида, 23 рубоӣ, 1178 ғазал, 567 такбайт, як қитъа ва як моддаи таърих аст [Сируси Шамисо 1382, 532 с.]. Муқобалаи ҷопи техронии «Девони Шавкати Бухорӣ» бо нусахи махфӯз дар китобхонаи Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон [Шавкати Бухорӣ, №610] нишон дод, ки байни онҳо тафовути зиёд вуҷуд дорад ва бархе аз абёти ғазалҳои Шавкат аз назари муҳаққиқи эронӣ (бо дарназардошти он ки нусхаҳои мазкур дастрас набудааст) дур мондаанд.

Ҳадича Раият пажӯҳишero бо номи «Фарҳанги ташбеҳот дар девони Шавкати Бухорӣ» дар ҳафт фасл анҷом дода, доир ба зиндагӣ, осор ва вижагиҳои шеъри ӯ маълумоти иҷмолӣ медиҳад. Аз ҷумла, дар ин пажӯҳиш зикр шудааст, ки: «...Шавкати Бухорӣ аз шоирони на чандон машҳури сабки ҳиндӣ аст, ки бад-ин шева рафта ва дар ҳамон дараҷа аз ҳаёлпардоз ва нозукандеше аст, ки Абдулқодири Бедил бад-он расида» [Ҳадича Раият. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 16.06.2017].

Маъсум Ҳусайнпур Муродӣ дар таҳқиқоти хеш таҳти унвони «Баррасии авомили ибҳом дар девони Шавкати Бухорой» соли 1390 рисолаи пажӯҳишӣ таълиф намуда, дар бораи омилҳои гароиш ба иҳом дар шеърӣ Шавкати Бухорой изҳори назар намудааст. Ин муҳаққиқ аз баррасии иҳом дар шеърӣ Шавкат ба натиҷае мерасад, ки: «...чунон дар олами ваҳму хаёл зиндагӣ мекард, ки ба ҷои шеър муаммо месароид» [Маъсум Ҳусайнпур Муродӣ 1390, с. 4].

Дар «Фаслномаи пажӯҳишҳои адабӣ ва балоғӣ»-и Донишгоҳи Систон ва Балучистон мақолаи Муҳаммад Амири Машҳадӣ, Раҳима Ривоз ва Лайлои Ибоднаҷод бо номи «Корбурди иҳом дар ғазалҳои Шавкати Бухорой» интишор шуда, дар он роҷеъ ба мавқеи истифодаи санъати бадеии иҳом ва анвои он дар ғазалҳои шоир ибрози назар шудааст [Муҳаммад Амири Машҳадӣ, Раҳима Ривоз ва Лайлои Ибоднаҷод 1397, №23, с. 27-46].

Муҳаммад Баҳроми Асил, Аюби Кӯшон ва Ҳамидризо Фарзӣ дар «Фаслномаи матншиносии адаби форсӣ» пажӯҳишро ба номи «Нақди девони ҷопии Шавкати Бухорой ва лузуми тасҳеҳи маҷдуди он» тобистони соли 1399 нашр намуданд. Нигорандагон ҷопи интиқодии «Девони Шавкати Бухорой»-ро, ки аз ҷониби Сируси Шамисо нашр шуда буд, ноқис ва ғайриилмӣ шуморида, бо истифода аз 6 нусхаи хаттии мунтахаб аз 30 нусхаи хаттии дастрас ба тасҳеҳи девон эҳтимом меварзанд. Саранҷом муҳаққиқон бо интиҳоби шеваи тасҳеҳи байнобайн ишқолоти мавҷуд дар девони ҷопиро, ки 360 маврид ёддошт ва дар 9 бахш табақабандӣ шуда буд, пешниҳоди баррасӣ карда, нусхаи комилтареро омода карданд [Муҳаммад Баҳроми Асил, Аюби Кӯшон ва Ҳамидризо Фарзӣ 1399. Захираи электронӣ. Ҳолати дастрасӣ https://rp11.ui.ac.ir/article_24462.html. Таърихи пазириш 28.10.2018].

Ҳамид Деҳнабӣ – устоди Донишгоҳи Техрон дар шумораи рақами 10 моҳномаи таҳассусии сабқшиносии назму насри форсӣ – «Баҳори адаб» мақолаеро зери унвони «Ҷилваҳои сабки ҳиндӣ дар ашъори Шавкати Бухорой» дарҷ намуд. Дар ин мақола муҳаққиқ пас аз муаррифии Шавкати Бухорой ба баррасии ашъори вай аз манзари сабқшиносӣ бо таъкид ба вижагиҳои сабки ҳиндӣ пардохта, ба натиҷае расида аст, ки «...ашъори Шавкати Бухорой дар

тавсифи ишқ, ҳолот ва сифати маъшук аст, ки дар сабки ҳиндӣ ба печидагӯӣ мутамойиз шудааст ва сӯзу оху нола ва шикоят аз фироқи ёр сабки ашъорашро ғамгиро намудааст» [Дехнабӣ 1399, с. 248].

Алиакбари Деҳхудо дар таъя ба маълумоти тазкираи «Риёз-ул-орифин»-и Муҳаммад Ҳодӣ Ризоқулихон мутахаллис ба Ҳидоят дар бораи Шавкати Бухорӣ маълумот дода, дар ҳолати «...шӯридагии ҳол ва парешонии ҳаёл» қарор доштани ўро хабар медиҳад [Деҳхудо 1377, захираи электронӣ. (Ганҷур)].

Дар сомонаҳои мухталифи интернетӣ низ (ба мисли Донишномаи озод) метавон дар бораи зиндагинома ва намунаҳои ашъори Шавкати Бухорӣ маълумоти иҷмолӣ дастрас кард, ки дар онҳо назари муаллифон дар таъя ба сарчашмаҳои таърихӣ, роҷеъ ба лаҳзаҳои ҷудогонаи рӯзгори шоир ва намунаҳои ашъори ў сабт шудаанд.

Тавре мебинем, дар адабиётшиносии Эрон роҷеъ ба мушаххасот, мавзӯ ва мундариҷаи ашъори Шавкати Бухорӣ, махсусияти анвои адабӣ дар девони шоир, мақоми шоирӣ ва саҳми ў дар таҳаввули адабиёти форс-тоҷик пажӯҳиши комилтаре рӯйи қор наомадааст.

Ҳамзамон, бархе аз маълумотро дар бораи Шавкати Бухорӣ дар қутуби таърихи адабиёт, феҳристҳо, зерфаслҳои асарҳои гуногуни илмию оммавӣ низ метавон дастрас кард, вале дар ин маъхазҳои бузург дар бораи таркиби девон, мазмун ва мундариҷаи ашъори шоир, ки масъалаи мавриди таҳқиқи мост, иттилои васеъ ба ҷашм намерасад.

Дар Аврупо Ҳерман Эте, Эдуард Браун, Ян Рипка ва Иржи Бечка зимни баррасии масоили алоқаманд ба давраи сафавиён аз Шавкати Бухорӣ ёд намуда, роҷеъ ба ҳунари шоирӣ ў маълумоти иҷмолӣ додаанд. Бо дарназардошти маълумоти муаллифони тазкираҳо, ки дар давраҳои мухталиф роҷеъ ба шоир баён шудаанд, иттилои таърихнависон низ аз якдигар фарқ мекунаанд.

Ҳерман Эте – ҳоваршиноси олмонӣ дар «Таърихи адабиёти форсӣ» зимни баёни вазъи адабии асри сафавӣ аз шоирони ин аҳд Мирзо Ҷалоли Асир (ваф. 1049), Мир Наҷот ва ҷанде дигар ёдовар шуда, дар ин миён дар бораи

соҳибдеворон будани Шавкати Бухорой маълумот медиҳад. Ин муаллиф маълумоти тазкираи «Риёз-уш-шуаро»-и Волаи Доғистониро дар хусуси мавриди маломат қарор гирифтани шоирони зикршуда, аз ҷумла Шавкати Бухорой, бо сабаби лаҳни номатбуи шеърашон такрор намуда, қайд мекунад, ки: «...ҳамин маломатро дар ҳақиқи ду шоири мутааххир ва маъруф – Шавкат ва Мир Начот ба қор бурдааст» [Ҳерман Эте 1903, с. 198].

Иржи Бечка дар китоби «Адабиёти форсӣ дар Тоҷикистон» дар бораи ривоҷи сабки ҳиндӣ дар Мовароуннаҳр маълумот дода, қайд менамояд, ки: «...чеҳраҳои саршиносии ин сабк чун Соиб, Шавкат ва Бедил дар он рӯзгор дар зумраи мутафаккирони барҷаста ва бузург қарор доштанишон андешаҳои амиқи ҳудро дар қолаби бас печида ва душвор мерехтанд» [Иржи Бечка 1372, с. 20]. Тавре мебинем, ин муаллиф Шавкати Бухороиро аз чеҳраҳои саршиносии сабки ҳиндӣ меҳисобад ва дар қатори бузургтарин намондагони он чун Соиб ва Бедил қарор медиҳад, ки ба шукӯҳу азамати шоирии Шавкат далолат мекунад.

Дар асари «Таърихи адабиёти Эрон» Ян Рипка, Отакар Клима ва Иржи Бечка дар бораи шоирони аҳди сафавӣ маълумот дода, қайд менамоянд, ки: «...Шавкати Бухорой ва Бедил охири намондагони бузургии ин сабк ҳастанд, ки дар шеваи ҳиндӣ боз ҳам пештар рафтаанд, ҳарчанд Шавкат аз таваҷҷуҳе, ки дархӯраш буд, бархӯрдор нашуд» [Ян Рипка 1385, с. 425]. Иттилои мазкур асосан аз сарчашмаҳои адабии эронӣ гирифта шудааст, китоби номбурда аз ҷониби Исои Шаҳобӣ ба форсӣ тарҷума шудааст.

Аз ахбори муаллифони дар боло дарҷшуда бармеояд, ки асарҳои дар Аврупо батаърифи дар бораи рӯзгор ва мероси адабии Шавкати Бухорой иттилоъ диҳанд ҳам, дар онҳо роҷеъ ба мавзӯву мундариҷа, мухтассоти ашъори шоир ва мақоми ӯ дар адабиёт нуқтаи назари қобили мулоҳизае дарҷ нашудааст.

Дар шарҳи номи рус И. С. Брагинский дар асари таърихӣ худ бо номи «Из истории персидской и таджикской литературы» зимни зикри адабиёти асрҳои XVI-XIX дар мавриди равоии адабиёти тоҷикӣ аз Шавкати Бухорой сухан гуфта, бар он назар омадааст, ки: «Адабиёти тоҷик бо фарҳанги

мусулмони Ҳиндустон мустаҳкам алоқаманд буда, таъсири шоирони ҳиндумусулмон ва услуби ҳиндӣ ба ашъори шоирон чун Шавкати Бухорӣ тасодуфӣ нест» [Брагинский 1972, с. 505].

Шарқшиноси дигари рус Н. И. Пригарина дар китоби «Сабки ҳиндӣ ва нақши он дар адабиёти форсӣ» дар катори шоирони муваффақи сабки ҳиндӣ Муҳсини Фонӣ (ваф. 1670), Соибӣ Табретӣ (1601-1677), Ғании Кашмирӣ (ваф. 1688), Носиралӣ Сарҳиндӣ (ваф. 1697) Шавкати Бухориро номбар карда, иброз медорад, ки: «...намунаҳои шеърӣ баланди лирикиро дар ашъори шоирони ин давр метавон мушоҳида намуд» [Пригарина 1999, с. 46], ки Шавкати Бухорӣ яке аз онҳост.

Нусхаи дастнависи девони Шавкати Бухорӣ таҳти рақами 400 дар китобхонаи Ленинград мавсум ба Салтиков Шедрин нигоҳдорӣ шуда, ашъори шоирро муаррифӣ мекунад. Ин нусха соли 1919 аз Осиёи Миёна ба Ленинград интиқол ёфтааст. Акси ин нусха таҳти рақами 297 дар китобхонаи Мероси хаттии АМИТ маҳфуз аст.

Ҳамин тавр, И.С. Брагинский ва Н.И. Пригарина ба ҷуз шеваи баёни Шавкати Бухорӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ ва дар сабки ҳиндӣ эҷод шудани ғазалиёти шоир дигар роҷеъ ба сохтор, мавзӯ ва муҳтавои эҷодиёти Шавкати Бухорӣ назари худро баён накардаанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки масъалаи мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарордодаи мо дар адабиётшиносии рус низ ба таври комилу густарда омӯхта нашудааст.

Дар адабиётшиносии Ҳинду Покистон Муҳаммадафзали Сархуш дар «Каламот-уш-шуаро» [Сархуш 1951, с. 107-109] дар бораи Шавкати Бухорӣ иттилоӣ иҷмолӣ дода, роҷеъ ба мавзӯ ва мундариҷаи ғазалиёти шоир назари қобили таваҷҷуҳе изҳор накардааст.

Шиблии Нуъмонӣ дар китоби «Шеър-ул-аҷам» дар қисмати «Маводи тахайюл» дар бораи ниёзи тахайюл ба маълумоту мушоҳидот сухан ронда, дар радифи дигар шоирони сабки ҳиндӣ аз нозукҳаёлии Шавкати Бухорӣ ёдрас шуда менависад: «Ҷалоли Асир, Зилолӣ, Шавкати Бухорӣ, Бедил, Носиралӣ ва ғайраҳо аз як гул ва булбул девонҳое тартиб дода, шеърро шоириро гулзоре аз

вахму хаёл бино кардаанд» [Шиблӣ 1368, с. 32]. Ин сухани Шиблӣ то ҳоё
воқеият дошта, ишорат ба истеъдоду маҳорати суханофаринии Шавкат дорад.
Як андоза назари интиқодии Шиблиро, ки роҷеъ ба таҳаюлотӣ шоир баён
шудааст, 3. Сафо дуруст таъкид медорад ва менависад: «...Бояд бо нозукҳаёлии
ӯ буд, то ба ҳаёлҳои нозукаш расид ва ба мақсудаш пай бурд» [Сафо 1369, с.
1333-1339].

Дар тазкираҳои «Натоич-ул-афкор»-и Муҳаммад Қудратуллоҳи Гупомӯӣ,
«Хизонаи омира»-и Мирғуломалии Озод Шавкати Бухорӣ ҳамчун шоири
муваффақи сабки ҳиндӣ муаррифӣ шудааст.

Дар адабиётшиносии турк. Саҳми муҳаққиқи адабиёти форсӣ Турғои
Шафак дар муаррифӣ ва бозшинохти Шавкати Бухорӣ назаррас аст. Ин
муҳаққиқ ба тасҳеҳи интиқодии девони Шавкати Бухорӣ даст зада, дар
муқаддимаи он зикр мекунад, ки: «Шавкат дар Эрон чандон шинохта нест, вале
дар сарзамини имрӯзаи Усмонӣ тарафдорон ва пайравони зиёде пайдо кардааст.
Ба унвони мисол дар китобхонаҳои Туркия беш аз сад нусха аз девони Шавкати
Бухорӣ мавҷуд аст, вале дар китобхонаҳои Эрон ин теъдод аз даҳ нусха
таҷовуз намекунад» [Шафак 1386, с. 3]. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки чопи
интиқодии девони Шавкатро бо истифода аз сӣ нусхаи хаттии дастрас
пешниҳод намуда, нусхаи комилтареро ба даст оварад ва ба ин васила Шавкати
Бухориро миёни ҳаводорони шеърӣ форсӣ муаррифӣ намояд.

Ҳамзамон, дар маҷаллаи Институти илмҳои иҷтимоии Туркия фишурдае
бо унвони «Шарҳи Ҳаким ба девони Шавкат» (баррасии матни муқоисавӣ) аз
ҷониби Ҳаким Сайид Меҳмед Эфендӣ [Ҳаким Сайид Меҳмед Эфендӣ 2019, с.
44-58] – муаррих ва шоири асри XVIII, ки дар асоси шаш нусхаи дастрас аз
китобхонаҳои ин кишвар гузаронида шудааст, интишор шуд. Шарҳи навиштаи
Ҳаким Сайид Меҳмед Эфендӣ ҳамчун матни муқоисавӣ омода шуда, дар он
барои наздик шудан ба матни асли кӯшиш карда шудааст. Дар қори таҳқиқии
номбаршуда Шавкати Бухорӣ аз намоёндагони пешбари сабки ҳиндӣ
муаррифӣ шудааст.

Эмрулла Ёкут аз Донишгоҳи Мардин Артуклу зимни пажӯҳише бо унвони «Тасвирҳои муҳаббат: тасвирҳои муштараки сабки ҳиндӣ» дар бораи сабки ҳиндӣ ва таҳаввули он, инчунин, таъсири намояндагони ин сабк ба адабиёти турк изҳори назар намудааст. Аз ҷумла, муаллиф таъкид меорад, ки: «Дар байни шоирони сабки ҳиндӣ шоирони барҷастае, монанди Соибӣ Табрешӣ, Шавкати Бухорӣ ва Бедилӣ Азимободӣ буданд. Ин сабк аз асри XVII сар карда, ба адабиёти туркӣ таъсир расонд» [Эмрулла Ёкут. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 03.02.2023].

Дар маҷаллаи таҳқиқоти мероси усмонӣ – анъанаи классикии шарҳ «Шарҳи девони Шавкат» бо кӯшиши Юнус Эдиб – устои Донишгоҳи Бингел дар ҳаҷми 373 ҷарғи интишор шудааст. Юнус Эдиб яке аз шореҳони асри XVIII буда, дар китоби номбаршуда бар ғазалҳои Шавкат шарҳ навиштааст [Қизилтош Абдулқодир 2020, с. 151-176].

Сода Тоғул дар маҷаллаи иҷтимоӣ ва гуманитарии илмҳои назария, таҳқиқоти ҷорӣ ва тамоюлҳои нав дар Донишгоҳи Мардини Туркия мақолаеро бо унвони «Тасодуфи хушбахтона дар кӯчаи най» нашр намудааст. Дар ин мақола ашъори шоирони форс, аз ҷумла ашъори Шавкати Бухорӣ, бо роҳи муқоиса ба ашъори шоирони турк сурат гирифтааст. Муаллифи мақола онро: «...аломати ҳамкориҳои пуршиддат ва босуръати фарҳангӣ» меномад [Сода Тоғул. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 13.08.2022].

Алӣ Доғанер мақолаи таҳқиқотиро бо номи «Дарки Ватан дар шеъри Шавкати Бухорӣ» дар маҷаллаи илмҳои иҷтимоӣ нашр намудааст. Дар ин мақола орзуи Шавкати Бухорӣ барои бозгаштан ба ватан мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [3, с. 29-37].

Дар адабиётшиносии ўзбек таҳқиқоти муҳаққиқон Зайнал Ризоев ва Қаҳрамон Тухсанов ба ҳаёту фаъолияти эҷодии Шавкати Бухорӣ бахшида шуда, бархе аз масоили рӯзгору осори шоир баррасӣ шудаанд.

Зайнал Ризоев натиҷаҳои ҷустуҷӯю бозёфтҳои хешро оид ба ин намояндаи сабки ҳиндӣ соли 1961 дар шакли китобе бо номи «Шавкати Бухорӣ» нашр мекунад [Ризоев 1961, 126 с.]. Китоби мазкур ба забони ўзбекӣ

нашр шуда, дар он баъзе аз масъалаҳои ҳаёт ва эҷодиёти Шавкати Бухорой мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки дар асоси маводи мавҷуда ба тарзи муқоиса роҳи ҳаёти шоирро барқарор кунад.

Зайнал Ризоев соли 1971 дар китоби «Сабки ҳиндӣ дар шеърӣ форсии охири асри XVI ва аввали асри XVII» намояндаи барҷастаи сабки ҳиндӣ будани Шавкати Бухоройро махсус таъкид намуда, аз ашъори шоир намунаҳои шеърӣ ўро барои тақвияти андешаҳои ҳеш истифода мекунад [Ризоев 1971, с. 36-177]. Дар ин асар фикрҳои зиёде дар бораи таҷаллии сабки ҳиндӣ дар шеърӣ Шавкат баён шудааст.

Қаҳрамон Тухсанов дар рисолаи монографии ҳеш бо номи «Услуб ва бадеияти ашъори Шавкати Бухорой» ба масъалаи хусусиятҳои услубии ашъори шоир таваҷҷуҳ намуда, зикр мекунад, ки: «...омӯхтан, таҳлилу талқин ва тарғиб намудани ашъори рангини Шавкати Бухорой ба насли имрӯза, ба мардуми адабдӯсти баистиклолрасида як олам ғизои маънавӣ медиҳад» [Тухсанов 2023, с. 152].

Дуруст аст, ки дар китоби Қ. Тухсанов роҷеъ ба услубиёти ашъори Шавкати Бухорой ибрози назар шуда, қорбурди саноеи бадеӣ ба таври фишурда ёдрас шудааст, вале дар мавриди мавзӯю мундариҷаи ашъор, таркиби девони шоир ва дигар мухтассоти осори Шавкат таҳқиқоти қомилтаре ба назар намерасад.

Ҳамчунин, дар феҳристи китобхонаҳои шаҳри Тошканд таҳти рақами 141/11, 6929, 11439, 7720, 998, 1007, 10096, 868, 6077, 1104, 91, 1124, 138, 982 нусаҳои девони Шавкати Бухорой маҳфузанд. Ин нусах дар солҳои мухталиф китобат шуда, бо теъдоди байт ва анвои шеърӣ тафовут доранд.

Дар адабиётшиносии тоҷик. Дар бозшинохт ва таҳияву омода сохтани девони Шавкат, ҳамзамон муайян намудани паҳлуҳои норавшани рӯзгору осори шоир хидмати адабиётшиносон Садриддин Айнӣ, Абдулғанӣ Мирзоев, Мирзо Аҳмадов, Ҷобулқо Додалишоев, Амрияздон Алимардонов, Асғар Ҷонфидо, Замира Ғаффорова, Дилрабо Раҳматова, Мавҷуда Ўрунова ва ҷанде дигарон назаррас аст.

Қадами нахустинро дар бозшинохт ва муаррифии Шавкати Бухорой дар адабиётшиносии тоҷик устод Садриддин Айни гузошта, дар «Намунаи адабиёти тоҷик» бо овардани намунаҳо аз ашъори шоир дар бораи ӯ маълумот додааст. Устод Айни бо байте аз ғазали Шавкат «Зи фикри дур хаёлам ғариб шуд, Шавкат, Миёни маъниву лафзам ҳазор фарсанг аст» таваҷҷуҳ намуда, таъкид медорад, ки: «...шоир рост мегӯяд» [Айни 2010, с. 58]. Дар ҳақиқат, тафовут байни лафзу маънии каломи Шавкат хеле зиёд буда, дар аксар маврид сабаби ғалатфаҳмии ашъори ӯ, чи аз ҷиҳати маъно ва чи аз ҷиҳати мантиқ, гаштааст.

Абдулғанӣ Мирзоев дар китоби «Сайидо ва мақоми ӯ дар адабиёти тоҷик» зимни баррасии масъалаи вазъи адабӣ дар асри XVII дар таъба тазкираи Малехои Самарқандӣ дар бораи шоирони муваффақи замон маълумот медиҳад ва дар ин радиғ номи Шавкати Бухороиро зикр мекунад. Аз ҷумла, ӯ менависад, ки: «...дар байни шоирони ин давр ба монанди Сайидои Насафӣ, Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ва Шавкати Бухорой шоироне буданд, ки бо маҳсули адабии худ шуҳрати бисёр пайдо карда буданд» [Мирзоев 1947, с. 19]. Ин муаллиф баъдан дар мавриди баҳсҳои адабӣ, бо таъба тазкираи Малехо, сухан ронда, ду байти ғазали Шавкатро таҳлил ва норасоҳои онро аз забони тазкиранавис баён медиҳад, ки мавриди таваҷҷуҳи хос қарор гирифтани шеърӣ Шавкат ишора ба шуҳрати шоир мекунад, дар ин бора дар фасли алоҳидаи диссертатсия сухан рафтааст.

Аз қорҳои ҷиддии дигар дар таъбу нашри осори Шавкати Бухорой хизмати адабиётшинос Мирзо Аҳмадов ба ҳисоб меравад [Аҳмадов 1968, 148 с.]. Муаллифи мазбур соли 1968 китоберо бо номи «Шавкати Бухорой. Ашъори мунтахаб» ба нашр расонид, ки дар он 6 ташбиби қасида, 193 ғазал, 63 қитъа ва 5 рубоии шоир фароҳам оварда шудааст. Бешубҳа, ин маҷмуа дар муаррифии Шавкати Бухорой ба хонандагони тоҷик саҳми назаррас дорад.

Соли 1986 бо кӯшиши Амрияздон Алимардонов, Ҷобулқо Додалишоев, Асғар Ҷонфидо баргузидаи ашъори Шавкати Бухорой бо номи «Нури аср» ба нашр расид, ки муаллифон дар он бисёр нуктаҳоро оид ба ҳаёт ва эҷодиёти ин

суханвар зикр намудаанд [Шавкати Бухорой 1986, 288 с.].

Девони Шавкати Бухорой ба таври комил аввалин бор соли 1987 ба кӯшиши Чобулқо Додалишоев ва Асғари Ҷонфидо дар Тоҷикистон ба чоп расид. Ин матни интиқодӣ дар асоси шаш нусхаи хаттии девонҳои шоир, ки дар китобхонаҳои Тошканд, Санкт-Петербург ва Душанбе зери рақамҳои 499, 301, 868, 2443, 870 нигоҳ дошта мешаванд, мураттаб гардидааст [Додалишоев 1987, 448 с].

Адабиётшиноси зиндаёд Юсуфҷон Салимов дар китоби «Ёдгори умр» дар мавриди омилҳои таҳаввули сабки ҳиндӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон аз шоирони номвари ин аср ёдовар шуда, гуфтааст, ки: «Дар асри XVII дар Хуросону Мовароуннаҳр ба якборагӣ се намояндаи сабки тоза, ки «сабки ҳиндӣ» ном гирифта буд, зиндагӣ кардаанд: Соибӣ Табрэзӣ, Шавкати Бухорой ва Сарафроз. Хусусан Соиб ва Шавкат дар инкишофи сабки ҳиндӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр мавқеи бузурге доштаанд» [Салимов 2003, с. 210]. Эҳсоси мавқеи бузурги суханвари Шавкат аз назари адабиётшинос Ю. Салимов, воқеан, дуруст буда, ашъори гаронмояи шоир исботи ин иддаост.

Муҳаққиқи пурталлош ва пажӯҳишгари адабиёти форс-тоҷик дар Ҳинд, профессор Замира Ғаффорова дар маҷмуаи мақолоти хеш бо унвони «Ҷониби Ҳиндустон ояд ҳаме» ба рӯзгору осори Шавкати Бухорой таваҷҷуҳ намуда, андешаҳои роҷеъ ба мухтассоти ашъори шоир бо номи «Шавкати Бухорой дар тазкираҳои Ҳинду Мовароуннаҳр» баён доштааст. Бояд иқрор шуд, ки дар ҳақиқат, З. Ғаффорова дар заминаи ашъори ноби шоир ба ҳунари суханвари Шавкат баҳои воқеӣ дода, махсус таъкид медорад, ки: «...ғазалиёти ӯ мамлу аз таъбирҳои шоирона ва таркибҳои офарида буда, дар вусъати хеш ҷаҳони маониро гунҷониш додаанд» [Ғаффорова 2011, с. 189]. Ин сухани муҳаққиқ нақши хоссаи Шавкатро дар рушди адабиёти форсии тоҷикӣ муайян менамояд.

Дилрабо Раҳматова таҳқиқотеро зери унвони «Вижагиҳои луғоту таъбироти шоирона дар ғазалиёти Шавкати Бухорой» [Раҳматова 2009, 196 с.] анҷом додааст, ки дар он сабки ғазалиёти Шавкати Бухорой бар асоси тобишҳои мухталифи маъноӣ ва луғавӣ баррасӣ шуда, ҷилваҳои ирфониву

фалсафии калимот, истилоҳот ва асмои ашхос ба таври махсус таҳқиқ гардидаанд. Дар рисола бо он ки вазъи таърихӣи замон ва тарҷумаи ҳоли Шавкат мухтасар нигориш ёфтааст, вале мундариҷаи девони ашъор, моҳияти эҷодиёт ва тарзи сухани шоир ба дараҷаи кофӣ таҳлилу таҳқиқ нашудааст. Бо вучуди ин, рисолаи мазкур ҳамчун аввалин таҳқиқот дар бораи яке аз симоҳои барҷастаи адабиёти асри XVII аз аҳамият ҳолӣ нест. Ин муҳаққиқ маҷмуаи ашъори Шавкати Бухороиро бо номи «Сад барги ғазал» дар нашриёти «Ношир» таҳия ва интишор намудааст, ки хонандаро ба осори гаронбаҳои шоир ошно менамояд [Шавкати Бухорой 2024, 128 с.].

Мавҷуда Ёрунова дар китобе бо номи «Шавкати Бухорой» кӯшиш намудааст, ки ба чил ғазали Шавкат шарҳ нависад [Ёрунова 2011, 152 с.].

Таҳиягарони китоби «Чаҳорбоғи ғазал» дар бораи рӯзгору осори Шавкати Бухорой маълумот дода, ба ин натиҷа расидаанд, ки: «Шавкати Бухорой ҳар чи гуфта, аз зиндагӣ вом гирифта ва онро ба назокатҳои ҳаяҷонбахш бо во доштан ба андешаҳои созанда дубора ба зиндагии ҳамешагӣ баргардонидааст» [Омулӣ ва дигарон 2018, с. 309].

Файласуфи тоҷик Абдулвоҳид Шамолов дар китоби «Ҳикмати назми ниёгон» роҷеъ ба фалсафаи ирфон дар ғазалиёти Шавкати Бухорой андешаронӣ намуда, бар он назар расидааст, ки: «...адиб дар ин боб низоми муайяни ҷадиде наофарида, ҳамчун тарғибкунандаи фалсафаву ахлоқи суфия зухур намуда, дӯстдорони адабро ба олами беинтиҳои назм даъват менамояд» [Шамолов 1999, с. 95]. Ин муаллиф дар баробари баррасии андешаҳои фалсафии шоир, инчунин ба баъзе паҳлуҳои зиндагии ӯ низ таваҷҷуҳ намудааст, ки қобили мулоҳизаанд.

Дар «Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» дар бораи ду нафар шоир бо таҳаллуси Шавкат (Шавкати Бухорой ва Шавкати Қочор – Муҳаммад Қосимхон, шоири эронӣ, а. XIX) иттилоъ дода шудааст [Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик 2004, с. 345]. Чунин маълумот дар китоби

«Энсиклопедияи советии тоҷик» [Энсиклопедияи советии тоҷик 1988, с. 94.] такрор шудааст.

Садрӣ Саъдиев дар китоби «Адабиёти тоҷик дар асри XVII» давраи хеле муҳимми таърихи адабиёти тоҷикро мавриди тадқиқи васеъ ва муфасссал қарор дода, дар таърихи ба маълумоти тазкираи «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехои Самарқандӣ ба саҳми шоирони давр дар раванги адабиёт баҳогузори намудааст, ки дар ин миён Шавкати Бухорӣ низ ҳаст. Ин муаллиф Шавкатро дар қатори дигар шоирон: «сухансарои номдор» [Саъдиев 1985, с. 35] меномад ва ба он натиҷа мерасад, ки: «...тамоми он чи ки муаллифи тазкира (манзур «Музаққир-ул-асҳоб» – Н.Қ.) дар бораи шеъри Шавкат навиштааст, ба асоси мақоми бузурги ин шоир дар назми давр, сабки махсус ва ҷадиди ӯ, ба эътибори «навсозандаи тарзи қуҳан»-и шеър будани ӯ айна ҳақиқат аст» [Саъдиев 1985, с. 90]. Ин назари ниҳони муаллиф ба шеъри Шавкат беасос набуда, дар заминаи баҳои шеършиносони давр, аз ҷумла Малехо, натиҷагирӣ шудааст, ки заминаи воқеӣ дорад.

Адабиётшиносони тоҷик Р. Ҳодизода, У. Каримов ва С. Саъдиев дар китоби «Адабиёти тоҷик» (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX) зикр намудаанд, ки: «...устоди дигари сабки ҳиндӣ Шавкати Бухорӣ, ки ашъораш мавриди тавачҷуҳо татаббуи шоирони Мовароуннаҳр қарор дошт, ғайрияти адабии ҳудро дар ватанаш Бухоро оғоз карда буд» [Ҳодизода ва дигарон 1988, 414 с.].

Дар асари Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ бо номи «Қозурписар», ки бо таҳия ва тавзеҳи Исмоил Саидов соли 2022 дар нашриёти «Хуросон» ба нашр расидааст, дар баробари дигар устодони сабки ҳиндӣ номи Шавкати Бухорӣ зикр шудааст [Саидов 2022, 96 с.].

Дар китоби «Адабиёти тоҷик дар асрҳои XVI, XVII, XVIII ва нимаи аввали асри XIX»-и адабиётшинос Начмиддин Сайфиев ба ташаккули адабиёти давр ва намояндагони машҳури он тавачҷуҳо шудааст. Аз ҷумла, зимни баррасии масъалаи ба вуҷуд омадани дигаргунии услубӣ дар шеърҳои насри тоҷикӣ

муаллиф менависад, ки: «...чараёни ташаккулёбии ин услуби эҷодӣ дар адабиёт дер давом кардааст. Сабки ҳиндӣ асосан дар сарзамини Ҳинд ба вучуд омадааст ва асосгузори ин сабки шеърӣ Урфии Шерозӣ (1555-1591), Назирӣ (ваф. 1602), Нозими Ҳиротӣ (1601-1671), Соиби Табретӣ (1603-1677), Абутолиб Калими Кошонӣ (ваф. 1650), Толиби Омулӣ (ваф. 1623), Шавкати Бухорӣ (ваф. 1695), Носиралӣ Сарҳиндӣ (ваф. 1695) ва дигарон мебошанд» [Сайфиев 2004, с. 99].

Бо вучуди таълифи таҳқиқоту мақолоти зиёду мухталиф роҷеъ ба осору аҳволи Шавкати Бухорӣ то ба имрӯз пажӯҳиши алоҳидае дар масъалаи омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти эҷодии шоир рӯйи қор наомадааст.

Фарқи таҳқиқоти ҳозир, пеш аз ҳама, дар он аст, ки нақши Шавкати Бухорӣ дар рушду такомули адабиёт, алаҳхусус ғазали форсӣ тоҷикии асрҳои XVII-XIX бори нахуст мавриди баррасии мукаммалу муфасссали илмӣ қарор дода шудааст.

Робитаҳои таҳқиқ бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои таҳқиқи илмӣ робитаи зич дошта, натиҷа ва ҳулосаҳои таҳқиқи илмӣ метавонад дар таҳия ва тақмили дастурҳо, воситаҳо ва барномаҳои таълимӣ истифода шавад. Баррасӣ ва таҳлили мавзӯи диссертатсияи мазкур дар доираи яке аз самтҳои қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав ба анҷом расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади таҳқиқ таъйини ҷойгоҳи шоирӣ ва нақши Шавкати Бухорӣ дар таҳаввул ва такомули адабиёти форс-тоҷикии асри XVII, баррасии масоили мавзӯ ва мундариҷаи ашъори шоир, истиқболи Шавкат аз суҳанварони гузашта ва тақмили суннатҳои ҳоси адабиёти пешин, таъсиргузорику пайравии шоирони баъдӣ ба ғазалиёти ӯ, мазмунсозиву

маънигузорӣ, тасвирпардозӣ ва таҳаввули маъноии вожагон дар коргоҳи эҷодии Шавкат ва амсоли инҳо маҳсуб меёбад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Дар диссертатсия барои расидан ва дастрас гардонидани ҳадафи меҳварии он ҳалли масъалаҳои мубрами зерин ба ҳайси вазифаҳои таҳқиқ интихоб шудаанд:

- пажӯҳиши рӯзгор ва таҳлилу баррасии осори адабии Шавкат;
- мушаххас сохтани анвои адабӣ дар девон, мазмун ва мундариҷаи ғоявии ашъори шоир ва пажӯҳиши махсусияти қасоид, ғазалиёт ва дигар навъи шеърӣ Шавкат;
- таъйини ҷойгоҳи шоирии Шавкат ва муайян намудани сабки сухани шоир;
- пажӯҳиши мавзуи ишқ, андешаҳои ҳикамӣ, ирфонӣ, тасвири табиат ва муайян кардани мавқеи мавзӯҳои иҷтимоӣ дар ғазалиёти шоир;
- таҳқиқи қорбурди вожагон ва таркиботи ҳос, вижагиҳои қофияву радиф, матлаъ ва мақтаъ дар ғазалиёти Шавкати Бухорой;
- баррасии мавқеи ҳиссомезӣ, тасвирҳои парадоксӣ ва вобастаҳои адабӣ дар ғазалиёти Шавкат;
- нақши воситаҳои тасвири бадеӣ дар ғазалиёти шоир ва муайян кардани саҳми Шавкат дар ташаккул ва тақомули адабиёти форс-тоҷикӣ асри XVII.

Объекти таҳқиқ осори манзуми Шавкати Бухорой мебошад, ки дар нусхаҳои ҷопӣ ва дастнависҳои девони шоир фароҳам омадаанд. Ҳамчунин, зимни қиёси ашъори ин суханвар девонҳои шеърӣ як зумра қаламкашон низ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Мавзуи таҳқиқ. Дар диссертатсия ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Шавкати Бухорой, бахусус фаъолияти шоирии ӯ, ба ҳайси мавзуи таҳқиқ қарор дода шудааст.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Дар навиштани диссертатсия аз равишҳои назариявии муқоисавӣ-таҳлилӣ, муқоисавӣ-оморӣ, таърихӣ-муқоисавӣ, сохториву бадеӣ истифода гардида, аз усулҳои таҳқиқоти олимони ватаниву хориҷӣ, ба мисли Эдуард Браун, Ян Рипка, Н.И. Пригарина, М.Л. Рейснер,

Забехуллоҳи Сафо, Абдулҳусайни Зарринкӯб, Шафеии Кадканӣ, Х. Шарифзода, А. Сатторзода, А. Насриддинов, Н. Салимӣ, Ш. Суфизода, Б. Мақсудов, З. Гаффорова, Н. Нуоров ва дигарон истифода шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Сарчашмаҳои асосии таълифи диссертатсия нусхаҳои хаттӣ (маҳфуз дар китобхонаи Маркази мероси хаттии АМИТ) [Шавкати Бухорой, нусхаи қаламӣ, №499. – 217 с.] ва чопи интиқодии «Девони ашъори Шавкати Бухорой» [Шавкати Бухорой 1987, 448 с.], девону куллиётҳои Саъдии Шерозӣ [Саъдӣ 2014, 480 с.], Ҳофизи Шерозӣ [Ҳофиз 1983, 672 с.; 2015, 480 с.], Абдурраҳмони Ҷомӣ [Ҷомӣ 2016, 480 с.], Абдулқодири Бедил [Бедил 2016, 236 с.; 2018, 480 с.], Соибӣ Табретӣ [Соиб 1980, 704 с.], тазкираҳои «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехои Самарқандӣ [Малехо 1348, 384 с.; 2019, 768 с.], «Наштари ишқ»-и Ҳусайнқулихони Азимободӣ [Азимободӣ 1984, с. 783], «Риёз-уш-шуаро»-и Волаи Доғистонӣ [Волаи Доғистонӣ 2018, с. 554-556], «Тазкираи Ҳазин»-и Муҳаммадали Ҳазин [Ҳазин 1334, с. 66-69], «Хизонаи омира»-и Гуломалӣ Озоди Билигиромӣ [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 408-412], «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳаммад Тоҳири Насрободӣ [Насрободӣ 1317, 575 с.], «Тазкираи беназир»-и Мирсайид Абдулваҳҳоби Ифтихори Бухории Давлатободӣ [Давлатободӣ 1390, 244 с.] мебошанд. Бар замми инҳо, осори илмӣ, таҳқиқотӣ ва адабие, ки дар бахши китобномаи диссертатсия зикр шудаанд, ба сифати манбаи назарӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ. Бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик масъалаҳои рӯзгор ва махсусияти осори Шавкати Бухорой ба риштаи таҳқиқи густардаи илмӣ кашида шуда, дар асоси таҳлилу муқобалаи ахбори сарчашмаҳои илмию таърихӣ ва осори шоир чараёни зиндагӣ, мақоми ӯ дар адабиёти форс-тоҷик муайян карда шуда, фаъолияти эҷодии Шавкат, махсусияти жанрии осори манзум, сабку услуб ва бадеияти ашъори ӯ мавриди таҳқиқоти фарогири илмӣ қарор дода шудааст. Дар ғазалсарой яке аз шоирони муваффақи адабиёти форсу тоҷик будани Шавкати Бухорой дар диссертатсия собит шуда, соҳиби сабки хос будан ва нақши шоиста доштани шоир дар таҳаввулу тақомули адабиёти форсу тоҷики асри XVII, алахусус рушди жанри

ғазал, дар асоси осори ӯ мушаххас карда шудааст. Ҳамзамон, кӯшиш карда шудааст, ки саҳми шоир дар таҳаввулу тақомули суннатҳои адабӣ, монанди навҷӯӣ, маъниофарӣ муайян гардад. Инчунин, воситаҳои баён ва тасвири бадеӣ, ҳисомезӣ, масъалаҳои таркибофаринӣ, мақоми инсон, афкори ҳикамию фалсафӣ ва иҷтимоӣ дар осори шоир ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Шавкати Бухорӣ яке аз намоёндагони маъруфи адабиёти форсу тоҷики асри XVII буда, ному насаби пурраи ӯ Муҳаммад Исроқ Шавкати Бухорӣ мебошад. Омӯзишу муқобалаи ахбори сарчашмаҳо ва ашъори ҳуди Шавкат гувоҳ бар он аст, ки ӯ тақрибан солҳои 20-уми асри XVII дар Бухоро ба дунё омада, дар миёни солҳои 1695-1699 м. аз дунё даргузаштааст.

2. Дар асоси ахбори муаллифони сарчашмаҳои таърихиву адабӣ Шавкати Бухорӣ дар ҳонадони бомаърифату ҳунарманд таваллуд шуда, аз овони ҷавонӣ илмҳои замонаро аз худ мекунад ва соҳиби дониши фарогир будани вайро пасояндон зикр кардаанд.

3. Девони ашъори Шавкат мушаххасан аз қасида, ғазал, қитъаот, рубой ва фардбайтҳо таркиб ёфта, ғазал дар он мавқеи аввал дорад. Мавзӯи ғазалҳои Шавкат оинаи нигарониҳову шӯру ҳоли мардум буда, шоир дар ин навъи шеърӣ масъалаҳои ҳасбиҳолӣ, ҷудой аз диёр, беқадрии аҳли суҳан, тарғиби покӣ, қаноатпешагӣ, баландҳимматӣ, тавсифи ишқ, росткорӣ, хоксорӣ, некӣ ва монанди инҳоро тариқи сохтмони таркиб ва ибораҳои тозаи шоирона, ки ба ҳунари суҳанофаринии шоир далолат мекунанд, таҷассум кардааст. Ҳамзамон, дар ашъори Шавкат ақидаҳои иҷтимоӣ ва баъзан илмию ирфонӣ ӯ ифода ёфтаанд.

4. Махсусияти ғазалиёти Шавкати Бухорӣ саҳми шоирро дар таҳаввул ва ташаккулу тақомули ғазали ин аср инъикос мекунанд. Аз ҷиҳати композитсионӣ ғазалиёти Шавкат ба навъи пароканда марбутанд, ки воқеаҳо дар он тақомул намеёбанд.

5. Таваҷҷуҳи зиёди шоир дар матлаъсарой, қофия, корбурди саноеи бадеӣ, баёни маонии бикр дар шеър, тасвир, латифию марғубӣ ба назар мерасад. Дар

ғазалиёти шоир талаботи байти мактаъ риоя шуда, дар бештари онҳо таҳаллуси шоир зикр шудааст. Шавкат дар корбасти қофия ва радиф аз шоирони муваффақи замони худ буда, барои нигоҳ доштани устуворӣ ва хушоҳангии мусиқии канории шеър аз радифҳои хушоянду ишоравӣ истифода намудааст.

6. Чандмаъноии ихомҳо дар ғазали шоир боиси душвор гардидани дарки байт шуда, то чое ғазалиёти ўро рамзолуд гардониданд. Шоир аз санъати талмеҳ низ дар ғазалиёти хеш ба таври фаровон истифода намуда, ба офаридани мазмунҳои тоза даст ёфтааст.

7. Корбасти зиёди тасвирҳои парадоксӣ ё мутаноқизнамо дар ғазалиёти Шавкат ишорат ба услуби тозаи тасвиروفаринии шоир доранд. Вобастаҳои адабӣ ё миқёсҳои шоиронаи офаридаи Шавкатро дар ғазалиёти ў шартан ба чор гурӯҳ метавон тақсим кард. Воҳидҳои забонии бадеъ дар ғазалиёти Шавкати Бухорой корбурди тоза доранд.

8. Дар эҷоди ғазал Шавкати Бухороиро метавон шоири соҳиби сабки хос номид, зеро шоир дар таҳаввулу ташаккул ва тақомули ғазали ин аҳд саҳми шоиста дорад. Омӯхтани ҷанбаҳои ҳунарии ғазалиёти Шавкати Бухорой метавонанд ҳамчун омилҳои тақомули ғазали сабки ҳиндӣ дар адаби форс-тоҷики ин давр кумак кунанд.

Аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Аҳамияти назарии таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки бори нахуст дар адабиётшиносии тоҷик масъалаи рӯзгор ва осори Шавкати Бухорой, минҷумла нақши ғазалиёти шоир дар таҳаввул ва тақомули ғазали форсӣ-тоҷикии асри XVII мавриди таҳқиқи ҷудогонаи илмӣ қарор гирифтааст.

Аҳамияти амалии таҳқиқ дар он аст, ки андешаҳои илмӣ баёншуда дар диссертатсияро, ки дар шакли хулосаҳо зикр шудаанд, метавонанд дар навиштани таърихи таҳаввули ғазал дар садаи XVII, сабки ҳиндӣ ва мароҳили инкишофи он, дар таҳияи китобҳои адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, фарҳангу мардумшиносӣ ва ахлоқ мавриди истифода қарор гиранд.

Ҳамчунин, маводи диссертатсияро метавон дар иншои китобҳои дарсӣ, таърихшиносии адабиёти форсии тоҷикӣ, адабиёти форсизабони Ҳиндустон,

таърихи афкори фалсафӣ, фарҳангномаҳо, фарҳанги таркиб ва таъбирҳои шоирона, забони ғазал, сабкшиносӣ, рисолаҳои илмӣ, рисолаҳои хатм, магистрӣ ва корҳои курсӣ, таҳияи лексия барои донишҷӯёни факултети филологӣ, курсҳои махсуси адабиётшиносӣ, назмшиносӣ, каломӣ бадеъ ва маҳфилҳои мухталифи илмию адабии бахшида ба осори суҳанварони сабки ҳиндӣ истифода кард.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба ихтисоси 10.01.01 – Адабиёти тоҷик, равобитаи адабӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабӣ дар асари илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии доктарабӣ дар таҳқиқи масъалаи мазкур дар он зоҳир мешавад, ки бори нахуст роҳи зиндагӣ ва осори адабии Шавкати Бухорӣ аз нуқтаи назари илмӣ ба риштаи таҳлил қашида шуда, дар ин замина сохтор, мавзӯ, вижагиҳои сабкӣ ва воситаҳои тасвир мақоми шоир дар таҳаввули адабиёти форс-тоҷикӣ асри XVII нишон дода шудааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳтавои асосии диссертатсия, хулоса ва натиҷаҳои таҳқиқ дар конференсияҳои минтақавӣ, ҷумҳуриявӣ, донишгоҳӣ (солҳои 2017-2025), аз ҷумла конференсияҳои байналмилалӣ «Истифодаи маводи кишваршиносӣ ҳамчун воситаи тарбияи ифтихори миллӣ ва ватандӯстӣ зимни таҳқиқ ва омӯзиши ғанҳои таълимии муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ» (Бохтар, 19-20 октябри соли 2018), «Ҷаҳонишавӣ ва гуфтугӯи тамаддунҳо дар замони муосир» (Донишгоҳи давлатии Инонуи Малатияи Туркия, 15 декабри 2023), «Масъалаҳои мубрами суҳаншиносӣ дар ҳавзаҳои илмӣ ва адабии Осиёи Марказӣ» бахшида ба 70-солагии профессор Абдуманнони Насриддин» (Хучанд, 17-18 ноябри соли 2023) ва конференсияҳои ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Ҷойгоҳи профессор Абдушукур Абдусатторов дар таҳқиқи нақди адабиёти тоҷик» (Душанбе, 14 майи соли 2024), «Рушду таҳаввули жанри қасида дар адабиёти форсӣ тоҷик» бахшида ба бузургдошти Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ ва 80-солагии доктори илмҳои филологӣ, профессор Икромов Искандар (Бохтар, 21-уми

декабри соли 2023), «Шоҳнома – оинаи забон ва адаби порсӣ-тоҷикӣ» (Данғара, 14-15 июни соли 2024) мавриди баррасӣ қарор ёфтаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи адабиёти тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» (суратмаҷлиси № 3 аз 27.10.2025) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаи таҳқиқ дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» (бахши илмҳои филологӣ), «Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», «Номаи донишгоҳ»-и Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Бобочон Ғафуров, маҷаллаи байналмилалӣ «Фурӯғи илм», Паёми Донишгоҳи давлатии Хорӯғ, «Суханшиносӣ»-и Институти забон ва адабиёти назди Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон чоп шудаанд, ки шумораашон 20 адад мебошад.

Инчунин, 8 мақолаи дигар дар маҷмуаи мақолаҳои конференсияҳои илмӣ ба таърифи расидаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 5 боб, 26 фасл, 9 зерфасл, хулоса ва китобнома иборат буда, ҳаҷми умумии он 372 саҳифа ва рӯйхати адабиёти истифодашуда фарогири 323 номгӯй мебошад.

БОБИ I. ШАВКАТИ БУХОРОӢ ВА ВАЗӢИ ЗАМОНИ ЗИНДАГИИ Ӣ

I.1. Авзои сиёсӣ, адабӣ, фарҳангии Мовароуннахру Хуросон ва Эрон дар асри XVII

Дар тамаддуни ҷаҳонӣ ҷойгоҳи адабиёти классикии форс-тоҷик басо бузург аст. Дар гузашта ва имрӯз низ садҳо ҳазор мардumi фарҳангдӯсту шеърпарвар аз ашъори шоирони классикии мо баҳра мебаранд ва баъзеи онҳоро пайравӣ мекунанд. Бе тардид, ашъори намояндагони шеъру адаби асри XVII низ ба гуфтаҳои ғавқ дахл доранд ва дар ин аср адабиёти форс-тоҷик новобаста ба вазъи нугувори иқтисодию сиёсӣ дар ҳавзаҳои фарҳангии Мовароуннахру Хуросон ва Ҳинду Эрон марҳилаи муайяни рушду камолро тай намудааст.

Бо дастрас шудани тазкираи «Музаккир-ул-асҳоб»-и Малехои Самарқандӣ, ки сарчашмаи асосии адабиёти асри XVII мебошад, давраи муҳим ва шукуфони таърихи адабиёти тоҷик кашф гардид. Дар ин бора адабиётшинос С. Саъдиев таъкид медорад, ки: «Аҳамияти тазкираи Малехо ба дараҷаест, ки дар асоси маводи он манзараи васеи ҷунбиши адабии асри XVII-ро равшан кардан мумкин аст» [Саъдиев 1985, с. 5].

Воқеан, дар тазкираи Малехо номи бештар аз 135 нафар шоирон зикр шудааст, ки қариб ҳамаи онҳо дар нимаи дуюми асри XVII зиндагӣ ва эҷод кардаанд, ки далели равнақи адабиёти тоҷик дар давраи мазкур мебошад. Яъне, шароити душвори таърихии асри XVII натавонистааст, ки садди роҳи рушду такомули адабиёт гардад.

Мусаллам аст, ки бидуни таҳқиқи вазъи иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ҷараёни адабии ҳар давр равшан кардани масъалаҳои асосии он, омӯзиши симоҳои ҷудогонаи адабӣ ва ошкор сохтани қимату моҳияти эҷодиёти онҳо басе мушкил ва ҳатто номумкин аст. Аз ин рӯ, мо дар ин қисмати кор равшан сохтани манзараи ҷараёни инкишофи адабиёти асри XVII-ро бо дарназардошти вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ, адабӣ ва фарҳангии давр вазифаи худ донистем. Дар иҷрои ин мақсад тазкираи Малехо ва чанд маъхази дигари таърихӣ ба мо хидмат карда, ба гузоришу ҳалли як қатор масъалаҳои ин давраи адабиёт имкон дод. Назар ба

ахбори тазкираи Малехо қисми зиёди шоирони ин аҳд соҳибдеворон буданд ва ин ашъор, хусусан девони ашъори Шавкати Бухорой, метавонад барои ҳалли баъзе масъалаҳои адабиёти асри XVII кумак расонад. Бояд гуфт, ки чараёни зиндагии Шавкат дар аввали ин аср, дар Бухоро ва баъдан дар кишвари Эрон сурат гирифтааст ва вазъи нобасомони сиёсӣ иҷтимоии ин мавзӯҳо дар он айём ба ҳаёт ва осори ӯ таъсир гузоштаанд. Тавре таърихшигори қайд мекунанд, замони зиндагии Шавкати Бухорой аз нигоҳи сиёсӣ яке аз давраҳои бисёр ноором, пур аз кашмакашҳо ҷангу низоъ, афзудани зулму истибод ва ниҳоят вазнини тоқатфарсо гардидани вазъи зиндагии мардуми заҳматкаш дар таърихи Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон ба ҳисоб мерафт.

Дар ин айём дар Мовароуннаҳр хонҳои аштархонӣ ва дар Эрон Хуросон сулолаи хонадони Сафавия ҳукм меронданд. Ҳаёти иқтисодӣ муносибатҳои тиҷоратӣ дар ибтидои ҳукмронии Имомқулихони Аштархонӣ (солҳои 1611-1642) рӯ ба инкишоф ниҳод ва дар кишвар як оромии нисбӣ ба вуҷуд омад, аз ҷумла муқобилиятҳои дохилии феодалӣ то андозае барҳам хӯрданд ва имкони рушди муносибатҳои тиҷоратӣ ва дипломатӣ бо дигар давлатҳо, ба монанди Русия, Хитой, Ҳинд ва Туркия фароҳам гардид, дар ин бора А. Мирзоев дар асоси маълумоти таърихшигори рус А.В. Песков хабар медиҳад [Мирзоев 1947, с. 10]. Бобочон Ғафуров доир ба вазъи сиёсии ин давра қайд мекунад, ки: «Муаррихони он замон аҳди ҳукмронии Имомқулихонро ҳамчун давраи пур аз рафохӣ ва осоиши мамлакат тавсиф кардаанд. Агарчи ин тавсифот муболиғомез намоёнд ҳам, дар он асоси ҳақиқат вуҷуд дорад. Агар ҳукуматдорӣ тулонӣ ӯ ба давраҳои пешина ва баъдина муқоиса шавад, ба ин метавон боварӣ ҳосил кард» [Ғафуров 1998, с. 61]. Ин вазъият, мутаассифона, дер давом накард. Баъд аз даст кашидани Имомқулихон аз давлатдорӣ ба ҷойи ӯ бародараш Надирмуҳаммадхон (1642-1645) ба тахт нишаст ва вазъият тағйир ёфт. Аъёни феодалӣ ба ҷойи Надирмуҳаммадхон писараш Абдулазизхонро (1645-1680) интихоб ва ба тахт нишонданд, вале вазъи сиёсии кишвар ором набуд. А. Мирзоев дар таърихи ба маълумоти «Таърихи Муқимхонӣ»-и Муҳаммадҷошуфӣ Муншӣ ибни Хоҷабақо (таърихи таълиф 1116) ибтидо меорад,

ки: «Абулғозӣ умуман 18 маротиба ба Бухоро тохтутоз оварда, бухориёнро ба ҷон расонида буд» [Мирзоев 1947, с. 12].

Чунин муноқишаҳои тахтталабӣ ва ҳаракатҳои ноҷои ҳокимони маҳаллӣ дар мамлакат идома дошт, ки ҳоли мардум аз ин ҳама ба табоҳӣ расида буд.

Ниҳоят: «Ҳаракати тоҷу тахтталабии намояндагони хонадони Аштархонӣ, ки дар навбати худ ин хонадонро ба дараҷаи завол ва нестӣ оварда буд, якҷоя бо исёнҳои пай дар пайи феодалҳои ҷудогона ва ҷангҳои хориҷӣ ба талафоти аз ҳад афзуни молӣ ва ҷонии халқ сабаб шуда буд» [Мирзоев 1947, с. 13], бино бар ин: «Давраи ҳукмронии Ашархониён, махсусан дар нимаи дуюми асри XVII на танҳо аз вазнинтарин давр, балки нисбат ба халқи меҳнатӣ аз даҳшатноктарин даврҳои таърихии Осиёи Миёна будааст» [Мирзоев 1947, с. 16].

Чунин вазъияти саҳти сиёсӣ-иқтисодӣ, ки мамлакатро тамоман ба ҳолати ногувор дучор намуда буд, дар ҳаёти адабиву фарҳангии мамлакат низ бетаъсир намонд ва дигаргуниҳоро ба вуҷуд овард. Дар ин давра дар мамлакат як қатор омилҳои дохилӣ ба вуҷуд омаданд, ки боиси ривоч ёфтани муносиботи маданӣ ва тижоратӣ миёни Ҳиндустон ва Мовароуннаҳр гардид. Дар ин бора А. Мирзоев дар таъя ба маълумоти «Таърихи Муқимхонӣ» қайд менамояд, ки: «...душманиҳои сиёсӣ ва мазҳабии байни Мовароуннаҳр ва Эрон то дараҷае аз шиддат монд ва ин самарае дод, ки дар байни аҳли фазл, намояндагони ҳаёти адабии ин ду сарзамин муносибати фикрии маданӣ дубора то ба дараҷае ҷорӣ гардад» [Мирзоев 1947, с. 19].

Дар ин аҳд як зумра суҳанварони соҳибистеъдоду бомаҳорати мовароуннаҳрӣ тавонистанд, ки дар осори худ беҳтарин анъанаву суннатҳои адабиёти форс-тоҷики асрҳои пешинро идома диҳанд. Равияи пурқуввату пешқадамро адабиёти доираҳои шаҳр, ки берун аз дарбор ривочу равнақ дошт, ташкил медод ва намояндагони ин гурӯҳ дар рушду ташаккули адабиёти ин давра нақши муҳим гузоштаанд. Адабиётшинос Н. Сайфиев дар таъя ба маълумоти тазкираи Малехо таъкид медорад, ки: «Аз байни аҳли ҳунари зиёда аз 20 нафар шоир сабзида, ба камол расидаанд, ки на танҳо бо нуфузи худ, балки бо қимату моҳияти эҷодиёти худ дар адабиёти доираҳои шаҳр мақоми баланд

доштанд ва қувваи пешраву пешқадамро ташкил медоданд. Аз шоирони хунарманд Сайидо, Сарафроз, Фитрат, Мулҳам, Шавкати Бухорой, Аршад, Тороч ва Тамошоро номбар кардан мумкин аст, ки аз адибони бузургу пешқадам ва соҳибистеъдоди давр ба шумор мерафтанд ва дар айни ҳол, онҳо аз рӯи касбу кори хунармандӣ ба сар мебурданд. Чунончи, Сайидо-бофанда, Мулҳам-хиргохтарош, Шавкат-сарроф, Фитрат-зардӯз ва амсоли инҳо» [Сайфиев 2004, с. 95].

Аз хусусияти муҳимми адабиёти нимаи дуюми асри XVII ба вучуд омадани дигаргунии услубӣ дар шеър буд, ки дар муддати кӯтоҳ эҷодиёти аксари шоирони даврро фаро гирифт. Дар ин бора дар китобҳои таърихи адабиёт зикр шудааст, ки: «Ин шеър нахуст дар эҷодиёти як қатор сухансароёни наваҷодони Эронӣ Хуросон ва Ҳиндустон ба вучуд омада, аз тарафи шоирони Мовароуннаҳр истиқбол гардид. Асосгузори ин сабки шеърӣ Урфии Шерозӣ, Назирӣ, Нозими Ҳиротӣ, Соибӣ Табретӣ, Абутолиб Калимӣ Кошонӣ, Толибӣ Омулӣ, Носиралӣ Сарҳиндӣ ва дигарон буданд» [Сайфиев 2004, с. 100]. Ин ҳамон тарзи нави шеър аст, ки Малехо онро «шеъри тарз», «тарзи нав» ва монанди ин таъбир карда буд.

Ҳарчанд ки ин шоирон соҳиби сабки хос ва услуби фардии баён бошанд ҳам, умумияти ғайолияти онҳо дар эҷодкорӣ ин дар тарзи сухани нав ба мушоҳида мерасид. Аз аввалин намояндаи сабки ҳиндӣ дар Мовароуннаҳр Шавкати Бухорой буд, ки инро ҳамчун шоири тозахаёл ва наваҷод бисёр сарчашмаҳо тасдиқ мекунанд. Аз ин рӯ, бисёр шоирони ҳамзамони ӯ шеъри Шавкатро эътироф накарданд. Малехои Самарқандӣ дар тазкираи худ «Музаккир-ул-асҳоб» ин воқеаро равшан эзоҳ дода [Малехо 1348, в. 79^a-176^a], иттилои бисёр арзишмандеро дар бораи истеъдоди суханофарии шоир баён доштааст.

Дар қатори шоирони маъруфи ин давра зикр гардидани номи Шавкати Бухорой аз ҷониби Малехо ишорат ба маҳорату истеъдоди суханофаринии баланд доштани суханвар дар миёни шоирони Мовароуннаҳр то замони ба Исфакон рафтани ӯ дорад.

Дар бораи равнақи адабиёти ин давр адабиётшинос С. Саъдиев қайд мекунад, ки: «... такомули адабиёт дар ин давра, пеш аз ҳама, бо номи шоирони ҳунарманду боистеъдод ва навпардозу нозукхаёл вобаста буд. Барои тасдиқи ин фикр номбар кардани суханварони ҳунарманде чун Сайидо, Сарафроз, Фитрат ва Мулҳам кифоя аст, ки аз симоҳои дурахшон ва пешқадами адабиёти давр буданд. Сухансарои номдор Шавкати Бухорӣ ва се шоири дигари соҳибистеъдоди аср – Аршад, Тороч ва Тамошо низ аз табақаи ҳунармандон сабзида баромада буданд» [Саъдиев 1985, с. 35].

Нишонаи умумӣ ва хусусияти асосии сабки нав ин назокату диққат дар ифодаи маънӣ буд, ки дар ашъори шоирони ин равия мушоҳида мешуд. Шоирони навпардоз ва пайравони онҳо бо диққати ҳаёл мазмунофаринӣ мекарданд, ҳарчанд чунин мазмунофаринӣ дар шеърӣ шоирони давраҳои пеш аз асри XVII низ вучуд дошт, вале дар нимаи дуюми ин аср ба муносибати таҷаддуди услубии назм вай ба мақсади аслий ва ҷавҳари шеър табдил ёфт. Дар шеърӣ сабки нав суханварон бештар ба мазмун таваҷҷуҳ зоҳир мекарданд, аз ин рӯ Малехо онҳоро «мазмунбанд»-у «мазмунёб» номидааст. Дар маҷмӯъ, дар адабиёти ин давр равияи тарзи баёни печидаву сарбаста вусъат ёфта, шоирон ба устодони сухан пайравӣ мекарданд.

Аҳволи ин давраи Эронӣ Хуросон, ки дар он сарзамин Сафавиёну волиёни онҳо ҳукмронӣ мекарданд, аз бисёр ҷиҳат ба ҳаёти Мовароуннаҳри замони Аштархониҳо монанд буд. Дар ин давра зулму тааддӣ, торочгарӣ ва порахӯрии шоҳон ва амалдорон ниҳоят меафзояд.

Ба навиштаи Э. Браун: «...силсилаи Сафавия ифтихори бузург дошт, ки аз Эрон «миллате дубора» мустақил, худмеҳвар, пурқудрат ва мавриди эҳтиром бисозад, ки марзҳои он дар замони подшоҳии Шоҳ Аббоси Кабир бо марзҳои императории Сосонӣ баробар бошад» [Браун 1369, с. 16-17].

Яке аз муаррихони муосири Эрон Паноҳии Симнонӣ дар асари худ, ки ба давраи ҳукумати Нодиршоҳ ихтисос дорад, ба пайдоиш ва сабабҳои фурӯпошии силсилаи Сафавиҳо нигоҳи иҷмолӣ намуда, маводи фаровони таърихӣ ва ривоятиро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Паноҳии Симнонӣ дар

таҳқиқоти худ ба натиҷае мерасад, ки: «Ҳукумати Сафавиён дар заминаи ҳаводису рӯйдодҳои мухталифи сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ мазҳабӣ ба вучуд омад» [Паноҳии Симноӣ 1371, с. 25] ва нахустин фармонравоёни ин хонадон шайхони содае буданд, ки ба умури сиёсат сарукоре надоштанд, танҳо бо иззату эҳтироме, ки мардум ва пайравони онҳо ба эшон зоҳир менамуданд, қаноат мекарданд. Аммо бо мурури замон вазъияти сиёсӣ дар хоки вилоятҳову шаҳрҳои гуногуни Эрон тағйир ёфт ва шароити мусоиде барои хонадони мазкур пеш омад, то ба сари қудрат биёянд.

Дар замони ҳукмронии Шоҳ Исмоили Сафавӣ (1629-1642), ки дар таърих ҳамчун бунёдгузори давлати Сафавӣ шинохта шудааст, худро аз авлоди ҳазрати Алӣ меҳисобид, салтанат ба сурати як маъмурияти муқаддаси динӣ тараққӣ ёфт ва дин бо сиёсат даромехт. Шоҳ Исмоил дар ҷавонӣ бо тавоноии шигифтангез кишвари ошӯфтаро, ки арсаи кашмокашии туркманону темуриён ва ўзбекон буд, дар муддати кӯтоҳ ба зери ливои як давлати марказӣ даровард ва ҳам тавоноии фарҳангии худро боз ёфт ва ҳам тавонист бо қудратҳои Ховару Бохтари кишвар омодаи даромехтан бошад. Аммо мувофиқи пажӯҳишҳои тозае, ки дар атрофи ин хонадон сурат гирифтаанд, Шайх Сафиуддин, ки сулолаи Сафавия номи худро аз исми ў гирифтааст, дар асл суннимазҳаб будааст, вале: «Шоҳони Сафавӣ ба хоҳири он ки мардуми шиамазҳабро ба тарафи худ ҷалб кунанд ва давлати Эронро аз даҳлату ҳуҷуми давлатҳои пурқуввати суннимазҳаби ҳамсоя эмин нигоҳ доранд, ба таърихнигорон дастур медоданд, ки дар осори худ аҳли ташайюъ будани онҳоро зикр намоянд» [Паноҳии Симноӣ 1371, с. 25]. Масалан, ҳуди шоҳ Исмоили Сафавӣ баъди ба даст овардани давлат, алорағми саъйи мустақброни худӣ, мазҳаби: «...ташаюъро ба мардуми Табрез таҳмил кард, аммо бемории ҳасба дар айнаи ҷавонӣ бисоти умрашро дарнавард ва фарзанди хурдсолар Таҳмосп Мирзо фармонраво шуд» [Паноҳии Симноӣ 1371, с. 34].

Агар ба соли таваллуду вафоти Шавкати Бухорӣ, ки тахминан ба соли 1620 то солҳои 1699 рост меояд, таваҷҷуҳ намоем, зоҳир мегардад, ки шоир то соли 1677 мелодӣ дар Бухоро мезист ва: «...соли 1088 ҳ.қ. ба Ҳирот рафт»

[Ҳазин 1317, с. 66]. Маълум мегардад, ки Шавкат дар замони ҳукмронии Имомқулихон (1611-1642), Надирмуҳаммад (1642-1645) ва давраи ҳукмронии Абдулазизхон (1645-1680) дар Мовароуннаҳр зиста, баъд ба Исфаҳон рафтааст, ки дар ин давра фарзанди Шох Аббоси II (1642-1666) – Шох Сулаймон (1666-1694) ҳукмрони ин мулк буд.

Дар асоси маълумоти таърихнависон пас аз Шох Аббоси II фарзандаш Сафӣ Мирзои II аз ҷониби атрофиён ва бузургони мамлакат ба шохӣ баргузида шуд, ки баъдан номашро тағйир дода, худро Шох Сулаймон номид. Ӯ низ мисли пешгузаштагони худ тундхӯй, сангдил ва шаробхӯр буд. Дар замони салтанати ин ҳукмрони зулмпешаи бераҳм, тибқи навиштаи Браун: «дастҳо, пойҳо, димоғҳо ва гӯшҳо ба дастури ӯ бурида мешуданд ва чашмҳо аз ҳадақа берун оварда мешуд. Шахсе, ки дар оғози маҷлиси бодаҳоҳиву ҳарзагӣ беш аз дигарон мавриди таваҷҷуҳи ӯ буд, маъмулан дар охири ҳамагон маҷлис ба қурбонгоҳ мерафт. Дар замони ин шох буд, ки Эрон рӯ ба инҳитот ниҳод» [Браун 1369, с. 115].

Дар давраи Сафавиён ҳамчун асрҳои пешин, шеър аз инҳисори дарбориён ва дарсхондагону ҳалқаи хос берун гашт ва дар миёни оммаи мардум ва аҳли ҳунари ривож ёфт. Қаҳвахонаҳо ва маконҳои умумӣ маҳалли баёни шеър ва рақобатҳои шоирӣ гардид, завқу салиқаи он дар сохтори забони шеър ва дар таркибҳову вожаҳо мазмону ташбеҳҳо ва унсури тамсилу ташбеҳ, истиора таъсир гузошту шеърро аз салобати сабки хуросонӣ ва навъи резакориҳои ҳунаромандонаи сабки ироқӣ дур кард.

Маъмултарин жанрҳои шеърӣ ин давр ғазал, қасида, маснавӣ, рубой, китъа, муаммо ва мухаммас буданд. Ғазал чун ҳарвақта нисбат ба дигар жанрҳо сермаҳсултар буд. Қасидаҳои ин аср вобаста ба вазъи сиёсии он давр аз лиҳози мазмуну мундариҷа тағйир ёфт. Ҳукуматдорони Сафавӣ шоиронро водор мекарданд, ки ба васфи хонадони Алӣ бинни Абутолиб, имом Ҳасану имом Ҳусайн ва воқеаи дашти Карбало қасидаю марсияҳо иншо кунанд. Шавкати Бухорӣ, ки нимаи дуҷуми умраш дар Хуросону Исфаҳон гузаштааст, мувофиқи

вазъи сиёсӣ дар васфи хонадони Али бинни Абутолиб, имом Ҳасану Ҳусейн, Фотима ва воқеаи дашти Карбало мадҳияҳо гуфтааст.

Тибқи маълумоти таърихнигорон, дар ин аҳд кишвари Эрон аз ҷиҳати маданияву иқтисодӣ рушд кард, зеро Шоҳ Аббоси II ба робитаи давлати Эрон бо дигар давлатҳо аҳамият меод. Омаду рафти сафирону бозаргонон ва саноатгарону мубаллиғони мазҳабию баъзе аз аҳли ҳирфаву ҳунари аврупоӣ ба Эрон ва ривочи сохтаҳои фарангии, монанди кутбнамою айнак ва ғайра ҳамчун таъсири сабки наққошии фарангӣ дар охири аҳди Сафавӣ натиҷаи қавии иртиботҳои буданд, ки дар ин давра миёнаи Эрону Аврупо дар ҳоли густариш қарор дошт. Домани таъсири ин робитаҳо ҳатто ба адаби форсӣ низ расида ва мазмунҳои васфи фарангии дар ашъори шоирон мушоҳида мешуд. Зеборухони фаранг, ҳусни фаранг, руҳи фаранг ва ин гуна вожаҳо, мазмунҳо ва васфҳои зиёд дар осори шоирони ин давра, аз ҷумла Шавкати Бухорӣ, ба қаро рафтааст.

Чунончи:

*Пиёла нақши дигар зад руҳи фаранги туро,
Шароб равғани гул шуд чароғи ранги туро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 56].

Ё дар байти дигар мегӯяд:

*Соқӣ зи шуълаи май оташпарастии ранг аст,
Ислом нур гаишта, барқи фаранг гаишта*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 411].

Ҳамзамон Шоҳ Аббоси II ба аҳли адабу дониш ва суҳанварон низ таваҷҷуҳ дошт. Аз ҷумлаи яке аз соҳибқудратони Машриқ Мирзо Саъдуддини Муҳаммад ибни Ҳоҷағиёсиддини Машҳадӣ, мутахаллис ба Роқимии Машҳадӣ буд, ки Шавкати Бухорӣ баъд аз рафтани ба Ҳирот тахти ҳимояи вай қарор гирифта буд. Саъдуддин дар аҳди шоҳ Сулаймон вазорати Ҳиротро дошт ва баъдҳо ба Машҳад рафт ва вазири кулли Хуросон шуд. Шавкат дар Машҳад низ тахти ҳимоети ӯ буд ва ҷилои ин муносибатро дар ашъори Шавкати Бухорӣ метавон мушоҳида кард. Вақте ки Саъдуддин аз таъби мавзун ва истеъдоди

суханофарии Шавкат огоҳӣ ёфт, ўро ба ҳузури худ хонда, аз ҷумлаи ҳамсухбатону ҳамнишинон гардонида, ба фарзандӣ қабул кард [Малеҳо 1348, в. 80].

Профессор Замира Ғаффорова зимни таҳқиқ дар масоили мубрами адабиётшиносӣ ва муаррифии ҷойгоҳу таълифоти суханварони номвари гузашта ба рӯзгору мақоми Шавкат таваҷҷуҳ намуда, дар ин бора чунин менависад: «Ин муҳити созгори адабӣ ба Шавкат имкон медиҳад, ки маҳорати эҷодии хешро сайқал дода, шуҳрат пайдо кунад» [Ғаффорова 2011, с. 182]. Дар ҳақиқат, чунин муҳити созгор яке аз омилҳои шуҳрат пайдо намудани Шавкат дар ин диёр буд. Аз ин рӯ, Шавкат дар қасидаҳои худ Мирзо Саъдуддин Муҳаммадро мадҳ мекунад ва шукуфтагии таъби худро бар асари ҳимоятҳои ӯ медонад.

*Ситораи фалакиқтидор – Саъдуддин,
Ки саъди акбар аз ӯ карда истифодаи нур.
Ба ҳар чи така диҳад, файзи хеш мебахшад,
Сафои оинааш мумро кунад кофур...
Баёзи шеърӯ саводи хатти тӯро нозам,
Ки беҳ зи шои Ҳирот асту субҳи Нишопур...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 31].

Дар чунин замони пуршӯру шар ва вазъияти душвору мураккаби сиёсӣ ва иқтисодӣ фарҳангии Мовароуннаҳру Хуросону Эрон Шавкат бисёр воқеаву ҳодисаҳоро бо чашми худ дида ва бемуруввативу нотавонбинии аҳли айёму суханношиносии онҳо, маҳрумияту саҳтиҳои ҳаётро аз сар гузаронидааст.

1.2. Шавкат дар сарчашмаҳои адабӣ-таърихӣ

Сарчашмаҳое, ки дар бораи Шавкати Бухорӣ хабар медиҳанд, бисёр нестанд. Онҳоро аз рӯи моҳияташон метавон ба сарчашмаҳои адабӣ-таърихӣ ва ахбору маълумоти адабиёти илмӣ ҷудо кард. Ба сарчашмаҳо «Музаққир-ул-

асҳоб»-и Муҳаммадбадеъ ибни Муҳаммадшариф Малехои Самарқандӣ (асри XVII), «Тазкираи Насрободӣ»-и Мирзо Муҳаммад Тоҳири Насрободӣ (асри XVII), «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳазини Лоҳиҷӣ (асри XVII), «Хизонаи Омира»-и Озоди Билигиромӣ, «Қомус-ул-аълom»-и Шамсуддини Сомӣ (асри XVIII), «Риёз-ул-орифин»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Наштари ишқ»-и Ҳусайнқулихони Азимободӣ, «Риёз-уш-шуаро»-и Волаи Доғистонӣ, «Қаламот-уш-шуаро»-и Муҳаммад Афзали Сархуш, «Тазкираи шуарои Қашмир»-и Муҳаммад Аслаҳи Мирзо, «Намунаи адабиёти тоҷик»-и Айнӣ ва «Шеър-ул-ачам»-и Шиблии Нуъмониро дохил кардан мумкин аст. Достони «Толибу Матлуб»-и Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ, асари таҳқиқоти А. Мирзоев «Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик», «Нури аср»-и тартибдодаи Амрияздон Алимардонов ва дигарон, маснавии «Маҷлисафрӯз»-и Носеҳи Хатлонӣ, ашъори Фориғи Ҳисорӣ ба гурӯҳи дуҷуми маъхазҳо мансубанд.

Маълумоти сарчашмаҳои ҳар ду гурӯҳ дар бораи рӯзгору эҷодиёти Шавкат гуногун ва пурихтилофанд. Аз ин рӯ, мо лозим донистем, ки барои муайян намудани қимати сарчашмавии ин маълумот онҳоро як-як мувофиқи хронологияи соли таълиф аз назар гузаронем.

Яке аз куҳантарин сарчашмаи адабие, ки дар он роҷеъ ба Шавкати Бухорой маълумот дода шудааст, тазкираи «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехои Самарқандӣ мебошад. Иттилои Малехо дар бораи ному насаб ва баъзе паҳлуҳои фаъолияти эҷодии Шавкат эътимодноқ буда, барои омӯхтани шарҳи ҳол ва осори ӯ ҳамчун сарчашмаи пурқиммат хизмат мекунанд, зеро Малехо ҳамзамони Шавкати Бухорой буда, замони дар Исфаҳон будан Шавкатро баъди се моҳи ҷустуҷӯ пайдо кард ва муддати ҳафт моҳи дар он ҷо буданаш бо ӯ ва шоирони Исфаҳон мулоқот карда, суҳбатҳо менамуд. Дар тазкираи мазкур ному насаби шоир «Шоҳ Шавкати Қаландар» оварда шуда, роҷеъ ба Шавкат чунин дарҷ гардидааст: «Бухороист, фарид-ул-ақрон ваҳид-уз-замон» [Малехо 1348, в.79^а].

Мутаассифона, дар тазкира санадҳои марбут ба шарҳи ҳол ва соли таваллуди шоир ба назар намерасанд. Муаллиф дар қисми «Мулҳақот»-и

тазкира менависад, ки: «Шавкати Бухорӣ дар бидояти ҳол дар Регистони Бухоро ба саррофӣ машғул буд, дар ҳамон вақт таъбаш соҳиби шуур буд ва ба диққатҳои бегона зехнаш ошноӣ ва фикрҳои дур-дур мекард. Наздикони суҳбаташ ташнеъҳо мезаданд, ки «ашъори Шавкати Ироқиро дуздидай». Аз ҳамин вачҳ, бештар дилаш ба дард омада, ба мулки Ироқ убур намуд» [Малехо 1348, в. 176 ⁶].

Он чи гуфта шуд, маълум мегардад, ки нотавонбинии баъзе аз ҳамзамонон нисбат ба истеъдоди шоир низ сабаби ҳичрати Шавкати Бухорӣ аз зодгоҳаш ба Исфаҳон гаштааст.

Роҷеъ ба арзиши ашъори Шавкат тазкиранависон андешаҳои мухталиф баён дошта, ба игроқи тавсифоти зиёд роҳ додаанд, Малехо дар маънигустарӣ ва парвози ҳаёл шеъри ӯро беҳамто меҳисобад ва менависад: «...то дар Бухоро буд, ҳеҷ кас қабули сухани ӯ намекард, баҳусус Миршарифи Насим...» [Малехо 1348, в.79 ⁶]. Таркиби «ҳеҷ кас қабули сухани ӯ намекард» ишорат ба мубҳамгӯйии шоир дорад, ки акнун дар Мовароуннаҳр ривоч меёфт. Қои дигар Малехои Самарқандӣ менигорад, ки: «...бидъатҳои ҳасанай тоза ва диққатҳои нозуки беандоза дар шеър пайдокардаи ӯст ва ба ростии ин сухан ҳар байти гуфтаи ӯ аз ду мисраъ шоҳиди адлест равшан чун офтоб ва ҳар мазмуни бикри тозафикр, ки мундариҷ аст, писандидаи аҳли иқдол бешаку берайб аст. Шоҳбайти ғаррояш китоби пештоқи дилҳо. Ҳар ҳусни матлаъ, ки дар таърифи хатти рақамзадаи хомаи ӯст, зулф аз ӯ чининамост мактаъ, он ки падари фарзанди сухан ва навсозандаи тарзи куҳан... коғазаш чун авроқи барги гул гулгун ва навиштааш саропо тозамазмуну мавзун» [Малехо 1348, в. 81 ⁶], ба назари мо, ин баҳои Малехо ба ашъори Шавкати Бухорӣ игроқ нест, зеро сифатҳоеро, ба монанди «бидъатҳои ҳасанай тоза ва диққатҳои нозуки беандоза дар шеър», «ҳар байти гуфтаи ӯ аз ду мисраъ шоҳиди адлест равшан чун офтоб», «шоҳбайти ғаррояш китоби пештоқи дилҳо» ва «навиштааш саропо тозамазмуну мавзун», ки Малехо дар тазкира дарҷ кардааст, аз ҳунари баланди Шавкати Бухорӣ дар эҷоди шеър гувоҳӣ медиҳанд. Дар ин нигоштаҳо манзури Малехои Самарқандӣ аз «бидъатҳои ҳасанай тоза ва диққатҳои нозуки беандоза

дар шеър» корбурди вожаву таркибҳои тоза, нозукхаёлии беандозаи Шавкати Бухороист. Воқеан, Шавкат дар ғазалиёти хеш таркибҳоеро мавриди корбаст қарор додааст, ки офаридаҳои хосси ӯ буда, дар ашъори дигар шоирони пешин ва ҳамзамонон ба назар намерасанд.

Малехои Самарқандӣ «навсозандаи тарзи куҳан» гуфта, тозабаёнии шоирро дар шеъри давр дар назар дорад, ки ин яке аз вижагиҳои асосии шеъри сабки ҳиндӣ ба шумор мерафт.

Маъруфият доштани ғазалиёти Шавкатро дар замони рӯзгор доштани аз ин сухани Малехои Самарқандӣ, ки дар таърифи шеъри ӯ гуфтааст «...шоҳбайти фаррош китоби пештоқи дилҳо» аст эҳсос мекунем ва ин сухан бори дигар ба маъруфияти шеъри Шавкат дар ҳамаи даврон ишорат мекунад. Малехои Самарқандӣ ба ҳунари шоирии Шавкати Бухорӣ баҳои баланд дода, ӯро «ҳолиқулмаонии солис» гуфтааст, ки ишорат ба нуфузи шоир дар адабиёти форсии тоҷикӣ дорад.

Малехои Самарқандӣ дар баробари тазкиранигорӣ, ба кори эҷоди шеър низ машғул буд ва ӯ ба шеъри шуароӣ асри хеш назари интиқодӣ дошта, андешаҳои худро роҷеъ ба қурби шеъри шоирон дар мулҳақоти тазкирааш баён доштааст. Дигар тазкиранигори замони зиндагии Шавкати Бухорӣ ҳам аз ҳунари суханварӣ ва нақши ӯ дар рушди такомули адабиёти форс-тоҷик ёдовар шудаанд. Аз ҷумла, Ғулomalӣ Озоди Билигиромӣ иброз медорад, ки: «маъниёб, диққатофарин ва гулдастабанди хиёлотӣ рангин аст...» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 125]. Манзури Ғулomalӣ Озоди Билигиромӣ аз «маъниёб, диққатофарин» гуфтан ишорат ба шеваи хоси ғазалиёти Шавкат дорад, ки дарвоқеъ, дигар пайравони шеър дар эҷоди ғазал чун ӯ муваффақ нашудаанд. Ҷои дигар муаллифи тазкираи зикршуда навиштааст, ки: «сабакаи сухан, зарри дастафшораш ва нуқуди маонӣ, матои рӯи дасти бозораш» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 608] буд.

Муаллифи тазкираи «Қаламот-уш-шуаро» дар бораи ҳунари суханварӣ ва нозукхаёлии Шавкати Бухорӣ гуфтааст, ки: «...бисёр соҳибталош ва хушхаёл буда...» [Сархуш 1951, с. 107] «хушхаёл будан» киноя аз нозукхаёли ва

хаёлбандӣ дар шеъри Шавкат аст, ки аз вижагии аслии шеъри ӯ ба шумор меравад.

Волаи Доғистонӣ дар тазкираи хеш изҳор медорад, ки: «...назокати афкораш ба ҳадде расида, ки баъзе аз онҳо дар наҳчи эътидол намояндааст» [Волаи Доғистонӣ 2018, с. 554]. Мусаллам аст, ки Волаи Доғистониро мазмуну муҳтавои ғазалиёти шоир ба ин фикр водор намудааст. Бо он чи дар масъалаи мавриди назар баён шуд, иктифо намуда, фикри муаллифони тазкираҳоро мепазирем.

Дар мавриди дарчи рӯзгори шоир, аҳвол ва осори адабии Шавкати Бухорой назари муаллифони сарчашмаҳои таърихиву адабӣ ва нуқтаи назари муҳаққиқон вобаста ба завқу фаҳми онҳо баён шудааст.

Бо шаҳодати муаллифони тазкираҳо ва бархе аз муҳаққиқони имрӯза «Шавкати Бухорой дар сурудани ғазал нисбатан муваффақтар аст» [Ғаффорова З. 2011, с. 180-195]. Ин андешаро Малехо низ зикр карда, зиёда аз 70 байт аз ашъори Шавкатро, ки худӣ шоир ба ӯ навишта додааст, иқтибос меорад.

Малехо дар мулҳақоти тазкирааш ба тариқи махсус як қатор эродҳои худро ба шеър ва байтҳои ҷудогонаи суҳанварони забардасти гузашта ва муосираш, ба монанди Урфии Шерозӣ, Соиб, Шавкати Бухорой, Калими Кошонӣ, Ҷалоли Асир, Носиралӣ Ҳиндӣ дарҷ кардааст, ки ин шоирон дар асрҳои XVI-XVII зиндагӣ ва эҷод карда, саромадон ва намояндагони барҷастаи сабки ҷадиди назм – «сабки ҳиндӣ» мебошанд.

Малехо ба ашъори ин шоирон эрод гирифта, дар баробари ин, иқтидори суҳанварӣ ва имтиёзи умумии ашъори ҳар кадоми онҳоро махсус таъкид кардааст. Махсусан, ба шеъри Шавкат чӣ гуна тавачҷуҳ доштани тазкиранавис аз эроду баҳои додаи ӯ маълум мегардад. Малехо Шавкати Бухориро аз пуриқтидортарини шоирони аср ҳисобида, ӯро «халлоқулмаонии солис» меномад, вале дар се маврид ба шеъри шоир беғаразона эрод мегирад. Мавриди аввал ба ин байт аст:

*Зи бас аъзои ӯ доранд аз ҳам касби рангинӣ,
Ба рӯяш ранг ояд, чун ба дасти худ ҳино бандад*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 297].

Дар шарҳи ин байт Малехо менависад, ки: «Иддао он ки ҳар узви маъшук аз узви дигараш касби рангинӣ мекунад, чунончи рӯяш касби рангинӣ аз даст карда. Махфӣ намонад, ки дасташ касби рангинӣ аз узви дигараш накарда, балки сабаби рангинии ӯ ҳино гардидааст. Пас, бар ин тақдир гуфтан, ки аъзояш аз ҳам касби рангинӣ мекунад, дуруст набошад. Хуб он бувад, ки аз дасташ агар ранг ба рӯяш бе васотати ҳино меомад, ё акси ин, гуфтан он вақт дуруст буд, ки аъзояш аз ҳам касби рангинӣ мекунад» [Малехо 1348, в. 176^а]. Дар мавриди ин баҳои Малехо ба байти Шавкат бояд гуфт, ки ин гуфтаи таъкиранавис чандон дуруст нест, зеро шоир дар ин байт рӯйи маъшукаро ба софию шаффофии ойина ташбеҳ кардааст. Вақте ки маъшук дасти ҳинобастаи худро пеши рӯйи чун ойинааш дорад, акси он дар оразаш намудор мешавад, мегӯяд шоир.

Баъдан, Малехо нуқсони мантиқии байти Шавкатро ошкор карда истода, роҳи ислоҳи онро бо далели овардани ду байте дар ҳамин маънӣ нишон медиҳад, ки ин аст:

Зи акс чеҳраи ту чун ҳино шавад гулгун,

Чу дасти худ ба рух, эй шӯх, аз ҳаё оӣ

[Малехо 1348, в. 176^а].

Халалдор будани таносуби калом ва нуқси мантиқро дар байти дигари шоир Малехо эҳсос карда, чунин эрод мегирад:

Мешавад иқболи паст аз пеши по дидан баланд,

Осмон гардад замин, чу ғашт вожун оина

[Шавкати Бухорой 1987, с. 413].

«Аз мисраи аввали байт чунин мафод мешавад, ки-менависад Малехо, — ҳар ки пеши пойи худро бубинад, иқболаш баланд мешавад ва он ҷо оина пеши пойи худро медида, иқболи замин баланд шуда...» [Малехо 1348, в. 176^а].

Мавриди эроди Малехо мисраи дуҷуми байт аст, ки дар он сабаб ва натиҷаи ҳосилнамудаи шоир аз ҳам ҷудо шудаанд: дар мисраи аввал аз пеши

пой худро дидан иқболи баланд ёфтани кас тасдиқ мешавад, аммо дар мисраи дуюм оина пеши пойи худро бинад ҳам, иқболи баланд насиби замин мегардад.

«Пас, бад-ин қарина пеши пой дидан дар чое ва иқбол баланд шудан дар чое» [Малеҳо 1348, в.176 ⁶], яъне, ба андешаи Малеҳо натиҷаи ҳосилшуда ба сабаб номуносиб афтодааст.

Эроди сеюми Малеҳо ба байти зерини Шавкат аст:

*Дари шаҳри фано бо хок яксон буд аз пастӣ,
Пайи дохил шудан чун шамъ дуздидам қади худро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 135].

Дар шарҳи ин байт Малеҳо қайд мекунад, ки «Ғараз он аст, ки даре, ки вайрону ба хок яксон бошад, ҳочат ба паст шуда даромадан нест, чӣ ҳочат ба машаққат қади худро дуздидан бошад?» [Малеҳо 1348, в.176 ⁶]. Тавре мебинем, дар ин маврид ҳам Малеҳо ба маънои шеърӣ Шавкат дуруст сарфаҳм нарафтааст, зеро дар байти зикршуда манзури шоир дар таркиби «дари шаҳри фано» ишорат ба нестии дунё дорад. Мақсад аз дунё аз байн рафтани инсонхост. Шоир иброз медорад, ки инсон дар зиндагӣ мисли шамъест, месӯзад то равшанӣ бахшад ва ниҳоят баъд аз сӯхтан ба нестӣ мерасад. Оқибати сӯхтан ва зиндагӣ дар ин дунё нестист. Ин нестӣ ончунон паст аст, ки бо хок яксон аст. Дар байти зикршуда шоир аз услуби муодила истифода намуда, ҳолати ба нестӣ расидани инсонро ба дуздидани қади шамъ аз сӯхтан мисол овардааст.

Матни интиқодии тазкираи «Музаккир-ул-асҳоб»-и Малеҳои Самарқандӣ дар асоси чаҳор нусха бо кӯшиши Камолиддин Садриддинзода Айнӣ таълиф шудааст, ки дар он роҷеъ ба Шавкати Бухорӣ маълумот мавҷуд аст.

Дар нашри ин тазкира муаллиф пас аз маълумоти кӯтоҳе дар бораи шоир қайд намудааст, ки: «Чун мулозимони ҳазрати хилофатмаконӣ ба таклифи бисёр пардохтанд, талаби шеъре аз мумиалайҳ шуданд, ин абётро хондаанд: «Бувад аз шӯхияш чайби маҳу домони анҷум пур, – Ду олам чун ду лаб гардидааст, аз як табассум пур» [Айнӣ К. 2006, с. 646-647].

Дар ин нашр дар бораи соҳибдевор будан, махсусияти ашъор ва роҳи зиндагии Шавкат маълумоти Малехо ба таври фишурда пешниҳод шуда, ба ҳайси намуна як байти матлаи ғазали шоир оварда шудааст.

Сарчашмаи дигаре, ки дар бораи Шавкат маълумот дода шудааст, «Тазкираи Насрободӣ»-и Мирзо Тоҳири Насрободӣ мебошад. Насрободӣ низ ҳамзамони шоир буда, дар бораи зодгоҳи шоир чунин ишора менамояд: «Мавлоно Шавкат аз Бухорост» [Насрободӣ 1317, с. 442]. Дар тазкира шоир «Мавлоно Шавкат» ном гирифта шуда, санаи ба Исфаҳон рафтани ӯ соли 1088 қайд шудааст: «Дар соли 1088 ҳ.қ. ба Ҳирот омад, ба хидмати бандагони олиҷоҳи сипехрмакон – Суфиқулихони ҳокими Ҳирот расида, меҳрубонии бисёр ба ӯ намуд» [Насрободӣ 1317, с. 442].

Баъдан, дар Ҳирот бо вазир Мирзо Саъдуддин Муҳаммад вохӯрда, ба илтифоти онҳо сазовор гаштани Шавкати Бухороиро муаллифи тазкира баён медорад: «...Мирзо Саъдуддин вазири Хуросон ҳам таваҷҷуҳоте ба ӯ (Шавкати Бухорой – Н.Қ.) карда...» [Насрободӣ 1317, с. 442].

Азбаски ҳар ду тазкиранигор ҳамаҳди шоир буданд, замони рӯзгор доштаниш бо ӯ вохӯрдаанд, ҳақиқат доштани далелҳои зикршударо собит месозанд, вале дар бораи соҳибдевор будани шоир ва теъдоди ашъори ӯ дар ин тазкира низ ишороте ба назар намерасад, танҳо тазкиранавис ба як ҷумла иброз медорад, ки: «табъаш ҳолӣ аз лутф нест» [Насрободӣ 1317, с. 442], баъд аз ин даҳ байт аз ашъори Шавкатро ҳамчун намуна қайд намудааст.

Муаллифи тазкираи «Риёз-ул-орифин» – Муҳаммад Ҳодӣ Ризоқулихон мутахаллис ба Ҳидоят роҷеъ ба Шавкати Бухорой чунин маълумот додааст: «Аз ворастигони замони худ буда, дар билоди Эрон сайёҳат менамуд. Дар Исфаҳон Шайх Муҳаммадалии Лоҳичӣ мутахаллис ба Ҳазин аз урафои мутааххирин ўро мулоқот намудааст» [Ризоқулихони Ҳидоят, бидуни нашр, с. 267]. Баъдан, муаллифи тазкира маълумоти «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳаммадалии Ҳазинро иқтибос меорад, ки: «Дар айёми шито ўро (Шавкати Бухороиро – Н.Қ.) дидам, намадпорае бар дӯш ва сару пойи бараҳна дар миёни барф мегузашт ва ба қадри як шибр барф бар сараш чамъ шуда буд ва аз шӯридагии ҳол ва парешонии ҳаёл

дар мақоми рехтани он намеомад. Чандон ки хостам бо вай такаллум кунам, мултафит нагашт ва аз ман даргузашт» [Ризоқулихони Ҳидоят, бидуни нашр, с. 267]. Дар охир муаллифи тазкира зикр мекунад: «Ба ҳар ҳол ин ду байт аз ўст ва инак, он ду байт:

*Зи ҳам намегусилад риштаи назораи ман,
Ба умри худ накунам ғайри як нигоҳ туро.*

*Чӣ манъ мекунӣ аз бенавоӣ, ки марост,
Ки подшоҳ надорад ғадой, ки марост»*

[Ризоқулихони Ҳидоят, с. 267].

Тавре мебинем, дар ин тазкира ҳам дар бораи шарҳи ҳол ва мухтассоти ашъори шоир маълумоти дигаре дода нашудааст, вале ин маълумот ҳарчанд ки такрор аз сарчашмаҳои дигар бошад ҳам, аз манфиат ҳолӣ нест.

Муаллифи тазкираи «Каламот-уш-шуаро» – Муҳаммад Афзали Сархуш низ дар бораи Шавкати Бухорӣ ишороте дорад. Дар ин тазкира дар бораи соҳибталош ва хушхиял будани шоир қайд шудааст: «Бисёр соҳибталош ва хушхиял буда, маъниҳои тоза ва нозук мебандад. Аз ҳоки Тӯрон ҳамчу ў дар қарнҳо барнаҳоста» [Сархуш 1951, с. 107].

Муаллифи ин тазкира дигар дар бораи Шавкат ягон маълумоти тозаро пешниҳод намекунад, танҳо баъд аз сухани зикршуда 15 байт аз ашъори Шавкатро ҳамчун намуна пешкаш менамояд.

Дар тазкираи «Риёз-уш-шуаро»-и Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ Волаи Доғистонӣ, ки бо тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ зевари таъб оростааст, қайд шудааст, ки: «Мавлоно Шавкати Бухорӣ дар таърихи санаи 1088 ҳ. қ. / 1677-1678 м. ба Ҳирот омада, ба хидмати Сафиқулихони Шомлу, ки бегларбегии он ҷо буда, расида, меҳрубонии бисёр ёфт. Аз он ҷо ба Машҳади муқаддас омад. Мирзо Саъдуддин Муҳаммад – вазири Хуросон низ камоли муҳаббату ионат нисбат ба ҳоли ў маръӣ дошт. Аз он ҷо ба Исфохон омада, бо Ғузалоу шуаро ҳамсуҳбат ва ҳамтарҳ буда. Охир турфа шӯрише ва ҳолате ба

вай ғолиб омада, ба жандапӯшӣ ва сукуту узлат мегузаронидааст» [Волаи Доғистонӣ 2018, с. 554].

Дар ин тазкира низ маълумоти Ҳазин дар бораи ошuftаҳолии шоир такрор нақл шудааст: «...Барф ба қадри як шибр бар сараш чамъ омада буд, дар он ҳол як кафш аз пойи ӯ баромада, дар барф монд ва ӯ мутлақан таваҷҷуҳ ба ӯ нанамуда, дар қамоли ором мерафт. Ҳарчанд хостам, бо ӯ ҳарфе бизанам, илтифоте нанамуд» [Волаи Доғистонӣ 2018, с. 554].

Инчунин, дар ин тазкира зикр шудааст, ки: «...аҳволаш ба ин минвол мегузафта. Девонаш мутадовил аст, дар равиши худ беназир ва дар тарзи худ беадил аст» [Волаи Доғистонӣ 2018, с. 554]. Муаллифи тазкира пас аз зикри чунин маълумоти кӯтоҳ 21 байт аз ашъори шоир намуна меорад.

Аз сарчашмаҳои таърихӣ диғаре, ки дар бораи Шавкати Бухорӣ иттилоъ медиҳад, «Тазкираи Ал-муосирин»-и Ҳазини Лоҳичӣ мебошад. Муқаддима, тасҳеҳу таълиқоти ин тазкира бо кӯшиши Маъсума Солиқ дар Техрон соли 1375 ҳ. рӯи чоп омада, дар он чунин маълумот дарҷ шудааст: «Мирзо Муҳаммад Исҳоқ Бухорӣ аз шоирони садаи ёздаҳум ва оғози қарни дувоздаҳуми ҳиҷрият. Падараш аз саррофони Бухоро буда, ба тарбияти вай хидмат меғуморид» [Ҳазин 1375, с. 295]. Дар ин сарчашма инчунин назари тазкиранависон – Мир Абдурразоқи Хавофӣ, Волаи Доғистонӣ, Озоди Билигиромӣ, Афзали Сархуш дар бораи истеъдоди шоирии Шавкат баён шуда, нусхаҳои осори хаттии шоир муаррифӣ шудаанд. Дар қисмати охири он ҳамчун намуна 93 байт аз ашъори шоир пешниҳод шудааст.

Дар нашри дуюми тазкираи мазкур, ки шомили аҳволи сад нафар аз уламо ва бузургону шуарои авохирӣ аҳди Сафавия ном дорад ва бо кӯшиши Муҳаммад Боқирӣ Улфат соли 1437ҳ.қ. интишор шудааст, дар бораи шоир қайд гардидааст, ки: «Шавкати Бухорӣ ҳоли руҳсори диёри хеш ва дар зумраи ёрон саодаткеш буд, бидояти аҳволашро худ тақрир менамуд, ки падаре доштам сарроф буд ва маро ба дабистон фиристод, хатту саводе омӯхтам... » [Ҳазин 1437, с. 66].

Инчунин, Ҳазин чунин нақл мекунад, ки: «Чанде ба суҳбати некони афозили он диёр (Исфакон – Қ.Н.) ва улфат бо баъзе шуаро рағбат менамуд» [Ҳазин 1437, с. 67]. Барои мо маълум нест, ки оё Шавкат дар ин миён тарбияти ирфонӣ ва тасаввуфиро дида ё не? Дар тазкираи Ҳазин дида мешавад, ки «...вакте вориди Исфакон шуд, бо Халили Толиқонӣ, ки аз бузургони он рӯзгор буд, унс гирифт ва шубҳаҳое, ки дар хотираш вучуд дошт, рафъ шуд» [Ҳазин 1437, с. 67].

Ин муаллиф аз ашъори Шавкат 12 байтро ҳамчун намуна пешниҳод намуда, маълумоти тазкираҳои пешинро дар бораи шоир истифода ва такрор намудааст.

Дар тазкираи «Хизонаи омира» (соли таълифаш 1390 ҳ.қ. – 1762 м.)-и Ғуломалихон Озоди Билигиромӣ дар бораи Шавкати Бухорой гуфта шудааст: «Шавкат Муҳаммад Исҳоқи Бухорӣ саррофи дорулиёри фасохат аст ва тиллоии чайидфурӯши маъдани балоғат. Сабикаи сухан – зари дастафшораи ва нукуди маонӣ-матои рӯи дасти бозораш» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 608].

Тавре мебинем, муаллифи тазкира бо эҳтироми афзун ва меҳру ихлоси беандоза дар бораи шоир сухан намуда, аз эътибору шуҳрати Шавкат хабар медиҳад. Ғуломалихон дар идомаи сухан дар бораи аз Бухоро будани ӯ, ба касби саррофӣ машғул будани падараш ва таҳсили Шавкат дар дабистон мегӯяд: «...падараш саррофе буд аз Бухоро. Ёро ба мактаб нишонд ва ба тарбият кӯшид, чун ба сарҳади тамиз хиромид, падараш дӯкони ҳаётро тахта кард» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 608].

Дар идома муаллиф маълумоти тазкираи Малехоро дар бораи Шавкат иқтибос оварда, дар хусуси ба Ҳирот омадан ва то давраи марги ӯ маълумот пешниҳод мекунад.

Дар бораи ба шеърҳои майл доштани Шавкат аз овони ҷавонӣ дар тазкира оварда шудааст: «... дар он айём каломи Мирзо Соиб дар он диёр тоза ривоч ёфт, Шавкат, ки таъбаш мавзун афтода буд, бо истимои он ашъор ҳаззе бармедошт ва худ ҳам гоҳе нақди сухан аз кисаи таъб берун меовард ва «Нозук» таҳаллус мекард, охир «Шавкат» қарор дод» [Озоди Билигиромӣ 1390,

с. 608]. Як тозагӯии муаллифи тазкира дар он аст, ки вай «Нозук» тахаллус кардани Шавкати Бухороиро таъкид мекунад ва ин маълумотро тазкиранигорони баъдӣ истифода бурдаанд.

Дар тазкира, инчунин, хабар дода мешавад, ки шоир бо ду сипоҳии ўзбек, ки дар назди дуконаш омада ба вай озор расониданд, суханҳои тезу тунд мегӯяд, баъди ўро азият додан, шоир тарки ватан мекунад. Шавкат аввал ба Ҳирот ба хизмати Сафиқулихони Шомлу меравад. Баъд Машҳаду Нишопурро зиёрат карда, як муддат дар хизмати Мирзо Саъдуддин мемонад: «Шавкат солҳо дар Ҳирот бо Мирзо Саъдуддин ба сар бурд, анҷом «шакаробе» дар миён омад» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 609] ва ў аз даргоҳи Мирзо Саъдуддин баромада: «...сарупойи бараҳна намади хуросонӣ дар гардан сар ба Сифоҳон кашид ва дар мақобире, ки мансуб ба Мирзо Шайх Алӣ мақбараи Шайх Алӣ бинни Сухайл, ки хориҷи ҳисори он шаҳр аст, пойи иқомат афшурд» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 609]. Аввал ба арбоби камол ва ҳубони аср бармехӯрд, охир дари ихтилоти халқ ба рӯи худ баст.

Баъдан, муаллифи тазкира нақл мекунад, ки: «Вақте ки аз Машҳади муқаддас озими Исфаҳон шуд, қасидае дар сифати Имом Ризо (р.а.) гуфта, бар остони ашраф маъраз дошт» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 609]. Муаллифи тазкира нақлро аз номи Мир Абдулбоқии Исфаҳонӣ чунин менависад: «Аз забони Шавкат шунидам, ки гуфт, шабе Имом Ризо дар шабистони руъёи ман ташриф фармуд ва қасидаи мазкурро бо забони муборак таҳсин намуд» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 609].

Муаллифи тазкираи мазкур нисбат ба тазкиранигорони пешин ҳаёт ва фаъолияти эҷодии шоирро нисбатан мушаххастар ва дар асоси далелу санадҳо баён кардааст. Агар дар тазкираҳои пешин, монанди «Музаккир-ул-асҳоб»-и Малехои Самарқандӣ бештар бо суханпардозҳои латиф дар бораи сабки ашъори Шавкати Бухорӣ сухан рафта бошад, дар «Ҳизонаи омира» баъзе лаҳзаҳои ҳаёти шоир то андозае акси худро ёфтааст.

Дар «Тазкираи беназир»-и Мирсайид Абдулваҳҳоби Ифтихори Бухории Давлатободӣ маълумоти сарчашмаҳои дигар дар бораи Шавкати Бухорӣ

такрор шуда, иттилои тозае пешниҳод нашудааст. Танҳо дар ибтидои муаррифии шоир ба хушсухании ӯ ишорат карда, қайд мекунад, ки: «Хушбаён аст ва андалеби рангиналхон» [Давлатободӣ 1390, с. 81-83].

Баъдан ин байти шоирро «Ғами ишқат зи бас бигдохт ҷисми нотавонамро, – Ҳумо айнак гузорад то бубинад устухонамро» сабт карда, менависад: «Мир Ғуломалӣ Озоди Билигиромӣ аз забони Мирризо Ақдаси Шуштарӣ нақл фармуд, ки дар вилоят яке аз зурафо, ки дар мусаввирӣ даст дошт, ин матлаъро бар варақе навишт ва тасвир кард; яъне сурати Шавкат дар камоли наҳофат ва болои ӯ сурати ҳумо кашид ва пеши чашми ҳумо айнак гузошт ва чун ин тасвир ғаробате дошт, дар маҷомеъ ба мардум менамуд ва табоеъро дар шигифтагӣ меовард» [Давлатободӣ 1390, с. 81].

Баъдан, даҳ байти матлаи ғазалҳои шоирро аз девони Шавкат, ки бо тасҳеҳи Шамисо мураттаб гаштааст, ба ҳайси намуна пешниҳод мекунад ва дигар иттилои навро дар бораи аҳволу рӯзгори шоир баён намедорад.

Аз таҳқиқи сарчашмаҳои адабӣ равшан мегардад, ки иттилооти чандон дақиқ аз ҷузъиёти зиндагии Шавкат ҳатто дар тазкираҳои муаллифони ҳамрӯзгори ӯ ёфт намешавад. Иسمи комили вай дар тазкираҳо Шоҳ Шавкати Қаландар [Малеҳо 1348, в. 79^а], Абу Исҳоқ Шавкати Бухорӣ [Ибни Ҳайдар 98, с. 128], Муҳаммад Исҳоқ [Натоич-ул-афкор 1331, с. 286], Мавлоно Шавкат [Насрободӣ 1317, с. 442], Муҳаммадсиддиқи Шавкати Бухорӣ (девонҳои дастнависи Шавкати Бухорӣ) ва Муҳаммадисҳоқ Шавкати Бухорӣ [Айнӣ 2010, с. 58] зикр гаштааст.

Дар бораи таърихи таваллуд ва мероси адабии шоир дар маъхазҳо ишорае ба назар намерасад. Сируси Шамисо дар пешгуфтори чопи интиқодии «Девони Шавкати Бухорӣ» дар ин бора гуфтааст: «Таърихи валодати Шавкат, ба назари ман, ҳудуди 1053 ҳ. аст, зеро Ҳазин, ба қавли ҳуди Шавкат, менависад, ки чун ба синни рушд ва тақлиф расид, падар реҳлат намуд, яъне дар ҳудуди 14 ё 15-солагии Шавкат. Агар Шавкат ҳудуди 4 ё 5 сол ба касби падар машғул шуда бошад, бояд ӯ дар синни 20-солагӣ аз Бухоро хориҷ шудааст. Ба ин тартиб, муддати умри Шавкат 54 сол аст» [Сируси Шамисо 1382, с. 15].

Адабиётшиноси узбек З. Ризоев соли таваллуди шоирро «...охири нимаи аввали асри XVII» тахмин мекунад [Ризоев 1971, с. 5]. Доктор Аҳмад Оташ ва Алии Мавлонӣ таърихи таваллуди Шавкатро 1037 ҳиҷрӣ ҳадс задаанд [Захираи электронӣ. Serket Bvhari: hayati ve divanindan secmeler, s 1 katalogi, s 526 Istanbul kutuphanelapincevu].

Муаллифони пешгуфтори мунтахаби ашъори Шавкат бо номи «Нури аср» дар ин бора иброз медоранд, ки: «Дар асоси ба эътибор гирифтани аҳбори маъхазҳо ва маълумоти тарҷумаиҳолии ашъори ҳуди ӯ, ки аз бисёр умр дидану пир шудан ва ҳамидапӯшт гаштанаш шикоят мекунад, метавон таърихи ба дунё омадани вайро дар солҳои 20-уми асри XVII тахмин кард» [Шавкати Бухорӣ 1986, с. 7]. Мо ҳам дар мавриди соли тахминии таваллуди шоир ба ин андеша ҳамфикрем.

Бо дарназардошти истеъдоду камолоти маънавӣ ва дониши мукаммал доштани Шавкат, ҳамзамон барҳӯрдор будани вай ба эҳтироми хоссу омми аҳли замон дар сарчашмаҳои адабиву таърихӣ ва дар таҳқиқоти муҳаққиқон ӯро бо унвонҳои ифтихории «Мулло», «Мавлоно», «Шоҳ» ва монанди инҳо ном бурдаанд.

Дар «Тазкираи Ҳазин» қайд шудааст, ки: «...падаре доштам сарроф, маро ба дабистон фиристод, хатту савод омӯхтам» [Тазкираи Ҳазин 1437, с. 66]. Падараш дар баробари фароҳам овардани шароити илмомӯзӣ ба ӯ нозуқиҳои касби худ – саррофиро низ ёд медиҳад.

Дар тазкираи «Қомус-ул-аълom»-и Шамсуддини Сомӣ [Сомӣ 1331, с. 287] низ дар бораи Шавкати Бухорӣ маълумот ба назар мерасад, вале миёни баъзе маълумоти овардаи Сомӣ ва тазкираҳои пешин ихтилоф ҷой дорад. Ин фарқият дар он аст, ки агар дар аксари тазкираҳои пешин Шавкат ҳамчун писари саррофи бухорӣ ном гирифта шавад, муаллифи «Қомус-ул-аълom» вайро писари амири Бухоро меҳисобад [Сомӣ 1331, с. 30].

Агар Шавкати Бухорӣ писари амири Бухоро мебуд, дар ин бора дар тазкираҳои Малехо, Насрободӣ, Ҳусайнкулиҳон, Ғуломалиҳони Озод ва дигарон ишорат мерафт. Аз тарафи дигар, дар таърихи адабиёти форсу тоҷик

зиёда аз 7 шоир маълум аст, ки бо таҳаллуси «Шавкат» шеър гуфтаанд. Шояд яке аз ин Шавкатҳо писари амир бошаду Сомӣ онро Шавкати Бухорӣ пиндоштааст

Дар байти мактаи бештари ғазалҳои шоир таҳаллуси ӯ «Шавкат» ишора шудааст, вале аз назари бархе таъкиранависон ӯ ғӯё дар оғоз таҳаллусҳои «Нозук» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 407] ва «Торак» [Тазкираи Ҳазин 1437, с. 66]-ро низ барои худ интиҳоб карда буд. Забехуллоҳи Сафо бар ин мавзӯ равшанӣ андохта, қайд менамояд, ки: «...дар муҳосибин ҳамин вазир ва шоири донишманд (манзур Мирзо Саъдуддин – Н.Қ/) таҳаллуси пешини худро, ки «Торак» буд, раҳо кард ва «Шавкат» таҳаллус намуд» [Сафо 1369, с. 1334]. Муқоиса ва таҳқиқ собит месозад, ки дар нусхаи девонҳои ашъори шоир ин таҳаллусҳо ба чашм намерасанд. Шавкат ин таҳаллусро, ба қавли Ҳазин, баъд аз сафари Хуросон интиҳоб кардааст [Ҳазин 1437, с. 66], ки иштибоҳе беш нест, зеро дар таъя ба маълумоти Малехи Самарқандӣ метавон гуфт, ки Шавкат ҳанӯз замони дар Бухоро будан ҳамчун шоири навҷӯй ва тозаҳаёл ном бароварда буд ва ҳамин наваҷӯиҳои шоир боиси рашки дигарон, аз ҷумла ҳамзамони шоир – Миршарифи Насим гардида, ба ӯ таъна мезаданд, ки шеъри Шавкати Ироқиро дуздида. Дар ин бора қаблан сухани Малехоро иқтибос овардем ва шоир ҳам ин маъниро дар девони ашъораш баён намудааст.

Чойи дигар Малехи Самарқандӣ роҷеъ ба Шавкат дахл намуда, қайд менамояд, ки: «Дар таърихи як ҳазору ҳаштод, ҳангоми ҳичрат аз Бухоро озими Хуросон шуда буд, ки Мулло Сайиди Насафӣ шахсеро нишон дод, ки Рабеъ ном дорад ва шогирди ман аст ва дар тарзи шеър талош ба Шавкати Бухорӣ дорад, мегуфт» [Малехо 1348, в. 160⁶]. Аз ин бармеояд, ки Шавкати Бухорӣ соли 1080 (1668 мелодӣ) дар диёри хеш бо таҳаллуси Шавкат машҳур будааст ва баъзе шоирон, аз қабиле Рабеъ, ба ӯ пайравӣ кардаанд.

Илова гардидани калимаи «Бухорӣ» ба таҳаллуси Шавкат ишорат ба шаҳри Бухоро дорад, зеро муаллифони таъкираҳо Бухороро макони валодат, ҷавонӣ, таҳсил, касби камол ёфтани Шавкат медонанд.

Аз муқоиса ва муқобалаи сарчашмаҳои адабиву китобҳои таърихи адабиёт, инчунин мақолаҳо ва ишораҳои муҳаққиқон маълум мешавад, ки Шавкат дар шаҳри Бухоро таваллуд шудааст, вале дар ин осори зикршуда дар бораи таърихи таваллуд, давраи ҷавонӣ, таҳсилу оиладорӣ ва монанди инҳо маълумот ба назар намерасад. Аз ин рӯ, беҳтарин манбаи қобили итминон, ки роҷеъ ба зиндагии шоир хабари эътимодбахш медиҳад, осори худӣ вай ба шумор меравад. Дар осори шоир ба байт ё порчаҳои шеърӣ вомехӯрем, ки дар онҳо ишорат бар таҳсил ва аз тарбияти устод баҳравар гардидани Шавкат шудааст. Чунончи:

*Мактаб аз гулзори рангин дар ба рӯйи ман кушод,
То муаллим зад ба ҷӯби гул маро, булбул шудам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 387].

Ҷойи дигар мегӯяд:

*Дорам аз ҷӯби муаллим ба кафи хеш асо,
Гаштаам пиру ҳамон ҷӯб дилам мехоҳад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 273].

Таҳсили мадрасавии Шавкати Бухорӣ ба мо маълум нест, вале таъби латифу суҳангустарии шоир дар назм аз таҳсилдида будан ва аз илмҳои мухталифи замон баҳравар гаштани ӯ шаҳодат медиҳанд.

Мутаассифона, дар ашъори шоир ишороте доир ба воқеаҳои даврони ҷавонӣ, машғулият, оиладорӣ, зану фарзанд доштан ва амсоли инҳо ба назар намерасанд.

Дар ашъори шоир порчаҳои бисёре вомехӯранд, ки ишорат ба даврони пирию барҷомондагӣ ва ба мӯйи сафеду қомати ҳамидаи ӯ мекунанд:

*Пирӣ шикори хеш маро кард оқибат,
Қадди ҳамида нохуни шаҳбоз шуд маро.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 89].

Ё ҷойи дигар мегӯяд:

*Уқдаи гунҷаи тасвир бувад дар қорам,
Сад баҳор омаду аз ханда лабам хуррам нест*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 144].

Корбурди таркиби «омадани сад баҳор» дар байти зикршудаи шоир ишорат ба солдида гаштани Шавкат дошта, хуррам набудани ўро дар мусофират бозгўй мекунад.

Дар бораи соли фавти шоир низ миёни муҳаққиқон маълумоти ягона мавҷуд нест. Дар пешгуфтори чопи интиқодии девони Шавкат, ки бо кўшиши Ҷобулқо Додалишоев омода ва нашр шудааст, дар ин бора қайд шудааст: «Муҳаммад Исҳақ хангоми ҷавонӣ аз Бухоро ба тарафи Ҳироту Машҳад ва дар қибари син ба Исфаҳон муҳочират намуда, дар соли 1103 ҳ. 1691 м. дар ҳамон ҷо ҷашм аз ҷаҳон мепӯшад» [Додалишоев 1987, с. Як], вале соли вафоти Шавкати Бухороиро Муҳаммадалии Ҳазин соли 1107 ҳиҷрӣ (1695 м.) ва муаллифи «Миръот-ус-сафо» соли 1111 ҳиҷрӣ (1699 м.) қайд кардаанд.

Ба ишороти Муҳаммадалии Ҳазин ва муаллифи «Миръот-ус-сафо» Мирзо Сайиди Роқим, ки дўсту ҳамсухбати Шавкат буд, дар бораи соли вафоти шоир ду қитъаи таърих эҷод мекунад, ки чунинанд:

*Ба ҳукми қазо чор ночор ҳай- ҳай,
Зи дунёи дун даст афшонд Шавкат.
Шаббе ҳотиф аз ошиқӣ гашта маҳзун,
Бигуфто: «кучо дар ҷаҳон монд Шавкат?».*

Дар қитъаи зикршуда моддаи таърих «кучо дар ҷаҳон монд Шавкат?» буда, ҷамъи ҳосили ҳуруфи он 1108 ҳ. қ. баробар ба 1697 м. мебошад, ки ба соли фавти Шавкат ишорат менамояд.

Қитъаи дигар чунин аст:

*Шавкату ҳубии шеърӯ инио
Аз ҷаҳон, вой, бибурда Шавкат.
Ошиқе гуфт санаи реҳлати ў,
«Чи кунам, вой, бимурда Шавкат».*

Дар қитъаи дуюм моддаи таърих дар мисраи охир «Чи кунам, вой, бимурда Шавкат» баён шуда, натиҷаи он соли 1112 ҳ.қ. баробар ба соли 1700 м.-ро ифода мекунад. Тавре мебинем, дар қитъаҳои зикршуда соли фавти шоир

аз ҳам се сол тафовут доранд ва онҳо соли мушаххаси вафоти Шавкатро муайян намеkunанд.

Муаллифони чопи интиқодии девони Шавкат дар пешгуфтори девон дар бораи соли вафоти ӯ чунин менависанд: «Муҳаммад Исҳақ хангоми ҷавонӣ аз Бухоро ба тарафи Ҳироту Машҳад ва дар кибари син ба Исфаҳон муҳочират намуда, дар соли 1103 ҳ. 1691 м. дар ҳамон ҷо ҷашм аз ҷаҳон мепӯшад» [Додалишоев 1987, с. як], вале Муҳаммадали Ҳазин, ки мутаваллид ба соли 1692 аст, дар тазкирааш қайд мекунад, ки боре дар кӯдакӣ Шавкатро дар маҳфили падараш, ки аз фозилони Исфаҳон буд, дидааст: «Вақте дар кӯдакӣ рӯзе ӯро дидам, ки вориди маҷлиси волиди марҳум гардид ва он воломақом ӯро эҳтиром намуда, дар паҳлуи худ ҷой дод, маро аз ҳолати ӯ тааҷҷуб омад ва аз яке маҳрамон пурсидам, ӯ гуфт Шавкат аст» [Тазкираи Ҳазин 1437, с. 67]. Ба андешаи мо, ин маълумоти Ҳазин, фикри ба соли 1691 ғавтидани Шавкатро, ки дар пешгуфтори чопи интиқодии девони Шавкат оварда шудааст, рад мекунад.

Агар ахбори сарчашмаҳоро дар бораи соли вафоти шоир, ки солҳои 1695-1699 зикр кардаанд, ба ҳисоб гирем ва ба хулосаҳои мантиқии байту қитъаҳои иқтибосшуда таъя намоем, фикрҳои баёншударо тарафдорӣ намудан мумкин аст.

Дар бораи тарки Бухоро намудани Шавкат дар тазкираҳо ва дигар маъхазҳо ҷанд ақида мавҷуд аст. Муаллифони тазкираҳои «Ҳизонаи омира» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 281-282], «Натоиҷ-ул-афкор» [Натоиҷ-ул афкор 1334, с. 387] ва «Ал-муосирин» сабаби аз Бухоро рафтани Шавкатро ба мочарои шоир бо ӯзбекон вобаста медонанд.

Ба қавли Малехо, иллати ҷилои ватан кардани Шавкат таъни аҳли адаб нисбат ба Шавкат буд [Малехо 1348, в. 79 ⁶]. Ин масъаларо ҳуди Шавкат дар қасидае чунин баён медорад:

*Бегона кардааст маро аз диёри хеш,
То гаштаам ба маънии бегона ошно.
Халқе фитодаанд ба таънам, ки аз ватан*

*Берун чӣ омадиву мусофир шудӣ чаро?
Гофил аз ин ки ҷазба инонгир чун шавад,
Гардад сипанд худ ба раҳи шуъла раҳнамо...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 1].

Манзури шоир дар пораи қасидаи баёншуда он аст, ки ӯ ба ашъори намояндагони «сабки ҳиндӣ» дилбастагӣ пайдо намуда, ба «маънии бегона» ошно шудааст ва сабаби ба тухмати ҳосидону бадхоҳон ва ёрону мусоҳибон гирифтор шудани шоир ҳам дар ҳамин аст. Яъне ҷазбаи ишқи илоҳӣ инонгираш шуда ва баҳри камолоти маънавию ирфонӣ тарки ватан кардааст.

Шавкат дар чанд маврид аз таънаю бадгӯӣ, махсусан аз рафтори баъзе адибони замонаш, ки аз ҳасад ба маҳорату истеъдоди шоир ғибта меҳӯрданд, шикоят мекунад. Чунончи:

*...Фигон зи хубсати аҳли ҷаҳон, ки ин мардум
Намедиханд ҷавоби саломҳо моро!
Талоши мансаби мо нест ғайри гумномӣ,
Бувад ба оби нигин шуста номҳо моро...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 94].

Шоир хуб медонист, ки сабабгори ин ҳама мусибат соҳибқибол будани ӯ дар эҷоди ашъори баландмазмун аст, аз ин рӯ, шоир мисраи барҷастаи хешро бар зидди чунин ҳасудон дасти рад медонад ва таъкид медорад, ки айбгӯйиҳои халқ ӯро соҳибҳунар мекунад:

*Айбгӯйиҳои халқам мекунад соҳибҳунар,
Миннати бисёр аз аҳли ҳасад бошад маро...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 98].

Бо дарназардошти андешаҳои Малехо ва абёти баённамудаи шоир, дар ин бора метавон хулоса кард, ки сабаби ҷилои ватан кардани шоир ҳамон дилбастагии ӯ ба шеърӣ нави «сабки ҳиндӣ» ва дарёфти камолоти маънавиву ирфонӣ аст.

Шавкат баъди ба Ҳирот расидан хидмати Бекларбегӣ Сафиқулихони Шомлуро ихтиёр менамояд. Таваҷҷуҳи Сафиқулихон мучиби он гардид, ки

шоир муддате дар ин диёр бо оромишу осудаҳоли ба сар барад, вале табъи нозукписанд ва озодандешии шоир имкон надод, ки ӯ муддати мадиде дар Ҳирот монад.

Шавкат дар Хуросон бо Мирзо Саъдуддин – вазири ин сарзамин мулоқот намуд. Ӯ шоирро аз зумраи муқаррабони даргоҳи хеш қарор дод. Зиндагии орому муҳити созгори адабӣ, маҳфили адабии Мирзо Саъдуддин, ки дар он фозилоне ҳамчун Муқимои Эҳсон ва Азимои Нишопурӣ чамъ омада буданд, имкон медиҳад, ки Шавкат дар Хуросон маҳорати суҳангустарии хешро сайқал диҳад ва шуҳрат пайдо намояд. Дартар иртиботи ӯ бо Мирзо Саъдуддин қанда шуд. Гусастани муносибати Мирзо Саъдуддин ва Шавкатро тазкиранависон мухталиф шарҳ додаанд.

Муаллифи «Натоиҷ-ул-афкор» сабаби қандашавии ин муносиботро чунин нақл мекунад: «Рӯзе Мирзо касеро дар талаби Шавкат фиристод. Шавкат дар он вақт бедимоғ буд ва бо безътиной ҷавоб дод. Мирзо аз он озурда шуд ва гуфт: Ёрон бинед, ман ба Шавкат чӣ бад кардаам?». Чун ин ҳарф ба Шавкат расид, мутаассир гашт ва ин байт хонд:

Миннати иксир моро зинда зери хок кард,

Аз тило гаштан пушаймонем, моро мис кунед

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 224].

«Ҳамон соат аз ҳама эъроз намуда, намади дарвешӣ дар бар карда, рӯ ба ҷониби Исфаҳон намуд» [Натоиҷ-ул-афкор 1387, с. 387]. Муаллифи тазкираи «Сарви озод» дар ин бора мегӯяд: «Ин байт киноя аз ҳамон иттифоқ аст, ки нороҳатии худро баён кардааст» [Озоди Билигиромӣ 2008, с. 120-122].

Дар ин хусус дар осори шоир ягон ишораи махсус ба назар намерасад, фақат баъди тарки даргоҳи вазир шоир аз ин қор афсӯс хӯрда, раҳишу бахшиш пурсидааст:

...Ҳар чи кардам, даргузар, эй субҳи софитинатӣ,

Ҳар чи гуфтам, дарназир, эй матлаи сидқу сафо.

Беҳудам – ваҳшатталаб, девонаам – оҳунасаб,

Бандаам – Шавкатлақаб, афтодаам гардунбино...

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 14].

Пас аз ин, Шавкат дар Хуросон монданро раво намебинад ва ба нияти зиёрати Наҷаф аз Машҳад сару пойи бараҳна ва намадпорае бар дӯш берун мешавад ва ҷониби Нишопур роҳ мегирад ва пас аз ранҷу машаққати зиёд ба Исфаҳон расида, дар ғӯристони беруни шаҳр истиқомат ихтиёр мекунад. Шавкат тахминан соли 1678 аз Ҳирот ба Исфаҳон сафар кардааст, ки ба таърихи сафари Малехо ба Эрон рост меояд. Малехо дар Нишопур аз набераи Назирии Нишопурӣ – Ҳочӣ Карим ба ҷониби Исфаҳон сафар кардани ўро мефаҳмад. Баъд аз се моҳи ҷустуҷӯ дар Исфаҳон Шавкатро пайдо мекунад ва муддати ҳафт моҳи дар Исфаҳон будан ҳар бор бо Шавкат суҳбат менамояд.

Ғуломалихони Озод дар бораи ба Исфаҳон омадани Шавкат чунин менависад: «...аввал бо арбоби камолу хубони аср бармехӯрд, охир дари ихтилоти халқ ба рӯи хеш баст, бисёр кам ҳарф мезад ва дар се рӯз як бор ба лаби ноне ифтор мекард» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 282].

Малехо ҳаёти ин давраи Шавкатро тасвир карда, қайд менамояд, ки: «Абдулазизхони Аштархонӣ соли 1680-1681 вақти рафтан ба Маккаи муаззама дар Сифоҳон толиби дидори Шавкат шуданд... Чун мулозимони ҳазрати хилофатмаконӣ ба таколиф толиби шеър аз мумиилайҳ шуда... ва таваҷҷуҳ кардаанд, ки «ба тифоқи мо ба ҳаҷ ба Маккаи муаззама озим гардӣ?» «Хуб аст» ваъда карда, аз суҳбат баромада, дигар ҳарчанд ўро таҷассус карданд, надида...» [Малехо 1348, в. 82 ^а]. Ин маълумоти Малехо дар муайян кардани шуҳрату эътибори шоирии Шавкат муҳим аст, зеро агар Шавкат дар миёни мардум шуҳратёр намешуд, дар Исфаҳон будани ўро фаромӯш мекарданд. Дар асоси ин ахбор, инчунин метавон хулоса кард, ки шеъри Шавкат дар Бухоро замони рӯзгор доштан ва то омадан ба ин кишвар шуҳрат дошта, таваҷҷуҳи мардуми адабиётдӯстро ба худ ҷазб намуда буд, маҳз бо ҳамин сабаб мулозимон аз шоир талаби шеър намудаанд.

Аз мутолиаи девони Шавкат маълум мегардад, ки шоир дар Эрон на танҳо бо дарду алам ва ғурбат зиндагӣ мекард, ҳамчунин надоштани манзили истиқоматӣ, шароити мусоиди рӯзгузаронӣ ва таъмини ғизо низ барояш

мушкилоти зиёде пеш оварда буд. Чунин зиндагии тоқатфарсои хешро шоир дар ғазале хеле ғамангезона ифода мекунад:

*Кард толеъ саъйҳо, холӣ дилам аз ғам нашуд,
Богбонро об шуд дил, ин чаман хуррам нашуд.
Аввалу охир ҳаёти ман ба як ҳолат гузашт,
Умр кам шуд ҳамчу шамъи субҳу сӯзам кам нашуд...
Бенасибе ҳамчу ман натвон ба олам ёфтан,
Қатрае обе нахӯрдам, то шарар шабнам нашуд...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 226].

Яке аз баҳсхое, ки миёни олимони адабиётшинос чараён дорад, тақрири мусофирати Шавкат ба сарзамини Ҳинд аст. Масалан дар ин бора адабиётшиноси тоҷик С. Саъдиев дар китоби таърихи адабиёт менависад, ки: «Бисёре аз аҳли суҳан ба тангдастӣ ва машаққати тоқатфарсои рӯзгор тоб оварда натавониста, ба умеди беҳбудии зиндагӣ ва санҷидани бахти худ ба Ҳиндустон азимат карданд. Бо вучуди ин, «савдо»-и Ҳиндустон ҳушу ёди ҳамаро банд карда буд. Тақрибан шоире набуд, ки дар дил орзуву ҳаваси сафари ин кишвари дурдастро надошта бошад. Ин орзу на барои ҳавову ҳавас ва дидани сарзамини афсонавӣ, балки бештар ба умеди осоиши зиндагӣ ва ба даст овардани рӯзӣ парварида мешуд, вале аксари шоирон аз ёру диёр дил канда ва орзуи худро амалӣ карда наметавонистанд» [Саъдиев 1985, с. 46].

Масъалаи ба Ҳинд сафар кардани Шавкат миёни адабиётшиносон баҳси нобино будани устод Рӯдакиро ба хотир меорад, ки гурӯҳе ўро кӯри модарзод мешуморанд, гурӯҳи дигар шоири тирачашм ва барои тасдиқи фикри хеш аз ашъори шоир амсилаи шоҳид меоранд.

Доир ба ин масъала бояд зикр кард, ки воқеан, Шавкат роҳи раҳой аз мушкилоти ба сараш омадаро дар сафар ба маҳаллу кишварҳои ҳамсоя медид ва аз ин рӯ, ба вилоятҳои гуногуни Эрон сафар карда, ҳатто орзуи сафар ба кишвари Ҳиндро низ дар дил мепарварид. Ҷилои ин орзуҳо дар ашъори Шавкат бисёр ба назар мерасанд, ки ба он таваҷҷуҳи зиёд зоҳир шудааст. Аз ҷумла, мураттиби мунтахаби ашъори Шавкат адабиётшиноси тоҷик Мирзо Аҳмадов

дар така ба маълумоти «Мачмаъ-ун-нафоис»-и Сирочиддин Алихони Орзу [Сирочиддин Алихони Орзу, с. 282] ва тазкираи «Қомус-ул-аълум»-и Шамсуддини Сомӣ [Сомӣ 1331, с. 288] ба Ҳинд сафар доштани Шавкатро тахмин мекунад ва ниҳоят бо дарназардошти ин байт: «Кӯчаҳои Ҳинд майдони санавбар гаштааст, – Баски мемонанд сабзон чун санавбарҳо ба ҳам» ба ин хулоса меояд: «Фикри ғолиб ва дуруст он аст, ки Шавкат баъди соли 1678 ба Ҳинд сафар кардааст» [Аҳмадов 1968, с. 19]. Аммо ин фикрро маълумоти тазкираи Малехои Самарқандӣ рад мекунад. Мувофиқи маълумоти Малехо, Шавкат дар ин солҳо дар Исфохон узлатнишин буд ва Абдулазизхони Аштархонӣ соли 1680 ҳангоми сафар ба Макка талаби дидори ӯро мекунад ва маълум мегардад, ки шоир миёни солҳои 1678–1680 дар Исфохон зиста, ба ягон ҷо ба сафар набаромадааст. Дар ин бора дар тазкираи Мир Ғуломалии Озоди Билигиромӣ зикр шудааст: «...намаде, ки аз Хуросон пӯшида омад, то нафаси бозпасин табдил наёфт ва баъди реҳлат ҳамонро кафан сохтанд» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 409].

Муҳаққиқ ва адабиётшиноси тоҷик Замира Ғаффорова дар ин бора чунин андеша дорад: «Ба андешаи мо, метавон ба гуфтаи муҳаққиқоне, ки мусофирати Ҳинд доштани Шавкатро таъкид кардаанд, ҳамроҳ шуд. Зеро Муҳаммад Аслаҳ мутахаллис ба «Мирзо» дар «Тазкираи шуарои Кашмир»-и хеш Шавкатро ба тазкира дохил намуда, намунаҳое аз ашъори вай овардааст. Ҳарчанд роҷеъ ба ҳузури Шавкат дар Кашмир ишорате накарда, аммо қобили зикр аст, ки муаллифи ин тазкира бештар шуароеро шомили тазкираи хеш намуда, ки аз истифодаи обу ҳавои Кашмир баҳраёб гардидаанд ва ё иртиботе бо Кашмир доштаанд. Аз ин санади Аслаҳ тахмин намудан мумкин аст, ки Шавкат сафар ба Ҳинд кардааст» [Ғаффорова 2011, с. 185].

Муҳаққиқи ўзбек Қаҳрамон Тухсанов ҳам дар монографияи ба бадеияти ашъори Шавкат бахшидаи хеш ба Ҳинд сафар доштани Шавкатро чунин баён мекунад: «Агар ишораҳои шоирро дар ин бора ба ҳисоб гирем, Шавкати Бухорой дар кадом як лаҳзаи ба мо номаълуми ҳаёташ ба Ҳиндустон сафар карда будааст» [Тухсанов 2023, с. 41].

Дар таҳқиқоти худ Д. Раҳматова таҳти унвони «Вижагиҳои луғоту таъбироти шоирона дар ғазалиёти Шавкати Бухорой» дар бораи нияти сафари Ҳинд доштани Шавкат менависад: «Ниҳоли орзуи мусофират аз даври ҷавонияш дар дили шоир гул мекард ва то дами вопасини ҳаёташ умеди мамлакати Ҳинд дар суҳанаш будааст» [Раҳматова 2009, с. 39].

Дуруст аст, ки Шавкат орзуи сафари Ҳиндро дар дил дошт ва шоир ба ин маънӣ ишорат мекунад, ки: «Орзуи Ҳинд бисёр аст дар хотир маро, Гар равад ранги ҳинояш, ман ҳам аз худ меравам» [Шавкати Бухорой 1987, с. 167] ва ин андеша на танҳо Шавкат, балки шоирони зиёдеро дар он шароити мавҷудаи Мовароуннаҳр Хуросон ором намегузошт ва шуарои зиёде ба умеди дарёфти рӯзгори осуда ба ин кишвари афсонавӣ сафар кардан меҳостанд.

Дар ин бора адабиётшинос Садрӣ Саъдиев дар така ба маълумоти таъкираи Малехо қайд менамояд, ки: «Абдулазизхон соли 1680 аз тоҷу тахт даст кашида, бо ҳамроҳии аркони давлати худ ба сафари ҳаҷ баромад. Дар он миён шоирони дарбори ӯ чун Надири Дастур, Амир Шарифи Ҷалол, Ҳоҷа Самеи Содот, Ломеи Насафӣ ва аз мансабдорони аҳли суҳан қозӣ Лутфуллои Шокир ва Абдурахмони Мунъим низ буданд. Абдулазизхон дар роҳи бозгашт аз сафари ҳаҷ дар саҳрои лаби баҳри Шӯри Арабистон вафот карда, гурӯҳе аз ҳамроҳони ӯ роҳи ватанро пеш гирифтанд ва гурӯҳи дигар озими Ҳиндустон гардиданд. Подшоҳи Ҳиндустон Аврангзеб онҳоро бор дода, чандеро ба мансабҳои мувофиқ таъин кард» [Саъдиев 1985, с. 28]. Чунин мисолҳои овардаи Малехо намунаи сафари умедворони зиёде аз Мовароуннаҳр ба Ҳинд аст.

Муаллифони пешгуфтори ашъори мунтахаби Шавкат ба номи «Нури аср» дар истинод ба маълумоти Малехо, ки тибқи он Шавкат дар соли 1680-1681 м. дар Исфahон бо Абдулазизхон мулоқот доштааст, ба натиҷае расидаанд, ки шоир дар байни солҳои 1678-1680 м. дар Исфahон зиста, ба ҷойи дигаре мусофират надоштааст ва бо овардани чанд намунаи ашъори Шавкат, ки дар онҳо азми сафари Ҳинд кардани шоир бозгӯ мешавад, ба чунин хулоса меоянд: «Сабаби азми сафар кардани шоир ба Ҳиндустон, агар аз як сӯ, бо нияти

дарёфти ҷойи осудаю таъмини маишати ҳаррӯза бошад, он гоҳ аз сӯйи дигар, ба маншаи пайдоишу равнаки услуби тоза дар назм будани Ҳиндустону дар он ҷо ба камол расидани як гурӯҳ намояндагони маъруфи ин равия ва муътақиду пайрави равиши мазкур будани Шавкат алоқаманд мебошад» [Шавкати Бухорӣ 1986, с. 25]. Шавкат медонист, ки аз сафар кардан ба мулкҳои гуногун, аз ҷумла ба Ҳинд, рӯзгори хушу осуда ба ӯ насиб намегардад. Дар байти ғазале Шавкат аз сафар ба Ҳинд розӣ набудани хешро баён дошта, таъкид мекунад, ки аз сафари Ҳинд насиби ӯ ғайри меҳнат чизе нест:

Насиб аз сафари Ҳинд ғайри меҳнат нест,

Касе зи мори сиеҳи раҳаи саломат нест.

Ба бурёи ватан мекунам шакархобӣ,

Ба махмали сияҳи Ҳинд ҷойи роҳат нест

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 188].

Ба андешаи мо, Шавкат орзуи сафар ба Ҳиндро дар дил солҳо мепарварид, вале шароити хеле душвори рӯзгори шоир ба амалишавии ин орзуи ӯ имконият намедод ва дар байте ин мақсадро чунин баён медорад:

Зи бас бувад сафари Ҳинд сурмаи овоз,

Садо ба рафтани ранги ҳино намебошад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 234].

Дар мисраи аввали байти зикршуда манзури шоир он аст, ки орзуи сафар ба Ҳинд мисли сурма андешаҳои ӯро ҳалалдор сохтаанд. Сурма дар гузашта барои ҳалалдор гаштани овози шахс истифода мешуд. Рафтани ин орзу аз дили шоир ба мисли рафтани ранги ҳино аст, ки аз рафтани он садое ба гӯш намерасад ва акнун ин орзу мисли ранги ҳино аз дили шоир бесадо рафтааст. Ин маъниро ҷойи дигар шоир чунин баён медорад:

Ҳадиси Ҳинд мағӯед, ҳамдамон дигар,

Ки кардаем зи дил ҳамчу дуди оҳ бурун

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 399].

Шоир дар байти зикршуда таъкид медорад, ки эй ҳамдамон, дигар ҳадиси Ҳинд ба ман мағӯед, зеро ин ҳадису орзуро мо «ҳамчу дуди оҳ» аз дил берун

кардаем. Таркиби «Ҳамчу дуди оҳ аз дил берун кардан» ифодакунандаи нарасидан ба орзуи шоирро баён медорад, яъне шоир мисли дигар ҳамзамонан орзуи ба Ҳинд сафар карданро дар дил дошт, вале ин орзуро ҳамчун дуди оҳу ғам аз дил бурун кардааст. Мутобиқи далолати чунин абёт метавон ба ин натиҷа расид, ки Шавкат, бо вучуди нияту азми сафари Ҳинд доштан, аз рафтан ба Ҳинд худдорӣ намудааст ва қисмати боқии умри худро дар Исфаҳон гузаронида, тахминан байни солҳои 1695-1699 ҷаҳонро падруд мегуяд.

Ҳарчанд Шавкати Бухорӣ дар замони бисёр ноором дар Моваруннаҳру Хуросон ва Эрон зиндагӣ намуда бошад ҳам, аз ҳеш девони ашъори баландмояе ба мерос мондааст. Яке аз воқеаҳои муҳим ва сарнавиштсози зиндагии Шавкат тарки Бухоро ва сафар ба кишварҳои ҳамсоя буд. Ў ба ин васила ҳарчанд зиндагии орому осудае надошта бошад ҳам, миёни намоёндагони адаби ин кишварҳо шуҳрат ёфт.

1.3. Нақду баррасии мероси адабии Шавкат дар таҳқиқоти илми муосир

Зиндагӣ ва ашъори ноби Шавкати Бухорӣ диққати аҳли адаб ва муҳаққиқони ватаниву бурунмарзиро ҷалб намуда, дар таҳқиқоти ин олимони доир ба паҳлуҳои ҳаёту эҷодиёти ӯ андешаҳои судманду ҷолиб ироа шудааст. Ёдовар мешавем, ки мероси адабӣ ва паҳлуҳои рӯзгори Шавкат дар таҳқиқоти илмии муосир аз ҷониби адабпажӯҳои зиёд мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, ки доир ба як қисмати ин масъала дар баҳши «Дараҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ» андешаҳои ҳешро иброз доштем. Илова бар он, бояд афзуд, ки маҳсули эҷоди шоир ва шукӯҳу азамати суҳанофаринии ӯ аз назари ҳамзамонан ва муҳаққиқони баъдӣ дар канор намонда, доир ба ин масъала андешаҳои гуногун баён шудаанд. Чунончи, Саидкамол Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ аз шоирони машҳури нимаи дуюми асри XVII ба ҳисоб рафта, дар яке аз бобҳои аввали асараш «Толибу Матлуб» ё «Козурписар» дар баробари дигар устодони сабки ҳиндӣ номи Шавкати Бухороиро зикр мекунад. Ин асари Фитрат бо номи

«Козурписар» ба ҳуруфи сириллик бо таҳия ва тавзеҳи Исмоил Саидов соли 2022 дар нашриёти «Хуросон» интишор шудааст. Дар зикри Шавкат дар байте чунин менигорад:

*Чунон аз шӯри фикрам рафта аз ҷо,
Ки Шавкат карда аз динаш табарро*

[Саидов 2022, с. 34].

Дар повараки ин саҳифа муаллиф дар бораи Шавкати Бухорой маълумоти кӯтоҳ дода, қайд мекунад, ки: «...баъди ноором шудани Бухоро ба Ҳирот кӯч баста, дар он ҷо такмили илм менамояд ва дар Ҳирот қабр шудааст» [Саидов 2022, с. 34], ки ин фикр ба назари мо, як андоза беасос ба назар мерасад. Ҳамзамон дар овардани байти Фитрати Зардӯз ҳам иштибоҳан ғалат ворид шудааст, ин ғалат дар мисраи аввал ба ҷойи калимаи «шӯр» вожаи «шӯри» истифода шудааст. Мисраи дуюми байт дар шакли «Ки Шавкат карда аз динаш табарро» баён шудааст, ҳол он ки шакли дурусти он «Ки Шавкат кард аз вай айш пиро» бояд бошад, зеро манзури шоир дар ин байт баёни ифтихорот аз истеъдоди шоирии хеш аст:

*Чунон аз шӯр фикрам рафта аз ҷо,
Ки Шавкат кард аз вай айш пиро*

[Саидов 2022, с. 34].

Аз иқтибоси фавқ бармеояд, ки Фитрат худро аз пайравони сабки нав – тарзи сухани тоза ҳисобида, хусусияти услуби баёни устодони сабки ҳиндиرو ёдовар мешавад. Аз ҷумла, Фитрат изҳор медорад, ки чунон аз шӯр аз хеш берун шудам, ки Шавкат аз доди он айши хеш пиро кард.

Ҷойи дигар Фитрат боз аз Шавкат ёдовар шуда, баён медорад, ки муҳити созгори адабии Исфаҳон ба ӯ имкон дод, то дониши хешро такмил диҳад ва дар ин муҳит Шавкат бо нозукхаёли ва печидагӯӣ шуҳрат ёбад: «Дар чашми маънӣ сурма шуд» гуфтани Фитрат мақоми маъниофарии Шавкатро дар Исфаҳон бозгӯӣ мекунад:

*Саводи Исфаҳон додаш тараққӣ,
Ки Шавкат сурма шуд дар чашми маънӣ*

[Саидов 2022, с. 90].

Тавре мебинем, Фитрат дар ин асар аз Шавкати Бухорой ёдовар шуда, ба маҳорати суҳанофарии вай қоилад аст.

Дар маснавии «Мачлисафрӯз»-и Абдурахмонхоҷа ибни Мирзоподшоҳи Носеҳи Хатлонӣ (тав. 1767) ҳам дар баробари Нозими Ҳиротӣ, Толиби Омулӣ, Соибӣ Табретӣ ва Бедил зикри хайри Шавкат рафтааст. Дар он шоир аз инқирози маънавии суҳан шикваҳо карда, аз дидаҳо дур мондани ашъори ин суҳанварони сабки ҳиндиро бо таассуф ба забон мегирад:

*Назар кардам ба авзои замона,
Ғурифта рағбати халқ аз миёна.
Ба назми Нозиму Толиб надидам,
Ба Шавкат хотири Соиб надидам.
Ҳаридорӣ зи «Унсур» ғашта Бедил,
Ки ӯ таъсиромез асту мушқил*

[Абибов 1972, с. 104].

Таъсири сабки ҳиндӣ дар назми адабиёти асри XVIII ва аввали асри XIX нисбат ба пештара бештар ҳис карда мешуд. Аксарият намояндагони адабиёти ин давр, ба мисли Содик, Фориг, Нозил, Ҳасрат, Фано ва дигарҳо бо сабки ҳиндӣ аз наздик ошно шуда, дар ин ҷода қувваозмӯй кардаанд. Азбаски барои онҳо ба услуби баёни шоирони наваҷод шӯр гуфтан душвор буд, аз ин роҳ баргаштанд ва боз ба анъанаи ғазалсароии шоирони асрҳои XIII–XV рӯ оварданд. Ҳамин мазмунро дар яке аз шӯрҳои шоири он давр Фориги Ҳисорӣ мушоҳида кардан мумкин аст:

*Чанд созам шона чун машшота гесӯи суҳан,
Аз Ҷунайду Шавкату Бедил маро нанг асту ор.
То ба назми Хусрави фарруҳнишон бастам рақам,
Ғашт мазмунҳо зи эҷози каломам ошкор*

[Абибов 1991, с. 132].

Муҳаммад Нақибхони Туғрали Аҳрорӣ (1865-1919) дар қасидаи «бузургон»-и худ аз Шавкати Бухорой ёд карда, дар як байти он шеърӣ Шавкати Бухороиро мазаммат намудааст:

Гуфтаи Шавкат ба шикасти сухан,

Муми сиёҳ аст, на чун мумиёст

[Туғрал 2011, с. 350].

Мутолиаву муқоисаи таърихномаҳо ва дигар маъхазҳои адабӣ нишон медиҳанд, ки муаллифони онҳо (ба ҷуз Забехуллоҳи Сафо) дар бораи зиндагӣ ва ашъори Шавкати Бухорой маълумоти нава пешниҳод намеkunанд, балки иттилои мавҷудаи сарчашмаҳои адабиро такрор кардаанд. Дар бораи он ки Шавкат соҳиби оила ва зану фарзанд буд ва ё не, ҷузътарин маълумот дастрас нест. Тамоми дороии шоир, ки ўро бо мо ва баъдинагон мепайвандад, ашъори дилпасанди ў мебошад. Аз Шавкати Бухорой ба мо Девони ашъор ба мерос мондааст, ки нусхаҳои он дар китобхонаҳои Тоҷикистону Ўзбекистон, Эрон, Туркия, Покистон ва кишвари Русия маҳфузанд.

Ашъори Шавкати Бухорой ҳанўз дар айёми зиндагаш шуҳрати зиёд пайдо карда, мавриди таваҷҷуҳу эътирофи суханварону суханшиносони нуктасанҷ ва дўстдорони назм қарор гирифта буд. Баҳои ниҳоят баландро ба маҳорати офаринандагии Шавкат Малехи Самарқандӣ дода, ўро халлоқулмаонӣ, ягонаи замон, шоири тозафикру навпардоз мешуморад, зеро Малехо шоҳиди шуҳрати зиёд ва эътирофи мақоми баланди ў дар назм будааст. Инчунин, Малехо дар тазкираи худ ба масъалаи соҳибдевон будани Шавкат ишора карда, чунин иброз медорад: «...шуҳрати ашъораш дар Эрон зиёдатар аст аз соири мамолик. Он чи дар ин маҷмуа навишта шудааст, ба дасти худ ба роқим навишта дода буд» [Малехо 1348, в. 80^a].

Сируси Шамисо дар бораи чопи аввалини девони Шавкат қайд менамояд, ки: «Дар талҳиқоти тазкираи Ҳазин «Ал-муосирин» аз аз-зария ҷилди 9, саҳифаи 550 омадааст, ки девони Шавкат ба соли 1290 ҳ.қ. дар Лақҳнав, дар 158 саҳифа ба чопи сангӣ расидааст» [Сируси Шамисо 1382, с. 33].

Номи шоирро, пеш аз ҳама, ашъори ноби ӯ маълуму машҳур карда буд ва кудрати қаламу истеъдодашро ҳуди Шавкат низ хуб медонист. Дар хусуси тозафикрӣ, маъниофаринӣ ва шуҳрати ашъораш Шавкат борҳо сухан ронда, ифтихормандона мегӯяд:

*Ба табъи шӯхи ту, Шавкат, замона менозад,
Раги ҳаёли ту мижғони оҳуи ҳарам аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 147].

Дар байти зикршуда манзури шоир он аст, ки замона аз табъи равони ӯ менозад, зеро раги ҳаёлаш, ки ишорат ба нозукандешӣ дорад, ба мисли мижғони оҳу зебо ва латиф аст.

Ба гуфти ҳуди шоир, девонаш шомили ашъори лабрезӣ тахайюлотӣ рангоранг мебошад, бинобар ин, баъди ғавт ҳам шуҳрати ӯ ҳалалпазир нахоҳад шуд:

*Ба мурдан ҳам наҷфтад аз баландӣ рутбаи номам,
Ба ранги мурдаи фирӯза тобут аз кафан дорам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 380].

Бояд қайд кард, ки дар қатори нусхаҳои қаламӣ зиёди девони ашъори Шавкат то ба рӯзгори мо «Радоиф-ул-ашъор»-ҳою баёзҳои сершумори дар давраҳои гуногун ва мавзёҳои мухталиф тартибдодашуда омада расидаанд, ки дар онҳо дар радифи ашъори шоирони маъруфи даврони гузаштаи форсу тоҷик ғазалҳои Шавкати Бухорӣ ҳам сабт гардидаанд.

Тавре дар фаслҳои қаблӣ диссертатсия зикр намудем, нусхаҳои гуногуну зиёди девони ашъори Шавкат дар китобхонаҳои мухталифи ҷаҳон маҳфуз мебошанд. Дар мақолаи таҳқиқотӣ инчониб бо номи «Назаре ба нусхаҳои девони Шавкат» [Наимзода 2023, с. 262-267] доир ба нусахи девони шоир сухан рафта, онҳо муаррифӣ гаштаанд.

Турғои Шафқ барои ба даст овардани нусахи саҳеҳтари девони Шавкати Бухорӣ аввал феҳристҳои нусхаҳои хаттиро муқоисаву муқобала менамояд ва таъкид медорад, ки «Нусхаҳои китобхонаҳои Истанбул як-як дида шуд ва аз назари таърих дурустӣ нусхаҳо баррасӣ шуданд. Таърихи бархе аз нусхаҳо

агарчи наздик ба таърихи ғавти шоир мебошанд, дорои иштибоҳоти зиёде мебошанд (китобхонаи Солмония, №2258) [Шафак 1386, с. 14].

Турғои Шафак дар ин тасҳеҳ аз се нусхаи хаттии девони шоир истифода намудааст, ки аз китобхонаҳои Истанбул ба даст омадаанд. Дар ибтидо Шафак нусхаи китобхонаи «Тубқосарой»-ро бо нусхаҳои дигари девони шоир муқоиса мекунад ва дар лаҳзаҳои дигар ба чопи Сируси Шамисо муроҷиат мекунад.

Аз муқоисаву муқобала маълум мегардад, ки дар китобхонаи «Тубқосарой» нусхае аз девони Шавкат ба шумораи 827 ниғаҳдорӣ мешавад ва он нусха 205 ҷарағ дошта, дар ҳар саҳифа 19 сатр мавҷуд аст. Исми қотиби он Қазбӣ Иброҳим бинни Муствафо аст, ки дар муқаддимаи нусха омадааст. Ин нусха таърихи истинсоҳ надорад ва сабти нусхара қасе ба номи Муҳаммад Рошид анҷом додааст. Эҳтимолан, қотиб нусхаҳои дигаре низ дар ихтиёр доштааст, зеро гоҳе дар ҳошия мисолҳо аз абёти Соиб мушоҳида мешавад, ки ин нишондиҳандаи ошно будани қотиб бо шоирони дигари сабки ҳиндӣ аст. Ин нусхара Шафак барои нашри интиқодии девони Шавкат ҳамчун нусхаи асосӣ қарор додааст.

Таҳти рақами 452 дар китобхонаи Солмония нусхаи девони Шавкат дар қисмати «Лоло Исмоил» ниғаҳдорӣ мешавад, ки 153 ҷарағ дошта, дар ҳар саҳифаи он 18 сатр мавҷуд аст. Хатти он настаълиқ ва таърихи китобаташ 1114 ҳиҷрӣ буда, исми қотиб Соқиб аст.

Дар китобхонаи мазкур нусхаи дигаре бо шумораи 164 мавҷуд аст, ки дорои 133 ҷарағ буда, ҳар саҳифаи он 18 сатр дорад ва бо хатти настаълиқ таълиф шудааст. Таърихи китобати ин нусха соли 1067-и ҳиҷрӣ буда, дар он исми қотиб наёмадааст. Дар ин нусха фақат ғазалиёт, рубоӣёт, як қитъа ва як моддаи таърих мавҷуд аст.

Турғои Шафак дар мавриди бартарӣ ва тафовути нашри интиқодии ҳеш ба девони Шавкат менигорад, ки: «Аз назари теъдоди абёт чопи ҳозир 924 байт бештар аз чопи доктор Шамисо дорад. Нусхаи мо 23 рубоӣ ва чопи доктор Шамисо 10 рубоӣ дорад» [Шафак 1386, с. 12].

Доктор Забеҳуллоҳи Сафо дар китоби «Таърихи адабиёт дар Эрон» менависад, ки «Аз девони Шавкат як нусха дар китобхонаи музеи Бритониё ва 3 нусха дар китобхонаи миллии Порис мавҷуд аст. Дар Эрон ҳам аз девони ӯ нусхае дар даст дорем, аз ҷумла ду нусха дар китобхонаи Остони қудси Разаӣ дар Машҳад» [Сафо 1369, с. 1334].

Сируси Шамисо соли (1382) 2004 ҷопи интиқодии «Девони ашъори Шавкати Бухорой»-ро дар асоси се нусха дар Техрон интишор кард. Нусхаи аввал, нусхаи мадрасии Олияи Дакка аст, ки мисли сойири дастнависҳои ин мадраса дар ҳеҷ феҳрист зикр нашудааст. Ин нусха дорои 400 саҳифа буда, дар асл мутааллиқ ба мадрасии Олияи Калкутта аст, ки баъдан ба мадрасии Олияи Дакка мунтақил шудааст. Ин нусха таърихи таълиф надорад ва бар ҳилофи ағлаби нусхаҳо, нусхаи мадрасии Олия бар асари рутубат осеби ҷандон надидааст.

Шамисо дар пешгуфтори ҷопи интиқодии девони Шавкат мегӯяд, ки: «Ман нусхаи ашъори Шавкатро нахуст аз рӯи он рӯйнавис кардам ва пас аз мурағбат кардан бар ҳасби ҳуруфи қофия бо нусхаи дигаре муқобала кардам. Ихтилофотро дар зайли саҳифаҳо ёддошт кардам» [Сируси Шамисо 1382, с. 65].

Нусхаи дуҷуми истифоданамудай Шамисо дастнависи дигаре аз нусхаҳои мавҷуд дар китобхонаи Донишгоҳи Дакка ба шумораи 444/2 аст, ки дар феҳристи ҷопи нусхаҳои форсӣ, арабӣ ва урдуи он донишгоҳ муаррифӣ шудааст. Мушаххасоти имлои он ҳамон мушаххасоти имлоии нусхаи зикршуда аст. Аз ҷумла, сари ҳар навиштани калимот аз рӯи исми соҳибони қаблии ин нусха маълум мешавад, ки муншии он аз Туркия аст. Дар поён баъд аз рубоиёт як қитъа, ки дар нусхаи болоӣ мавҷуд нест, омадааст:

Исмат кубаро гашту ҳаё шуд суғро,

Овард аз ӯ натиҷа берун давлат.

Бенуқсон шуд, чу ёфт аз бенуқсон

Таърих «натиҷаи ҳаёву исмат»

[Сируси Шамисо 1382, с. 66].

Дар ин қитъа ифодаи «натичаи ҳаёву исмат» моддаи таърих буда, ҳосили он ба соли 1093 ҳ.қ. ва ба соли 1682 мелодӣ рост меояд ва вожаи «давлат» шояд номи касе бошад, ки ҳамин моддаи таърихро дар бораи соли таълифи девони Шавкат навиштааст. Забеҳуллоҳи Сафо ҳам зимни баҳси нусхаи девони Шавкат дар китобхонаи милии Порис ва музеи Бритониё менависад: «Бинобар як рубой, ки моддаи чамъоварии он аст, ба соли 1093 фароҳам омад, ки зоҳиран ҳамин шеър аст» [Сафо 1369, с. 1334].

Нусхаи китобхонаи Донишгоҳи Дакка исми китоб ва таърихи таҳрир надорад, аммо ба лиҳози назм ва тартиби ашъор миқдори онҳо тақрибан шабех ба нусхаи «Мадрасаи Олия» аст. Фарқи умдаи нусхаи донишгоҳи Дакка бо нусхаи «Мадрасаи Олия» ин аст, ки дар он чанд қасида ва як қитъа аст, ки дар нусхаи болозикр дида намешавад.

Нусхаи дигари мавриди истифодаи Шамисо қарордошта ин нусхаи китобхонаи «Остони қудси Разавӣ» аст, ки кори тасҳеҳу навиштани муқаддимаи он дар Дакка поён ёфтааст. Чун ҳар ду нусха мавриди истифодаи Шамисо қарор дошт, дигар ниёзе ба дастёбии нусхаи дигарро ҳис намекард.

Истифода аз нусхаҳои маҳдуд ва таваҷҷуҳ надоштан ба нусхаҳои мавҷуд дар дохил ва хориҷ аз кишвар, ба ин кор боис шудааст, ки тасҳеҳи Шамисо костаҳое дошта бошад.

Доктор Ҳабибулло, ки феҳристи нусхаи хаттии Донишгоҳи Даккаро танзим карда ва ба чоп расонидааст, менависад, ки Шавкат девони худро 14 сол қабл аз марг, соли 1093 ҳиҷрӣ, 1682 мелодӣ мудавван сохтааст. Шамисо дар мавриди кори хеш менависад, ки: «...нусхаҳои хаттии дигареро, ки дар хориҷ аз Эрон ҳастанд, надидаам, умедворам дар оянда батадрич ба бархе аз ин нусхаҳо даст ёбам» [Сируси Шамисо 1382, с. 15]. Яъне, Шамисо хабар медиҳад, ки ин кор ноқис аст, бояд дубора тасҳеҳ шавад ва дар ҷойи дигар таъкид медорад: «...лозим аст дар оянда касе нусхаи дигареро ҳам бо ин чоп муқобала кунад. Байни нусхаҳои мо ва чопҳои қаблӣ аз назари кам тафовутҳо вучуд доранд» [Сируси Шамисо 1382, с. 15].

Тавре қаблан иброз доштем, тасҳеҳи дубораи девони Шавкат бо номи «Нақди девони чопии Шавкати Бухорой ва лузуми тасҳеҳи муҷаддади он» аз ҷониби донишпажӯҳон ва муҳаққиқони Донишгоҳи Табрези Эрон Муҳаммад Баҳроми Асил, Айюби Кӯшон ва Ҳамидризо Фарзӣ соли 2020 дар Исфаҳон сурат гирифтааст [Муҳаммад Баҳроми Асил ва дигарон. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 28.10.2018].

Муаллифони номбурда «Тасҳеҳи интиқодии девони Шавкати Бухорой»-ро, ки бо эҳтимоми Турғои Шафақ ва роҳнамоии доктор Амирбону Каримӣ бо истифода аз 30 нусхаи хаттии мавҷуд дар китобхонаҳои Туркия тирамоҳи соли 1376 ба анҷом расида буд, қобили қабул намешуморанд ва дар бораи нуқсону норасоиҳои он менависанд: «Дар ин рисола (манзур рисолаи Шафақ – Н.Қ) дар бораи нақди девони чопӣ коре сурат нагирифтааст ва ҳатто дар мавриди бисёр аз нусхаи чопӣ баҳра бурда ва, мутаассифона, ишқолоти нусхаи чопиро такрор кардааст. Муҳимтарин ишқоли кори ин мусаҳҳеҳи муҳтарам ин будааст, ки бо вучуди таҳрири ин рисола дар Донишгоҳи Техрон аз нусхаҳои нафис ва комили Донишгоҳи Техрон, Китобхонаи миллӣ, Китобхонаи маҷлис, Китобхонаи Оятуллоҳи Маръоши Начафӣ ва Китобхонаи марказии (миллии) Табрез баҳра набурдааст ва тафовути умдаи ин рисола бо нусхаи чопӣ аз назари каммийяти ашъор ва яксон будани нусхаҳост» [Муҳаммад Баҳроми Асил ва дигарон. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 28.10.2018].

Дар идомаи андешарониҳо нигорандагон изҳор медоранд, ки: «Ин асар бар нусхаи чопӣ рӯчҳоне надорад ва дорои 9 қасида, 684 ғазал, 1 қитъа, 23 рубой (5 рубой илҳокӣ аст) ва 382 такбайте аст, ки дар муқоиса бо рисолаи мо 1 қасида, 44 ғазал, 1 қитъа, 30 дубайтӣ, 2 рубой ва 20 такбайт камтар дорад» [Муҳаммад Баҳроми Асил ва дигарон. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 28.10.2018].

Муаллифон ба сифати норасоӣ ва ишқолот, дар кори Шафақ, надоштани муқаддимаи ҷомеъ ва тарҷеҳоти нодурусти бедалел, риоя накардани мувозини нусхашиносӣ ва истифодаи фаровон аз нусхаи чопӣ, надоштани ҳамаи ашъори

девони Шавкат, истифода накардан аз манобеъ ва маъхази дасти аввал, истифода аз нусхаи маҳдудро шуморида, таъкид медоранд, ки: «...дар нақди чудогона бояд бад-он пардохта шавад» [Муҳаммад Баҳроми Асил ва дигарон. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 28.10.2018].

Нигорандагон баъдан шаш нусхаи хаттии муътабари ҷадидро, ки дар ҷопи интиқодии ҳеш мавриди истифода қарор додаанд, ба таври зайл муаррифӣ мекунанд:

Нусхаи хаттии рақами 888 – мутааллиқ ба Китобхонаи Оятуллоҳ Маръоши Начафӣ. Номи китоб «Девони Шавкати Бухорой» буда, муаллифи он Муҳаммадисҳок мутахаллис ба Шавкати Бухорӣ аст. Ин нусха теъдоди 235 барг ва 476 сафҳа дошта, котиби он Шайх Солеҳи Қодирӣ аст. Ин нусха 71 сол баъд аз вафоти шоир таҳрир шудааст. Сафаҳоти нусха 10-сатрӣ аст ва бо хатте шабеҳ ба хатти настаълиқ навишта шудааст, ки хатте маъмулӣ ва хоност.

Нусха дорои 9 қасида, 698 ғазал, 12 рубой, 281 дубайтӣ ва 407 такбайт аст ва боарзиштарин нусхаҳои хаттии куллиёти девони Шавкати Бухорой ба шумор меравад [Нусхаи хаттии №888, Девони Шавкати Бухорой. – 476 с. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 28. 10. 2018].

Нусхаи хаттии рақами 2613 – мутааллиқ ба Китобхонаи марказии Табреш. Исми китоб «Девони Шавкат» буда, исми муаллиф Муҳаммадисҳок Шавкати Бухорой, мутахаллис ба «Нозук» аст, ки баъдҳо тахаллуси худро ба «Шавкат» тағйир дод. Навъи хатти нусха настаълиқ буда, исми котиб Файзулло аст. Ин нусха аз 190 varaқи дорои 19-сатрӣ иборат аст. Навъи ҷилд муқово ва андозаи 13 дар 5/21 мебошад. Нусха ҳеч навъи ороише надорад. Ин нусха 9 қасида, 742 ғазал, 22 рубой, 283 дубайтӣ ва 399 такбайт дорад ва нусхаи боарзише аз куллиёти девони Шавкат аст [Нусхаи хаттии №2613, Девони Шавкат. –190 в. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 28.10.2018].

Нусхаи хаттӣ ба шумораи 2698 – Китобхонаи марказии Табреш. Исми китоб «Девони Шавкат» аст. Навъи хатти нусха настаълиқ буда, бо қалами котиб Саидхусайни Усмон Афандии Диёрбикрӣ, дар таърихи 1197 қ. китобат шудааст ва дорои 146 varaқи 12 сатрӣ мебошад. Ҷилди он ҷарми зарбӣ буда,

андозаи чилд 10 дар 20/5 мебошад ва ҳеҷ навъи ороише надорад. Ин нусха 9 қасида, 596 ғазал, 14 рубой, 155 дубайтӣ ва 85 такбайт дорад ва аз куллийётҳои баргузидаи девони Шавкати Бухорой ба шумор меравад. Бояд гуфт, ки ин нусха 3 қасидаро дар ҳошия тақрор кардааст [Нусхаи хаттии №2698, Девони Шавкати Бухорой. – 146 в. Захираи электронӣ (Таърихи пазириш 28.10.2018)].

Нусхаи хаттии шумораи 922 – мутааллиқ ба Маҷлиси шурои исломӣ. Сафаҳои нусха шомили 23 сатр аст. Ин нусха, ки дар ҳукми куллийёте аз ашъори Шавкати Бухорой аст, 8 қасида дорад ва қасидаи зерро, ки бо матлаи «Шабнами ташналаб зи ту сероб, – Марҳабо, офтоби оламтоб» [Шавкати Бухорой 1987, с. 15] шуруъ мешавад, надорад. Ин қасида дар мадҳи Расули акрам (с) суруда шуда, дар нусхаҳои дигар қасидаи сеюм аст. Ибтидои ғазалиёт дар ин нусха, ки аз варақи 16 ё сафҳаи 31 оғоз мешавад, бо байти «Чамъ гардонад Худо хоби парешони маро, – Карда ғфлат сабзаи хобида миҷғони маро» [Шавкати Бухорой 1987, с. 45] шуруъ шудааст.

Сафаҳои ғазалиёт низ 23 сатрӣ аст ва нусхаест бо хатти настаълиқ таълифшуда. Таърихи китобати нусха соли 1094 аст, яъне 13 сол қабл аз ғавти шоир. Дар маҷмӯъ ин нусха эътибори хубе дорад, зеро куллийёти девони Шавкат аст ва ҳарчанд номи котиб наомадааст, дақиқан бо ҳамон қаламе, ки матни китоб таҳрир шуда, таърихи китобати нусха ҳам навишта шудааст. Аз сӯйи дигар, нусха ҳоноста ва бо мушқили қироат дар он камтар рӯ ба рӯ мешавад. Дар ин нусха 8 қасида, 610 ғазал, 13 рубой, 170 дубайтӣ ва 132 такбайт дарҷ шудаанд [Нусхаи хаттии №922, Девони Шавкати Бухорой. Захираи электронӣ. (Таърихи пазириш 28.10.2018)].

Нусхаи хаттии рақами 3671 – мутааллиқ ба Маҳзани нусхаи хаттии Донишгоҳи Эрон. Ин нусха ба таърихи 19-уми муҳаррам-ул-ҳаром, рӯзи шанбе, санаи 1254-и ҳиҷрӣ таҳрир шуда, номи котиб Мирғулум Ҳусайни Аҷзнаҷод аст. Хатти нусха настаълиқи ҳосси омехта бо шикаста, хатти вижае аст, ки дар қадим роиҷ будааст ва ҳар сафҳаи он 10 сатр дорад. Нусха аз 253 барг ва 506 сафҳа иборат буда, қасоиду баъзе аз мутафарриот ва муфрадотро надорад. Рӯйи ин нусха бо хатти хуб «Девони ашъор ва куллийёти осори

Шавкат» дарҷ шудааст, аммо бо тавзеҳоте, ки дода шуд, равшан мегардад, ки дар ин нусха ғайр аз қасоид маҷмуае аз ғазалиёти Шавкати Бухорой ва мутафарриоти шеърӣ ӯ чой дода шудаанд ва ин иштибоҳ ношӣ аз дақиқ баррасӣ накардани осору ашъори Шавкат аст. Ин нусха шомили 607 ғазал, 12 рубой, 210 дубайтӣ ва 219 такбайт аст ва 146 сол баъд аз ғавти шоир таҳрир шудааст [Нусхаи хаттии №3671, Девони Шавкати Бухорой. – 506 с. Захираи электронӣ (Таърихи пазириш 28.10.2018)].

Нусхаи рақами 131 – мутааллиқ ба Китобхонаи миллии Ҷумҳурии исломии Эрон. Дар сафҳаи аввали ин нусха пеш аз шуруи ашъор бо хатти шикастаи настаълиқи нисбатан хубе чунин навишта шудааст: «Моли Ҳочимуҳаммадхон аст» ва сафҳа мамхур ба муҳри «Ё Муҳаммад» аст.

Ин нусха 9 қасида дорад, ки дар ҳошияи онҳо ашъоре аз Ҳотифи Исфahонӣ бо хатте ғайр аз хатти котиб ва бо шикастаи марғуб навишта шудааст. Ҳар сафҳа 17 сатр дорад. Хатти котиб настаълиқи маъмулии хоноста ва нусха аз назари нуқтагузорӣ ишколе надорад. Дар ҳошияи ғазалиёт, ғазалиёте аз шоирони дигар оварда шудаанд. Ин нусха, ки аз нусхаи боарзиши куллии девони Шавкати Бухорой аст, рақам надорад ва таърихи китобату котиби он мушаххас нест. Нусха дар кул(л) 355 сафҳа дошта, дар он 9 қасида, 589 ғазал, 13 рубой, 188 дубайтӣ, 127 такбайт ва 2 қитъа сабт шудаанд [Девони Шавкати Бухорой. Нусхаи хаттии №131. – 355 с. Захираи электронӣ (Таърихи пазириш 28.10.2018)].

Мурур ба нусхаҳои зикршуда маълум намуд, ки онҳо аз рӯйи як нусхаи девони Шавкат рӯйбардор шуда, теъдоди анвои шеърӣ шоир дар ҳар кадом ба таври мухталиф сабт шудааст.

Наشري интиқодии «Девони Шавкати Бухорой» ба таври комил аввалин бор соли 1987 бо кӯшиши Ҷобулқо Додалишоев ва Асғари Ҷонфидо дар Тоҷикистон ба ҷоп расид. Дар ин нашр аз нусхаҳои мавҷуд дар китобхонаҳои шуравӣ бо муқобалаву муқоисаи яке аз нусхаҳои қаламии девоне, ки шаш сол баъд аз вафоти ӯ яъне дар соли 1109 ҳ. 1697 м. китобат шудааст ва таҳти №499 дар Маркази мероси хаттии АМИТ нигоҳдорӣ мешавад, истифода шудааст.

Китоби «Девони ашъори Шавкати Бухорой» дар мачмуъ 6389 байтро дар бар гирифта, бештар пораҳои шеърӣ ва ғазалиёти шоирро фароҳам овардааст. Ин девон аз он сабаб қадру қимати баландро соҳиб аст, ки таҳиягарон нусхаи дастхатти қадимаи шоирро асоси матни илмию интиқодӣ қарор додаанд. Ба андешаи ин ҷониб, ин нусха шояд яке аз се девони шоир бошад, ки Шавкат ба дасти Роқим дода буд.

Муаллифи нашри интиқодии девони Шавкат дар муқаддимаи он таъкид медорад, ки: «...азбаски нусхаи аслии девони ашъори Шавкати Бухорой то кунун дастраси мо нашудааст, бинобар ин, пас аз ҳамаҷониба омӯхтану санҷидани нусхаҳои мавҷудаи девони ашъори шоир барои таҳияву тадвини матни илмиву интиқодии девон аз миёни онҳо шаш нусхоро, ки ҷиҳати саҳеҳияти матну қадимтар будани таърихи китоб бар дигар нусхаҳои мутааддид имтиёз доранд, интиҳоб намудем» [Додалишоев 1987, с. 4].

Бинобар мавҷуд будани ихтилофот дар нусхаҳои истифодашуда ва вучуди тафовут дар шумораи ғазалиёт, қасоид ва абёт, муаллиф барои суҳулати қору ошноии аҳли таҳқиқ ихтилофоти нусхаҳоро ба таври равшану сарех дар ҷадвали алоҳида дарҷ намудааст. Дар асоси ин ҷадвал адади қасидаҳо дар ҳар нусха чунин дарҷ шудааст: Нусхаи А - надорад; Б-12; Т-12; Ҷ-12; Д-0; Ҳ-13 адад аст. Аксари қасоиди Шавкат дар нусахи ғавқ аз 25 то 112 байтро ба вучуд овардаанд.

Рубоӣёт дар нусхаи А-19; Б-18; Т-11; Ҷ-8; Д-9 адад аст.

Миқдори фардиёт дар нусхаи А-171; Б-464; Т-0; Ҷ-6; Д-59 адад мебошад. Бештари фардиёт мустақил набуда аз қасоид ё аз ғазалиёт гирифта шудаанд.

Дар мавриди қитъаоти Шавкат муаллифи мазбур онҳоро ҳамчун абёти пароканда муаррифӣ карда, чунин менигорад: «Нусхаи А-277; Б-292; Т-3; Ҷ-104; Д-160 абёт доранд. Абёти пароканда низ на ба шакли мустақил, балки ахзшуда аз қасоиду ғазалиёт мебошанд» [Додалишоев 1987, с. 10]. Дар бораи қитъаоти шоир бошад иброз медорад, ки: «Аз натиҷагирии анвои дар нусахи ғавқ метавон бар ин натиҷа расид, ки дар ашъори Шавкат аслан қитъа вучуд надорад. Дар нусхаи А-3; Б-3; Ҷ-3 – қитъаеро, ки овардаанд, онро ҳам аз ғазал

ва ё қасоиду абёти пароканда берун овардаанд» [Додалишоев 1987, с. 10]. Мо дар фасли алоҳидаи диссертатсия андешаҳои хешро роҷеъ ба қитъаоти Шавкат баён доштаем.

Намунаҳои ғазалиёт ва қасоиди Шавкати Бухорой дар ҷилди 4-уми китоби «Гулшани адаб» [Гулшани адаб 1977, с. 314] ва маҷаллаю китобҳои дигар интишор ёфтаанд.

Агарчи дар ганҷинаи дастнависҳои шаҳрҳои Душанбе, Тошканд ва Ленинград 31 нусхаи девони ашъори Шавкат маҳфузанд, мутаассифона, бештари дастанависҳои дар китобхонаҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ва мамлакатҳои хориҷ мавҷудбудаи девони Шавкат номукаммалу ноқис буда, тамоми ашъори шоирро фарогир нестанд. Масалан, дар нусхаи девони Шавкат (китобаташ соли 1697 м.), ки таҳти рақами 499 дар Маркази мероси хаттии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфуз аст, қасидаҳои ӯ сабт нагардидаанд. Ин ҳолатро метавон дар нусхаҳои таҳти рақамҳои 870 ва 2443 (китобаташон солҳои 1774 ва 1750 м.) девони ашъори Шавкат низ мушоҳида кард. Аммо дар дастнависи таҳти рақами 868 (китобаташ соли 1843 м.) фақат қасидаҳои Шавкат оварда шудаанд. Дар дастнависи девони Шавкат, ки таҳти рақами 400 (китобаташ соли 1775 м.) дар шуъбаи дастнависҳои китобхонаи ба номи Салтиков-Шедрини шаҳри Ленинград нигоҳ дошта мешавад, қасидаҳои шоир сабт шуда, аммо фардҳо ва рубоӣҳои ӯро фаро намегирад. Ҳамин ҳолатро қариб дар аксари нусхаҳои дар китобхонаҳои ҷаҳон мавҷудбудаи девони ашъори Шавкат мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар баробари ин, дар дастнависҳои дастрасшудаи девони ашъори Шавкат фарогирии шумораи анвои адабӣ аз ҳам тафовут доранд. Аз ҷумла, дар нусхаи таҳти рақами 499 (ганҷинаи дастнависҳои шарқии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон) 744 ғазал (аз 3 то 18 байтӣ), 19 рубоӣ, 171 фард, 277 байти пароканда, 3 қитъа, таҳти рақами 6077 (маҷмуаи дастнависҳои шарқии АФ Ҷумҳурии Ёзбекистон), ки соли 1843 дар Исфаҳон китобат шудааст ва мукаммалтарин дастнависи маҳфузбудаи девони Шавкат мебошад, 734 ғазали гуногун, 12 қасида, 18 рубоӣ, 464 фард, 292 байти пароканда, 3 қитъа ва дар

нусхаи тахти рақаи 400 (шуъбаи дастнависҳои китобхонаи ба номи Салтиков-Шедрин) 466 ғазали гуногун, 16 рубой ва 3 абёти парокандаи шоир мавҷуданд.

Таҳқиқи муқоисаи бодикқатонаи нусхаҳои бадастомадаи осори Шавкат нишон медиҳад, ки таркиби девони ашъори ӯро бештар ғазалҳо, фардҳо, қитъаот ташкил додаанд.

Бояд гуфт, ки нусхаҳои девони шоир мувофиқи маълумоти фехристҳо дар китобхонаҳои машҳури шаҳрҳои ҷаҳон мавҷуданд, ки ханӯз аз назари матншиносӣ пурра омӯхта нашудаанд, яъне фарогирии осори адиб номукамал аст ва қиёсҳои матнӣ ошкор менамоянд, ки ин китобҳо аз баъзе хатою нуқсон ҳолӣ нестанд. Агар се девон доштани шоирро ба эътибор бигирем, равшан мегардад, ки мероси адабии интишоршудаи шоир то ҳол комил нест.

Аз баррасии масоили матраҳгардида маълум мегардад, ки аз осори Шавкати Бухорӣ девоне ба мерос мондааст, ки фарогири қасоид, ғазалиёт, муқаттаот, рубоӣёт ва фардиёт аст.

Барои шинохти бештари махсусияту ҷузъиёти анвои адабии ашъори Шавкат зарур меҳисобем, ки доир ба ҳар як навъи адабӣ дар боби алоҳидаи диссертатсия таваққуф шавад, то вижагиҳои жанрии онҳо ба таври муфассал мушаххас гардад.

ХУЛОСАИ БОБИ I

Дар маҷмӯъ, аз баҳсу баррасии марбут ба авзои замони зиндагӣ ва мероси адабии Шавкати Бухорӣ метавон ба ин натиҷа расид:

– Тибқи маълумоти сарчашмаҳо номи аслии Шавкат Муҳаммад Исҳоқ буда, «Шавкат» таҳаллуси шоириаш мебошад. Дар сарчашмаҳо дар бораи соли таваллуди Шавкат ишорате ба назар намерасад. Дар таърих бар ахбори маъхазҳо, ки соли фавти шоирро солҳои 1107 ҳ / 1690 м ё 1111 ҳ / 1699 м. зикр кардаанд, инчунин, аз ҳилоли ашъори шоир метавон тахмин кард, ки Шавкат солҳои 20 асри XVII дар Бухоро ба дунё омадааст.

– Зиндагии Шавкат дар замони ҳукмронии сулолаи Аштархониён дар Мовароуннаҳр, Сафавиён дар Эрон ва ҳонадони Шомлуҳо дар Хуросон сипарӣ

шудааст.

– Падари Шавкат дар Бухоро ба касби саррофӣ машғулият дошт ва таваҷҷуҳи зиёди ӯ ба илму адаб сабаби тарбияти дурусти фарзандаш гашта, саранҷом боис ба фарогирии донишҳои замонавии Шавкат мегардад. Пас аз вафоти падар Шавкат касби падарро идома дод.

– Шавкат баъди чанде тарки Ватан намуд, ки муаллифони тазкираҳо сабаби онро ду навъ шарҳ додаанд, баъзеҳо муҳочирати шоирро мочаро бо ӯзбекон ва афроди дигар гароиши ӯро ба тарзи сухани нав марбут медонанд.

– Шавкат баъд аз баромадан аз Бухоро аввал ба Ҳирот ва аз он ҷо ба Машҳад ва Исфаҳон меравад. Қисмати боқимондаи умри Шавкат дар Исфаҳон мегузарад ва дар он ҷо ба маълумоти тазкираҳо миёни солҳои 1695–1699 аз дунё мегузарад.

– Аз Шавкати Бухорӣ девони ашъор ба мерос мондааст, ки нусхаҳои он дар китобхонаҳои мухталифи ҷаҳон, аз ҷумла ганҷинаҳои нусахи хаттии шаҳрҳои Душанбе, Тошкант, Санкт-Петербург ва китобхонаҳои Эрон, Туркия, Покистон, Қоҳира ниғаҳдорӣ мешаванд.

– Нашри интиқодии Девони Шавкати Бухорӣ соли 1987 дар Тоҷикистон бо кӯшиши Ҷобулқо Додалишоев ба ҷоп расида, дар асоси нусхаи қаламии зери рақами 499, ки дар Маркази мероси хаттии АМИТ маҳфуз аст, мураттаб гардидааст. Ин нусха фарогири қасоид, ғазалиёт, муқаттаот, рубоӣёт ва фардиёт буда, дар маҷмуъ 6389 байти ашъори шоирро дар бар мегирад.

БОБИ II. ВИЖАГИҲОИ ЖАНРИИ ДЕВони ШАВКАТИ БУХОРОӢ

Шавкати Бухорой парваришѐфтаи муҳити адабии Бухоро мебошад. Дар бораи аз синни чандсолагӣ ба шеърғӯйӣ оғоз намудани Шавкат маълумоти дақиқе дар осори ӯ ба назар намерасад, вале дар сарчашмаҳои адабӣ бархе аз тазкиранигорон дар ин бора ишора кардаанд. Бинобар ин, дар асоси ишораи онҳо давраи ба шеърғӯйӣ пардохтани ӯро, агар аз синни 18-20-солагӣ фарз кунем, ин тахминан ба солҳои чилуми асри XVII, солҳои ба Мовароуннаҳр роҳ ѐфтани нуфуз пайдо кардани осори намояндагони «сабки ҳиндӣ» рост меояд, ки ба назари мо дуруст менамояд ва метавон гуфт, ки Шавкат тули ҳаёташ бештар аз 50 сол ба фаъолияти эҷодӣ машғул будааст. Малехои Самарқандӣ, ки аз муосирони Шавкат буда, бо ӯ аз наздик ҳамсуҳбат шудааст, дар тазкирааш «Музаккир-ул-асҳоб» (таърихи таълифаш 1692) дар бораи давраи аввали фаъолияти эҷодии Шавкат чунин ишора менамояд: «...ҳамон таърих, ки дар ватани маълуф буд, маосири латофат дар тарзи фикри ӯ зухур мекард ва ҳамон вақт ки дар балдаи мазкур буд, шавоҳиди назокат дар шеъраш мавҷуд буд. Таъаш дар аввалу-л-ҳол ба оини нав дар шеър моил буд ва ба қавонини кӯҳнаи шуарои вақт ноқобил буд» [Малехо 1348, в. 79^а].

Пас аз 70 соли таълифи «Музаккир-ул-асҳоб»-и Малехо, соли 1762 Ғуломалихони Озод тазкираашро бо номи «Хизонаи омира» таълиф намуда, дар бораи Шавкат сухан меронад ва ба маълумоти баёндоштаи Малехо оид ба фаъолияти эҷодии шоир баъзе фикрҳои навро меафзояд. Ғуломалихони Озод дар тазкирааш ишора менамояд, ки: «...дар он айём каломи Мирзо Соиб дар он диёр (Мовароуннаҳр) тоза ривоч ѐфт. Шавкат, ки таъаш мавзун афтода буд, ба истимои он ашъор ҳаззе бармедошт ва худ ҳам гоҳе нақди сухан аз кисаи таъ берун меовард» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 281]. Илова бар ин, Ғуломалихони Озод иттилоъ медиҳад, ки Шавкат «Нозук» таҳаллус интиҳоб карда буд. Чунин таҳаллус интиҳоб кардани Шавкат низ ба услуби нигориши сабки ҳиндӣ, ки нозукхиейлӣ яке аз вижагиҳои хосси он маҳсуб меёбад, созгор буда, ашъори шоир пурра дар доираи талаботи чунин сабк эҷод шудааст, аммо пас аз

мутолиаи нусхаҳои девони шоир бо чунин таҳаллус шеър гуфтани ӯ дар ягон нусхаи боқимондаи девонаш ба чашм нарасид.

Ҳамзамон, дар тазкираи Ғуломалихони Озод дар бораи пайравии Шавкат ба услуби шоирони давр ишора шудааст, ки Муҳаммадисҳоқ Ҳанӯз аз айёми ҷавонияш ба ашъори Соибӣ Табрэзӣ моил гашта ва аввалин шеърҳояшро дар таҳти таъсир ва пайравии ашъори ӯ эҷод менамояд. Худи Шавкат низ дар ғазалиёти хеш дар бораи эътирофу мақоми суҳанварони қабл аз худ ишорат фармудааст:

Дидаам илҳоми худ з-оғози кори хештан,

Бештар, Шавкат, зи чандин даста мегардад гулам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 346].

Маҳсули ҳулосаи тазкиранигорон ифодагари ин матлаб аст, ки Шавкат аз давраи ҷавонӣ тавассути мутолиа ва аз бар намудани афқору андешаҳои суҳанварон дар кори эҷодӣ муваффақ ва ба ҳунари шеъррофарӣ комёб гашт ва ҳамчун шоири соҳиби истеъдод эътироф гардид.

Агар муддати беш аз 50 сол ба кори эҷодӣ мағул будани Шавкатро бо теъдоди осори боқимондаи ӯ, ки онро бештар аз 6000 байт меҳисобанд, муқоиса кунем, маълум мегардад, ки ин маҳсули офаридаҳои Шавкат аз лиҳози миқдори абёт кам менамояд. Маълумоти тазкираи Малехо собит месозад, ки Шавкат Ҳанӯз замони рӯзгор доштан бо ашъори беназири худ маълуму машҳур буд. Ҳазини Лоҳиҷӣ низ дар иртибот ба мақому мартабаи Шавкат ва чи тавр дар маҷлиси бузургони давр даъват шудани ӯ маълумот медиҳад [Тазкираи Ҳазин 1437, с. 164].

Бо дарназардошти ба эътибор гирифтани андешаҳои тазкиранависон дар масъалаи мақому манзалати шоирӣ ва нуфузи девони Шавкат ҳамин фикр тақвият меёбад, ки нусхаҳои қаламии девони Шавкат дар кишварҳои Мовароуннаҳру Хуросон, Эрон, Ҳиндустон, Туркия, Русия ва дигар мамолик ба таври зиёд нусхабардорӣ ва парешон шудаанд.

Матни интиқодии девони шоир, ки бо ҳуруфи арабиасоси форсӣ интишор гардидааст, то ба имрӯз аз беҳтарин нусхаи ашъори шоир дар Тоҷикистон ва

хориҷ аз он маҳсуб меёбад. Бинобар ин, ҳангоми истифодабарӣ аз мутуни ашъор мо матни интиқодии девони шоирро, ки аз ҷониби адабиётшинос Ҷобулқо Додалишоев нашр гардидааст [Додалишоев 1987, 430 с], ба сифати сарчашма интиҳоб кардем.

II. 1. Қасида

Дар адабиёти форс-тоҷик ва араб қасида аз маъмултарин анвои шеър маҳсуб ёфта, пайваста мавриди омӯзиш ва таҳлилу таҳқиқи муҳаққиқон қарор дошт. Зарқонӣ Сайид Маҳдӣ дар бораи таърих ва пайдоиши қасида менависад: «ҳазору чаҳорсад сол аст дар арсаи офаринишҳои адабӣ ҳузур дорад» [Зарқонӣ 1390, с. 265].

Қасида дар адабиётшиносии гузашта василаи шинохти пояи тавоноӣ ва неруи суҳандонии шоир буд. Дар ин бора аз ҷониби назарияпардозони асрҳои миёнаи адабиёти форс-тоҷик ва муҳаққиқони муосири ватаниву бурунмарзӣ дар хусуси таҳаввулу ташаккули қасида пажӯҳишоти зиёде ба анҷом расидаанд [Бертелс Е.Э. 1939; 1960, Рейснер М.Л. 1989; 2006; 2010, Акимускин О.Ф. 1965, Шарифов Х. 2012, Мусулмонқулов Р. 1987, Мусулмониён Р. 1377, Абдуллоев А. 1991, Абдуманнонов А. 1973, Айнӣ К. 1989, Тоиров У. 1971; 1990, Икромов И. 1992, Тағаймуродов Р. 2013; Шиблӣ 1368, Ҳумой Қ. 1371; 1394, Мусаффо М. 1335, Муътаман З. 1371; 1334, Маҳҷуб М. 1349, Баҳор М. 1324, Сирусӣ Шамисо С. 1387, Шарифзода Б. 2023].

Нахустин таҳқиқоти нисбатан мукаммал роҷеъ ба пайдоиш ва таҳаввули қасидаи форс-тоҷик ба қалами олими машҳури Ҳинд Шиблии Нуъмонӣ мутааллиқ мебошад. Муҳаққиқи мазкур дар ҷилди панҷуми «Шеър-ул-аҷам» инкишофи қасидаи форсиро ба се давра: мутақаддимин, мутаваасситин ва мутааххирин ҷудо намуда, ҳасоиси ҳар яке аз ин марҳалаҳоро бо саҳми намояндагони барҷастаи он муайян кардааст [Шиблӣ 1368, с. 134].

Ховаршиносии маъруфи рус Е.Э. Бертелс зимни таҳқиқи достони машҳури адабиёти форс-тоҷик – «Ёдгори зарирон» ба натиҷае мерасад, ки: «Қасида дар шеъри форсӣ аз адабиёти араб ворид нашуда, балки муҳимтарин хусусиятҳои

жанрии он, аз назари мазмуну мухтаво, дар адабиёти гуфториву навиштории пешазисломии Эрон вучуд дошт» [Бертелс 1939, с. 74]. Бархе аз муҳаққиқони тоҷик ба ин андешаи Бертелс ҳамфикранд. Аммо адабиётшинос Х. Шарифов маншаи арабӣ доштани қасида ва аз ҷиҳати мавзӯ вусъат додани шоирони форсигӯро собит намуда, ибраз медорад, ки: «Шакли қасида аз адабиёти араб истиқбол шуда, шоирони форсигӯ аз ҷиҳати мавзӯ онро вусъат дода, ба сохту таркибаш ҳам такмилу тозагиҳо ворид кардаанд» [Шарифов 2012, с. 211]. Ин андешаро адабиётшинос Р. Тағаймуродов низ ҷонибдорӣ намуда, дар тақвияти андешаҳои Х. Шарифов ибраз медорад: «Мухтавои қисмати меҳварии қасида, ки дар ибтидо аслан мадҳ буд, гувоҳ бар он аст, ки нахустин шоирони давраҳои баъдазисломии адабиёти форсӣ-тоҷикӣ шакли қасидаро аз шеъри арабӣ тақлид кардаанд, вале пасон шоирони форс-тоҷик ба мухтаво ва сохтори ин жанр дигаргуниҳое ворид кардаанд, ки мунтаҳо миёни қасоиди арабӣ ва қасидаҳои форсӣ-тоҷикӣ ифтироқи ҷудой ба вучуд омад» [Тағаймуродов 2013, с. 29]. Аз баррасиҳои илмӣ доир ба заминаи рушду таҳаввули қасида мо ба андешаи адабиётшиносони баъдӣ ҳамфикрем.

Дар мавриди дигар ин муҳаққиқ роҷеъ ба таърихи эҷоди қасида таваккуф намуда, таъкид медорад: «...қасида дар шеъру адаби араб модарқолаб доништа шуда, бархе қолабҳои дигар ба манзалаи фарзандони ҳамин қолаб ҳастанд» [Тағаймуродов 2013, с. 44].

Маълум аст, ки жанри қасида аз ибтидои асри X то охири садаи XII аз анвои адабии роиҷ ва ҳоким дар адабиёти форс-тоҷик маҳсуб мешуд ва дар асри XIII як андоза рӯ ба завол овард ва тадриҷан ҷойи худро ба ғазал дод, вале комилан аз миён нарафт. Мо дар адабиёти асрҳои XIII-XIV ва асри XVII ба осори шоироне дучор мешавем, ки онҳо ба қасидасарой таваҷҷуҳ карда, бо сурудаҳои хеш дар ташаккулу тақомули ин навъи адабӣ саҳм гузоштаанд. Шавкати Бухорӣ аз адибонест, ки дар девони ашъори ӯ дар баробари дигар анвои шеърӣ қасида низ ба мушоҳида мерасад.

Ҳарчанд қасида дар ашъори Шавкат нақш ва мақоми намоёне надошта бошад ҳам, шоир кӯшиш намудааст, ки ҳунару истеъдоди хешро дар сурудани

ин навъи шеър нишон диҳад. Ин масъала дар мақолаи муаллифи ин рисола мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [Наимзода 2024, с. 53-57]. Дар нашри илмӣ-интиқодии девони Шавкат 12 қасида мавҷуд буда, дар мачмуъ 714 байтро ташкил медиҳанд. Аз миқдори қасидаҳои Шавкат 5-то дорои радиф ва 7-то бидуни радиф мебошанд. Аз назари ҳаҷм қасидаҳои Шавкат аз 17 то 112 байтро дар бар мегиранд.

Шавкат дар жанри қасида наовариву ихтирооти чашмгире надорад, вале таҳқиқу пажӯҳиш дар қасоиди шоир ошкор месозад, ки вай дар ин навъи адабӣ шоири таъсирпазир аст. Бо вучуди ин, ўро наметавон ба сифати як шоири муқаллид баён кард. Ба ибораи дигар, Шавкат дар қасидасарой тавонистааст, ки бо шеваи хосу мувофиқ барои худ роҳи эҷодие пайдо намуда, маҳорати хунарии хешро дар ин навъи шеър ба намоиш гузорад.

Аз назари муҳтаво қасоиди Шавкат фарогири мавзуҳои мадҳу ситоиш, тасвири саргузашти ғочаангези ў, васфу тавсиф, фалсафа, ҳикмат ва ирфону тасаввуф буда, масъалаҳои дигари рӯзгор, монанди: васфу ситоиши баъзе шахру маҳалҳо, тасвири ғаслҳои сол, инъикоси ҳаёти иҷтимоии давру замон, баёни андешаҳои пандуахлоқӣ мавзуи бахше аз қасоиди Шавкат ба шумор мераванд. Яъне, қасида дар эҷодиёти Шавкат аз лиҳози дарбаргирии мавзӯҳо доманадор аст.

Дар мавриди бисёрмавзӯ будани қасида яке аз муҳаққиқони қасидаи асри X-XIII адабиёти форс-тоҷик М.Л. Рейснер менависад, ки: «...қасида ҳамчун жанри аз лиҳози композитсияву банду баст бисёрмавзӯ метавонад ғазалро низ дар қатори васф, мадҳ ва ғахр ба сифати як унсур бо худ ҳамроҳ дошта бошад» [Рейснер 1989, с. 11].

Назарияшиносон қасидаҳоро аз лиҳози сохтор ба ду навъ: қасидаи комил ва қасидаи маҳдуд ҷудо намудаанд.

Муқаддимаи қасидаҳои комил, ки онҳоро бо истилоҳоти «ташбиб», «насиб» ва «тағаззул» ном мебаранд, дар девони Шавкат мавзуоти ҳикояти ҳасби ҳоли худ, зикри ёди диёр, васфи ғаслҳои сол, аз қабилӣ баҳор ва монанди инҳоро фарогир мебошанд. Дар ҳамин ҷо қайд кардан бамаврид аст, ки қисмҳои

«ташбиб» ва «насиб» аз ҳамдигар фарқ доранд. Муҳаққиқи анвои шеърӣ форсӣ Тоҷалҳаловӣ дар ин бора таъкид медорад, ки: «...ҳар чи муштамил бошад ба шарҳи шикоятӣ рӯзгор ва сифати атлолу даман ва луғат аз хору чаман ва ғайраҳу, онро ташбиб гӯянд» [Тоҷалҳаловӣ 1342, с. 97]. Яъне ташбиби қасида қисмест, ки дар он аз сурати воқеот ва ҳасби ҳоли шоир сухан меравад. Қисми «насиб» дар қасида ҷузъест, ки шоир ба туфайли он мазмунҳои ишқиро дар шеър ворид карда, ба ин васила рангинию дилангезии шеърро афзун мекунад. Ин қисми қасидаро Тоҷалҳаловӣ чунин таъриф додааст: «...насиб сифати маъшук ва ҳоли ошиқ бошад, ки шоир онро муқаддимаи қасидаи худ созад, то мамдуҳ ба истимои ӯ рағбат намояд ва мучиби хусули мақсуд гардад» [Тоҷалҳаловӣ 1342, с. 97]. Бо дарназардошти ин махсусият, маълум мегардад, ки қасидаҳои Шавкат ташбиб дошта, қисмати дигари онро, ки насиб меноманд, надоранд.

Омӯзиши қасидаҳои мавҷуда дар таркиби девони Шавкат муайян сохт, ки аз маҷмуи 12 қасидаи мавҷуда 8 қасида мукаммал ва 4 адад қасидаҳои дигар муқтазабанд. Шавкат тавонистааст, ки ҳар ду навъи қасида-комил ва маҳдуд (мукаммал ва муқтазаб)-ро бо шеваи ба худ хос офарад.

Ҳусни матлаъ аз аввалин унсурҳое дар қасида аст, ки ба гӯши шунаванда мерасад ва ба зеҳни мухотаб таъсир мегузорад. Матлаи зебову гӯшнавоз баёншуда шунавандаро ба ҳаяҷон меорад ва ўро муштоқи шунидани идомаи сухан мекунад. Инро метавон дар матлаи қасидае аз Шавкат мушоҳида намуд:

Шабнами таиналаб зи нав сероб,

Марҳабо, офтоби оламтоб

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 15].

Барои алоқаманд кардани муқаддима (ташбиб) ба қисмати асосии қасида шоир ба баёни мақсад мегузарад, ки онро ҳусни таҳаллус, хуруҷ, ё гурез меноманд. Ин қисматро донишманди эронӣ Ҷалолуддин Ҳумоӣ «маҳалли ҳунарнамоии шоир» [Ҳумоӣ 1394, с. 99] номидааст. Муҳаққиқи рӯзгор ва осори Имомии Ҳиравӣ С. Ҳакимов дар мавриди ин талабот ба байти махлас чунин андеша дорад: «Бо дарназардошти ҷо доштани ишқолот ва ба сифати барзахе

миёни насибу мадҳ қарор гирифтаниш, байти махласро руҳи қасида меноманд» [Ҳакимов 2021, с. 92].

Мавзуоти мазҳабии айём, монанди ситоиш, розу ниёз бо Худо ва мадҳи имомон дар ашъори Шавкат дида мешавад. Дар 12 қасидаи хеш Шавкат ба мадҳ пардохта, дар як қасида ҳамди Бори таоло, дар панҷ қасида мадҳи Саъдуддин Осаф, дар ду қасида Имом Ризо, дар як қасида ҳазрати Муҳаммад (с), дар як қасидаи дигар мадҳи имомон ва дар ду қасида ба баёни ҳасби ҳоли хеш пардохтааст.

Қасидаи дар мадҳи оли расул сурудаи Шавкат калонтарин ба ҳисоб рафта, аз 112 байт иборат аст ва дигар қасоиди ӯ аз 17 то 89 байт иборат мебошанд.

Вижагии дигаре, ки дар қасоиди Шавкат барҷаставу муассир ба тасвир омадааст, ҳамоно ёди диёр, хосса зодгоҳаш Бухорост. Чунин қасидаҳои шоир ҳолия буда, дар онҳо Шавкат вазъи мушкilotи рӯзгор ва ба сафар баромадану аз Ватан чудо шудани худро баён медорад:

Ошёнро задам оташ, зи гулистон рафтам,

Кардам аз барги сафар болу зи бустон рафтам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 32].

Ё дар қасидаи дигар мегӯяд:

Рӯям ба сӯйи гурбату дил ҷониби Ватан,

Уфтода коҳи ман ба миёни ду қаҳрабо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 1].

Қисмате аз қасидаҳои Шавкатро метавон қасидаҳои фахрия номид, зеро дар чунин қасидаҳо шоир аз гузаштаву имконоти имрӯзаи хеш бо ифтихор сухан мекунад:

Баски ҷӯшад шуълае ҳал карда аз минои ман,

Шишаро ғаввораи оташ кунад саҳбои ман

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 35].

Шоир дар як қасидаи фахрияи худ дар бораи гузаштагонаш бо ифтихор мегӯяд:

*Ҳафт пушти ман зи ҳам чун осмонҳо бартаранд,
Мекунад афлок фахр аз нисбати обои ман*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 37].

Аз мавзуоти дигаре, ки дар қасоиди Шавкат ҳамвора матраҳ мегардад, сабру қаноат ва ворастагию озодагӣ мебошад. Бо дарназардошти фарогирии мавзӯ қасоиди Шавкатро куллан метавон ба қасоиди тамҳидия ва мадҳия ҷудо намуд.

Шавкат андешаҳои ирфонии худро дар ин навъи қасидаҳо бештар баён мекунад. Тамҳидия дар адабиёти форс-тоҷик таърихи куҳан дошта, ҳамчун истилоҳи адабӣ ба маънии бисёр ҳамд гуфтан дар бораи Худо ва зикри номи ӯ ва адои эҳтиром ба паёмбари ислом – Муҳаммад Мустафо(с) аст. Шавкат идомадиҳандаи суннати пешиниён дар сурудани қасидаҳои тамҳидия аст, вале шеваи баёни ӯ як андоза тафовут дошта, ин омил аз соҳибсабк будани шоир гувоҳӣ медиҳад. Чунончи, қасидаи бар мадҳи расули акрам (с) бахшидаашро, метавон ба ҳайси намуна овард:

*...Меъроҷи сидқу пояи рафъат, сарири адл,
Фурқони илму хутбаву дебочаи саҳо.
Сидқаи чу шоҳидест, ки ёбад зи акси ӯ
Аз ранги кизб оинаҳои хирад ҷило...
Ҳамчун нигоҳи гарм зи миҷғони аҳли дил,
Равшан бувад зи панҷараи нури кибриё.
Нуре, чунонки аз ламаи аш ба дашти хавф
Зоҳир бувад ба халқи Худо ҷодаи риҷо...*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 2].

Дар қасоиди тамҳидии Шавкат, ки молумол аз шӯру шавқ ва сӯзи ишқу иштиёқанд, андешаҳои фалсафии шоир бо афкори ирфонияш омехта баён шудаанд.

Шавкат ду қасида дар мадҳи имоми ҳаштум Алӣ ибни Мӯсо Ар-Ризо сурудааст. Дар қасидаи ба мадҳи ҳазрати Алӣ бахшидааш шоир дар қисмати ташбиби он ба тавсифи фасли баҳор мепардозад ва дигаргуншавии табиатро аз

таъсири ин фасл шоирона ба риштаи назм кашида, баъдан ба мадҳи мамдух мегузарад ва аз ӯ шафоат металабад:

*..Зи арзи ҳоли гиразҳо марост ин ки туй
Ба шаҳрбанди вилоят амири кулли амир.
Сиёҳбахтаму чун сурма гӯшаи чашиме
Зи заъф мебарадам мавҷи гиря, дастам гир.
Зи остони ту бошад ду ҳоҷатам, ки аз ӯ
Набошадам ба ду олам ба ҳеч ваҷҳ гузир.
Яке, ҳамин ки ба ҳаширам шавӣ муину шафеъ,
Яке, чунин ки зи даҳрам ҳафиз бошу насир...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 31].

Дар ташбиби қасидаи дигар шоир баъди тасвири ҳоли худ аз даргоҳи мамдух чунин хоҳиш мекунад:

*...Доваро, додгари баҳри тавофи ҳарамат,
Омадам аз дилу ҷон, на зи дилу ҷон рафтам.
Ман заифам, биситон доди ман аз аҳли ҷаҳон,
Ки зи кӯят ба мададгори эшон рафтам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 35].

Дар қасоиди тамҳидияи шоир махсусияти дигари ҷолиби таваҷҷуҳ, корбурди устодонаи саноеи бадеӣ, аз қабили саноеи талмеҳ ва ихом аст. Тавассути санъати талмеҳ Шавкат қисмате аз ояҳои Қуръон, саргузашту корномаи пайғамбарони мурсал ва мазмуни аҳодисро дар ашъораш устодона корбаст менамояд. Чунончи, Шавкат дар байти қасидаи ба мадҳи Саъдуддин бахшидааш бо истифода аз санъати талмеҳ ишора ба қиссаи Қуръонӣ, яъне достони Мӯсо мекунад:

*...Хуршедсуре, ки руҳаш саҷдагоҳро
Ҳамчун замини Тур таҷаллинигор кард...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 21].

Шарҳи батафсили корбасти санъати талмехро дар кори таҳқиқоти адабиётшинос Ш. Исрофилниё, зимни баррасии қасоиди Носири Бухорой, низ метавон мушоҳида кард [Исрофилниё 2012, с. 113-120].

Гурӯҳи дувуми қасидаҳои сурудаи Шавкатро қасоиди мадҳӣ ташкил медиҳанд. Шавкат дар чанд қасидаи хеш вазири Хуросон Саъдуддинро, ки аз ӯ илтифоти зиёд дида буд ситоиш карда, таъкид мекунад, ки ӯ барои тамаъи симу зар шеър нагуфтааст. Масалан, дар ташбиби як қасида аввал дар бораи вазӣ аҳвол, саргардониҳояш дар зиндагӣ, қаноатманд будан аз факр сухан оғоз мекунад ва мақсади мадҳ гуфтанаширо чунин изҳор медорад:

*...Кофарам, гар ошноиҳо набошад маънавӣ
Нисбати мову ту, лутфе нест, медонад Худо.
Қуввати маънӣ ба ҳам орад ду мавзунтабъро,
Мерасад бо ҳам ду мисроъе, ки меафтад расо...*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 13-14].

Малеҳо дар тазкирааш дар бораи Мирзо Саъдуддин, ки воқеан шахси маърифатпарвар ва шоиртабъ будааст ва дар маҳфили адабии хеш як гурӯҳ фозилону олитабъони Нишопуриро чамъ меовард, хабар медиҳад. Шавкат ҳам дар қасидаи зикршуда барқарории робитаашро бо Саъдуддин маҳз бо сабаби «қурби маънавӣ» доштан ва «мавзунтабъ» будани ӯ маънидод мекунад. Яъне, ягона василае, ки ӯро ба мадҳ гуфтан водор месозад, ин мушоҳидаи маънавиёт ва хирад дар симои мамдуҳ аст.

Дар қасидаи дигар баъд аз мадҳи Саъдуддин Шавкат бо қатъият ба мамдуҳ муроҷиат мекунад ва бо тафохур мегӯяд:

*..Хоки кӯят гаштам, аммо на барои зар шудан,
Обу ранги ошноӣ шуд ҳиноӣ пойи ман.
Чашм гулгункардаи рангинии давлат наям,
Хоҳиши дунё кучову ҳиммати волои ман.
Матлаби ман аз ту рӯйи дил бувад, на симу зар,
Мева бошад беҳ зи гул, пеши дили донои ман...*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 40].

Шоир изҳор медорад, ки ӯ чашм гулгункардаи рангинии давлат нест, балки ӯ марди ворастваест, ки матлабаш дидори шахсони бомаърифат аст.

Дар таърихи адабиёти форс-тоҷик таваҷҷуҳ ба мадеҳасарой як расми маъмули иҷтимоию фарҳангӣ ба шумор рафта то андозае дорои рангу бӯи сиёсӣ низ доштааст. Баҳоуддини Хуррамшоҳӣ дар ин бора менависад: «Бояд донист, ки байни мадҳ, ҳатто мадҳи ифротӣ, бо тамаллуқ фарқ ҳаст. Дар тамаллуқ фурӯмоягӣ ва сабукандешӣ ҳаст ва хор доштани хештан, аммо аз он ҷо, ки мадҳ як суннат ва як шеваи мутаориф будааст, дар он фурӯмоягӣ ва хор доштани хештан роҳе надоштааст...» [Хуррамшоҳӣ 1368, с. 51].

Тавре аз зиндагиномаи Шавкат огоҳ гаштем, ӯ низ дар дарवेशию қаноат умр ба сар бурда, аз ғақри худ, ки пайравӣ ба шеваи зиндагии паёмбар аст, ғаҳр намуда, бар ин назар аст, ки шукӯҳи ғақр аз эътибори шоҳӣ камтар қарор надорад.

Як баҳши қасидаҳои мадҳиро шарҳу баёни талаб ташкил диҳад ҳам, дар қасидаҳои мадҳии Шавкат он мушоҳида намешаванд. Адабиётшинос Х. Шарифов дар таъя ба андешаи муаллифи «Қобуснома» иброз медорад, ки: «...агар аз мамдуҳ талаб кунӣ, кори бозор кунӣ» [Шарифов 1991, с. 79]. Шавкат низ чизе аз мамдуҳ талаб намекунад ва баён медорад, ки аз ҳиммати волои хеш хоҳиши дунё надорад ва матлаби ӯ дидори дӯст аст.

Дар асоси маълумоти муаллифони сарчашмаҳо ва таҳқиқоти муҳаққиқони муосир маълум мегардад, ки Шавкати Бухорӣ дар зиндагӣ ба ҳайси як шахси вораства муаррифӣ шуда, бо қайд ва банди ин дунё коре надошт ва бо тақозои замон ворида дарбор шуда, аз он ҷо бо нороҳатӣ берун омада буд. Зикри исми вазиреро, ки Шавкат дар қасидаҳояш ўро ситоиш кардааст, дар ин ҷо муносиб медонем. Мувофиқи нишондоди сарчашмаҳо ва маъхазҳои адабӣ, Шавкат ҳангоми мусофират дар Ҳирот ба хизмати ҳоким Сафиқулиҳони Шомлу дохил шуда, қадрдонӣ ва меҳрубонӣ мебинад, вале бо он ки шоир марди ҳимматбаланд, озодидӯст ва нозуктабъ буд, аз хизмати ҳоким дурӣ мечӯяд. Шавкат ин ҳолати руҳии хешро дар яке аз қисмати қасидаҳояш чунин тасвир намудааст:

*...Болу парбастаи сайёд нахоҳам гардид,
Ман, ки аз боз ба болу пари афгон рафтам...
Манам он гавҳари ҷайби садафи биноӣ,
Ки зи ғалтониҳои худ аз кафи Уммон рафтам.
Мӯраму то накунад миннати чархам помол,
Пар баровардаму аз дасти Сулаймон рафтам.
Чун манеро нагузоранд зи каф аҳли карам,
Нахли ҳиммат шудам, аз дасти каримон рафтам...
Бод хокам ба сар, отаи ба дилу об ба чаши,
Ки зи тавфи дари султони Хуросон рафтам...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 33].

Сабаби бештар ба мавзуи мадҳу ситоиш пардохтани Шавкат, пеш аз ҳама, дар маҳорату истеъдод, донишу биниши замонавӣ доштани ӯ буд. Маҳз ҳамин омилҳо боис гардидааст, ки давлатмардони рӯзгориш ӯро ба дарборҳо даъват кардаанд, зеро тибқи маълумоти тазкиранависон Шавкати Бухорӣ дар донишу биниш аз аксар ҳамзамонаш бартарӣ дошт. Аз ин рӯ, вай мавриди таваҷҷуҳи салотини давр қарор гирифта, бо даъвати ҳокимони замон ба дарбор рафт ва дар мадҳу ситоиш, васфи ҳиммати эшон қасоид сурудааст. Малеҳо дар тазкирааш қайд мекунад, ки дар Машҳад Шавкатро бо вазири Хуросон Мирзо Саъдуддин Муҳаммад мулоқот афтод ва баъд аз огоҳ шудан аз таъби мавзун ва истеъдоди Шавкат: «Мирзо Саъдуддин ӯро ба ҳузури худ хонда, ҳамсухбату ҳамнишин гардонид» [Малеҳо 1348, в. 79⁶].

Гузашта аз ин, Шавкат қасидаҳои хусусияти мадҳӣ ва ситоишӣ тавсифидоштаи хешро на бо супориши ҳокимон, балки бо майлу хоҳиши дил сурудааст ва ҳеч гоҳ шоириро василаи касби маош накардааст, агар мадҳе гуфта бошад, он ҳам сабабе доштааст ва тамчиди ӯ аз лиҳози маънӣ аз мадҳи дигарон фарқ дорад. Шавкат, пеш аз ҳама, вазифаи шеърро шоириро на дар таърифу тавсифи беасоси мамдуҳ, балки аз тавсифи аҳли касбу ҳунар ва ситоиши аҳлу хирад медонад. Аз ин ҷост, ки Шавкат дар қасидаҳои мамдуҳӣ

хеш – Саъдуддинро ҳамчун ҳимоятгари аҳли фазл тавсиф мекунад ва иброз медорад, ки мавҷуд будани чунин ашхос дар кори давлатдорӣ муҳим аст.

Зикри таҳаллус дар қасидаҳои Шавкат дар пайравӣ ба шоирони пешгузашта сурат гирифта, аксаран дар абёти охири он ҷой гирифтааст. Аз 12 қасидае, ки дар девони адиб мавҷуданд, 7-тои он дорои таҳаллус ва 5 қасидаи дигар бидуни таҳаллус мебошад.

Дар қасидаҳо пас аз махлас баҳши асосӣ ҷойи муҳим дорад, зеро дар он шоир ба баёни сифатҳои мамдуҳи хеш гузашта, ўро тавсиф мекунад. Мадҳи мамдуҳ муҳимтарин қисми қасида буда, шоирон ҳунари шоирии хешро дар ҳамин қисм нишон медиҳанд, мамдуҳро ситоиш намуда, ўро яқтои давр, бузургтарин шахси замон ном мебаранд. Бештари шоирон дар ин қисм бо чанд суҳан қаноат намекарданд, балки ному насаб, қаду қомат, бар, сару либос, тахту тоҷ, ҳунару маҳорат, олиҳиммативу дасткушодӣ ва дигар сифатҳои мамдуҳро ситоиш мекарданд, махсусан маҷлисороӣ дар базм ва шамшерзанӣ дар разм аз ҷумлаи беҳтарин сифатҳои мамдуҳ буданд.

Бояд хотирирасон кард, ки шоирон дар баробари дарбориён боз шахсони фозилу донишмандони суҳанро низ мадҳ кардаанд, вале муҳаққиқон ба ин қисми қасидаҳои онҳо камтар тавачҷуҳ мекунанд, ҳол он ки амалкарди чунин шахсони фозил метавонанд саҳифаҳои гузаштаи таърихро равшан намоянд. Шавкат дар баҳши асосии яке аз қасидаҳояш мамдуҳи хеш Саъдуддинро чунин мадҳ мекунад:

*...Ситораи фалакиқтидор - Саъдуддин,
Ки саъди акбар аз ӯ карда истифодаи нур.
Ба ҳар чи тақя диҳад, файзи хеш мебахшад,
Сафои оинааш мумро кунад кофур...
Чунон вучуди ҳаво ёбад инфисол зи ҳам,
Ки тор–тор чу гесу шавад шаби дайҷур*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 25].

Шоир дар байти аввал дар баробари баёни сифатҳои мамдуҳ бо истифодаи ибораи «саъди акбар» ишора ба сайёраи Муштарӣ мекунад ва

таъкид медорад, ки ин ситора, ҳатто аз фарру фурӯғи Саъдуддин нур истифода кардааст. Шоирони пешин бисёр ҳодисоту воқеаҳо ва қисмати инсонҳоро ба гардиши ситорагону сайёрагон вобаста медонистанд.

Дар қисмати дигари қасида шоир умри ҷовидонаи мамдухро ба шарте баён медорад ва онро дар қасида қисмати «дуои шарита» мехонанд. Дар мақтаи чунин қасида дар ҳаққи мамдух дуои хайр мекунад ва ба ӯ умри ҷовидона мецоҳанд. Чунончи, Шавкат дар охири як қасидааш мегӯяд:

*Умеди ман ба ту беш аст наишаи лутфе,
Ба як пиёла қаноат намекунад махмур.
Чӣ ғам ки рехт ниҳоли қалам шукуфаи мадҳ,
Ки баъд аз ин бувадам меваи дуо манзур.
Мудом то ба тақозои рӯзгор шавад,
Хазони мақтаи зулмат баҳори матлаи нур.
Нигоҳдори ту бодо ба зоҳиру ботин,
Касе, ки доимаш ихфост аз камоли зуҳур.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 26].

Бештари қасидаҳои Шавкат бо қофия хатм шудаанд. Аз 12 қасидаи девони Шавкат 7-тоаш бо қофия ва 5-тоаш бо радиф анҷом ёфтаанд.

Нав кардани матлаъ бо риояи ҳамон вазну қофия дар миёни қасидаҳои Шавкат мушоҳида мешавад, ки он ихтироъ ва кашфи шоирони форс-тоҷик буда, баъдан ба адабиёти дигар халқҳо иқтибос шудааст. Дар истилоҳи адабӣ онро «таҷдиди матлаъ» меноманд ва чанд бор тозаву нав кардани матлаъ дар қасида раво шуморида мешавад.

Дар бораи маншаи наву тоза кардани матлаъ дар қасида адабиётшинос Р. Тағаймуродов чунин қайд мекунад: «...тозаву нав кардани матлаъ дар қасида аз вижагиҳои адабиёти форс-тоҷик буда, дар адабиёти араб ривож надорад» [Тағаймуродов 2013, с. 47]. Қасидаҳои эҷоднамудаи Шавкат низ аз як то ду матлаъ доранд, аз ҷумла қасидае, ки матлаи он бо байти:

*Азбаски рехт ранги ҷунун бар сарам ҳаво,
Савдо ба пой баст зи мағзи сарам ҳино*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 1].

шуруъ мешавад, шоир илова ба матлаи оғоз, боз матлаъро нав кардааст. Дар қасидаи дигар низ Шавкат ҳангоми аз як қисмати қасида ба қисмати дигари он гузаштан, матлаъро нав мекунад. Чунончи:

*Саҳоблутфо, дарёдило туй ки гуҳар,
Ба сӯи дасти ту аз баҳр мекунад шабгир.
Ба ҳазрати ту, ки ҳоҷиб равои кавнайн аст,
Ба матлаи дигар аҳволи худ кунам тақрир
Зи баски дидани гулзор дорадам дилгир,
Ба дида мавҷи гулам бошад оташин занҷир.
Муқими кишвари гумномиам чунон ки кунам,
Зи гарди шаҳнари анқо сарои худ таъмир.
Қудо аз силсилаи дустони худ шудаам,
Ҳаво шавад чу қудо гаит нолаи занҷир.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 30].

Тавре мушоҳида мегардад, дар қисмати аввали қасидаи зикршуда шоир дар мадҳи мамдуҳ сухан мекунад, ўро саҳоблутфу дарёдил меномад ва баъдан бо нав кардани матлаъ ба тасвири ҳоли худ гузашта, аз мушкilotи ба сараш омада ва аз силсилаи дустон қудо шудан нақл мекунад, ҳамзамон ба ин васила аз такрори калимоти ба ҳайси қофия истифодашуда даст мекашад.

Қасидаҳое, ки Шавкат дар онҳо матлаъро нав кардааст маҷмуан 5 қасида мебошанд. Ин қасидаҳо аз ҳисоби фарогирии мисраъҳо аз 61 байт то 112 байтро дар бар мегиранд.

Омӯзиш дар сохтори жанрии қасоиди Шавкат нишон дод, ки ў дар эҷоди ин навъи адабӣ ба устодони пеш аз худ, аз ҷумла Анварӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳоконӣ ва дигарон, ки дар ин навъи шеър дасти тавоно доштанд, пайравӣ намудааст. Ҳарчанд Шавкат аз Ҳоконӣ ёд накарда бошад ҳам, вале қасидае, ки бо ин матлаъ оғоз мешавад: «Баски ҷӯшад шуълае ҳалкарда аз минои ман, – Шишаро фаввораи оташ кунад саҳбои ман» [Шавкати Бухорӣ 1987, с. 54] қасидаи Ҳокониро ба ёд меорад, ки бо ин матлаъ шуруъ мешавад:

*Субҳдам чун кулла бандад оҳи дудосои ман,
Чун шафақ дар хун нишинад чашми шабпаймои ман*

[Хоқонӣ 1387, с. 320].

Шавкат дар як қасидаи худ ду бор аз Урфии Шерозӣ ёд кардааст:

*...Борҳо ҳамраҳи Урфӣ дари тавҳид задам,
То санамхонаи куфру дари имон рафтам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 34].

Дар қасидаи зерин Шавкат мисраи «Ҳама шавқ омада будам, ҳама ҳирмон рафтам»-ро, ки аз Урфии Шерозӣ аст, истифода намудааст:

*...То бувад мисраи Урфӣ ба баёзи айём,
«Ҳама шавқ омада будам, ҳама ҳирмон рафтам»
Дорам уммед, ки хандон ба дарат боз оям,
Он қадарҳо, ки зи даргоҳи ту гирён рафтам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 35].

Пайравӣ ба ашъори шоирони гузашта дар адабиёт собиқаи дерина дорад ва чунин татаббуот далели нишон додани маҳорату истеъдоди шоир маҳсуб мешавад. Дар баробари пайравӣ Шавкат барои ифодаи мазомини мухталиф ибораҳои нобу тозаеро эҷод кардааст, ки дар баёни маъниҳои нав муассир афтода, аз ҷониби дигарон мавриди истиқбол қарор гирифтаанд. Ба ин маънӣ, Малеҳои Самарқандӣ дар тазкирааш ба ашъор ва истеъдоди шоирии Шавкат баҳои бисёр баланд дода, таъкид медорад, ки «...кардаи шуарои вақт дар ашъор аз кардаи ӯст» [Малеҳо 1348, в. 80 ^а].

Интихоби вожаву калимоти мувофиқ ва ба забони ноби форсӣ-тоҷикӣ баён карда тавонишани мақсад, дар ҳадди зарурӣ истифода аз саноеи адабӣ, интихоби дурусти қофия ва радифҳои муносибу қобили қабул ва амсоли инҳо аз вижагиҳои дигари қасоиди Шавкат маҳсуб мешаванд.

Аз баҳсу баррасии масъала метавон ба ин натиҷа расид, ки он чи дар мисоли қасоиди Шавкати Бухорӣ зикр ёфт, на танҳо ба шоир, балки ба рӯзгору ҳаёти бисёр суҳансароёни вақт тааллуқ доранд, зеро муҳите, ки дар он шоир зиндагӣ кардааст, бевосита ба тафаккури ӯ таъсир ва нақши худро мегузорад.

Шавкат дар қасидаҳои сурудаи хеш амалу фаъолияти сиёсии шахсияти таърихӣ Саъдуддинро, ки ба аҳли илм рағбати зиёд дошт, мавриди ситоиш қарор медиҳад. Хонанда аз таваҷҷуҳ ба мадҳшаванда дар бораи шугли ӯ нисбат ба аҳли илму фазл ва ғайраҳо огоҳ мегардад.

Аз махсусиятҳои муҳимми қасоиди Шавкат истехкоми сухан ва баёни матолиб дар пардаи ихомҳои равону дилчасп, ки ба шева ё сабки ҳиндӣ суруда шудаанд, маҳсуб меёбанд. Воқеан, қасидаҳояш устодона суруда шуда, намояндаи авотифу эҳсосоти ӯ мебошанд ва ба ҳамин сабаб бисёр равону латиф ва муассир офарида шудаанд.

Дар сохтору мухтавои жанри қасида ҳарчанд Шавкат навовариҳои чашмгире ворид насохтааст, аммо ӯ бо офаридани 714 байт қасида, аввалан, дар ғанӣ гардондани таркиби луғавии забони форсӣ-тоҷикӣ сахм гузоштааст, сониян, ба рушду таҳаввули минбаъдаи ин жанр дар адабиёт мусоидат кардааст.

II. 2. Ғазалиёт

Омӯзиш ва сайр дар сутури осори оид ба ғазал анҷомдодаи аксар муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ дар адабиёти форс-тоҷик собит месозанд, ки ғазал аз оғоз бештар посухгӯӣ ниёзҳои руҳии инсонӣ ва тафсиргари муомилоти ошиқона, сухан гуфтан бо занон, ситоишу санои касе, гуфтугӯии писарону духтарон ва амсоли инҳо буда, дар он ишқ мавқеи меҳвариро ишғол мекард. Ин маънӣ дар сарчашмаҳои назарии адабиётшиносӣ ва асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ низ ҳамин гуна ишора шудааст [Деххудо захираи электронӣ; Ибни Сино 1985; Родуёни М. 1987; Асадии Тӯсӣ 1992; Арузи Самарқандӣ 1986; 1989; Зарринқуб А. 1371; Муътаман З. 1334; 1352; 1371; Сафо З. 1386; Фасой М.Р. 1337; Ҳумой Қ. 1371, 1394; Ҳусайнӣ А. 1974; Рейснер М.Л. 1989; Брагинский, И.С. 1972; Мирзоев А. 1977; Насриддинов А. 1992; Афсаҳзод А. 1989; Мақсудов Б. 1994; 2007; Мусулмонӣ Р. 1987; 1990; Ҳодизода Р. 1968; Каримов У. 1988; 2011; Алимардонов А. 1998; Кахарова Н. 1971; Шарифов Х.

1998; Сатторзода, А. 2001; 1982; Казакова У. 1992; Размчӯ Ҳ. 1347; Саидчаъфаров О. 2015; 2020; Низомов М. 2002; Сабур Д. 1370; Самадов Т. 1988; Султонӣ Т. 2015; Ҷунова М. 2018].

Дар ин хусус Зайнулобидини Муътаман иброз медорад, ки: «...ғазали форсӣ оинаи тамомнамои латифтарин эҳсосот ва авотифи башариву маҷмуаи нафисе аз куллияи кайфияти руҳӣ ва тамоилоти олии инсонист» [Муътаман 1334, с. 70] ва ин махсусият дар осори кулли ғазалсароён бараъло мушоҳида мешавад.

Ҷалолиддин Ҳумой дар китоби «Фунуни балогат ва саноати адабӣ» дар бораи ғазал ҳамчун истилоҳ изҳор медорад, ки: «...пешиниён ғазалро шеър мединстанд, ки дар он гуфтугӯ ва ҳамнишиниву ишқбозӣ бо занон, баёни ишқи онон ё васфу мадҳ ва ситоиши маъшук баён шуда бошад» [Ҳумой 1394, с. 194] ва ғазал ҳамчун жанр шакли қадимаи шеърӣ аст, ки: «...аз чанд байти муттаҳидвазн иборат буда, ҳама мисраъҳои ҷуфти он бо байти матлаъ ҳамҷофия мебошанд» [Ғафаймуродов 2013, с. 100].

Ховаршинос М.Л. Рейснер зимни баррасии сарчашмаҳои ғазал ба хулосае меояд, ки: «ғазал ҳамчун жанр дар адабиёти форсӣ ташаккули худро аз лирикаи ишқӣ оғоз намуда, дорои шакли махсуси адабӣ гаштааст» [Рейснер 1989, с. 24].

Воқеан, ғазал матбуътарин ақсоми шеъри форсӣ аст, ки аз дилу ишқ ва шӯру иштиёқ сухан мегӯяд ва ин маонӣ беш аз соири мавзуоти маҷбули таъби одамӣ аст. Ин амр собит шуда, ки ҳадиси ишқ поён надорад ва ба гуфтани шунидан ҳам охир намешавад, оташи муҳаббат ҳамвора шуълавар аст ва дар қонуни синаи зиндадилон пайваста забона мезанад. Ин аст рози он чи, ки ғазалҳои Шавкати Бухороиро овозадор ва соҳибдилонро ба мутолиаву ҳамдамии он будан раҳнамоӣ мекунад. Воқеан, сурудаҳои Шавкат дар ниҳонхонаи маънавии шоир суфта гашта, сипас роҳ ба сӯйи шунаванда гирифтаанд. Он на сухани хушқу обшуста, ҳолӣ аз маъною мавҳум, балки каломии зиндагисозу рӯзгорпарвар, ҳаётофарин ва зиндагизост, каломе, ки давои маънавии дарди инсон аст:

Ҳамӯш аз гуфтугӯи ӯ намегардам даме, Шавкат,

Даҳонамро забоне то бувад, барги сухан дорам

[Шавкати Бухорой 1987, с. 357].

Зухури адабиёти тасаввуф дар сохтори мавзуии ғазал тағйироти чашмгиреро ба вучуд овард ва ғазали форсӣ чанбаҳои ишқӣ заминии хешро бо ишқӣ илоҳӣ пайванд зад ва ин дар ашъори шоирон тафсир шуд. Акнун дар ғазалҳои сурудаи шоирони ориф ишқу алоқаи бемунтаҳои инсон нисбат ба офаридгори хеш ҷойгоҳи хосса пайдо намуда, ин раванд дар сабки ҳиндӣ рӯ ба таҳаввул ниҳод. Дар ин марҳала вижагиҳои ҳунарии ғазал такмил ёфта, истифодаи саноеи адабӣ ба мисли киноёту ихом, таркибофаринию таъбирсозӣ, қорбурди ирсоли масал ва амсоли инҳо нуфуз пайдо карданд ва ин вижагиҳо дар шеърӣ сабки ҳиндӣ ба махсусияти меҳварии он мубаддал гардиданд.

Шавкати Бухорой аз зумраи шоироне аст, ки дар офариниши маонии ноб, тасвирҳои шоирона ва амсоли инҳо бо ҳунари офаринандагии хеш дар таҳаввули шеърӣ сабки ҳиндӣ саҳми сазовор гузоштааст ва марҳалаи расидан ба ин мартабаро шоир аз таъсири андешаҳои мактабҳои фикрӣ ва фалсафии ашъори шоирони қаблӣ ва бо ғайзгирӣ аз афкори ҳамзамонон медонист.

Аксари пажӯҳишгарони адабиёти форсии асри XVII, ки замони ривочи сабки ҳиндӣ маҳсуб мешавад, Шавкатро ҳамчун суҳанвари тавоноӣ ин сабк эътироф намудаанд. Дар ин бора адабиётшинос Юсуфҷон Салимов иброз медорад, ки: «...дар асри XVII дар Хуросону Мовароуннаҳр ба як бор се намояндаи сабки тоза, ки «сабки ҳиндӣ» ном гирифт, зиндагӣ кардаанд: Соиби Табрезӣ, Шавкати Бухорӣ ва Сарафроз. Хусусан, Соибу Шавкат дар инкишофи сабки ҳиндӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр мавқеи бузурге доштанд...» [Салимов 2003, с. 210]. Махсус таъкид гардидани номи Соибу Шавкат аз ҷониби ин адабиётшиноси маъруф тасодуфӣ набуда, ин андеша дар заминаи саҳму истеъдод ва ҳунари суҳанварии онҳо дар эҷоди ғазал баён шудааст.

Волаи Доғистонӣ дар тазкирааш ба шеърӣ Шавкат тавачҷуҳ зоҳир карда, иброз медорад: «...назокати афкораш ба ҳадде расида, ки баъзе аз онҳо дар наҳҷи эътидол намоянда аст» [Волаи Доғистонӣ 1383, с. 154].

Чунин эътироф гардидани хунари суханвари Шавкат аз чониби ҳамзамонон ва муҳаққиқони баъдӣ, алалхусус шоирони сабки ҳиндӣ, далели соҳиби роҳи фардии эҷодӣ будани ӯст, ки дар фасли алоҳидаи диссертатсия мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт.

Муҳаққиқ М. Ҷунона зимни мушаххас сохтани сабки сухани Соиб менигорад, ки «Соиби Табрешӣ соҳибтарз дар олами эҷод буданро шабеҳи фарзанд доштан ва ҳукуқи падарӣ касб кардан дар олами эҷод медонад, дар сурати сабку услуби хоса пайдо накардан, шеваи хос надоштан, ба андешаи суханвар, худро шоир пиндоштан хатост» [Ҷунона 2025, с. 112]. Ҷазалҳои сурудаи Шавкат, ки ҳосили ҳамоҳангии фикру ниёзҳои зеҳнӣ ва ҳунармандии шоир мебошанд, интиҳоби дурусти калимоту таркибот боис ба афзудани назокати афкораш гаштааст. Чунин амал мавқеи шоирро лаҳзаи иншоӣ шеър, махсусан ҷазал, ба ҳуҷӣ метавонад муайян кунад ва дар натиҷа лафзу маъноро дар ҷазали Шавкат ба ваҳдати истисноӣ калидии шубҳанопазир, ки аз қудрати таъвилнопазирию хирадмандона будани истеъдоди шоир аст, бархӯрдор созад.

Дар сурудаҳои Шавкат ҳама чиз, дақиқан таносуб, ҷойгоҳи вижаву ҳувияти ҳоси худро доранд ва калимаҳову таркибот ҳам дар илқои маънову фикри ҳунарманд саҳми умдаеро бар уҳда мегиранд. Аз ин ҷост, ки каломӣ шоир аз таъсири амиқу ҳамаҷониба бар зеҳни мардум бархӯрдор буда, назми ӯро то пойгоҳи шоири ноб боло мебарад.

Воқеан, Шавкат ба василаи интиҳобу дарёфти зираконаву мақбули балоғат, ки бо тафаккур ва андешаҳои гуногуни ӯ ороштагӣ дорад, гуфтаҳои орифона ва ақидаҳои маънавию руҳонии худро дар назм матраҳ сохта, бепардатарин авотифу эҳсосоти шахсии ҳешро яксара дар ҷазал мунъакис сохтааст.

Мавзӯи ҷазалҳои Шавкат на танҳо диди ошиқонаву зебоиписандонаи шоирро баён месозанд ва эҳсосу ранҷҳову шодихӣ ин шоири ошиқпешаро дар сурати ошиқӣ одӣ ва ирфонӣ ё заминӣ осмонӣ нишон медиҳанд, балки онҳо оинаи нигарониҳову шӯру ҳоли мардум низ ҳастанд. Ин маъниро мо дар мақолаҳои алоҳидаи ҳеш мавриди баррасӣ қарор додаем [Наимов 2018, с. 47-50;

Наимзода 2019, с. 106-109; 2020, с. 13-19]. Воқеан, Шавкат дар ғазалиёти худ тавонистааст, ки масъалаҳои ҳасбиҳолӣ, мазаммати дунё, ҷудой аз диёр, беқадрии аҳли суҳан, тарғиби покӣ, қаноатпешагӣ, баландҳимматӣ, тавсифи ишқ, росткорӣ, хоксорӣ, некӣ ва монанди инҳоро тариқи сохтмони таркиб ва ибораҳои тозаии шоирона, ки ба ҳунари суҳанофаринии шоир далолат мекунанд, таҷассум намояд. Чун арзиши ҳунари Шавкатро аз ғазалҳои ӯ метавон шинохт, пас мусаллам аст, ки навоариҳои ӯ низ дар ғазал ва ғазалсароӣ сурат гирифтааст ва шоир ин тозакориҳояшро дар шеър ба воситаи ақлу ҳис дарк карда, бо ифтихор баён доштааст:

Мешавад маҳбус чун гул маънии рангини ман,

Ҳамчу ман Шавкат кучо ҳарфофарин пайдо шавад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 249].

Омӯзиш дар девони шоир ин нуктаро мусаллам сохт, ки ин суҳанвар нисбат ба дигар анвои шеърӣ бештар ба эҷоди ғазал даст зада, идомадиҳандаи шеваи шоирони қаблӣ мебошад.

Дар бораи теъдоди ғазал ва қулли абёти девони шоир андешаҳои мухталиф вучуд доранд. Нусхаҳои девони Шавкат ҳанӯз ба таври қулӣ таҳқиқу тасҳеҳ нашудаанд ва шояд омӯзишу баррасии онҳо метавонад андешаро дар бораи теъдоди абёти девони шоир тағйир диҳанд. Сирусӣ Шамисо теъдоди ғазалиёти шоирро 1178 адад муайян кардааст [Сирусӣ Шамисо 1382, с. 16].

Мувофиқи нишондоди охири Ҷ. Додалишоев дар нашри интиқодии «Девони ашъори Шавкати Бухорӣ», теъдоди ғазалҳои шоир 744 адад муқаррар шудааст. Мо ин китобро ба ҳайси як сарчашмаи муътамад асоси кори таҳқиқии худ қарор додем, чунки омилҳои зиёди муҳим дорад. Аввалан, миқдори ғазал дар он нисбат ба дигар нусхаҳои дастрас зиёд аст ва баъдан, ин китоб дар асоси матни нусхаи дастхати шаш сол баъд аз вафоти шоир яъне, соли 1109 ҳ. 1697 м. китобатшуда таҳия гардидааст. Ҳамзамон, китобро донишмандони нуктасанҷу дақиққори соҳаи адабиёт таҳия кардаанд ва аз ин сабаб он қадру қимати баландро соҳиб мебошад.

Фарқияту тафовути теъдоди ғазалҳои шоирро муаллифи мазбур дар пешгуфтори наشري интиқодии девони Шавкат аз рӯи 6 нусхаи девони шоир, ки мавриди корбурди худ қарор дода буд, чунин нишон додааст:

Феҳристи ҷадвал

Шумораи абёт ва ғазалҳои шоир аз рӯи нусах чунин тадвин гардид:

<i>Теъдоди ғазал</i>	<i>А</i>	<i>Б</i>	<i>Т</i>	<i>Қ</i>	<i>Д</i>
<i>Ғазали 3 байтӣ</i>	<i>122 ғазал</i>	<i>121 ғазал</i>	<i>8 ғазал</i>	<i>26 ғазал</i>	<i>55 ғазал</i>
– 4–	116 –	112 –	20 –	62 –	77 –
– 5–	169 –	170 –	131 –	105 –	162 –
– 6–	95 –	95 –	83 –	69 –	86 –
– 7–	101 –	99 –	93 –	79 –	94 –
– 8–	40 –	38 –	38 –	29 –	38 –
– 9–	40 –	38 –	38 –	33 –	36 –
– 10–	21 –	20 –	15 –	14 –	16 –
– 11–	13 –	15 –	15 –	12 –	13 –
– 12–	10 –	10 –	10 –	8 –	8 –
– 13–	8 –	7 –	8 –	7 –	8 –
– 14–	2 –	2 –	1 –	1 –	2 –
– 15–	3 –	3 –	3 –	2 –	3 –
– 16–	2 –	2 –	1 –	–	1 –
– 17–	1 –	1 –	1 –	1 –	1 –
– 18–	1 –	1 –	1 –	1 –	–
<i>Ҷамъ:</i>	<i>744</i>	<i>734</i>	<i>466</i>	<i>449</i>	<i>600</i>

Маълум мегардад, ки дар нусхаи А-и ин ҷадвал теъдоди ғазалҳои шоир 744-адад, дар нусхаи Б-734 адад, дар нусхаи Т-466 адад, дар нусхаи Қ-449 адад ва дар нусхаи Д-600 адад нишон дода шудааст. Дар бораи махсусияти нусхаҳои девони дар ҷадвал нишондодашудаи шоир дар фасли алоҳидаи рисола сухан хоҳад рафт.

Аз маълумоти ҷадвал бармеояд, ки дар девони Шавкат ғазалҳое, ки аз 5 то 15 байтро дар бар мегиранд, басомади зиёд дошта, 67,74 фисади ҳаҷми умумии ғазалиёти девонро ташкил медиҳанд. Чунин амали шоир мувофиқ ба меъёри замони рӯзгори ӯ иҷро шудааст ва дар ин бора муҳаққиқон ишора мекунанд, ки: «...бештар ғазалҳои ин давра, маъмулан ҳудудаш шаш-ҳафт то понздаҳ байт аст, аммо ғазалҳои дарозтар низ дар девонҳо ҳаст» [Ғуломризоӣ 2017, с. 191] ва ин далели он аст, ки шоир меъёри муқаррарнамудаи назарияшиносони адабиёри намуда, қариб 70 фисади ғазалиёти хешро дар доираи ин меъёр эҷод намудааст. Ғазалҳои камтар аз 5 байт низ дар девони шоир ҷой доранд ва

аксари муҳаққиқони назарияи адабӣ онҳоро ғазалҳои нотаом меҳисобанд. Теъдоди ғазалҳои 3-байтӣ 122 адад ва 4-байтӣ 116 ададро ташкил медиҳанд, ки ба ҳисоби фисад 30 фоизи шумораи умумии ғазалиёти шоир дар ин андоза суруда шудаанд.

Аз вижагиҳои муҳими ғазалиёти Шавкат ба сурати такрор омадани вожагон дар мавқеи қофия мебошад. Тавре аз таҳқиқоти муҳаққиқон маълум мегардад, дар каломи шоирони сабки ҳиндӣ ҳарчанд вожагон дар мақоми қофия такрор шаванд ҳам, аммо ин вожаҳо, дар навбати худ, маъниҳои шоиронаи гуногунро баён мекунанд ва ин дар ғазалҳои Шавкат риоя шудааст.

Адабиётшинос О. Саидҷаъфаров дар таҳқиқоте, ки ба Соиби Табрешӣ бахшидааст, хусусияти назарраси сабкӣ дар ғазалиёти шоири мазкурро дар такрори қофияву радиф медонад [Саидҷаъфаров 2020, с. 126].

Такрори қофия дар шеъри сабки ҳиндӣ аз вижагиҳои ин анвои адабӣ ба ҳисоб рафта, дар шеъри тамоми шоирони ин сабк намунаҳои фаровоне доранд, зеро таваҷҷуҳи шоирони ин аср бештар ба мазмун буд, на ба сохтори зоҳирии ғазал. Аз сӯи дигар, шоир дар ин сабк такбайтгӯст ва қолаби ҳақиқӣ муфрадот аст, ки шоир абётро ба василаи қофия ва радиф ба ҳам гирех мезанад ва ин қофия агар такрор ҳам шавад, мушкилӣ эҷод намекунад, Бинобар ин, такрори қофия ва радиф дар он амри табиӣ аст.

Дар девони Шавкат низ такрори қофия намунаҳои фаровон дорад ва Шамисо дар ин бора дар муқаддимаи девони Шавкат менависад, ки: «...бузургтарин уюби шеъри Шавкат такрори қофия аст. Ҳарчанд асоси сабки ҳиндӣ бар такбайт аст ва шоир ин такбайтҳоро ба василаи қофия ва радиф ба ҳам мепайвандад, то шеър зоҳири ғазал пайдо кунад ва аз ин рӯ аз такрори қофия ибто надорад» [Сирусӣ Шамисо 1382, с. 23].

Муҳаққиқи эронӣ Аҳмад Гулчини Маонӣ ҳам ҳангоми тартиб додани матни интиқодии девони Соиби Табрешӣ дар бораи мазмуну қофия дар ашъори шоир чунин менигорад: «Ҳар гоҳе ки ба девони Соиб рӯи доштам, ба шеъре бармехӯрдм, ки лафзан ва маънан ба назар ошно меомад ва таъҷҷуб мекардам, ки бо он ки тоза ба ин саҳифа расидам, байт ё мисроъ ё мазмуни мавриди

назарро қаблан дида ва аз он гузаштаам ва ночор барои рафъи тардид бармегаштам ва чандон ҷустуҷӯ мекардам, то мушобех ба он маънову мазмунро бо андак ихтилофе дар лафз меёфтам ва он мазомини такрорӣ ё маонии мушобехро ҷудогона ёддошт мекардам. Ин ёддоштҳо рафта-рафта ба ҳаҷми китобе расид» [Аҳмад Гулчини Маонӣ 1355, с. 147] ва ба ҳар сурат, қофияҳо дар девони Шавкат ҳунари тахайюли шоирии ўро ба намоиш гузоштаанд.

Ғайр аз такрори мазомину қофия боз як хусусияти ғазалҳои Шавкат ин аст, ки дар ҳар маврид ў ба ифодаҳои дӯстдоштааш ба монанди: «девори ҳарам», «сайри олами нестӣ», «ҳалоки ҷон», «шамъи кофур», «шуълаи ҷаввола», «судай ёқут», «санги санам», «шишаи айш», «мушти ғубор», «оташи шавқ», «рами оҳу», «ранги ҳино», «тори нигоҳ», «раги мижгон», «хоки оташин», «кӯдаки шеър», «шамъи ҷодаҳо», «дидгоҳи бебасират», «саргаштаи ҳаёл» тарор ба такрор мурочиаву аз ин ибораҳои хос истифода мекунад.

Дигар аз мухтассоти ғазалиёти Шавкат корбурди зиёди радиф дар ин навъи адабӣ аст. Чуноне ёд шуд аз 744 ғазали девон бештари ғазалҳои он мураддаф аст. Радифҳои корбурднамудай Шавкат донишмандона буда, ба шеъри ў ороиши шакливу хушоҳангӣ бахшидааст, ҳамзамон ифоданокии махсусро дар ғазал таъмин карда, онро муассиру ҷаззоб ва мазмуни таъиншударо таъкид кардааст. Дар китоби сабқшиносӣ таъкид шудааст, ки: «...он чи бештар мойи ваҳдати абёти ғазал аст, радиф ҳаст. Дар бисёре аз маворид шоир асири радиф аст ва мазмунсозии ў тобеи радифест, ки баргузидааст» [Ғуломризоӣ 2017, с. 191]. Аз ин рӯ, Шавкат нақши радифро дар ашъори хеш хуб мешиносад, радифҳои исмӣ дар ғазалиёти ў кам нестанд, аммо истифодаи радифҳои феълӣ бештар ба назар мерасанд. Ба ҳамин хотир, радиф камтар дасту пойи ҳаёли ўро мебандад. Шавкат ба мусиқии радиф таваҷҷуҳи хос дорад. Бисёре аз ғазалҳои ў дар ҳуруфи алиф ба радиф (ро, маро, туро) хатм шудааст ва ин тарзи истифода ғазалҳои ўро бисёр гӯшнавоз кардааст. Шамисо ҳам бар ин назар аст, ки: «...зебоии шеъри ў (Шавкати Бухорӣ – Н.Қ.) дар мусиқии он аст, авзони матбуъ, татаббуи гӯшнавози изофат, радифҳои зебо... қофия ва радифро гоҳе ба сурати чамъ меоварад, ки ба мусиқии калом меафзояд

ва дар ғайри ин маврид ҳам тамоили ба чамъбасти калимот бо «ҳо» дорад: «паймонаҳо», «комҳо», «надоматҳо», «беҳудагардиҳо». Илова бар мусиқӣ, так-так калимот ва таркибот навъе иртиботи мафҳум аст, ки мусиқии шеърро шакл медиҳанд» [Сируси Шамисо 1382, с. 23]. Хушоҳангии радифро дар ғазали зерини Шавкат метавон ба хубӣ мушоҳида кард:

*Кавсар ҳарифи чашми тари ман намешавад,
Дӯзах ғубори раҳгузари ман намешавад.
Инъоми халқ чист, ки асбоби коинот
Сандал баҳои дарди сари ман намешавад.
Гирам, ки осмону замин офтоб шуд,
Оинахонаи назари ман намешавад.
Миннат зи офтоби қиёмат чаро кашам?!
Ин қурс тӯшаи сафари ман намешавад!
Шавкат, дилам зи шуълаи идрок равшан аст,
Оташ муқобили шарари ман намешавад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 221].

Зимни баррасии мусиқии шеъри Шавкат доктор Шамисо ҳунари шоирро дар тақвияти мусиқии шеър баён сохта, қайд мекунад, ки: «...шеъри ўро метавон ба сурати овоз замзама кард ва мафтуни мусиқии он шуд. Ман дар мавриди покнавишти шеърҳои ў маъмулан дар чунин ҳол будам» [Сируси Шамисо 1382, с. 24], ки воқеан дуруст аст. Чунончи, шоир дар ғазали дигар бо маҳорати хос ва донишмандона аз радиф истифода мекунад, ки чунин амали ў инсони ҳушмандро бетараф намегузорад:

*Оҳам ба гулшане, ки саҳар гард мешавад,
Барги шукуфа, барги гули зард мешавад.
Аз софтинатӣ ба ду олам мусалламам,
Кофури мо касе, ки хӯрад, мард мешавад.
Натвон ба хоксориҳои ошиқ нигоҳ кард,
Нури назар ба кӯчаи мо гард мешавад.*

*Моро тамаъ зи соқии даврон шароб нест,
Кори хумори мо чӣ нигаҳ кард мешавад,
Ҳар гаҳ кунам хаёли мулоқоти дӯстон,
Чун субҳ оташи нафасам сард мешавад.
Шавкат зи чашими офияти мо бало чакад,
Дармон зи файзи сиҳҳати мо дард мешавад.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 243].

Дар ин ғазали Шавкат ҳар байт мавзуи мустақил дорад, аммо радиф сабаби пайванди маъноии байтҳо, ваҳдати мавзӯ ва таносуби мантиқии байни онҳоро таъмин намудааст.

Дар девони ашъори Шавкат дар баробари ин гуна ғазалҳои мухталифмавзӯ, ғазалҳое низ ба назар мерасанд, ки сохтори онҳо якпораанд, ё худ як масир доранд. Чунончи:

*Бахти бад хоҳад зи душман хуни мо,
Теги мо бас толеи вожуни мо.
Фикр рангин аст, баъд аз хӯрданаи
Санг бошад сабзтар гулгуни мо.
Офтоби хоксорӣ гаштаем,
Нақши по –кавкаб, замин– гардуни мо.
Теги ӯ дидем чун ранги ҳино,
Аз кафи по рафт мушти хуни мо.
Нақдро аз сина мерезад чу гул,
Аз тапиданҳо дили пурхуни мо.
Хоки мо ҷавлони товусӣ кунад,
Шавкат, аз аҳволи дигаргуни мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 59].

Ғазали мазкур аз назари мазмун шиквой буда, шоир дар мухтавои он аз бахти бад толеи вожгун, аҳволу зиндагии бади аҳли фазл, нуқсонҳои рӯзафзуни рӯзгори ба сараш омада шиква мекунад, ки аз ибтидо то охир як масир дорад.

Дар мавриди муайян кардани мақоми матлаъ дар ғазал ёдрас шудан аз гуфтаи Аълохони Афсаҳзод бамаврид хоҳад буд, ки навиштааст: «Матлаи ғазал, ки суфтаю пухта ва пурмазмуну зебо бошад, худ ҳукми як асари хурди мустақили адабиро дорад» [Афсаҳзод 2014, с. 288]. Хушбахтона, матлаъҳои зебо дар ғазалиёти Шавкат хеле зиёд буда, баёнгари гуфаҳои адабиётшиноси мазкур мебошанд:

*Май кашидан гули домони назарҳо шудан аст,
Ханда кардан намаки захми ҷигарҳо шудан аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 175].

*Замини синаам аз нақши муддао холист,
Ба дашти содадилӣ ҷойи нақши по холист*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 180].

*Зери ниқоби шарм муҳаббат ҳавас шавад,
Кори нигоҳ чун ба дил афтад, нафас шавад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 276].

Афсаҳзод доир ба мақтаи ғазал низ донишмандона мегӯяд: «...дар лафзу маънӣ бояд марғуб бошад (Манзур мақтаъ – Н.Қ.) ва натиҷаи фикри шоирро хулосаву чамъбаст намояд» [Афсаҳзод 2014, с. 289]. Аз омӯзишу муқоисаи ғазалҳои Шавкат маълум мегардад, ки ҳама мақтаи ғазалҳои шоир пурра ба ин талабот ҷавобгӯ буда, аз лиҳози лафзу маънӣ марғуб ва маҳсули мушоҳидаву хулосабарории суханвар мебошанд. Чунончи:

*Маҷӯй, Шавкат, ашк зи чашми мардуми ҳайрон,
Бале, ба косаи оина об роҳ надорад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 215].

Ё дар ғазали дигар:

*Нони хушке шуда, Шавкат, ба ҷаҳон қисмати мо,
Косаи об ба меҳмони мо механдад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 216].

Корбурди тахаллус дар шеъри форсӣ яке аз унсурҳои таркибии ғазал маҳсуб ёфта, ҳукми қатъӣ надорад. Аз мутолиаи девони Шавкат маълум гардид, ки қариб бештари ғазалҳои шоир дорои тахаллусанд, миқдори ками ғазалҳои Шавкат, махсусан ғазалҳои себайтии шоир, бидуни тахаллус эҷод шудаанд. Тавре ба назар расид, тибқи муқаррароти маъмулӣ тахаллуси шоир дар байти мақтаи ғазалиёти ӯ сураат гирифтааст.

Аз ин баҳсу баррасӣ равшан мегардад, ки Шавкат эҷодиёти худро бо сурудани ашъори ғиноӣ, махсусан ғазал, шуруъ карда, то охири умр ғазал гуфтааст ва ба ин васила миёни сухансароён ҳамчун шоири қодирсухан дар ривочи ғазал саҳми муносибе гузоштааст. Дар сохтори ғазали Шавкат ҳама чиз, дақиқан таносуб ва ҷойгоҳи вижаву ҳувияти хосси худро нишон медиҳанд ва калимаҳову таркибот дар илқои андешаҳо, маънову фикри ҳунарманд ҳадафмандона мавриди истифода қарор дода шуда, шоирро ҳамчун шоири мубтакир ва соҳиби забони хосаи шеърии худ маъруфият бахшидааст, ки дар баробари бовар ва эътиқоди худӣ шоир ба ин ҷойгоҳ дар тазкираҳову сарчашмаҳои адабӣ низ ин мақоми баланди шоир дар сатҳи зарурӣ эътироф шудааст.

Ғазалиёти Шавкат асрҳост, ки ҳамчун намунаи сароҳат ва садоқат, фасоҳату балоғат ва таносуби беназири лафзу маъно дар адаби форсӣ эътироф шудаанд. Девони ғазалиёти ӯ чилвагоҳи авотифи башариву эҳсосоти ғиноии ӯст ва барои баррасии андешаҳои вай бояд шахсияти ошиқонаву ғиноии Шавкатро, ки дар шеваи суханаш муассир аст, боз дид.

Шавкат, ҳарчанд дар ғазал равияи Толиби Омулӣ ва Соиби Табрезиро идома дода бошад ҳам, тавонистааст бо ҳунар ва ибдооти худ дар рушду густариши ин навъи адабӣ дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ нақши муассир гузошта, ба воситаи ғазалиёти худ хазинаи маънавии адабиёти ҷаҳонро ғанӣ гардонад.

II. 3. Қитъаот

Омӯзишу пажӯҳиши масоили анвои адабӣ дар адабиётшиносии тоҷик аз амалҳои муҳимму зарурии аҳли таҳқиқ ба шумор рафта, он дар шинохти комили адабиёти миллӣ мусоидат менамояд.

Мушаххас намудани ташаккул ва таҳаввулоти жанрҳо дар марҳалаҳои гуногуни таърихи адабиёти тоҷик собиқаи тулонӣ дошта, дар ин самт рисолаву мақолоти зиёде рӯи кор омадаанд. Бо вучуди ин, ҳанӯз паҳлуҳои гуногуни таҳқиқношудае мавҷуданд, ки барои муайян намудани масоили нокушудаи таърихи адабиёти форсу тоҷик ба таҳқиқу омӯзиши ҳамаҷониба ниёз доранд.

Қитъа аз анвои шеъри форсӣ-тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, омӯзиши омилҳои пайдоиш, таҳаввулу таназзул ва мавзӯву мундариҷаи аслии он дар бозшинохти авзои сиёсӣ иҷтимоӣ ва маданияи замони мусоидат менамояд. Назаре ба сайри таърихӣ қитъа маълум месозад, ки ҳанӯз дар нимаи дуюми асри XI ва асри XII ин жанр мавқеашро дар назм устувор карда, дар мазмуну мундариҷа, услуб ва баёни он дигаргуниҳои ҷиддӣ ба мушоҳида мерасид.

Таҳлили муқаттаоти шоирони асрҳои зикршуда собит месозад, ки дар қитъа афкори иҷтимоӣ сиёсӣ ва бадеӣ ахлоқӣ ҷомеа инъикос гардида, шӯру шар(р) ва орзую мақсади омма ва ё гурӯҳҳои алоҳида равшан ифода гардидааст. Ин жанр вобаста ба руҳи сиёсӣ иҷтимоӣ замони мазмуну муҳтавои мухталифҳо фаро гирифта, дар давраҳои гуногуни инкишофи ҷомеа гоҳе ба авҷи рушди худ расида ва гоҳе ҳам аз раванг бозмондааст. Аз ҷумла, дар назми асри XVII шоирон зимни нигоҳ доштани суннат ва анъанаҳои гузаштагон ба сурудани қитъа таваҷҷуҳ зоҳир карда, дар рушду ташаккули ин жанр саҳми арзандае гузоштаанд.

Шавкати Бухорӣ аз зумраи шоироне аст, ки дар эҷоди қитъа анъанаи пешгузаштагонро ҳамчун суннати адабӣ идома дода, зиёда аз 300 қитъа ба ёдгор гузоштааст.

Муаллифони чопи интиқодии девони ашъори Шавкат теъдоди қитъаот, ки онро абёт номидаанд, зимни таҳияву тадвини матни он аз рӯйи шаш нусхаи дастрас чунин муайян кардаанд: «Нусхаи А-277; Б-292; Т-3; Қ-104; Д-160 *абёт*

доранд» [Додалишоев 1987, с. 12]. Бояд афзуд, ки ин теъдоди абёти номбаркардаи муаллифон ҳамон қитъаоти шоиранд. Ҳамин тариқ, 339 адад қитъаоти девони Шавкат дар маҷмуъ аз 678 байт иборат мебошанд.

Инчунин, тасҳеҳи дубораи девони Шавкати Бухорой аз ҷониби муҳаққиқони Донишгоҳи Табрези Эрон – Муҳаммад Бахроми Асил, Айюби Кӯшон ва Ҳамидризо Фарзӣ соли 2020 дар Исфохон сурат гирифта, нигорандагони мазбур шаш нусхаи хаттии муътабари ҷадиди девони шоирро муаррифӣ намуда, иброз медоранд, ки дар нусхаи хаттии таҳти рақами 888: – 281, нусхаи хаттии рақами 2613: – 283, нусхаи хаттии 2698: – 155, нусхаи хаттии шумораи 922: – 170, нусхаи хаттии рақами 3671: – 210 ва нусхаи рақами 131: – 188 адад *дубайтӣ* мавҷуд аст. Тавре мебинем, муаллифони ҷопи интиқодии Девони ашъори Шавкат дар Тоҷикистон қитъаоти шоирро абёти ҷудогона ва муҳаққиқони Донишгоҳи Табрези Эрон *дубайтӣ* меноманд, ҳол он ки дар таркиби девони шоир ҳамчун анвои алоҳида *дубайтӣ* вучуд надорад. Бояд гуфт, ки танҳо адабиётшинос Мирзо Аҳмадов ҳанӯз соли 1968 дар нашри ашъори мунтахаби шоир 63 адад қитъаи шоирро дар саҳифаи алоҳида бо унвони қитъаҳо рӯйи ҷоп овардааст [Аҳмадов 1968, с. 135-147].

Мутаассифона, дар адабиётшиносии тоҷик то имрӯз муқаттаоти шоир, ки аз лиҳози теъдод хеле зиёданд, ҳамаҷониба мавриди таҳқиқ қарор нагирифтаанд. Равшан намудани моҳияти муқаттаоти шоир дар пайвастагӣ бо дигар паҳлуҳои эҷодӣташ ба мо имкон фароҳам меорад, ки ормонҳои мавҷуд дар зеҳни ҷомеаи гузаштаре имрӯз тасаввур кунем. Ба ин маънӣ Муҳаммадризо Шафеии Кадканӣ мегӯяд, ки: «Ин шеърҳои мадеҳ, агар, аз як сӯй, ифтихори ормони мавҷуд дар зеҳни ҷомеаро тасвир кунанд, аз сӯи дигар, ҷараёнҳои иҷтимоии таърихи моро ойинадорӣ мекунанд» [Кадканӣ 1386, с. 83].

Маъно ва мафҳуми истилоҳии қитъа дар асарҳои назарии муҳаққиқони ватаниву бурунмарзӣ таъриф дода шудааст, ки тақрибан бо ҳам монанданд. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар бораи жанри қитъа мегӯяд: «Порае аз ҳар чиз ва дар истилоҳи шуаро ду байт ё зиёда, матлаъ дорад ё надорад, гӯё, ки он аз ғазал ё қасида бурида шудааст» [Муҳаммад Ғиёсиддин 1988, с. 139].

Эдуард Браун дар чилди дувуми «Таърихи адабиёти Эрон» менигорад, ки: «...қитъа пораест аз қасида ё худ шеъри чудоғонаи нотамомест ё шеъри тамомшуда аст, ки шоир қасди давом додани он надорад. Дар бисёр мавридҳо услуб ва мундариҷаи қитъа гувоҳӣ медиҳад, ки он аз аввал барои шеъри чудоғонаи мустақил таъин шудааст» [Браун 1341, с. 34].

Муаллифи «Ал-муъҷам фи маъойири ашъор-ил-Аҷам» дар бораи қитъа чунин андеша дорад: «...бидон ки чун абёт мутақаррир шуд ва аз понздаҳ даргузашт, онро қасида хонанд ва камтар бувад, онро қитъа гӯянд ва дар қасоиди порсӣ лозим аст, ки байти матлаъ мусарраъ бошад, яъне қофияи ҳар ду мисраъ дар ҳуруф ва ҳаракот яке бошанд ва илло онро қитъа хонанд, ҳарчанд аз бист байт даргузарад» [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 165].

Шарҳи қитъа дар «Луғатнома»-и Деҳхудо, ки матолибу муҳтавои он баргирифта аз китобҳои арзишманди қудамову муосири муаллиф аст, пурра ва возеҳтар ба назар мерасад. Дар он, аз ҷумла қайд шудааст: «Қитъа – пора аз чизе. Пора ва ҳисса аз чизе. Тикаи чизе. Қитъа дар истилоҳи шуаро абёти мусалсал дар маънӣ ва муттаҳид дар вазн ва қофия бидуни матлаъ. Ақалли абёти қитъа ду шеър аст ва барои аксар ҳадде нест, аммо ба дувист намерасад, чи алфози як қофия дар забони форсӣ ба дувист намерасад...Ва ба фатҳи аввал ғалати машҳур аст. Қитъа шеъри ҳафт байт ва камтар ё даҳ байт аст. Ду байт ё зиёда матлаъ дорад ё надорад, гӯё ки он поре аз ғазал ё қасида бурида шудааст. Ва бо ин маънӣ ба фатҳ хатост, магар баъзе фусаҳои мутааххирин ҷоиз ҳам доштаанд» [Деҳхудо, захираи электронӣ, бидуни ҷилду саҳифа].

Майманат Мирсодиқӣ дар бораи вижагиҳои қитъа менависад, ки: «Муҳимтарин вачҳи мушаххасаи қитъа ин аст, ки як мавзӯи воҳид аз қабилӣ ҳаҷв, таҳният ё ҳикояти ахлоқӣ дар он дунбола мешавад. Аз ин ҷиҳат, ағлаб шеърҳоеро, ки дорои мавзӯи воҳид ҳастанд, бидуни тавачҷуҳ ба сохтори он аз назари қофия, қитъа номидаанд» [Мирсодиқӣ 2007, с. 248].

Дар асарҳои илмӣ муҳаққиқони эронӣ тоҷикӣ, аз ҷумла Зайнулобиддини Муътаман, Сируси Шамисо, Раҳим Мусулмонқулов, Шоҳзамон Раҳмон ва дигарон низ маъно ва мафҳуми истилоҳии қитъа тақрибан

ба ҳамин мазмун шарҳ ёфтааст [Сируси Шамисо 1387, Зайналобиддини Муътаман 1371, Мусулмониён 1990, Раҳмонов 2010]. Зайнулобиддини Муътаман ба ин назар аст, ки: «Чанд байти муттаҳидулвазн ва муттаҳидулқофияро, ки бар хилофи қасида ва ғазал дорои матлаи мусарраъ набошад, қитъа гӯянд» [Муътаман 1371, с. 42].

Сируси Шамисо дар бораи вижагии жанри қитъа менависад, ки: «Қитъа шеърест аст, маъмулан матлаи мусарраъ надорад ва ду байт ё бештар аст. Қитъаро ба ин эътибор, ки гӯё поре аз авосити қасида аст, ба ин ном ниҳодаанд ва чамъи он дар форсӣ қитъаот аст ва гоҳе дар чамъ муқаттаот мегӯянд» [Сируси Шамисо 1387, с. 297].

Қитъа дар истилоҳи адабӣ қолиби шеърест доништа шудааст, ки байтҳои он бар як вазн ва мисраъҳои чуфти он ҳамқофия баён шуда бошанд ва мисраъҳои фарди он тобеи қофияи шеър нестанд. Аз назари корбурди қофия шакли қитъа чунин аст: аб; вб; гб: дб ва ғайра.

Мисраъҳо дар абёт алоқаи мустаҳками дохилӣ доранд, ки чунин алақамандӣ миёни байтҳои як ғазал кам ба мушоҳида мерасанд. Алоқаи силсилаи байтҳои мустақил мазмуни умумии шеърро равшан мекунад ва чунин ваҳдати мантиқӣ миёни байтҳо устувории онро чун вазну қофия ва оҳанг нигоҳ медорад.

Бархе аз қитъаҳои чормисраъӣ гоҳе ба монанди рубой (абаба ё ааба ва ё аабб) қофия гиранд ҳам, аз рӯи вазнашон аз якдигар фарқ мекунад. Инчунин, шеърҳоеро, ки ду байт доранд ва мисраи аввали онҳо низ бо ду мисраи чуфт ҳамқофия бошад, метавон қитъа номид, дар ҳоле ки вазни он вазни дубайтӣ ё вазни рубой набошад. Ин маъниро Сируси Шамисо низ баён доштааст: «Бар хилофи он чи шое аст, байти аввали қитъа метавонад мусарраъ бошад. Бад-ин тартиб, ҳар гоҳе шеър ду байт дошта бошад матлаи он ҳам мусарраъ бошад, мумкин аст рубой, дубайтӣ ё қитъа бошад. Дар ин сурат мо имтизочу ташхиси он вазни шеър аст» [Сируси Шамисо 1387, с. 297]. Яъне, матлаи қитъа гоҳе мумкин аст мусарраъ (ҳамқофия) бошад, аммо бештари қитъаҳо матлаи ғайри мусарраъ доранд.

Дар аксар маврид тафовути қитъаро бо қасида ва ғазал аз ҳамқофия набудани мисраъи аввал ба охири абёт ба осонӣ метавон эҳсос кард, зеро аксари қитъаҳо матлаи ғайри мусарраъ доранд.

Аз омӯзиши қитъаҳои Шавкат маълум гардид, ки таҷрибаи қитъасароёни асрҳои пешин ба эҷодиёти ӯ таъсиргузор аст. Шоир бо ҳунари офаринандагии хеш анъанайи қитъасароёни гузаштаро, ки дар шаклу мазмуни ин навъи адабӣ қорӣ карда буданд, бо дарназардошти талаботи замон бо мазмунҳои тоза ва сабку услуби хос баён сохта, дар қитъаоти худ орзуву омол, мақсаду маром ва дархосту пиндорҳои наҷиби инсонҳоро ифода намудааст.

Аз назари муҳтавою мазмун дар қитъа бештар мавзӯҳои ахлоқӣ, иҷтимоӣ, интиқодӣ ва сиёсӣ баррасӣ мешаванд, дар ҳоле ки дар қасида ғолибан мазмунҳои васфӣ, мадҳиву марсиявӣ ва дар ғазал аксар мафҳумҳои ишқу ошиқӣ баён мегарданд.

Панду ахлоқ аз фаровонтарин ва муҳимтарин мавзӯи қитъа аст. Баъзе аз пандҳо ҳамчун сухани ҳакимона кутоҳу сареъ буда, бархе муфассалу баланд, ҳамроҳ бо тамсилу дoston баён мешаванд. Аз вижагии дигари муҳимми қитъа он аст, ки дар тамоми байтҳои он мавзӯи воҳиде, чун ҳикмату панд, мадҳ ё ҳаҷв пайгирӣ мешавад.

Аз назари шеваи баён дар қитъа бештар аз ҳикояту тамсилу муҳовара истифода мешавад ва ин имтиёзи хосе аст, ки қитъаро миёни мардум мебарад. Барои он ки тариқи қитъа мавзӯву мақсади маълуме ба муассиртарин ваҷҳ баён гардад, шоир аз забони гуфтугӯӣ истифода мекунад ва ба ин васила аз забони фоҳири қасида ва забони маҳдуди ғазал дурӣ мечӯяд, ки ин аз махсусиятҳои дигари қитъа ба ҳисоб меравад.

Инчунин, дар сохтори қитъа муъҷаз ифода шудани фикр, ки тамоми онро фаро мегирад, аз вижагиҳои хос маҳсуб мешавад. Масалан, агар сухан аз ишқ сар шавад ҳар чор мисраъи ин навъи бадеӣ мазмуни ишқӣ мегирад, яъне дар қитъа як мақсад гузошта шуда, дар чор мисраъ ҳал карда мешавад.

Муҳаққиқи тоҷик Ёрмуҳаммадзода Шермуҳаммад дар мақолаи таҳқиқии хеш ба унвони «Мулоҳизаҳо оид ба қитъа ва мафҳуми адабии он» пас аз

баррасии андешаи мутахассисони соҳа ба натиҷае мерасад, ки: «...агарчи аксари муҳаққиқон дар таърифи қитъа ҳамақидаанд, вале боз ҳам як таърифи мушаххас, ки аз он битвонем ба суҳулат қитъаро аз дигар анвои шеърӣ, хусусан аз ғазал ва қасида ҷудо намоем, вучуд надорад. Ҳам аз назари теъдоди абёт, ҳам аз назари қофия ва ҳам аз назари муҳтавою мавзӯ қитъа дар мавриди доштани матлаи мусарраъ метавонад, мушобеҳи ғазал ва қасида бошад, ки ин ҳолат ташхиси онро аз ғазал ва қасида хело мушкил мегардонад» [Ёрмуҳаммадзода 2020, с. 106].

Мусаллам аст, ки дар назми форс-тоҷик нахустин муҳтавои ибтидоиро қитъа аз эҷодиёти даҳонии халқ ва адабиёти китобатӣ гирифта, сипас, шаклу сохтор ва мазмунини он ба таъсири адабиёти араб таҳаввул ёфтааст.

Он чи дар назми адабиёти асри XVII аз қарнҳои қаблӣ боқӣ монда, ривоч ёфт, ин душворписандӣ ва тарзи баёни печидаву сарбаста буд, ки завқи эстетикӣ аҳли адаб ба он бештар майл пайдо кард.

Адабиётшинос Абдунабӣ Сатторов дар рисолаи «Таъриҳчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ» ин маъниро чунин баён доштааст: «Адибон ва санъатварон дар беҳтарин асарҳои худ симои барҷастаи қаҳрамони замонро офарида орзуву омол, мақсаду маром ва дархосту пиндорҳои наҷиби онҳоро ифода мекунанд ва ба ҳамин восита баҳри беҳбудию пешрафти ҳаёт ва тарбияи одами нав муборизаи ғайбӣ мебаранд» [Сатторов 2001, с. 3].

Омӯхтани муқаттаоти Шавкат, ки як қисмати эҷодиёти ӯ ба ҳисоб меравад, ба фикри мо, аҳамияти таърихӣ ва адабӣ дорад, зеро андешаҳои фалсафӣ ахлоқии шоир, мавзӯҳои мадҳ, панду андарз, хушгузаронии умр, шароб ва майгусорӣ, шикояти замона, ҳасби ҳол маҳз дар қитъаҳояш инъикос ёфтаанд.

Дар ташаккули таҳайюли шоиронаи Шавкат ва махсусан дар қитъаоти ӯ андешаҳои ирфонӣ ва афкори фалсафӣ ҳикматӣ нақши муҳим гузоштаанд. Шоир дар қитъаоти худ аз аҳли суннат ва тасаввуф ҳимоя намуда, кӯшиш кардааст, ақоиди онҳоро тарғиб кунад. Чунончи, ӯ таъкид медорад, ки манбаи тамоми ҳаракату амали заминӣ кайҳонӣ ва сабаби аввалу охири ҳақон

Офаридгор мебошад. Аз ин рӯ, дар зиндагӣ сабаби помоли беқарорӣ гаштан ва сарсону саргардони худро аз Ё медонад ва мегӯяд:

*Поймоли беқарорӣ гаиштанам аз дасти Туст,
Беҳудиҳои зуборам аз нигоҳи масти Туст.
Гунчаи омезишам бӯи ҷудой медуҳад,
Дасти ман ранги ҳиноворӣ ҷудо аз дасти Туст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 190].

Дар чунин абёт арзишгузори Шавкат ба ҷаҳон ва моварои он аз назари ирфонӣ дар шеърӣ ӯ таъсири амиқе мегузоранд. Шоир ба ин васила андешаҳои хешро, ки аз афкори дақиқи иҷтимоӣ маншаъ мегиранд, бо ҳаёлотӣ ошиқона омезиш медуҳад. Чунончи:

*Бигзашт ёр масту ду олам ҳалок шуд,
Шуд ҷода току нақши қадам барги ток шуд.
Пироҳанаи ҳарири ҳаво, доманаи нафас,
Домони ӯ касе, ки раҳо кард, хок шуд*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 301].

Шоир гоҳе аз пасти толеӣ худ гила карда, изҳор медорад, ки домони рӯзу шаб аз ашки ӯ лабрез гаштааст:

*Лабрез кард ашкам домони рӯзу шабро,
Боист гӯшмоле ин тифли беадабро.
Ҳимматбаландиям ҳам н-омад ба кори толеъ,
Шамъи ман аз баландӣ равшан накард шабро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 115].

Дар қисме аз қитъаоти шоир рамзи тасаввуфӣ мушоҳида намешавад, баръакс, чунин қитъаот руҳи тарабангез ва ҳаётдӯстона дошта, ба хонанда хушнудию фараҳ мебахшанд. Дар ин лаҳзаҳо шоир баъзан тааллуқи худро ба зиндагӣ ифода намуда, инсонро ба ғанимат донишони умр ва хушгузаронии ҳаёт даъват мекунад. Чунончи:

*Фасли гул аст суҳбати аҳбоб хуштар аст,
Ҷоми шароб аз гули сероб хуштар аст.*

*Мӯят агар сафед шавад, тарки май макун,
Нӯшидани шароб ба маҳтоб хуштар аст*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 187].

Тавре қаблан зикр гардид, дар қитъаоти шоир як мавзӯ интиҳоб шуда, дар доираи чаҳор мисраъ ҳаллу фасл мегардад ва чунин тарзи баён барои ифодаи мазмунҳои мухталиф имконият фароҳам меоварад. Чунончи, дар қитъаи зер шоир дар байти аввал ҳусни зулфу кокули ёрро ба шоҳи сунбул монанд месозад ва дар байти дуюм аз мавҷи як хандаи зеботари ӯ вайрон гаштани чунин ҳуснро изҳор медорад:

*Шона кардӣ чу зулфу кокулро,
Тофтӣ панча шоҳи сунбулро.
Кард як мавҷи хандааш вайрон,
Чордевори гунҷаи гулро*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 139].

Дар қитъаи зер шоир аз мавзӯи сидқу дурӯғ сухан ба миён меорад ва таъкид медорад, ки дурӯғ гуфтан ба назди арбоби сидқ хуб нест, зеро ростон дурӯғро наменвисанд. Дар байти дуюм изҳор медорад, ки ҳатто шахси кӯр ҳам аз ҳоли ботини худ бохабар аст ва дурӯғгӯй бояд ин хислати нописандро эҳсос кунад:

*Мағӯ ба суҳбати арбоби сидқ беш дурӯғ,
Ки мехалад ба рағи ростон неши дурӯғ.
Ба ҳоли ботини худ нест кӯр нобино,
Дурӯғгӯй нағӯяд ба зоти ҳеш дурӯғ*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 338].

Ҳамзамон, дар қитъаҳои Шавкат назари шоир ба муҳити замон ва баъзе лаҳзаҳои муҳими ҳаёти ӯ инъикос ёфтаанд. Донишманди маъруфи эронӣ Зайнулобиддини Муътаман дуруст мефармояд, ки: «Барои мутолиа дар шарҳи аҳвол ва иттилоъ бар руҳиёту афкор ва муътақидоту ахлоқ ва зиндагии хусусии шоир ва ҳаводисе, ки дар айёми ҳаёт бар ӯ гузашта ва фарозу нишебе, ки дида ва донишҳое, ки омӯхта ва таҷрибаҳое, ки андӯхтааст, ҳеҷ қисмате аз осори ӯ

муносибтар аз баҳши қитъаот нест. Шоир тамоми олоту хусусиёти зиндагонии худро ғолибан зимни ин ришта аз ақсоми сухан шарҳ додаст» [Муътаман 1371, с. 46].

Чунин мухтассотро мо дар қитъаоти шоир бараъло мушоҳида мекунем ва мебинем, ки шоир масъалаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоии даврро дар муқаттаоти худ инъикос намудааст. Муқобилият ба тангдастӣ ва орзуву ҳавасҳои зиндагӣ, ки онро Шавкат ҳирсу тамаъ хондааст, таъсири руҳи пурқуввати қаноатпешагӣ доранд, ки ашъори ӯро фаро гирифтааст. Шоир дар қитъаи зер таъкид медорад, ки тамаъ боиси беобрӯйии инсон гашта, ӯро мисли шишае, ки пеши қадаҳ сучуд меорад, сархам хоҳад кард. Чунончи:

*Касе, ки баҳри тамаъ гарми гуфтугӯӣ шавад,
Хароб хонааш аз сели обрӯӣ шавад.
Ба ранги шиша, ки пеши қадаҳ сучуд кунад,
Касе, ки кард туро сачда, сурхрӯӣ шавад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 287].

Аз ин рӯ, ӯ роҳи сарбаландию сарфарозӣ дар оламро аз бениёзӣ медонад ва иброз медорад, ки мо аз тифлӣ чунин роҳро интиҳоб намудаем. Чунончи:

*Мо ба зӯри хоксорӣ сарфарозӣ кардаем,
Ноз бар олам зи файзи бениёзӣ кардаем.
Буд аз тифлӣ ба ёди ёри худ Фарҳоди мо,
Мо ба ҳар ҳоке, ки Ширин аст бозӣ кардаем*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 376].

Дар қитъаи зер шоир масъалаҳои муҳимми ҳаёти иҷтимоии давр, аз ҷумла аз байн рафтани раҳму шафқатро тасвир карда, изҳор медорад, ки имрӯз, ҳатто бародарро ба бародар раҳме намондааст:

*Чанд мағрур ба фазлу ҳунари худ бошӣ?
Чун садаф гарқои оби гуҳари худ бошӣ?
Нест абнои ҷаҳонро ба бародар ҳам раҳм,
Юсуф, он беҳ, ки ба гурбат падари худ бошӣ*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 423].

Муаллифони нашри интиқодии девони Шавкат ду порчаи шеъри шоирро ба сифати қитъа пешниҳод кардаанд, ки ҳар ду аз чорбайтӣ иборатанд:

*Софгавҳар мотами худро наядозад ба кас,
Пираҳан нилӣ ба марғи худ бувад фирӯзаро.
Дар сиришти ман наёяд роз пинҳон доштан,
Менамояд об аз гул чун ҳубоб ин кӯзаро.
Ҷоми обе мебарад соил ба даргоҳи карим,
З-обрӯ азбас кунад пур косаи дарюзаро.
Мешавад кам умри софитинатон аз инфиол,
Гардиши ранг аст даври осмон фирӯзаро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 115].

Ба назар чунин менамояд, ки қитъаи дуҷум порча аз ғазалиёти шоир аст ва дар радифи «ин ҷо»-и Бедил эҷод шудааст:

*Нигаҳе гарм кунад маҷлиси моро равшан,
Гардиши чаши бувад ҷилваи фонус ин ҷо.
Ҷодаи кӯи ту гардид рағи буқаламун,
Гаштаам баски ба сад ранг заминбӯс ин ҷо.
Ҳосили дунйиву дин ғайри пушаймонӣ нест,
Ки ду олам набувад ҷуз кафи афсӯс ин ҷо.
Беҳуд аз бодаи якрангии шиқам, Шавкат,
Ҳалқаи куфр кунад нолаи ноқус ин ҷо.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 115].

Адабиётшинос Р. Тағаймуродов дар рисолаи таҳқиқии ба сохтори жанрии анвои шеъри Амир Хусрав бахшидааш қайд мекунад, ки: «Дигар аз хусусиятҳои қитъа он аст, ки дар баъзе аз онҳо байти таҳаллус дида мешавад» [Тағаймуродов 2013, с. 120]. Ин вижагиро дар 3 қитъаи Шавкат метавон мушоҳида кард:

*Касе, ки нест ба ғайр аз ҳаёли ту фикраи,
Нафас шумурда кашидан бас аст субҳаи зикраи.*

*Машав зи нашъаи гуфтор, Шавкат, ин ҳама зофил,
Ки шири духтари раз хӯрдааст маънии бикраш.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 333]

Аз омӯзиши қитъаоти Шавкат метавон ба ин натиҷа расид, ки муқаттаоти шоир дорои вижагиҳои зер мебошад:

– Аксари қитъаоти шоир аз назари теъдоди абёт дар ҳудуди 2 байт эҷод шуда бошанд ҳам, дар девони ашъори ӯ 3 қитъае ба назар мерасанд, ки чаҳор байт доранд.

– Аз назари мавзӯ ва муҳтаво дар муқаттаоти шоир андешаҳои ҳикамӣ, панду андарз, масоили гуногуни ахлоқ, танқиди рӯзгор, вазъи ногувори сиёсӣ фарҳангӣ ва аз ҳама бештар масоили фалсафаву ирфон ва ҷо-ҷое роҷеъ ба хуш гузаронидану ғанимат донишони зиндагӣ ва монанди ин матраҳ шудаанд.

– Қитъаоти Шавкат аксаран аз чаҳор мисраъ таркиб ёфта, шакли қофиябандияшон шабеҳи рубоии ҳасӣ ва дубайтӣ (аба) мебошанд. Аммо аз лиҳози авзон дар қолаби рубоиву дубайтӣ суруда нашудаанд. Бо дарназардошти ҳамин вижагиҳо ағлаб мураттибони девони шоир қитъаоти ўро ба дубайтии мусталех ва ё абёти пароканда маҳсуб доништаанд, ки дуруст нест.

– Чуноне ки қаблан ишора шуд, мухтассоти дигари муқаттаоти Шавкат иборат аз он аст, ки онҳо ҳаҷман дорои чаҳор мисраанд ва байти матлаи ҳамаи онҳо мусарраъ ё ин ки муздавачанд, ки ин дар адабиёти асрҳои пешин ҳолати истисноӣ дорад, зеро шоирони гузаштаи мо низ қитъаро дар ҳудуди чаҳор мисраъ эҷод кардаанд, ки баъзеашон дорои қофияи ҷуфт ҳастанд. Шояд ҳамин шакли истифодакардаи Шавкат дар қитъа мунтаҳо боиси ба вучуд омадани шеърҳои чаҳорпораи адабиёти муосир гардида бошанд.

– Дар бештари қитъаҳои офаридаи шоир аз назари наҳваи баён истифода аз забони гуфтугӯии мардум ва корбасти ирсоли масал ба назар мерасад, ки барои муъҷаз ифода намудани андешаҳои амиқу васеъ мусоидат карда, ҳусни гуфтор ва тасвири бадеиро афзун, ба сухан муассирӣ ва ба оҳангу шакли шеъри шоир лаҳну таровати маънавӣ бахшидаанд. Ҳамзамон, аз таъбиру ифодаҳои халқӣ истифода кардани шоир барои баёни мақсаду мароми худ руҳи адабиёти шифоӣ

доштани қитъаоти ўро таъмин намудаанд.

Тавре қаблан ёдрас шуд, Шавкати Бухорой дар қитъасарой анъанаи гузаштагонро идома дода, дар шаклу сохтори он таъғйироти назаррасе ворид накардааст, вале тавонистааст дар қолаби ин навъи адабӣ мавзӯҳои зиёдеро, ки ифодакунандаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва фарогири паҳлуҳои зиндагии инсон аст, матраҳ намояд. Раҳнамоиву ҳидояти инсонҳо ба сӯйи ахлоқи нек, мазаммати хислатҳои зишт, баёни андешаҳои фалсафиву ирфонӣ муҳтавои қитъаоти шоирро дар бар гирифтаанд.

II. 4. Рубоиёт

Мусаллам аст, ки рубой аз навъҳои хеле маъмули назми форсии дари тоҷикӣ ба шумор рафта, тамоми шоирони давраҳои гуногун аз ин жанри бадеӣ барои баёни ҳадаф ва матлабу мазомини иҷтимоӣ, ахлоқӣ, маърифатӣ, фалсафӣ ва динию мазҳабӣ васеъ истифода бурдаанд. Дар ин бора суҳансанҷони асрҳои миёнаи адабиёти форс-тоҷик ва муҳаққиқони муосири ватаниву бурунмарзӣ то имрӯз таҳқику пажӯҳишҳои зиёде анҷом додаанд [Абдусатторов А. 2017, Мусулмониён Р. 1377, Тағоймуродов Р. 2013, Сируси Шамисо 1374, Ҷалолуддини Ҳумой 1371, Ёршотир 1342], бинобар ин, мо зикри дигарбораи онҳоро ин ҷо зарур намедонем.

Танҳо ҳаминро дар хусуси пайдоиши рубой ва хостгоҳи аслии он хотирнишон месозем, ки рубой дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ аз эҷодиёти шифоҳии халқ маншаъ гирифта, дар эҷодиёти бештари адибон ба назар мерасад. Бархе аз муҳаққиқон тахмин мекунанд, ки гӯё рубой дар асоси ҳойкуҳои чиниву чопонӣ бунёд ёфтааст, вале он асоси воқеӣ надорад, зеро сурудани шеъри чормисроӣ барои форситаборон мушкил нест.

Забон, мазмуну муҳтавои рубой сода, раван ва аксаран ҳолӣ аз тақаллуфоту сохтакории вожагонӣ аст, зеро рубой маншаи фолклорӣ дорад. Муҳаққиқи жанри рубой Абдушукури Абдусаттор дар ин бора менависад, ки: «...рубой аз офарандаи худ маҳорату истеъдод ва завқу донишу заковати олиро

тақозо дорад, зеро дар акси ҳол эҷоди асари комилу олие чун рубой имконпазир нест» [Абдусатторов 2017, с. 36].

Дар миёни дигар анвои назми форсӣ-тоҷикӣ жанри рубой ягона жанре мебошад, ки истиқлоли худро дар тури асрҳо нигоҳ дошта, дар шакли ширину дилкаш ва хушоянду малҳун то имрӯз боқӣ мондааст. Маҳз қолаби устувор доштани жанри рубой барои ифода ва баёни андешаҳои шоирона мусоидати комил кардааст. Бинобар ин, дар адабиёти асримиёнагӣ ва муосир адиберо пайдо намудан душвор аст, ки рубой насурода бошад. Шавкати Бухорой аз зумраи чунин адибонест, ки дар қатори дигар анвои шеърӣ ба сурудани рубой даст зада, аз худ маҳорату истеъдоди ғавқулода нишон додааст.

Дар девони Шавкат маҷмуан 25 рубой мавҷуданд, ки 4-тои онҳо илҳокӣ буда, 21-тои он ба шоир мутааллиқанд. Абёти сурудаи шоир дар ин жанр 42 байтро ташкил медиҳад ва Шавкат аз тарҳи қофияи ҳасӣ, ки мисраи сеюмаш аз қофия озод ва тарҳи қофияаш сурати *а,а,б,а*-ро дорад, истифода кардааст. Миёни рубоиёти Шавкат қофияи мусарраъ ё худ тарона, ки ҳама мисраъҳои дорои қофияи ягона дар шакли *а,а,а,а* мебошад, ба назар нарасид.

Аз миқдори умумии рубоиёти сурудаи шоир 10-тои он мураддаф ва рубоихое, ки бо қофия хатм шудаанд, 11-то мебошанд, яъне дар эҷодиёти шоир теъдоди рубоихои муқоффо нисбат ба рубоиёти мураддаф афзунтар аст. Калимоти ба сифати радиф дар рубоихои шоир истифодашуда, асосан феъл ва миқдори андаки онҳо ба дигар ҳиссаҳои нутқ, яъне исм, сифат ва амсоли инҳо тааллуқ доранд.

Гарчанде рубоиёти Шавкат аз назари миқдор назар ба дигар анвои шеъри ӯ кам бошад ҳам, ин шумора дар нусхаҳои боқимондаи девони шоир ба таври мухталиф нишон дода шудаанд.

Мураттибони чопи интиқодии девони Шавкат дар пешгуфтори он қайд менамоянд, ки: «...дар нусхаи қаламии девони Шавкат, ки таҳти рақами 499 дар Ғанҷинаи дастанвисҳои шарқии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфуз аст, 19 рубой, дар нусхаи хаттии таҳти рақами 6077 дар Ғанҷинаи дастанвисҳои шарқии Академияи улуми Ёзбекистон (суратнусхаи он зери рақами 301 дар

китобхонаи Институти шарқшиносии Тоҷикистон) маҳфуз аст, 18 рубой, дар нусхаи дастнависи таҳти рақами 400 дар китобхонаи Ленинград мавсум ба Салтиков Шедрин 11 рубой, дар нусхаи таҳти рақами 868 дар Ганчинаи дастхатҳои шарқии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон 8 рубой ва дар нусхаи дастнависи девони Шавкат таҳти рақами 870 дар Ганчинаи дастхатҳои шарқии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон 9 рубоии шоир ҷой дода шудаанд» [Додалишоев 1987, с. 12]. Тавре маълум мегардад, дар дастнависҳои мавҷудаи девони ашъори Шавкат теъдоди рубоиёти шоир гуногун буда, номувофиқати дар матни осори Шавкат ба назар мерасад. Чунин тағйирот дар нашрҳои интиқодии девони шоир низ ба назар мерасанд. Чунончи, Сирусӣ Шамисо дар наشري интиқодии «Девони ашъори Шавкати Бухорой» 15 рубоии шоирро рӯйи ҷоп овардааст. Ин муҳаққиқ дар қатори дигар рубоиёти шоир рубоiero ба қалами Шавкат мансуб дониста, дар поварақи саҳифаи ин китоб қайд мекунад, ки: «Ин рубой дар тазкираи Насрободӣ ҳаст ва дар бораи он навишта, ҷиҳати Марҷони хушнавис гуфта» [Сирусӣ Шамисо 1382, с. 482]. Он рубой ин аст:

*Оқо Марҷон, ки дарди имон дорад,
Аз ғайзи хатаи тани қалам ҷон дорад.
Баҳрест китобати каломи борӣ,
Ғар панҷаи ӯ панҷаи Марҷон дорад*

[Сирусӣ Шамисо 1382, с. 482].

Рубоии зикршуда дар ҷопи интиқодии девони Шавкат (1987) ҷой надорад. Муҳаққиқ Турғои Шафақ дар мавриди наشري интиқодии девони Шавкати Бухорой, ки онро тирамоҳи соли 1389 ҳиҷрӣ ба анҷом расонида буд, баён медорад, ки: «Дар нусхаи мо 23 рубой вучуд дорад, дар ҳоле ки ҷопи доктор Шамисо 15 рубой дорад» [Шафақ 1386, с. 17]. Дар китоби «Шавкати Бухорой. Ашъори мунтахаб» 5 рубоии Шавкат ба нашр расидааст [Аҳмадов 1968, с. 12].

Аз он чи дар мавриди теъдоди рубоиёти Шавкат гуфта шуд, маълум мегардад, ки дар нусхаҳои девони шоир онҳо ба таври пароканда гирдоварӣ шуда, рубоиёти илҳоқӣ ба девони ӯ роҳ ёфтаанд. Ба назари инҷониб, теъдоди

дурусти рубоиёти Шавкати Бухороиро муҳаққиқи ватанӣ Ҷобулқо Додалишоев муайян намудааст.

Аз мутолиаи рубоиёти дастрасгардидаи шоир маълум мегардад, ки ӯ дар сурудани ин навъи адабӣ маҳорату истеъдоди қобили мулоҳизае зоҳир намудааст. Рубоиёти Шавкати Бухорой аз назари мазмуну муҳтаво ва сохтор асосан тибқи суннату анъанаи пешгузаштагони адабиёти форс-тоҷик эҷод шуда бошанд ҳам, саҳми ӯ дар тарзи ифодаи афкор, латофати маънӣ, мазомини тоза, тасвиrotи нодир, корбурди саноеи бадеии дилнишин ва монанди инҳо дар ин навъи адабӣ назаррас аст.

Рубоиёти Шавкат фарогири ҳиссиёту ҳаяҷони қалби шоир аз таъсиргузориҳои олами офоқиву анфусӣ, мавзӯҳои марбут ба замон, аз қобили панду андарзҳои ибратомӯз, тарғиби ахлоқи шоиста, таҷассуми афкори фалсафиву ирфонӣ ва амсоли инҳо иборат мебошанд.

Ёдовар мешавем, ки дар назми шоирони аҳди Шавкат, аз ҷумла дар жанри рубой, тамоми мавзуот ва мазомини назми форсиро метавон мушоҳида кард, вале мавзуи иҷтимоӣ, фалсафа, ахлоқ ва мавъиза дар он мавқеи мустаҳкамтареро соҳиб аст. Албатта, вақте ки масоили иҷтимоӣ дар шеър инъикос меёбанд, мазмунҳои ишқӣ ва дунявӣю маданӣ ба дунболи он мавқеъ ва ҷойгоҳ касб менамоянд.

Зимни пажӯҳиши рубоиёти Шавкат миёни таронаҳои ишқии ирфонӣ ва ишқии дунявӣ аз ҷиҳати баёни образҳо, мафҳуму матлаб ва воситаҳои тасвири бадеӣ умумияти томе ба назар мерасад. Дар чунин рубоиёти шоир ишқӣ дунявӣ ва илоҳӣ ба ҳам омезиш ёфта, ташҳиси онҳо душвор мегардад, зеро дар рубоиёти ирфонии Шавкат асосан дар атрофи се мавзӯ-ишқ, май ва зебӣ сухан меравад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки образҳои ирфонӣ дар рубоиёти шоир дар асоси монандӣ ба образҳои воқеӣ сохта шудаанд. Чунончи:

Эй, аз ту бинои лутфи деринаасос,

Олам зи шароби қаҳри ту масти ҳарос.

Дар водии хибрати ту идроки нуфус

Бигрифта сари худ ба даҳ ангушти ҳавос

[Шавкати Бухорой 1987, с. 428].

Ба қавли шарқшинос Е.Э. Бертелс: «Мавзуи асосии ҳар як шеърӣ ирфонӣ қаблан пешбинӣ шудааст ва дар он ҷуз тавҳид ё ваҳдати вучуд чизи дигаре наметавон суруда шавад» [Бертелс 1965, с. 109]. Дар рубоиёти Шавкат низ агар шоир дар ҳар бобе сухан кунад, мушоҳида мегардад, ки ҳамеша ғарази ӯ ишқи Худост:

*Гулҳо доранд аз чаман рӯй ба роҳ,
Сокин бинӣ ту аз шуури кӯтоҳ.
Истода намоянд ба айни рафтани,
Ин сурхқабоен ба муҷозоти нигоҳ*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 429].

Мусаллам аст, ки мавзуи марказии рубоиёти ирфонӣ ин эътирофи ягонагии Худо ва дӯст доштани Ё ба хоҳири бандагист. Воқеан, ориф Худоро дӯст медорад ва ибодат мекунад бо номи Ё, зеро Худо лоиқи ибодат аст. Барои ориф тамоми олам зуҳури Ҳақ аст ва ӯ дар ҷамъи ашъи олам таҷаллии зоти Ҳақро, ки дар ашъи ифода ёфтаанд, мушоҳида мекунад.

*Ориф, ки бувад ростияш ҷодаи роҳ,
Шуд аз касрат ба сирри ваҳдат огоҳ.
Сад шамъ ба хатти мустақим аст, вале
Як шамъ намояд ба муҷозоти нигоҳ*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 430].

Дар рубоиҳои ғавқӣ Шавкат дар бораи ваҳдати вучуд ва огоҳ шудани ориф аз ваҳдат дар касрат сухан меравад, ки таҷаллии тавҳиди Зот аст. Ба ин маънӣ, Эҳсонӣ Ёршотир таъкид медорад, ки: «...ваҳдати вучуд ва иттиҳоди холиқу махлуқ ва орифу маъруф ва таҷаллии ваҳдат дар касрат ва тавҳиди Зот ва асмо ва афъол аст» [Ёршотир, с. 24].

Маълум аст, ки ирфон мактаби ишқи Худост, аз ин рӯ дар рубоиёти Шавкат, ки мазмунҳои ирфониро ифода мекунанд, таъсири ояҳои қуръонӣ мушоҳида мешавад. Дар сароидани ҷунин рубоиҳо шоирон барои тақвияти фикри худ ба ягон сура ва ё ояе аз Қуръон истинод мекунанд. Дар мисраи охири рубоиҳои зерини Шавкати Бухорӣ, яъне «нақшаш ҳамагӣ лайса камисли

шайъун» бемисл будани Ҳақ дар асоси ишора ба сураи «Шуро» ояти 11-и Қуръони мачид баён шудааст:

*Эй, аз ту ҳазор нақш бар сафҳаи кун,
Пургул зи ту домону канори гулбун.
Ҳар зарра ба каф аз ту нигине дорад,
Нақшаи ҷамагӣ «лайса камисли шайъун»*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 429].

Дар бархе аз рубоиёти ирфонии Шавкат ягонагии ишқ, ошиқ, талаб, толиб, матлуб, рағбат, роғиб ва марғуб пайваста таъкид мегардад. Чунончи, дар ин рубой:

*Толиб, ки висолро талабгор шавад,
Аз хеш агар равад, ҷама ёр шавад.
Гар нуқта сӯйи доира гардад моил,
Ояд ба муҳиту хатти паргор шавад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 427].

Дар мавридҳое, ки суҳан аз бода меравад, ҳаргиз ҳадафи шоир тарғиби майгусорӣ нест, балки зикри бода василаи баёни муаммои табдили марғу офариниш ва ҳастиву нестӣ аст.

*Бошад хуми бода маириқи духтари раз,
Минои булӯрии садаф гавҳари раз.
Кас нест ба базми бода бегона зи кас,
Соқӣ писари раз асту май духтари раз*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 428].

Насихат ва мавъиза дар ашъори шоирони ориф ва аҳли тасаввуф бештар ба назар мерасад ва аҳли таҳқиқ бар он назаранд, ки намояндаи бузурги ирфон Ҳаким Санои Ғазнавӣ: «...аввал касест, ки назми ахлоқиро бунёд гузоштааст, ҳарчанд доманаи он баъдҳо ниҳоят вусъат пайдо намуд, вале қавоид ва усули онро шахси ӯ эҷод ва мураттаб сохт» [Ғуломризоӣ 2017, с. 94].

Яке аз заруриёти тариқаи ирфон аз оғоз покии ахлоқи инсон маҳсуб меёфт, ки минбаъд боиси боло рафтани сатҳи ахлоқи умум гардидааст. Шавкат ҳам лаҳзаи умр ва зиндагиро қадр мекард, инсонвор зистанро асоси умрфарсой

медонист ва дар ҳар ҳолат ва вазъи зиндагӣ аз ҳасту буди хеш дарак медиҳад ва дар муқобили руҳафтадагӣ ва яъсу ноумедӣ бурдборона амал мекунад. Масалан, дар рубоии зерин ҳамин матлабро метавон мушоҳида кард:

*Гар марди раҳӣ, гузор бешу камро,
Неку бишинос оламу одамро.
З-он тарс, ки оламот фаромӯш шавад,
Зинҳор фаромӯш макун оламро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 427].

Ё дар рубоии дигар мегӯяд:

*Биниш ба замин, ба чархи гардон манишин,
Яъне, ки ба ғайри хоксорон манишин.
Базмест ҷаҳон, ки остонаш садр аст,
Боло бинишин, аз ҳама поён манишин*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 429].

Дар чунин рубоиёт шоир бевосита ба хонанда мурочиат карда, дар бораи мақоми инсон дар зиндагӣ бо ӯ суҳбат мекунад ва муҳимтар аз ҳама, дар ин навъи рубоиёт афкори ҳикамии Шавкат бо озодаандешӣ ва инсонсолорӣ тавҷам буда, шоир ба ин васила эътирозоти иҷтимоӣ, ахлоқӣ, фикрӣ ва маданияи худро изҳор медорад.

Рубоиёти шоир аз ҷиҳати забону услуби баён, истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ низ ҷолиби диққат буда, дорои хасоиси худ мебошанд. Намунаи рубоиёти шоир гувоҳӣ медиҳад, ки Шавкат дар рубоиёти худ аз санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ ба хоҳири тақвият ва ифоданокии андешаҳои хеш истифода намудааст. Масалан, аз санъати тазод шоир дар рубоие чунин истифода мебарад:

*Имшаб, ки Сикандар аст базми Ҷаму Кай,
Пурнола шудаст, банд-бандам чун най.
Дар як тарафам рақибу як ҷониб ёр,
В-он дӯзаху в-ин биҳишту ман Ҳотами Тай*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 430].

Бояд қайд кард, ки корбурди дигар навъи саноеи бадеӣ, ба мисли санъати лабрас, санъати бекомузабон, санъати муаммо, муламмаъ дар рубоиёти Шавкат мушоҳида нашуданд.

Ҳарчанд ки аз ҷиҳати шаклу устухонбандӣ ва сохтори дохилӣ дар рубоиёти Шавкат таҳаввули ҷиддие дида намешавад, вале ҳамоҳангии овозҳо, истифодаи калимоти асосӣ, рехтаву пухта баён шудани мисраи сеюм ва дигар хусусияте, ки дар рубоиёти аҳди гузашта ҳамчун воситаи танзимкунандаи сохтори рубой истифода мегардид, дар рубоиёти шоир риоя гардидаанд. Ба андешаи адабиётшинос Р. Тағоймуродов: «Рубой бо вучуди зарфияти маҳдуд доштанад, як асари мустақилу мукамал маҳсуб мешавад, чунки дар он ҳар як мисроъ мақоми маҳсус дошта, аз лиҳози оҳангу ифода қонуниятҳои худро дорост. Илова бар ин, миёни мисроъи рубой таносубу ҳамбастагии қавитаре ҳоким аст, ки ин ҳамбастагӣҳо ваҳдати ягонагии миёни абёти жанри мазкурро тавре таъмин кардаанд, ки ғолибан байти дувуми онро наметавон ба ҳайси як байти мустақил ҳамчун шоҳиди мисол пешниҳод кард, зеро ин байт бо байти қаблии худ иртиботи мустақами маъноӣ ва ваҳдати мустақилу бевоситаи лафзӣ дорад» [Тағоймуродов 2013, с. 141].

Миёни рубоиёти Шавкат рубоии навъи мустазод, яъне баъди ҳар байти рубой овардани ним мисроъ, ки маънии байт дар ҳамин ним мисроъи овардашуда ифода мегардад, мушоҳида нашуд, ҳамзамон, навъҳои дигари рубой, ки дар осори бархе аз шоирони қаблӣ ба назар мерасанд, ба мисли рубоиёти пешаварон, рубоиёти мавқуфулмаонӣ ё рубоиёти пайваста ва рубоиёти себайтӣ, ки бештар дар осори файласуфу орифи машҳури форс-тоҷик Айнулқузоти Ҳамадонӣ (асри XII) мушоҳида мешавад, миёни рубоиёти Шавкат мавҷуд нестанд. Инчунин, рубоиёте, ки мавзуи марказии онҳо ҳаҷв, сиёсат, ҷашну идҳо ва амсоли инҳост ва рубоиёти дар сифати ашъу ҳайвонот, аз қабилӣ асп, духул, теғ, гурз, Наврӯз, баҳор, хазон, зимистон, ғунча ва мисли инҳо бошад, дар рубоиёти Шавкат ба назар нарасиданд.

Тавре қаблан зикр гардид, дар девони Шавкат миёни 21 рубоии шоир боз 4 рубоии зерин сабт шудаанд, ки зимни ба чоп омода намудани девони шоир аз дигар нусхаҳо гирифта шуда, рубоиёти илҳоқӣ маҳсуб шудаанд. Чунончи:

Илҳоқе аз нусхаи Б:

*Эй дар талаби сарву гулу лола, бирақс,
Куфру ислом аз ту бенола, бирақс.
Саргаштатар аз санги фалохун Каъба,
Оташкада чун шуълаи ҷаввола бирақс*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 430].

Илҳоқе аз нусхаи Т:

*Ин нусха ки з-оростагӣ чун чаман аст,
Чун саҳни чаман пур аз гулу ёсуман аст.
Ташбеҳ тавон кард ба саҳни чаманаи,
Чун саҳни чаман пур аз гулу ёсуман аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 430].

*Ин нусха ки ҳамчу гул варақ дар варақ аст,
Аз раишки сафояи гули тар пурарақ аст.
Гар сад варақ аст дар гулистон гулро,
Ҳар сафҳаи он ҳазор гулро сабақ аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 430].

Таҳқиқи рубоиёти сурудаи Шавкат моро ба натиҷае овард, ки ин суҳанвар суннати пешгузаштагонро дар эҷоди рубоӣ идома дода, ҳазинаи адабиёти форс-тоҷикро ғанӣ гардондааст. Баъдан, бо кӯшиши дарёфти тарзи зебои ифода, бо шеваи содаву оммафаҳм ва ширину дилнишин ба мояи маънӣ лутфу назокати қобили мулоҳизае афзудааст. Инчунин, ақаллан бояд қоил шуд, ки рубоиёти Шавкат аз баъзе ҷиҳат аз рубоиёти шоирони гузашта кам набуда, махсусан шеваи ҳаёлпардозӣ, тасвирсозиву мазмунофаринии хос, забону сабки начандон сода ва бархе махсусияти шеърӣ шоир, ки аксаран ҷанбаи ҳунарий доранд, хотирмон буда, дар зеҳни ҳар шунаванда таъсири амиқе мегузоранд. Чунончи:

*Он ҷавҳари кул, ки ақл аз ӯ бартар нест,
Баҳрест, ки ғайри одамаш ғавҳар нест.
Мадаш ҷисмест номиву ҳассос аст,
Чун ҷазр кунад ба ғайри як ҷавҳар нест*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 429].

Тавре ба мушоҳида мерасад, оҳангнокӣ ва таъсиргузории сухани Шавкат дар рубоии зикршуда назаррас буда, истифодаи калимаву таъбирот, корбурди таркибҳои тоза барои ифодаи матлабҳои шоир ва ифодаҳои мардумӣ мусоидат намудаанд. Ин ҳама худ далели кофист, ки Шавкати Бухорӣ тавонистааст бо эҷоди рубоӣҳои хеш саҳафоти алоҳидаи ин назми форсиро комил гардонида, аз баландии неруи фикри хеш пайғом расонад.

II. 5. Фардбайтҳо

Мусаллам аст, ки ин ё он жанр маҳсули таҷрибаи адабии эҷодкорон аст ва суханшиносон нахуст бо таҳқиқу пажӯҳиш аслу тартиби вижаи ҳар як анвоъро дарёфта, сипас дар заминаи таҷрибаи амалӣ назарияи онҳоро ба таври мушаххас таъйину баррасӣ мекунанд. Дар бораи маъноӣ луғавиву истилоҳӣ, ташаккулу таҳаввул ва рушду густариши шакливу мундариҷавии жанри фардбайт дар сарчашмаҳои адабӣ, донишномаҳо, таҳқиқоти муҳаққиқони назарияи адабӣ ва монанди инҳо маълумот мавҷуданд ва ҳадафи мо ҳам дар ин қисмати диссертатсия мавриди арзёбӣ қарор додани сохтори жанрии анвои фардбайт дар ашъори Шавкати Бухорӣ аст. Аз ин рӯ, зарур меҳисобем, ки ба назарияи ин анвои адабӣ иҷмолан назар андозем, зеро ба ин васила мувофиқати назария ва амалияи ин навъи шеър дар таҷрибаи эҷодии адиб ошкор мегардад.

Аз замони зиндагии Шавкати Бухорӣ бештар аз чаҳорсад сол сипарӣ мешавад ва дар ин муддат бо ин ки дар фарҳангу адаби ҷаҳон тағйироту дигаргунии зиёде ба вучуд омадаанд, чунин ба назар менамояд, ки баъзе офаридаҳои ҳунарий ва маънавии ашъори шоир бо гузашти таърих на танҳо фаромӯш нашудаанд, балки шукӯҳу шуҳрати онҳо болотар рафта, арзиши

бештареро касб кардаанд. Адабиёти форс-тоҷик, алахусус адабиёти асри XVII, ки Шавкати Бухорӣ дар ин давра зиндагӣ ва эҷод намудааст, таҷассумкунандаи рӯзгори халқ ва инъикосгари паҳлуҳои гуногуни ҷаҳонбинию завқ, тафаккур, ақиду равияҳо ва риштаҳои фалсафӣю руҳонии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Ба ин маънӣ адабиётшинос А. Насриддинов таъкид мекоранд, ки: «...адабиёти ҳар давра маҳсули ҳаёти иҷтимоӣ, таърихӣ, ҷаҳонбинию завқ, олами руҳонӣ ва тафаккури тамаддуни як марҳилаи мушаххаси инкишофи ҷомеа аст» [Насриддинов 1991, с. 72].

Аз маъхазҳои адабию таърихӣ маълум мегардад, ки баъди ба сари қудрат омадани хонҳои Аштархонӣ дар Мовароуннаҳр ва волиёни шӯҳони Сафавия дар Эронӣ Хуросон мусофирати шоирон ва аҳли илм ба дигар кишварҳо афзоиш ёфта, онҳо ба мардуми мазҳаби ғайришиа таваҷҷуҳ надоштанд ва ҳатто бадбиниву душманӣ меварзиданд. Ин амалқарди ҳокимон дар асарҳои адабиву таърихӣ муҳаққиқони давраи баъдӣ инъикос ёфта, ба дурустиву воқеият доштани онҳо шаҳодат медиҳанд: «Асри сафавӣ ҳарчанд бо қиёми гурӯҳе аз сафавиён оғоз шуд, вале барои рушди тасаввуф чандон муносиб набуда, Сафавиён мазҳаби ташайюро расмӣ қарданд ва ҳокимият доданд, дар ҳоле ки бештарини суфиёни пеш аз Сафавия дорои мазҳаби тасаннун буданд» [Тамимдорӣ 1382, с. 45]. Озод Саидҷаъфаров дар монографияи худ – «Вазъи адабӣ-сиёсии Ҳиндустон дар асрҳои XVI-XVII» ду фасли бузургро маҳз ба ҳамин мавзӯ бахшида, авомили аслии ва воқеии аз Эронӣ Сафавӣ ба Ҳиндустон мусофират қардани аҳли илму адаб, баҳусус шоиронро, дар сиёсати мазҳабии сафавиён мебинад [Саидҷаъфаров 2014, с. 34-48].

Дар ин давра дар байни омма адабиёт, баҳусус назм, василаи асосии паҳнкунии ҷаҳонбинии ирфонӣ ба ҳисоб рафта, боис ба он ғашт, ки: «...дар ашъори шуаро мазмунофаринӣ, нозукхаёлӣ, саноеи шеърӣ бисёр мураккаб ва печ дар печ, ки ҳосси сабки ҳиндӣ буд, ривоч ёбанд ва назм аз мақсади асосии худ – хидмат ба мардум, берун шуда, ба як навъ воситаи завқӣ ҳосси аҳли адаб ва ривоч ёфтани таҳайюлотӣ амиқ ва дурудароз мубаддал гардад» [Додалишоев 1987, с. 4].

Мазмунофариниҳои бадеъ ва тахайюли васеи шоирони сабки ҳиндӣ, ки Шавкати Бухорой аз намояндагони ин сабк буд, сабаби ба вучуд омадани мавзӯҳои гуногун ва эҷоди анвои адабии ғиноии зиёде дар осори онҳо гардид. Фардбайт ё такбайт ҳамчун яке аз навъи шеърӣ ғиноӣ, ки аз эҳсоси авотиғӣ гуянда сарчашма мегирад ва шоир дар он аз ғаму шодӣ, шавқу ҳасрат, ғазабу нафрат ва дигар ҳолатҳои руҳии худ сухан мегӯяд, василаи баёни ин мазмунҳо дар ашъори шоирон ба ҳисоб мерафт.

Доир ба таърифи такбайт – ҳамчун кӯтоҳтарин сохтори шеърӣ дар пажӯҳишҳои муҳаққиқони ватанию бурунмарзӣ андешаҳои зиёде баён шудаанд [Абдуманнони Насриддин 1991; Тақӣ Ваҳидиёни Комёр 1385; Муътаман З. 1371; Мирсодиқӣ 1389; Мусулмонқулов Р. 1987; Сируси Шамисо 1383; Футуҳӣ Рӯдмаъчанӣ 1395; Шарифзода Х. 2015; Раҳмонов Ш. 1980]. Назарияшиносони асрҳои миёна байтро хурдтарин воҳиди шеъре медонанд, ки аз ду мисраи баробарвазн ва аксаран ҳамқофия мураттаб мегардад. Новобаста ба ҳаҷми байт, он метавонад дар худ як мазмуни томи ҳикамӣ, ишқӣ, ахлоқӣ ва тасвири манзараҳои табиатро фаро гирифта бошад.

Яке аз меъёрҳои асосии байт кӯтоҳбаёнӣ дар он мебошад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки байт василаи баёни андешаи бузург дар қолаби кучак аст ва абёти шоирони бузурги адабиёти классикии форс-тоҷик намунаи олии ифодаи муъҷаз, риояи мантиқу таносуби калом мебошанд.

Адабиётшиноси тоҷик Х. Шарифзода байтро наваз аз шеър ҳисобида мегӯяд: «Хурдтарин воҳиди сухани мавзун мисраъ ва кӯтоҳтарин шеър байт аст. Тасдиқи шеър будан аз такрори мазмун ва шакл ба вучуд меояд ва аз ин рӯ, байтро навъи шеър мегӯянд» [Шарифзода 2015, с. 205]. Ин маъниро адабиётшинос Шохзамон Раҳмонов низ баён кардааст: «Байт пораи шеъриест, ки аз ду мисраъ ташкил ёфта, як маънии пурра ва комилро ифода мекунад. Вай шаклан воҳиди кучаки шеър буда, дорои мазмунҳои гуногун ва бузург аст» [Раҳмонов 1988, с. 23].

Андешаи Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар бораи фардбайт он аст, ки: «...фард як байтеро гуянд, ки мисраъ набошад ва ҳароина бояд байт дар ҳадди зоти худ

ороста бошад ба масъалае ё маънои хос, то мақбули табъ ва шоистаи истимоъ гардад» [Кошифӣ 1369, с. 82]. Аз таърифи Кошифӣ мушаххас мегардад, ки муфрад ба унвони як қолаби шеърӣ бояд ду вижагӣ дошта бошад: яке ин ки мисраъ набошад ва дигаре ин ки як маънии хос дар худ дошта бошад.

Сируси Шамисо ҳам ба ин маъно ишора карда, мегӯяд, ки: «...муфрад шеърест такбайт ва қолабест камистеъмол. Ду мисраъ метавонанд ҳамқофия бошанд ё набошанд. Муфрад бештар дар баёни нуктаҳои ахлоқӣ ба қор меравад» [Сируси Шамисо 1387, с. 298] ва байтеро барои тақвияти фикр ба ҳайси намуна меорад, ки ин байти Саъдӣ аст:

*Пойи малахе пеши Сулаймон бурдан,
Зишт аст, валекин ҳунар аст аз мӯре*

[Саъдӣ 2016, с. 103].

Муҳаққиқи эронӣ Мирсодиқӣ дар чопи чоруми китоби «Воҷаномии ҳунари шоирӣ» фардбайтро қолаби шеърие медонад, ки: «...шоир тамоми манзури худро дар он (фардбайт – Н.Қ.) баён карда ва гоҳе ҳар ду мисроъ ҳамқофия ҳастанд» [Мирсодиқӣ 2007, с. 43].

Қисми дигари муҳаққиқон, бо таъя ба муфрадоти маҷмуаҳои ашъори баҷомондаи шоирон, қолаби такбайтро ба расмӣ намешинанд ва онҳоро: «...матлаъҳои барои шеърҳои суруданашуда медонанд» [Давлатшоҳ 2015, с. 43].

Бархе аз муҳаққиқон сабаби пайдо шудани ин навъи шеърро дар маҷмуаи ашъори шоирон: «...мутобиқ ба шароит дастабандии мустақил» ҳисобидаанд [Мусулмонқулов 1987, с. 88].

Ба андешаи инчониб, яке аз омилҳои сурудани абёти пурмазмун дар қолаби фардбайт ё такбайт дар ашъори шоирон, алалҳусус дар шеъри сабки ҳиндӣ, ин ривочи мазмунсозии шоирони ин давра маҳсуб шуда, қисме аз шоирон ибтидо байтулғазали худро суруда ва сипас, онро ба сурати ғазали комил медароварданд, бино бар ин асос, метавон гуфт, ки ғазал дар сабки ҳиндӣ бо сохтори такбайтгуна падида омадааст. Муфрадоте, ки дар поёни девони ақсари шоирон сабт шудааст, далели сохтори адабии мустаҳкам доштани абёт аст. Дар бештари ин абёт як мисраъ баёнгари маънии асли буда,

мисраи дигар ба ҳайси тамсил барои тақвияти мазмуни мисраи ибтидоӣ гуфта шудааст. Дар чунин абёт ду мисраъ ҳаммаънӣ ҳастанд, вале мафҳуми мавриди назарро аз ҳар мисраъ ба танҳоӣ низ метавон идрок кард. Ба қавле метавон гуфт, ки мо дар такбайтҳои сабки ҳиндӣ бо мисраи барҷастае мувоҷеҳ мегардем, ки онро ба қавли муҳаққиқон, метавон чунин таъриф дод: «Мисраи хубе, ки бе фикр ба файзи мабдаи файёз аз ғайб бирасад» [Сиекултӣ 1383, с. 18].

Такбайт гоҳе метавонад маснуъ бошад ва гоҳе маснуъ набошад. Мисраъҳои такбайт дар баъзе маврид бо ҳам ҳамқофия буда, дар баъзе маврид метавонанд аз қофия озод бошанд, яъне муқаффо будани такбайт ҳукми қатъӣ надорад, инро такбайтҳои сурудаи шоирон нишон медиҳанд.

Аз баррасии андешаҳои муҳаққиқони соҳа доир ба масъалаи мавриди назар метавон ба ин натиҷа расид, ки такбайт, тавре аз номаш маълум мегардад, шеърест аст як байт дошта, мустақил аст ва яке аз қолабҳои шеъри форсӣ аст, ки назар ба дигар анвои шеърӣ ба теъдод камтар суруда шудааст. Гоҳе шоҳбайтро бо такбайт дар шеъри форсӣ иштибоҳан як меҳисобанд, аммо шоҳбайт яке аз абёти ғазал ё қасида аст, ки аз ҳама байтҳои дигар беҳтар суруда шуда, зеботарин мафҳумро ба мухотаб ишора мекунад ва ҷойи муайяну пештаъйиншудае дар шеър надорад.

Муфрад ва фардбайт низ номҳои дигари такбайт ҳастанд ва зимнан метавон қайд кард, ки бархе аз девонҳои ашъори шуарои форсӣ дар даврони мазкур ва баъд аз он ба номи муфрадот низ мудавван гаштаанд. Агар шоир мақсуди худро танҳо дар як байт баён кунад ва манзури шоир дар як байт хотима шавад, онро фард гӯянд. Гоҳе шуаро ба далеле, аз қабилӣ маҳдуд будани мазмун ё душвории қофия ё дунбол накардани шеър дар бораи мавзуи хос як байт мегӯянд, ки маъмулан дар бахши муфрадоти девонҳо сабт мешаванд, аз ҷумла дар девони Саъдӣ дар поёни китоб ба муфрадот ишора шудааст.

Мавзуи фардбайт ё такбайт ҳамчун анвои хурди шеърӣ баёни андешаҳои ахлоқӣ аст ва ба гунае нақши зарбулмасалро ифода мекунад ва гоҳе бори

адабии такбайт мухотабро таҳти таъсир қарор медиҳад ва ба ҳамин далел аст, ки бархе аз такбайтҳо зуд ба сари забони мардум меафтанд. Агарчи сурудани такбайт дар давраҳои мухталифи таърихи адабиёти форсӣ роиҷ будааст, аммо аз давраи сабки ҳиндӣ ва ҳукумати сафавия ба истиқболи бештаре мувоҷеҳ шудааст. Дар қатори маъруфтарин сарояндагони такбайт метавон Шавкати Бухороиро номбар кард.

Дар адабиётшиносии муосири тоҷик роҷеъ ба мақоми такбайт дар девони ашъори Шавкат то имрӯз таваҷҷуҳи ҷудогонаи илмӣ сураат нагирифтааст ва дар миёни дастнависҳои девон ва ашъори мунташираи Шавкат аз ҷиҳати дарбаргирии шумораи фардҳои шоир ихтилофоти зиёд ба назар мерасанд. Аз ҷумла, доктор Сируси Шамисо зимни нашри девони Шавкат миқдори такбайтҳои шоирро 567 адад муқаррар кардааст [Сируси Шамисо 1382, с. 17]. Аммо дар баргузидаи девони шоир бо номи «Нури аср» дар бораи такбайтҳои шоир ишорае нарасидааст [Шавкати Бухорӣ 1986, с. 14]. Тавре ба назар мерасад, миқдори такбайтҳои шоир дар ҳеҷ як нусхаи дастрас аз нигоҳи теъдод ба ҳам мувофиқ нестанд.

Дар матни илми интиқодии девони шоир, ки Ҷ. Додалишоев ба нашр расонида аст, миқдори такбайтҳои Шавкат 171 адад нишон дода шудааст. Муаллифи пешгуфтори он дар бораи такбайтҳои шоир менависад, ки: «Бештари фардиёти шоир мустақил набуда, онҳоро аз қасоид ё аз ғазалиёт аҳз кардаанд» [Додалишоев 1987, с. 9].

Ҷунони мушоҳида мешавад, такбайтҳо дар девони шоир назар ба дигар анвои шеърӣ миқдоран зиёд набошанд ҳам, шоир ба василаи ин қолаби шеърӣ андешаҳои хешро доир ба масоили гуногуни тарбиявӣ ахлоқӣ ва ирфонӣ баён намудааст. Аз лиҳози адабӣ фардбайтҳои сабки ҳиндӣ тамоми мухтассоти кулли ин сабкро доранд ва аз саноеи адабӣ, бештар аз ҳама, дар ин абёт услуби муодила, ирсоли масал ва тамсил мавриди истифода қарор гирифтаанд. Печидагиҳои адабиро дар ин навъи мазмунофариниҳои шоирони асри сафавӣ ва сабки ҳиндӣ ҳамеша мушоҳида кардан мумкин аст. Ба маънии дигар, шоирони пешгоми сабки ҳиндӣ илова бар мазмунпардозӣ ва шоиронагии ин

мазмунҳо ба мавзуот дар байтҳои як шеър бетаваҷҷух набуданд. Яке аз муҳтавоҳои қобили таваҷҷух дар фардбайтҳои сабки ҳиндӣ мазмунҳои ғиноӣ аст. Баррасии фардбайтҳои сабки ҳиндӣ нишондиҳандаи теъдоди қорбурди мазмунҳои ғиноӣ дар ин давра аст. Шеъри Шавкат аз ин мавзӯ истисно нест, аммо вижагии назаррас дар такбайтҳои вай омешишу илтизози онҳо ба ҳикмат аст ва дар онҳо аз мусталехоти зиёди ирфонӣ истифода шудаанд.

Аз ҷумлаи истилоҳоти ирфонӣ ин «таҷарруд» аст, ки дар маърифати урафо маънои «аз дигарон дур мондан», «танҳо мондан»-ро ифода мекунад ва дар такбайтҳои Шавкат бамаротиб истифода шудааст:

*Таҷарруд аз хатар як парда моро дуртар дорад,
Чароғи мо ба зери домани урётан сӯзад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 303].

Таҷарруд дар ирфон ба маънои танҳои гузидан ва дил аз тааллуқи дунявӣ ҳолӣ кардан аст ва Шавкат низ дар охири ҳаёти худ ин роҳро интиҳоб карда, аз ҳама дурӣ мечуст ва дар такбайтҳои худ ӯ бо истифода аз истилоҳи ирфонӣ дурӣ чустан аз хатарро тавассути таҷарруд баён медорад. Ӯ дар мисраи дуюм бо сохтани тасвири зебои «чароғи ба зери домани тани урётан сӯзанда» таҷаррудро беҳтарин роҳи дурӣ чустан аз хатарҳо меҳисобад.

«Ваҳдати вучуд» ҳамчун истилоҳи ирфонӣ дар такбайтҳои Шавкат ба таври фаровон қорбурд шудааст. Орифоне, ки ба ваҳдати вучуд қоиланд, вучуди ҳар мавҷудро инъикосе аз зоти илоҳӣ медонанд ва бар ин назаранд, ки анвори ломутаноҳии субҳонӣ дар қулли мавҷудоту қоинот мутаҷаллианд. Чунончи, Шавкат дар такбайти зер ҳар қатраро муҳите медонад, ки вучуди ҳазрати Ҳақро дар худ ҳамчун гуҳар ҷой додааст:

*Гӯше натавон ёфт тухӣ аз хабари Ту,
Ҳар қатра муҳит аст, ки дорад гуҳари Ту*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 410].

«Ҳайрат» низ аз истилоҳоте аст, ки дар ирфон аз он ба унвони яке аз марҳалаҳои роҳи сулук ишора мешавад ва бархе орифон онро мартабаи ниҳоят баланди маърифат медонанд. Дар намунаи зер Шавкат ҳайрати ирфониро сутуда, ишора мекунад, ки ин эҳсос ӯро аз қору бор дур афкандааст. Ин гуфтор

ишора ба он аст, ки ҳар касе дар водии ҳайрат афтода бошад, ҳайрониаш бештар мегардад:

Ҳайратам афгандааст аз кору бор,

Теги тасвирам ба мӯе бастаам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 380].

«Зикр» дар истилоҳи ирфонӣ ба забон ва ба қалб ёди Худованд кардан аст, яъне исботи ягонагии Худо аз ғайр аст. Дар такбайти зер Шавкат Худованд ва ёди ҳазрати Ҳақро сутуда, хомӯширо василаи зикри Ҳақ медонад:

Қатъ аз дарсу сабақ кардан сабақ бошад маро,

Хомушӣ аз ҳарфи ботил зикри Ҳақ бошад маро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 409].

«Талаб» дар ирфон яке аз марҳалаи сайру сулуки орифона аст ва дар истилоҳ ба он ангезаи дарунӣ ва майли ботиние гуфта мешавад, ки руҳи инсонро аз ниёзҳои моддӣ дур карда, ба тай кардани мароҳили маънавии солиқ тарғиб мекунад. Гузаштан аз марҳалаи талаб ва расидан ба марҳалаи баъдии солиқ дар собитқадам будан аст. Чунончи, Шавкат дар такбайти зер ин мақсадро дар амали парвона ишора мекунад:

Сабукраве, ки чу парвона аст гарми талаб,

Асои Хизр бувад шамъи сабзи анҷуманаш

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 435].

Мусаллам аст, ки шоирони сабки ҳиндӣ ишқро василае барои баёни мавзуоти зеҳнӣ ва қалбии худ интихоб намудаанд. Дар ин давра ишқ ҳамон чизе аст, ки дар қарнҳои гузашта дар осори шоирон тасвир ёфтааст. Ба таври дигар, ишқ дар осори шоирон гоҳе ишқи заминӣ аст ва гоҳе ишқи фарозаминӣ. Бар ин асос, метавон гуфт, ки дар сабки ҳиндӣ навъи эҳсоси ошиқ номаҳдуд аст. Ишқу муҳаббат, тараннуми ишқи аслӣ ва меҳри азалии инсон ба зоти Ҳақ аз мавзуоти асосии такбайтҳои Шавкат ба ҳисоб мераванд.

Дар ин гуна ашъор ақидаҳои фалсафӣ ва ирфонӣ дар аксари маврид ба малоҳати гуфтор ва лутфи шоирона ифода гардида, ҳамчунин, бо таносуби зебои калом музайян гардидаанд. Чунончи, дар такбайти зер андешаи ирфониву фалсафӣ дар пардаи зебои ширингуфторӣ байн гардида, вожаҳои «мағз»,

«устухон», «шикастан», «лабрез», «ишқ», «най», «сад», «шер» – ҳама бо худ таносуби шигифтангезе доранд:

Зи мағзи ишқ бувад устухони мо лабрез,

Чу бишканӣ найи моро, садои шер кунад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 303].

Дар такбайтҳои сабки ҳиндӣ баъзан худситоию ифтихороти шоиронро метавон мушоҳида намуд ва ба таври кулӣ дар адаби форсӣ камтар шоиреро метавон ёфт, ки дар ашъораш ба ин мавзӯ напардохта бошад. Дар мисоли зерин Шавкат барои ифодаи зебоии каломи хеш чунин мегӯяд:

Зи файзи табъи равшан худ ба худ афрӯхтан дорам,

Чароғи гавҳарам, равған зи оби хештан дорам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 356].

Шоир дар намунаи зикршуда бар ин назар аст, ки аз файзи табъи равшани хеш ӯ худ ба худ меафрӯзад ва каломаш рангинтар мегардад. Яке аз вучухоти худситоии шоирони сабки ҳиндӣ мазмунофарӣ ва халлоқи маонӣ бо мазомини тоза аст, ки тақрибан ин навъ аз ифтихорияҳоро дар ашъори шоирони ин давра ба таври ом ва дар такбайтҳои онҳо ба таври хос метавон мушоҳида намуд. Чунончи, Шавкат дар боби тавлиди сухани нозуки шоирона, ки зодаи табъи суханварии ӯст, ифтихор мекунад ва чунин мегӯяд:

Чу баҳр аз тангное бигзарад, борик мегардад,

Нагардад то сухан нозук, наёяд аз қалам берун

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 401].

Ҳунари шоирӣ аз дер боз мавриди ифтихори шоирони форсизабон будааст ва суханварон он чиро, ки зодаи табъашон буд, дӯст медоштанд ва ҷойи шигифтӣ нест, агар тавсифи зебоии он муболиға карда шавад.

Шиквоия яке аз мазмунҳои дигари адаби ғиноӣ аст. Дар истилоҳи адабӣ «шиквоия» ба маънои шикояти шоир аз рӯзгор ва абноӣ он аст. Дар чунин ашъор вазъи номатлуби зиндагии адиб ва ҷомеаи ормонии ӯ мушоҳида мешавад. Дар шиквоияҳои шоирон илова ба масоили гилаҳои шахсӣ, гилаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, ирфонӣ ва ҳатто фалсафиро низ мушоҳида кардан мумкин аст. Тавре Шавкат мегӯяд:

*Шиква дорем зи ҷам, баски сабурем зи ҷам,
Вусъати қурб ба ҳаддест, ки дурем зи ҷам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 382].

Дар такбайтҳои Шавкати Бухорӣ абёти бисёре дида мешаванд, ки ба хотири барҷаста сохтани омӯзаҳои ахлоқӣ истифода шудаанд. Дар чунин абёт баёни сода ва расову густардаи ин омӯзаҳои интихобнамудаи шоир қобили таваҷҷуҳ аст. Чунончи:

*Фиреби неъматӣ алвон махӯр, фароғат кун,
Чу моҳи нав ба як ангушт нон қаноат кун*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 402].

Дар такбайти зикршуда манзури Шавкат он аст, ки инсон бояд бар неъматҳои гуногун ва фаровони дунё фирефта нашавад, балки ба як ангушт нон қаноат варзидан метавонад инсонро вораста кунад.

Аз он чи дар масъалаи мавриди назар баррасӣ шуд, метавон натиҷагирӣ намуд, ки такбайтҳо ҳамчун кӯтоҳтарин сохтори шеъри форсӣ, ки дар сабки ҳиндӣ давраи авҷи худро сипарӣ намудааст, асилтарин ҷойгоҳи зуҳури мазмунҳои ирфонӣ будаанд. Омӯзиши девони шоир собит сохт, ки Шавкати Бухорӣ, бар ҳилофи бархе аз шоирон, дар баёни андешаҳои орифона дар такбайтҳои хеш тарки дунё ва зуҳду тақвиро тарғиб намекунад, балки бо руҳияи некбинона ва андешаҳои ҳакимона одамият ва сафои олами озодагӣ ва ҷилои қалби инсониро талқин намудааст.

Ҳарчанд такбайтҳо дар девони Шавкат мақоми бориз надоранд, аммо аз мутолиаи ин навъ ашъори шоир метавон ба ин натиҷа расид, ки Шавкат дар заминаи тафсири масъалаҳои мухталифи фалсафӣ, ирфонӣ, мазҳабӣ ва иҷтимоӣ масоили зиёди ахлоқиро дар қолаби кӯтоҳи такбайт, фард ё байт тавассути офариниши таркибҳои шоирона баён намудааст, ки дар тақвияти ҷанбаҳои ҳунарии вай нақши муассир гузоштаанд. Мазмунҳое, ки дар такбайтҳои Шавкат ироа шудаанд, боис ба шуҳрати шоир гаштаанд ва муҳимтар аз ҳама, ин такбайтҳо аз мояҳои иҷтимоӣ бархӯрдоранд.

ХУЛОСАИ БОБИ II

– Шавкати Бухорӣ ҳунару истеъдоди хешро дар сурудани қасида нишон дода, дар маҷмӯъ 12 қасидае сурудааст, ки 714 байтро ташкил медиҳанд. Бештари қасидаҳои сурудаи Шавкат берадиф буда, аз 17 то 112 байтро дар бар мегиранд. Шавкат дар жанри қасида навовариву ихтирооти ҷашмгире ворид насохтааст, вале мутолиаи қасидаҳои шоир собит месозад, ки ӯ тавонистааст бо шеваи хос ҳунару истеъдодашро дар ин навъи шеър ба намоиш гузорад.

– Дар маҷмӯъ, қасида дар ашъори Шавкат мақоми назаррас надорад, ва сурудаҳои шоир фарогири мавзӯе, аз қабилӣ фалсафа, ҳикмат ва ирфону тасаввуф мебошанд, яъне таъсири гароишҳои адиб ба ирфон дар қасоиди ӯ бештар ба назар мерасанд. Шавкат тавонистааст, ки ҳам қасидаҳои комил ва ҳам маҳдуд офарида, ҳунари шоирӣ хешро дар эҷоди ин навъи шеър нишон диҳад.

– Ғазалҳои офаридаи Шавкат баёнгари ҳунари шоирӣ ӯ буда, тозақориҳои ӯ маҳз дар ҳамин навъи мутадовили шеъри ғиноӣ мушоҳида мешаванд. Дар девони шоир 744 адад ғазал мавҷуданд, ки аз ҷиҳати фарогирии байт аз 5 то 15 байтро дар бар мегиранд. Ғазалҳои 3-4 байтӣ низ дар девони шоир ҷой доранд ва аксари муҳаққиқони назарияи адабӣ онҳоро ғазалҳои нотаом меҳисобанд. Шавкат дар ғазалиёти худ масъалаҳои ҳасбиҳолӣ, мазаммати дунё, ҷудой аз диёр, беқадрии аҳли суҳан, тарғиби покӣ, қаноатпешагӣ, баландҳимматӣ, тавсифи ишқ, росткорӣ, хоксорӣ, некӣ ва монанди онҳоро тариқи сохтмони таркиб ва ибораҳои тозаи шоирона, ки ба ҳунари суҳанофаринии шоир далолат мекунанд, таҷассум кардааст.

– Шавкат аз лиҳози шаклу сохтор дар муқаттаоти офаридаи хеш таъғйироти назаррасе ворид накардааст, вале ӯ ба василаи ин қолаби адабӣ мавзӯҳои ифодакунандаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва фарогири паҳлуҳои зиндагии инсонҳоро баррасӣ намудааст. Муҳтавои қитъаоти шоир ҳидояти инсонҳо ба сӯйи ахлоқи нек, танқиди ҳислатҳои зишт ва баёни андешаҳои фалсафиву ирфонӣ ӯро дар бар гирифтаанд. Дар девони Шавкат 339 адад қитъа мавҷуд буда, дар маҷмӯъ аз 678 байт иборат мебошанд.

– Шавкати Бухорӣ дар мачмӯъ 21 ҷудой эҷод намудааст, ки дар заминаи анъанавӣ суннати пешгузаштагонӣ адабиёти форс-тоҷик эҷод шудаанд. Ҷудойи Шавкат дар мавзӯҳои панду андарз, тарғиби ахлоқи шоиста, таҷассуми афкори фалсафиву ирфонӣ ва амсоли инҳо суруда шуда, аз ҷиҳати забону услубӣ баён, истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ ҷолиби диққат ва дорой махсусияти ҳуд мебошанд.

– Миқдори ҷудойҳои эҷоднамудави Шавкат дар девони ашъорӣ ӯ 171 ададро ташкил медиҳанд, ки масъалаҳои мухталифи фалсафӣ, ирфонӣ, маънавӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқиро инъикос намудаанд. Дар ҷудойҳои офаридаи Шавкат ҳаёлпардозҳои шоирона, эҷоз ва ихом барои баёни масоили гуногуни тарбиявӣ ахлоқӣ ва ирфонӣ истифода шудаанд. Мавзӯҳои асосии ҷудойҳои Шавкат ишқу муҳаббат, тараннуми ишқи аслӣ ва меҳри азалии инсон ба зоти Ҳақ мебошанд.

БОБИ III. ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ АШЪОРИ ШАВКАТ

III. 1. Мавзуи ишқ дар ғазалиёти Шавкати Бухорой

Шавкати Бухорой аз зумраи суханваронест, ки ҳунари маъниофарии худро дар оинаи ашъори хеш ба равиши нотакроре баён кардааст. Хаёлпардозиву ҳисомезӣ, жарфандешӣ дар маъно ва печидагӯӣ, ки аз вижагиҳои хоси сабки ҳиндӣ ба шумор мераванд, дар офаридаҳои Шавкат, ки бархе ўро аз зумраи асосгузори ин сабк шинохтаанд, ба гунаи бориз ва равшан мушоҳида мешаванд. Шавкат бо бардошт ва истифодаи устодона аз анъаноти ғазалсарой дар адабиёт навгониҳое ба он ворид кард, ки маҳз ҳамин вижагиҳои ҳунари дар офаринандагӣ шоирро аз қулланишинони сабки тозаӣ маъруф ба ҳиндӣ кард.

Бояд зикр кард, ки дар аҳди Сафавӣ ба ҷуз сабки ҳиндӣ, ки миёни аҳли адаб машҳур гардида буд, шеваҳои гуногун вучуд доштанд ва ба ҳамин сабаб наметавон шеваҳои шоирӣ касонеро чун Ваҳшии Бофқӣ, Файзии Даканӣ, Назирии Нишопурӣ, Толиби Омулӣ, Калиму Соиб ва Шавкату дигаронро яксон шумурд ва ҳиндӣ ном ниҳод. Унсuri асосӣ дар каломи шоирони ин аҳд, ки бештар аз ҳама дар тағйири сабкашон муассир афтадааст, маънию мазмун буд. Асоси сабки ҳиндӣ эҷоди таҳаввулу тағйир дар сохтори шеър, мазмунёбӣ, нозукхаёлиӣ, истифодаи вожагони ҷадид ва ғайримутаориф, рӯйкард ба зиндагии рӯзмарраю масоили иҷтимоӣ ва ғайра буда, аз вижагиҳои мумтози ин сабк ба ҳисоб мерафт.

Ба андешаи адабиётшинос Нуралӣ Нуров: «Шавкати Бухорой аз зумраи нахустин суханварони муътабари Фарорӯдон аст, ки ҳанӯз ба авҷи худ нарасида, вижагиҳои сабки ҳиндиرو дар ашъораш таҷаллӣ бахшид» [Нуров 2020, с. 5] ва тазкиранависону пажӯҳишгарони ашъори Шавкат ҳанӯз аз замони рӯзгор доштани шоир то баъдҳо мақому ҷойгоҳи ўро дар таҳаввули ғазал ва ҳунари маъниофаринию нозукхаёлиӣ эътироф намудаанд. Аз ҷумла, Мир Абдурраззоқи Хавофӣ соҳиби тазкираи «Баҳористони сухан» дар бораи ҳунари шоирӣ Шавкат чунин иброз медорад: «Дар фанни шеър маъниофарини

соҳибталаш аст, балки дар чилвагоҳи сухангустарӣ чунин нозукхаёли хушфикри чехранамое вучуд нагашта. Каломаш баски тозагии алфоз ва рангинии иборат ва хушии маънӣ ва назокати хаёл дорад, метавон гуфт, – шеъраш маънӣ надорад! Девонаш саросар мунтахаби арбоби маънӣ аст ва миёни сухансанҷон даст ба даст мегардад...» [Хавофӣ 1985, с. 436].

Доктор Забеҳуллоҳи Сафо дар ҷавоб ба ин сухани Мир Абдурраззоқ менависад, ки: «Суханҳои ӯ дар бодияи амр бемаънӣ ба назар меоянд, аммо чунин нест. Бояд ба нозукхаёлии ӯ буд, то ба хаёлҳои нозукаш расид ва аз мақсудаш пай бурд ва ё ба ҳамон олами таваҳҳумҳои ӯ ворид гашт ва монанди ӯ шуд, то сухани ӯро гоҳе ба воқеъ ва гоҳе ба тақриб дарёфт ва пайдост, ки ин навъи шоирӣ нозуктарин навъи он аст» [Сафо 1369, с. 1335].

Таҳиягарони китоби «Чаҳорбоғи ғазал» зимни баёни шарҳи ҳолу осори Шавкат таъкид доштаанд: «Ба як маънӣ, ғазали Шавкат метавонад ба зебопарастӣ, ахлоқ, дарёфти роҳ ва ҳақиқати зиндагии мо – инсонҳо мусоидат намояду таъсири мусбат дошта бошад ва пеши роҳи моро аз олудагиҳо боз дорад» [Омулӣ ва дигарон 2018, с. 309].

Ашъори мутаннавеи Шавкат аз нигоҳи мавзӯ ва мундариҷа басо рагини ғанӣ мебошад. Ин масъаларо, пеш аз ҳама, метавон дар мисоли ғазалиёт, ки дар эҷодиёти ӯ ҳам аз ҳайси басомади абёт, ҳам аз нигоҳи теъдоди умумӣ мақоми аввалдараҷаро ишғол менамояд, мавриди баррасӣ қарор дод.

Шавкат дар ғазалиёти худ мавзуотеро, амсоли ҳасби ҳол, мазаммати дунё, чудой аз ёру диёр, беқадрии аҳли сухан, тарғиби покӣ, қаноатпешагӣ, баландҳимматӣ, тавсифи ишқ, росткорӣ, хоксорӣ, некӣ таҷассум кардааст.

Муҳим он аст, ки дар заминаи мавзуоти ғавқ шоир мавзӯҳои ишқӣ ва ошӯбҳои қалбии инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, эҳсосоти нозуки одамиро низ баён кардааст. Яъне, мавзӯҳои ишқӣ дар ғазалиёти Шавкат ҷилои аввалиндараҷа надоранд ва бештар оҳангҳои шиквоию ҳасбиҳолӣ ба ҷойи аввал омадаанд.

Мавзуи ҷовидонии ишқу муҳаббат дар сурудаҳои Шавкат фарогири ду ҷанбаи эҳсоси ошиқонаанд: яке, васфу тавсифи ишқи дунявӣ ва дигаре,

шукргузорӣ ва ситоиши муҳаббати Зоти азали, ки асосан таҷассумкунандаи афкори ирфонии адиб мебошанд. Дар ғазалсарой диққати шоирро асосан мавзӯҳои ҳаётӣ, ҳасби ҳол ва масъалаҳои ахлоқиву ирфонӣ ҷалб кардаанд, вале ин чунин маънӣ надорад, ки умуман дар ғазалиёти ӯ мавзуи ишқ мавқеи худро тамоман аз даст дода бошад. Дар девони Шавкат ғазалҳои ишқӣ, яъне саросар ё бештар ба ин мавзӯ бахшидашуда низ кам нестанд, ки дар ниҳояти равонӣ гуфта шуда, аз таъби саршори муаллиф шаҳодат медиҳанд.

Дар тамоми ғазалҳои ишқиву ғайриишқии Шавкат осоре аз диққати фикр, ҳаёлбофӣ, мазмунсозӣ, ҳаллоқияти маонии тоза ва аз ин равшана партав бахшидани ҳунари шоирӣ ӯ дар қолиби таркибот ва ибораҳои ҷадид, ки ҳосси ашъори шоирони равияи душвори услубии назми он давр буд, ба назар мерасад. Шоир ҳосса эҳсосоти ошиқонаи худро ба тарзи самимӣ ва табиӣ ифода намуда, бад-ин сурат латофат ва таровати суҳанро илқо намудааст. Ғазалҳои ишқии Шавкат руҳи тарабангез ва ҳаётдӯстона дошта, ба ҳонанда шодию фараҳ мебахшанд. Шоир дар байте тасвири дараҷаи олии самимият ва ишқи поки инсониро чунин ифода намудааст:

Ҳаваси лоларӯхон аст ба дил Шавкатро,

Мумро фикри ҳамоғӯши шарарҳо шудан аст

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 175].

Манзури Шавкат дар байти зикршуда ин аст, ки ӯ дар зиндагӣ мисли инсонҳои дигар орзуву ҳаваси муҳаббат варзидан ба лоларӯхонро дар дил мепарварад ва ин орзуро дар мисраи дуюми ҳамин байт шоирона ва хеле зебо аз тариқи тамсил тасвир мекунад ва мегӯяд, ки «мум бо шарар» фикри ҳамоғӯш гаштанро дорад, ки дар ҳаёти воқеӣ амалишавии он номумкин аст.

Дар канори ин гуфта маълум мегардад, ки Шавкат дар ғазалсарой танҳо шоири чиратабӯ тавоно бар суҳан набуда, балки чехраи мавҷуде ишқварзида ва ошно ба румузи ишқ аст, ки аз мазоӣ он бархӯрдор шуда ва аз ранҷҳову маҳрумиятҳое ҳамоғ бо он бенасиб намондааст. Ин таассурот дар ғазалиёти ӯ мутаҷаллий ва ин маънӣ дар абёти бисёре аз вай намудор аст.

Воқеан, ишқ мавзуи ҷовидонаи адабиёт буд, ҳаст ва мемонад, зеро ба

гуфти адабиётшиноси шинохта Аълохон Афсаҳзод: «Мавзуи ишқ, ки меҳвари асосии ғазал буд, барои тамоми табақаҳои ҷомеа мафҳум, эҳсосшаванда ва гуворо буда, пайванди лаҳзаҳои хушу хуррами зиндагӣ, тараннуми эҳсоси муқтадир, баёни сӯзу алами ошиқ дар ҳаҷру фироқ ва ноомади муҳаббатро ифода мекунад. Васфи зебоиҳои табиат, аз қабилӣ дамидани субҳ, вазидани насим, сабзаи лаби ҷӯ, тавсифи абри найсону борони баҳор ва ниҳоят, тарзи монолог ва ё муколамаи ошиқона будани аксарияти куллии ғазалҳо, эҳсоси ботинӣ ва ғавомизи руҳонии касро барангезонида, онро ба завқи ҳар фарде созгор мегардонад...» [Афсаҳзод 2014, с. 282].

Дар бештари мавридҳо Шавкати Бухорӣ низ чунин андешаҳоро бо мавзуҳои ишқӣ ҳамроҳ баён месозад ва ба ин васила ба ошиқон панд медиҳад, яъне ашъори ошиқонаи Шавкат ба воқеияти муҳит бастагӣ дорад. Шоир дар ин гуна шеърҳояш ҳангоми баёни аҳволу руҳияи мухталифи қаҳрамони лирикӣ ҳатман дар чанд байт аз авзои замони бемурувват, носозгории муҳит низ шикоят мекунад. Ин маънӣ дар ғазали ишқии зер чунин баён шудааст:

*Кард ҳусни гулруҳон комил дили девонаро,
Партави шамъ оташи манзил бувад парвонаро.
Нест соҳибхонаи мо гофил аз меҳмони худ,
Аз нигоҳи мизбон бошад ҳаво ин хонаро...
Нарм кун дилро, фиреби неъматӣ алвон маҳӯр,
Орд кун дар осӣе нони пухт ин доноро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 103].

Дар ғазали боло, асосан, мавзуи ишқ дар як байт баён шуда, «ишқ»-ро ҳолатҳое аз зиндагӣ дар миён гирифтааст ва абёти дигар (ба ҷуз матлаъ) баёнгари масоили иҷтимоист, ки дар назари хонанда олами маънавии шоирро муаррифӣ месозанд. Шоир таъкид месозад, ки зебӣ омили фараҳи дил ва нури шамъ боиси нурбахшии кошонаи парвона аст. Сахтиҳои айём садди роҳи наҷоти шоир аз ин муҳит гаштааст ва ӯ маҷбур аст дар ин ҷода аз худ гузарад. Яъне, ноҳамвориҳои ҳаёт боиси ҳушёрӣ инсонҳои оқил мегардад ва ин ба он монанд аст, ки донани гандум баъди аз осӣе гузаштан ба ниҳояти худ мерасад.

Шавкат низ рӯйдодҳои замонаро бо дидаи ботин мебинад ва дидаи зоҳирро воситае меҳисобад, ки тавассути он ба олами воқеӣ сару кор гирад. Ҳаққу ботил, ҳубу бад, рости дурӯғ, зиёновару беziён, раво ё нораво будани онро бояд дидаи ботин қазоват бикунад:

*Ба нури дил фурӯғи моҳу хуршед андаке бошад,
Барои чашми ботин чашми зоҳир айнаке бошад.
Бувад соҳибдилонро баҳра аз огоҳии ғафлат,
Ба болидан баданро хобу бедорӣ яке бошад...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 268].

Шавкат дар ғазали дигар баён медорад, ки гоҳе аз содагӣ миёни дӯсту душман тафовуте нагузошта, ба хотири имтиёзе ба онҳо рӯ овардам, вале хато кардам, аз ин рӯ, ба иттифоқи душмани очиз эътимод набояд кард. Банди ғазали зер фикри асосии шоирро тақвият мебахшанд:

*...Далели фитна бошад иттифоқи душмани очиз,
Сафи мӯрон бувад дуди чароғи барқ хирманро.
Чу хоҳад кард селоби аҷал ранҷи туро зоеъ,
Макун аз неъматӣ алвон мунаққаш хонаи танро...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 50].

Шавкати Бухорӣ дар ғазали зерини ҳеш панд медиҳад, ки сирри дилро набояд ба ҳар кас баён кард ва ба хотири тамаъ гиреҳи лабҳо набояд кушод, байни торикии шабу равшанӣ пайдо намудани ахтарон ба мисли аз тирабахтӣ мунаввар гардидани чароғи аҳли дил аст. Аз ин рӯ, дар чунин муҳит хомӯш будан авлотар аст:

*Ба ҳар кас во макун, банд аз забони арзи матлабҳо,
Ба дандони тамаъ зинҳор макишо уқдаи лабҳо.
Сияҳбахтӣ чароғи аҳли дилро мекунад равшан,
Зи мушки судои шаб тоза гардад доғи кавкабҳо.
Кунад файзи хамӯшӣ соҳиби девон суҳанварро,
Ба ҳам ояд ду мисраъ, чун ба ҳам меоварад лабҳо...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 70].

Тавре ки қаблан зикр гардид, шоир дар ашъораш дар заминаи мавзӯҳои чанбаҳои иҷтимоидошта, аз қабилӣ: ноадолатиҳои рӯзгор, шебу фарозҳои олам, печидаҳои дунёи моддӣ, мавзӯҳои ишқӣ ва ошӯбҳои қалбии инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, эҳсоси нозуки одамӣ ва ғайраро баён кардааст. Новобаста ба ин, ашъори Шавкат пур аз тасвиrotи мучаз ва шигифтангезу эҳсоси дилпазири ошиқона мебошанд ва ин ашъор ҳам ишқи инсонию заминӣ ва ҳам ишқи илоҳию осмониро фаро гирифтаанд, ки намунаи онро дар ғазали зерин метавон мушоҳида кард:

*Шер рам мекунад аз шӯриши девонаи ишқ,
Дидаи дев бувад шамъи парихонаи ишқ.
Беҳудиҳо чу балад гаши, раҳат кӯтоҳ аст,
То сари дор бувад лағзиши мастонаи ишқ.
Куфру ислом дар ин роҳ ду нақши қадам аст,
Каъба сангест зи девори санамхонаи ишқ...
Пайи гумкардараҳи хонаи хешӣ, Шавкат,
Беҳабар бурд маро то ба дари хонаи ишқ*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 339].

Дар ғазали дигар шоир ба роҳравони ишқ муроҷиат мекунад ва таъкид медорад, ки ишқ гавҳари мукаррам аст ва бояд қадру қиммати онро донем, мутаассифона, ошиқони воқеӣ дар зиндагӣ хеле каманд:

*Гиромӣ гавҳари ишқ аст, қадру қиматаи маишкан,
Дили ошиқ, ки пайдо кам шавад, бисёр гум гардад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 269].

Аз нигоҳи Шавкат, ҳамин ишқу муҳаббат аст, ки инсон ва ошиқи воқеиро саропо дигар карда, комил месозад ва мисли оҳанрубӯ ба сӯйи хеш мекашад. Ин мақсадро шоир дар мисоли ишқи Фарҳоду Ширин бо истифода аз санъати талмеҳ чунин иброз месозад:

*Муҳаббат мекашад моро ба сӯйи хеш, пиндорӣ,
Ки кӯҳи Бесутун оҳанрубӯ шуд тешаи моро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 54].

Ишқбозӣ, аз назари шоир, кори саҳл нест ва набояд аҳли ҳавас ба он омезанд, зеро ишқ синаи софу қалби пуроташ ва чашми аз неъматҳои дунёӣ серро меҳаҳад. Ба андешаи шоир, дунёталабон ва булҳавасон ҳаргиз сазовори ишқ нестанд:

*Саҳл мегиранд кори ишқро аҳли ҳавас,
Дар назар наздик бошад роҳи дур аз роҳи дур
[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 311].*

Азму суботи ошиқи тасвиркардаи шоир дар роҳи муҳаббат нокостанист ва оташи ишқ пайваста синаашро фурӯзон медорад ва ӯ ба ҳар пешомад омода аст. Аз ин рӯ, дар байте аз ғазалаш таъкид медорад, ки ҳоли ошиқонро саҳл машумор, он беҳтар, ки аз ин хирмани шарар даст кашӣ:

*Кори осон набувад ишқ, аз он доман каш,
Шарараш дона бувад, даст аз ин хирман каш
[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 333].*

Шоир ҳолати ошиқеро, ки аз шароби отабини ишқ бархурдор гаштааст, бо таркиби «сӯхтани ранг» ифода намуда, таъкид медорад, ки на ҳар ошиқ тоқати чашидани шароби ишқро дорад:

*Шароби отабини ишқро тоқат кӣ меорад?
Ба рух аз гармии кайфияти ӯ ранг месӯзад
[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 235].*

Ошиқи тасвиркардаи Шавкат, аз сӯхтан дар роҳи ишқ худро нав месозад, барои дарёфти асолати худ ва дуруст фаҳмидани некию бадӣ ишқро марҳалаи шинохт қарор медиҳад:

*Мекунад дил интиҳоби ишқ баҳри сӯхтан,
Нек медонад сипандам хубу зишти шуъларо
[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 76].*

Аълохон Афсаҳзод дар бораи мақоми ишқ дар ғазал қайд мекунад, ки: «Ғазали классикӣ қолиби шеъри ишқӣ буда, асосан тавсифи хусни расои маъшуқа, дарду дармони муҳаббат ва эҳсосу эҳтиросоти дигари маҳбубро мунъакис месозад» [Афсаҳзод 2014, с. 283]. Шавкат ҳам дар ғазалҳои худ аз

шӯру исёни ишқ сухан оғоз мекунад ва ҳассостарин авотифи дили ошиқро, ки саршори шарбати висол аст, қаламдод мекунад ва саранҷом тазоди ақлу ишқро мавриди баҳс қарор дода, эътироф менамояд, ки манзили ишқ аз дараҷаи идроки ақлу хирад болотар аст, бинобар ин, наметавонад, ки ақл ба ишқ баробар шавад:

*Зӯри касе ба зӯри муҳаббат намерасад,
Молидааст ишқ сари осмон ба хок*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 340].

Тасвирҳои ҳунармандонаи ҳусну ҷамоли маъшуқа гувоҳи камоли маҳорати шоирӣ мебошад, ки аз заминаи воқеъ ва ишқи заминии инсонӣ дарак медиҳанд. Маъниофаринӣ ва ҳаёлбандӣ дар ҳар ғазали шоир эҳсос мегардад, ки аз вижагиҳои хосси лирикаи ишқии ӯ ба ҳисоб мераванд. Ғазалҳои зерин намунаи мазмунофаринӣ ва ҳунари шоирии Шавкат дар тасвири ишқ аст:

*Хушо, шабе, ки бигирӣ зи лолаи боге,
Ба каф чароғ суроғи фатилаи доге.
Касе, ки зулф ба рӯйи ту дид, мегӯяд:
Фитодааст ба рухсори гул пари зоге.
Ҳазор ранг гули фикр аз ӯ тавон дидан,
Бувад ба дидаи мо хор рахнаи боге...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 421-422].

Ё дар ғазали дигар мегӯяд:

*Имшаб аз ҷӯши ҷунун файзи дигар буд маро,
Пунбаи доғ зи маҳтоби саҳар буд маро,
Нашуд аз нолаи ман дӯш туро огоҳӣ,
Варна бетобии дил оҳи дигар буд маро...
Доштам оҳ ба ёди лабаи имшаб, Шавкат,
Аз ҳаво чун найи бемағз шакар буд маро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 63].

Таъбиру ибораҳои, ки шоир зимни баёни афкори хеш ба қор мебарад, дар танҳои оммафаҳму оддианд, вале онҳо дар матн баъзан моҳиятан мураккабу

мушкилфаҳмтар мешаванд. Масалан, дар байти зерини Шавкат дар назари аввал калима ва ё ибораи душворфаҳме нест, яъне дарки маъноӣ ҳамаи калимаҳо аз нигоҳи маънии луғавӣ ҳеҷ мушкилие надорад:

Карда наззораи рӯйи ту зи бас ҳайронам,

Оби оина ба доман чакад аз мижгонам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 345].

Аммо мазмуни байт то андозае барои фаҳм душворӣ пеш меорад, зеро калимаҳо дар матн ба худ ҷилваҳои гуногуни маъноӣ гирифтаанд. Танҳо дар сурати андеша метавон дарёфт, ки ин ҷо мақсад ҳичрон аст ва «наззораи рӯ кардан» ифодаи ҳайрон буданро баён медорад, ки киноя аз ба ёд овардани чеҳраи маҳбуба аст. Ҳамзамон ойина рамзи ҳайронист ва «оби ойина ба доман чакидан» дар ҳолати ҳайронӣ қарор доштани ошиқ ва ҳатто ашки ошиқ, ки чун ойина поку соф аст, ҳангоми чакидан ҳам муштоқи наззораи маъшук ва ҳамчун ойина дар ҳолати ҳайронӣ қарор мегирад. Илова бар ин, ибораи «оби ойина» баёнгари сӯзиши дил, «ба мижгон омадани ашк» бошад, нишони ҳузну ғусса ва нола буда, ба домон афтодани он маъноӣ бенатича, бесамар анҷом ёфтани кори ошиқро ифода мекунад.

Лирикаӣ ишқӣ Шавкат бо андешаҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ ӯ пайванди мустақаме дорад ва чунин андешаҳо зимни маъниҳои ишқӣ баён ёфтаанд, ки ин хусусият танҳо хосси ашъори Шавкат набуда, аз суннатҳои адабиёти классикӣ форсу тоҷик аст ва дар эҷоди бештари шоирони пайрави сабки ҳиндӣ мушоҳида мешавад. Оҳангҳои иҷтимоӣ ва шиквой, ки дар қолаби ғазали пурра ё абёти ҷудогонаи шоир зухур намудаанд, ифодагари андешаҳои мусбати шоиранд ва агар ғазалиёт ҷавҳари осори ӯро ташкил кунанд, пас меҳвари ин осорро андешаю афкори иҷтимоӣ ва ахлоқӣ шоир фаро гирифтаанд, яъне дар осори Шавкат дар баробари ғазалҳои ифодакунандаи сӯзу гудози ишқ, ҳамчунин, ғазалҳои низ ба мушоҳида мерасанд, ки дар онҳо мавзуоти ахлоқӣ, иҷтимоӣ, хушгузаронии вақт ва фикрҳои озодаандешонаи шоир таҷассум ёфта, тамоми унсурҳои лузumi ғазал ба монанди ҳусни матлаъ, таҳаллусу мақтаъ, таъбирҳои бадеъ, ироаи таркибҳои тоза, корбурди ҳунармандонаи саноеи адабӣ,

сувари хаёл, тафаккуру тахайюл ва образҳои шоирона дар ироаи ин мавзуот риоя шудааст.

Ба ин маънӣ, Шавкат аз шоиронест, ки баёни афкору ақоиди иҷтимоӣ ва шиквоиро дар қолаби шеърӣ ғазал ташаккул дода, ин суннати адабиро тавсеаи бештаре бахшидааст.

III. 2. Тасаввуф ва ирфон

На танҳо ҳунари сеҳромези шеър, балки рукҳои дугонаи калом (назму наср), ки мазҳари таҷаллии эҳсосу авотиф ва рамзу роз аст, аз ибтидои офариниш то имрӯз барои бани башар таъсиргузор буда, қареҳаи худододие ба шумор мераванд, ки ба василаи он метавон қорҳои бузургу муҳиммеро анҷом дод. Шеър дорои анвои мухталифе монанди шеъри озод, ё шеъри сафед, шеъри суннатӣ буда, шеъри ирфонӣ ба ҳайси густардаи мавзӯе аз шеъри форсӣ-тоҷикӣ, ки таҳти таъсири тасаввуф дар ашъори шоирони ориф ва орифони шоир ба вучуд омадааст, дар кулли анвои муосиру суннати шеър аз ҷойгоҳи меҳварӣ бархӯрдор аст. Шеъри ирфонӣ дар адабиёт аз қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ авҷ гирифт, вале рӯ ба камол нарафт, балки осори ба вучудодаи пас аз он бештар такрору тақлид ва шарҳу тафсири осори гузаштагон будааст.

Дар адабиёти форс-тоҷик Саноии Ғазнавӣ (525 х.), Аттори Нишопурӣ (вафоташ 540-628), Ҷалолуддини Балхӣ (1207-1273), Маҳмуди Шабистарӣ (1260-1320), Шох Қосими Анвор (1356-1434), Абдурахмони Ҷомӣ (1414-1492) бо ашъори офаридаи худ, ки таълимоти ваҳдати вучудро ба афкори умумиинсонӣ таъсиргузор намудаанд, аз ҷумлаи намоёндагони барҷастаи шеъри ирфонӣ ба шумор мераванд, аз ин рӯ, метавон гуфт, ки шеъри ирфонӣ падидаи берешаву бесобиқа нест.

Ҳарчанд шеър ва шоирӣ дар марҳалаҳои муайяни таърих дар хидмати зар ва зӯр ҳам буд, вале бо вуруди гардидани унсури тасаввуф ва ирфон ба он шеър саҳт таҳти таъсир қарор гирифта, дар он таҳаввулоти ҷашмгире ба вучуд омад. Аз ҷумла, дар ғазали форсӣ-тоҷикӣ писандидатарин масъалаҳои ахлоқӣ ва инсонӣ, ки натиҷаи мавҷудияти ишқи поку беолоиш ба маъшуқи азали буд,

вусъати чашмгире ёфт. Илова бар ин, ривочу густариши ирфон дар шеъри форсӣ барои ташаккулу таҳаввули ғазал нақши бориз гузошт. Таҷаллии мазмунҳои ирфонӣ дар ғазал доираи мавзуоти онро тавсия бахшида, истилоҳоту таркиботи ҷадидро ба ин навъи шеър ворид сохт. Изҳори андеша бо рамзу киноя дар ғазал роиҷ шуд, ишқ аз олудагӣ ба ҳавасҳо ва эҳтиёҷоти моддӣ берун омад, маъшуқи азалий ва сифоти ӯ саропои ғазали ирфониро мусаххар сохт.

Ҳамзамон, дар шеъри шоирон меҳрубонӣ нисбат ба бандагони Худо ва риояти ҳурмати инсон чойгоҳи вижае ёфта, эҳтирому имон ба ҳама адёни илоҳӣ, талош барои ваҳдат ва бародарию ҳамдилӣ ва дӯстии инсонҳо, эътиқод ба ҳурмату қаромати инсонӣ дар ашъорашон мавриди таваҷҷуҳи вижа қарор гирифт. Қасида, маснавӣ ва ғазал рангу бўйи ирфонӣ ба худ гирифтанд ва таҷрибаи ҷадиде дар шеъру шоирӣ оғоз шуд.

Шоирони ориф барои баёни асрору мубодилаи афкори худ аз забони вижа истифода мекарданд ва онро дар осори худ ба баёни дигар – лафзи махсуси суфиёна, алфози аҳли ҳунар, забони бедилон ва забони маънӣ таъбир мекарданд. Тақрибан дар ҳама осори бозмондаи ирфонӣ, ки имрӯз ба дасти адабиётшиносон расидаанд, забони суфиён аз шеваи ҳукамову уламо ва забони маъмулии мардум фарқ дорад ва барои ворид гардидан ба он калиди фаҳму андеша, донишони забон, ақоиду афкори суфиён лозим аст. Чуноки дар ин маврид Мавлоно Ҷомӣ баҷо гуфтааст:

Асрори ошиқонро бояд забони дигар,

Дардо, ки нест пайдо дар шаҳр ҳамзабоне

[Ҷомӣ 1388, с. 833].

Азбаски ирфон бо ҳусну ишқ, иҷтимоиёт ва танвири ахлоқ сару қор дошт, бисёр адибон кӯшиш мекарданд, ки гуфтори худро дар сурат ва рамзиёти он имло намоянд ва дар маҷмӯъ аҳли тасаввуф ба муштоқони ҳоҷатманд бо забони шеър сухан мегуфтанд. Абусаид Абулхайри Хуросонӣ (967-1049) аз нахустин касоне аст, ки дар суханони худ аз андешаҳои ирфонӣ истифода бурдааст.

Баъд Абусаид Ҳаким Санои Ғазнавӣ (ваф 525 ҳ.) – надим ва шоири дарбори Ғазнавиён пас аз ҷазб шудан ба тасаввуфу ирфон ин бўстонро обёрӣ

намуд. Баъдтар, ба низоми тасаввуф ва ирфон фалсафа ва мантику калом низ дар тариқат роҳ ёфт, ки қабл аз он дида намешуд ва ё кам мушоҳида мешуд.

Абусаид Абулхайр аз шеър барои дармони беморон ва рафъи малоли хастагии соликон истифода мекард. Абулмаҷид Маҷдуд бинни Одам Саной аввалин шоире аст, ки осораш ранги тасаввуф дорад ва Шайх Фаридуддин Аттори Нишопурӣ аз ҷумлаи беҳтарин шоирони аҳли тасаввуфанд, ки дар кулли осори худ ба баёни тасаввуф ва шӯру ҳоли орифона пардохтаанд.

Воқеият ин аст, ки шеър дар ибтидои худ қобили эҳтиром буд, пас аз ошноии шоирон бо ирфон шеър бар тасаввуф ҷон ва тасаввуф бар шеър ҷуфт бол бахшид ва таъсири ҳар ду дар ҷонҳо афзоиш ёфта, бо кумаки ҳам ҳар ду ба камол даст ёфтанд. Аҳамияти ҷунин шеър танҳо дар ирфонӣ будани он нест, балки бо далели ҳосияти сеҳромези шеър ва мавқеияти пайғамбаргунаи он аст, ки метавонад ҳамчун сеҳри соҳир таъсигузор бошад. Дигар он ки шеър аз осори ҳунарий ва мазҳари таҷаллии эҳсос ва авотиғ шуморида мешавад. Дар ҳар сурат, тасаввуф ва ирфон тавонистанд то дер боз таъсири зиёде бар шеърро шоирӣ дошта бошанд. Ҷунин таъсиротро метавон дар ашъори шоирони баъдӣ, аз ҷумла намоёндогон адабиёти классикии форсу тоҷик дар асри XVII, ба монанди Сайиди Насафӣ, Халили Бухорӣ, Калими Кошонӣ, Нозими Ҳиротӣ, Соибӣ Табрезӣ, Низоми Астарободӣ, Бедил, Малехо, Киром, Шавкати Бухорӣ ва ҷаде дигарон мушоҳида намуд, ки онҳо дар эҷодиёти худ ба масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ сиёсӣ ва тарбиявӣ ахлоқӣ дахлат намуда, нуқсонҳои замони худ, риёкорӣ ва фиребу найрангҳои руҳонӣ мутаассибро танқиду мазаммат ва дар айнаи ҳол, илму маърифат, қору талош, касбу ҳунар ва ҳислатҳои ҳақиқии инсонро тарғиб намудаанд. Махсусан, ин мавзӯот дар эҷодиёти Шавкати Бухорӣ таҷаллии ҳос доранд.

Ошноӣ бо тасаввуф аз воқеаҳои муҳим ва сарнавиштсози зиндагии Шавкати Бухорӣ ба шумор меравад. Мутаассифона, иттилои қобили мулоҳизае дар бораи он ки ӯ ҳамчун мурид ва ё шогирд марҳалаҳои сайру сулукро дар назди қӣ ва аз қай тай қардааст, дар даст нест.

Аз байтҳои ҷудогонаи ашъори шоир метавон эҳсос кард, ки ӯ дар марҳалаҳои аввали роҳи тариқат қарор доштааст. Чунончи, дар байти зер ба шарти муҳимми ақоиди тасаввуф – либоси хосси суфиён – кулоҳи намад ва ғафр ишора мекунад:

Шукӯҳи ғафр кам аз эътибори шоҳӣ нест,

Пари ҳумо ба кулоҳи намад бувад моро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 115].

Дар ашъори ирфонии Шавкат ишқи илоҳӣ, ахлоқу одоби ҳуҷастаи инсонӣ, расидан ба ёбандагии таҷаллии ҷалоли Ҳақ ва ҳастии ҳақиқӣ дар нестии вучуд тараннум гардидаанд.

Дар шеъри орифон истилоҳоти ирфоние мавҷуд буд, ки румузу маъниҳои бориқеро зерин мафҳум пӯшида мебошанд ва аҳли тариқат аз дарки он шавқу завқи беандозаеро дар қалбҳо эҳсос мекарданд ва суфиёну орифон дар ҳар давраҳои нишаст ва ё маҷлиси самоъ чунин ашъорро суруда, аз он ғизои маънавию руҳонӣ мегирифтанд.

Таъсиргуздор гаштани аҳли тасаввуф дар адабиёти форсӣ тоҷикӣ маҳз бо василаи чунин нидоҳои шоирона ва афкори ҳакимона буд. Таълимоти гуногунҷабҳаи онҳо дар осори ирфонӣ, хусусан бо ашъор масоиле ба монанди аҳволу мақомот, сайру сулук, баёни ишқи илоҳӣ ва расидан ба Ҳақро бозтоб намудаанд.

Перомуни осори орифона дар адабиёти форсу тоҷик дар асри XVII ва асрҳои баъдӣ таҳқиқоти зиёде аз тарафи муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ анҷом ёфтаанд, ки дар мисоли қолаб, маъно, санъатҳои бадеию лафзӣ ва ҷаззобияту ҳунармандии адабӣ доштани ин осор баён гаштаанд [Бертелс 1965; Тамимдорӣ 1382; Сачҷодӣ 1370; Ҳақиқат 1372; Ҳодизода 1999; Суфиев 2013; Ҳазратқуллов 1988; Ҳасан Комил 2007; Раҷабова 2019; К. Олимов 1999].

Аз ҷумла, адабиётшинос Р. Ҳодизода дар ин бора чунин қайд кардааст: «...тасаввуф адабиёти форсу тоҷикро аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа, мавзӯ ва муҳтавиёт, аз ҳайси бадеияту санъати сухан ба сатҳи баланд бардошт. Бо нуфузи ақоиди суфиёна дар адабиёти форсӣ марҳалаи наво шуруъ шуд, ки

шеъри форсӣ бо образҳои нави бадеӣ ва воситаҳои тозаии бадеию эстетикӣ бой гардид» [Ҳодизода 1999, с. 7].

Адабиётшинос Замира Ғаффорова дар таълифоти хеш дар қатори дигар суҳанварони маъруфи сабки ҳиндӣ аз рӯзгор ва осори Шавкати Бухорӣ ёд карда, дар бораи мазмунҳои ирфонӣ дар шеъри шоир қайд менамояд, ки: «...ӯ поёни умри хешро ба узлатгузинӣ сипарӣ намудааст, аз ин хотир дар шеъри шоир мазмунҳои суфиёна афзоиш дошта, матлаби ирфонӣ дар онҳо матраҳ шудаанд» [Ғаффорова 2011, с. 192].

Роҷеъ ба ҷойгоҳи шеъри шоир, маъниофаринӣ, таркибсозӣ ва ҷилои бадеии афкори ирфонии Шавкат муҳаққиқ М. Ёрунова изҳори назар намуда, таъкид мекунад, ки: «...маҳсули андешаву афкори суҳанвар (манзур Шавкати Бухорӣ – Н.Қ.), ки саропо шоирона тарҳрезӣ гардидаанд, ҳар мутолиагарро сар ба зонуи андеша фурӯд меорад» [Ёрунова 2011, с. 27] ва ҷойи дигар меафзояд, ки: «Шавкати Бухорӣ аз зумраи он номоварони суҳани бадеист, ки дар ашъори хеш суннатҳои адабиёти суфияро бо дурахши тоза идома додааст» [Ёрунова 2011, с. 34].

Муҳаққиқ Д. Раҳматова вижагиҳои луғату таъбироти шоирона ва зуҳури андешаҳои орифонаи Шавкатро дар мисоли ғазалиёти ӯ ба мушоҳида гирифта, қайд намудааст: «...ибора ва таъбирҳои фалсафӣ баҳри равшану возеҳ тасаввур кардани ақидаи ирфонии шоир ҷолиби диққатанд. Ё фалсафаи дини мубини ислом ва ирфонро бо истифода аз оёт, мазомини ирфонӣ, асомии ашҳоси таърихӣ ва мазҳабӣ баён намуда, аз ин асмо маъниҳои зиёде офаридааст» [Раҳматова 2009, с.116].

Файласуф А. Шамолов зимни таҳқиқи андешаҳои фалсафии Шавкат ибраз мекунад, ки: «...ӯ (Шавкати Бухорӣ – Н.Қ.) дар талаби инсонии комил буд. Ба назари адиб, чунин шахсе метавонад дар касрат ваҳдатро бинад, ки ҷараёни ҳастиро ба пояи ишқ дарёбад» [Шамолов 1999, с. 94]. Пас аз таҳқиқи мушоҳидаҳои муҳаққиқ ба хулосае меояд, ки «Идеалҳои аслии суфия, баҳусус «дарवेशия» – фақру зуҳд, дар ашъори адиб мавҷеи хоса доранд. Ташреҳи фақр, танаффур ба молу чиз ва зуҳуроти моддӣ тамоили асли куллии низоми

тафаккури Шавкатро дар бар мегирад» [Шамолов 1999, с. 78-96]. Ин муҳаққиқ идеалҳои суфия, ба вижа «дарवेशия»-ро дар осори Шавкат муайян менамояд ва воқеан дар аҳди сафавӣ «дарवेशия» ё «қаландария» сифати як маслаки суфия ҳисобида мешудааст. Муаллифи китоби «Ирфони Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ» К. Қодиров дар бораи аз як силсилаи тасаввуф будани «дарवेशия» ва «қаландария» қайд мекунад, ки: «Дарवेशия яке аз силсилаҳои тасаввуфро гӯянд, ки пайрвонаш гӯшанишинӣ ва зухду тақворо тарғибу ташвиқ мекунад. Пайравони силсилаи мазкур аксаран косибону ҳунармандони шаҳр буданд» [Қодиров 2006, с. 89]. Ҷои дигар ин муаллиф меафзояд, ки: «Вақте футувват аз маломатия ҳамчун чараёни мустақил ҷудо шуд, анъанаи маломатиёнро силсилаи қаландария идома дод. Аввалин намояндагони ин силсиларо гурӯҳе аз маломатиён ташкил медоданд ва минбаъд дар Хуросону Мовароуннаҳр тарафдорони зиёд пайдо карданд» [Қодиров 2006, с. 132-133].

Абдурафеи Ҳақиқат дар китоби «Таърихи ирфон ва орифони Эронӣ аз Боязиди Бастомӣ то Нуралишоҳи Гумободӣ» дар бораи дарवेशон қайд мекунад, ки: «Дар китобҳои марбут ба давраи Сафавия аз гурӯҳе бо унвони «Дарवेशони даврагард» ном бурда шудааст. Баъзе аз онҳо тиккае пӯсти дабоғинашуда бар дӯш меафканданд ва баъзе ғайр аз манташо (асо) буке ҳам дар даст доштанд. Ҳайдарӣҳо ва шаторӣҳо бавижа ба ҳайат гоҳ сару пойи бараҳна ва гоҳ бо тиккаи пӯст, ки бар дӯш меандохтанд дар кӯю барзан зоҳир мешуданд. ...Як дастаи дигар аз ин суфиён бо номи дарवेशони аҷамӣ маъруф буданд, ки бавижа аз ҷиҳати сардамдорӣ ва суханварӣ дар Эрон шуҳрат пайдо кардаанд» [Абдурафеи Ҳақиқат 1372, с. 207]. Ин муҳаққиқ ҷои дигар зерин унвони «Қаландарон ё дарवेशони ҷаҳонгард» изҳор медорад, ки: «Дар ин давра қаландарон ё дарवेशони ҷаҳонгарди хонабадӯш ва соил (талбанда) дар Эрон ва Осиёи миёна бисёр буданд. Гоҳе тариқайи мустақил ва гоҳе яке аз шоҳаҳои силсилаи Нақшбандия ва гоҳе ҳам дарवेशони фақидсозмон бад-ин ном (қаландарон) меҳонданд» [Абдурафеи Ҳақиқат 1372, с. 127]. Тавре мебинем, сифатҳои хоси дарवेशони номбарнамудаи Абдурафеи Ҳақиқат ва А. Шамолов

дар амалу рафтори Шавкат низ ба назар мерасад, ҳамзамон Муҳаммадалини Ҳазин намадпорае бар дӯш ва сару пойи бараҳна дар миёни барф гузаштани ўро дар тазкираи худ зикр намудааст, ки мо қаблан дар ин хусус ишора намудаем. Инчунин, дар девони ашъори шоир ҳам тарғибу баёни идеяҳои дарвешӣ зиёд ба мушоҳида мерасад, ки фикри муҳаққиқонро тақвият мебахшанд. Чунончи:

Карда дарвешӣ маро аз фикри ҳастӣ бениёз,

Баҳя дорад хирқаам аз риштаи умри дароз

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 316].

Бо таваҷҷуҳ ба ашъори Шавкат метавон дарёфт, ки ӯ ҳарчанд орифу ҳакиму файласуфи мутлақ нест, вале шоири воқиф аз маорифи ирфонӣ буда, ашъораш аз афқору андешаҳои ҳикамӣ бархӯрдор аст. Мурур ба муҳтавои ғазалиёти Шавкат равшан месозад, ки шоир дар заминаи анвои шеъри суннатии классикӣ зимни баёни мавзӯҳои анъанавии ғазал чун мавзӯоти фалсафию ирфонӣ, иҷтимоию ахлоқӣ ба шеваи хосси шоирона маъниофариниҳо карда, мақому ҷойгоҳи сазоворро соҳиб гаштааст. Аз чараёни тафаккур ва андешаҳои орифонаи Шавкат бармеояд, ки ӯ ба бисёр масоили илоҳиёту табиӣёт ишораҳо намуда, оид ба вучуд, моҳият, касрат ва ваҳдат, ҷавҳар, ҳаракат, замону макон, ҳастии Худо, сифоти он, нубувват ва ғайраҳо ишороти зиёде намудааст. Зимни баёни чунин андешаҳо шоир меҳодад бо қудрати сухани худ ба воқеияти зухуроти моддӣ ва маънавӣ роҳ ёбад ва бад-ин васила роҳ ба ваҳдатро ба дигарон низ нишон диҳад.

Масъалаи инсон аз баҳсҳои дақиқ ва муфассале аст, ки Шавкат бархе аз андешаҳои орифонаи ҳешро тавассути он баён доштааст. Ў дар талаби инсони комил буд ва андеша дошт, ки ҳамон шахсе метавонад инсони комил бошад, ки чараёни ҳастиро дар пояи ишқ дарёбад ва дар камоли ҳуду дигарон бикӯшад ва саранҷом ба ин мақоми олӣ, ки ҳадафи офариниши инсон аз он иборат аст, бирасад. Шоир ин маъниро ба таври зайл иброз медорад, ки ягонагии боҳамоии мо – мусулмонон сабаби афзунии ваҳдат мегардад, чунонки паргор аз давр задан дар атрофи нуқта, ҳалқаи бо ҳам пайванди ваҳдатро ҳосил мекунад:

*Нуқтаи тавҳиди мо доираи касрат аст,
Ҳалқаи ваҳдат бувад гардиши паргори мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 55].

Қойи дигар шоир таъкид медорад, ки инсон бояд то ба ҳолати камол ва ё «беҳудӣ» расидан дар талаби ҷавҳари аслии худ бошад. Мавҷуд будани ҷавҳари илоҳӣ дар инсон шаҳодати комил ва оӣ будани ӯ аз ҳар гуноҳ аст. Ба андешаи шоир, пок сохтани ниҳоди инсон василаи зуҳури инсони дигар мегардад, ки ӯ дар ҷустуҷӯи Ҳақ буда, аз тариқи ишқи илоҳӣ ба «беҳудӣ» хоҳад расид. Ин маънӣ бо истифода аз санъати тамсил дар мисоли коҳу қаҳрабо ва солиқ дар байти зер баён шудааст:

*Коҳро пушти умед аз қаҳрабо бошад ба кӯҳ,
Солиқ аз девори манзил тан ба роҳат мерасад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 206].

Ҳадафи шоир аз байт он аст, ки агар самғро (моддаи часпандае, ки дар шохи дарахт пайдо мешавад) ба чарм суда, онро ба коҳ наздик биёранд, коҳро ба худ ҷазб мекунад ва коҳ аз ин қувваи ҷозиба умеди устуворӣ мекунад, чуноне ки солиқ аз девори манзил роҳат меёбад ва агар дар дили инсон ҳам ихлосу самимият ба Ҳақ маъво бигирад, ин ихлос ӯро устувор нигоҳ медорад.

Шоир таъкид медорад, ки «беҳудӣ» инсонро ба Офаридгори худ наздик месозад, чунки сабаби мавҷуди тамоми ашъи олам Худо аст. Ба ҷуз Худо ҳар падидаи дигарро оғозу анҷоме аст. Офаридгор яктост ва ба ҷуз Ӯ дигар Офаридгор нест. Ёст, ки оламро аз ҳеч офарид. Шоир дар инсон ҷону нафси абадулвучуд ва тани фанопазирро нишон медиҳад ва камоли ӯро дар ваҳдат бо вучуди мутлақ мебинад.

Масъалаи нафс дар ашъори орифонаи шоир ҳамчун далели дараҷаҳои ташаққули махлуқот, таносуби маънавиёту моддиёт ва моҳияти мақсади ҳастии инсон тараннум шудааст. Ба андешаи Шавкат, ҷон мавҷуд буда, мучаррад аз модда мебошад. Нафс ҷисми инсон набуда, ҷавҳари ёст. Бадани инсон колбади муваққатие аст, ки нафс дар он инкишоф меёбад. Дар байти зер шоир баён медорад, ки дар зиндагӣ тани мо ниғаҳбони ҷони атонамудаи Худованд аст ва бадани инсонҳо хори сари деворро мемонад, ки нопойдор аст:

*Кори тани мо ғайри ниғаҳбониш ҷон нест,
Хори сари девори ҳаётанд баданҳо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 47].

Шоир дар ашъори орифонаи хеш тавассути истифодаи вожаҳои хос маънии тозаеро офаридааст, ки моҳияти ваҳдати вучудро дар кулли зиндагонии инсон ифода мекунад ва роҳи Шавкат ба сӯйи ваҳдати вучуд ва таблиғи ӯ ба ин ақидаҳои умумибашарӣ мушаххас мегардад.

Дар мафҳуми пайравони ваҳдати вучуд Зот ифодакунандаи аҳадият ва сифот боиси касрати зухуроти мухталифи он гардида, аҷзо, адад, гуногунӣ ва амсоли инро сифат тавлид мегардонад. Аз ин рӯ, ишқу ошиқу маъшук, толибу матлуб, нозирӯ манзур ҳама як буда, дар кавну макон ҷуз Ҳақ вучуду мавҷуди дигаре нест. Тамоми зарроти коинот оинаи ҷамолнамои Худо мебошанд. Шоир ба ин маънӣ ишорат менамояд:

*Хоҳӣ ба шиша, хоҳ ба паймона, як мул аст,
Аз дайру Каъба нури Худо мавҷ мезанад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 206].

Ҳосили мақсади шоир аз ҳама ҷо мавҷ задани нури Худо аст, ки дар намои мавҷуд ба гунаи хос ҷилва мекунад. Бидуни шакку шубҳа, Шавкат ба қудсияти ваҳдати вучуд имони комил дошта, ба пиндори ӯ, олами ҳастӣ тавре бунёд шудааст, ки ҳама ашё аз асли Зоти мутлақ дарак медиҳанд ва инро шахсе пай бурда метавонад, ки худпарастиро маҳв карда, дилашро бо нури ирфон мусаффо гардонида бошад, он гоҳ ӯ дар ҳама ҷо – Каъбаву бутхона фақат ламъаи як нуירו мебинад.

Дар ғазалиёти Шавкат, ки ба ваҳдати вучуд бахшида шудаанд, зери ин мафҳум ваҳдати Офаридгор ва инсон баён шуда, чунин иттиҳод боис барои расидан ба роҳи Ҳақ мегардад, вале ин ҷода, ба андешаи шоир, ҷиҳати муайян надорад:

*Бирав ба маслиҳати дил, ба ҳар тараф, ки равӣ,
Ба шоҳроҳи ҳақиқат ҷиҳат муайян нест*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 162].

Шоир таъкид медорад, ки ҳар фард роҳи расидан ба Ҳақро дар вучуди худ дармеёбад ва танҳо аз тариқи ишқи илоҳӣ ба ҳадафи аслии Офариниши худ хоҳад расид.

Гояҳои ваҳдати вучуди шоир аз омезаҳои ирфони исломӣ маншаъ мегиранд, зеро сарчашмаи зуҳури ин андешаҳо аз фармудаҳои Худованд дар Қуръони маҷид аст. Таълимоти мактаби вучуд ягонагии Офаранда ва офаридаҳо, Холиқу махлуқ, ҳастию Зот, Зоту сифот, ваҳдату моҳияти тамоми ашё, мавҷудияти ҳақиқати мутлақ ва тазоҳури он будани тамоми мавҷудоти оламро тарғиб мекунад, баробархукукии тамоми дину мазҳабҳоро эътироф мекунад, инсонро оинаи нури илоҳӣ ва аҳсани махлуқот мешуморад, солиқро бо аҳли ҷамъият пайвастагӣ медиҳад.

Шоир мехоҳад ба воситаи тасаввуф ва ирфон рози ҳастӣ, офариниш ва хилқати инсонро дарёбад ва ҳар бор ин маъниро бо мисолҳои мушаххас баён карда, таъкид мекунад, ки ҳастӣ – вучуди мутлақ як буда, нишоне надорад, ду ҷаҳон, кулли мавҷудот ҷилвагоҳи ваҳдати Ё буда, ҳама ашё партави нури Ё мебошад, ҳеҷ зоте ба Зоти Ё намерасад, ақли кул(л) ҳам ба кунҳи сифатҳои Ё намерасад:

*Он ҷавҳари кул, ки ақл аз ӯ бартар нест,
Баҳрест, ки гайри одамаш гавҳар нест
Мадаш ҷисмест номиву ҳассос аст,
Чун ҷазр кунад, ба гайри як ҷавҳар нест*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 427].

Ба ақидаи Шавкат, ҳақиқати Воҷибтаъоло айни вучуди вай буда, ҳастии Худои таъоло пайдортар аз ҳама ҳастихост, зеро ки Ё ба худ пайдост ва пайдоиши соири ҳастихо бад-ӯст. Ба ин маънӣ, шоир таъкид медорад, ки ба яктоии Зоти Ҳақ касе наметавонад шак дошта бошад, ҳатто аҳвал ҳам наметавонад, ки худро ду бинад:

*Хештанро натавонад, ки ду бинад аҳвал,
Натавон кард ба яктоии Зоти ту шаке*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 419].

Шоир андеша дорад, ки инсон чузви аз Ҳастии мутлақ ҷудошудаест, ки то ба асли худ баргаштан, вай бояд дараҷаҳоро тай намуда, ба воситаи фано дар мабдаи асл бақо ёбад. Замони арзи вучуд доштани худ инсон оинаи Зоти мутлақ аст.

Чунин андешаҳои Шавкат, агар аз як ҷониб, аз китоби муқаддаси Қуръон сарчашма гиранд, аз ҷониби дигар, авзои замон ва муҳити рӯзгори шоир низ барои баёни онҳо таъсиргузор буданд. Тавре ки аз маълумоти таърихномаҳо равшан мегардад, дар замони зиндагии Шавкат ихтилофоти динию мазҳабӣ миёни мусулмонон ҷой доштанд, ки бурузи онҳо авомили бахтбаргаштагиву нооромии сиёсиро ба бор меовард. Шавкат хостори ваҳдат миёни кулли ақвом буд ва ихтилофҳои мазҳабиро маҳкум карда, хотирнишон месозад, ки:

*Ихтилофи аҳли мазҳаб аз барои ҷаннат аст,
Баҳри мерос аст ҷанги ин бародарҳо ба ҳам...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 369].

Шавкат сабаби нофаҳмиҳо ва норасоихову мушкилотро дар ҷомеа аз ғурури ночо ва ҷаҳлу нодонии мусулмонҳо медонист ва таъкид менамояд, ки ҷаҳолату нодонӣ низ далели кофирӣ буда, дар ин олам боиси парҳошу тазоди инсонҳо мегардад:

*Ҷаҳл ҷу бисёр шуд, нест кам аз кофирӣ,
Аз рағи гардан бувад риштаи зуннори мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 55].

Шавкат ба василаи корбурди калимаву таъбироти хоси ирфонӣ муҳимтарин мавзуоти фалсафиву иҷтимоиро бо шеваҳои вижаи шоирона баён менамояд ва низоми комили сайри солиқро ба марҳалаи сулук дар ҷаҳор зинаи мақомоти ирфонӣ муайян мекунад. Нахустин зина дар ин масир даст кашидани солиқ аз ҷаҳон ва ба канор рафтани ӯ аз ҳама қайдҳои зоҳирӣ аст. Бо ишора ба ин маънӣ шоир мегӯяд:

*Расад солиқ ба манзил, аз сари олам ҷу бархезад,
Қадам бардоштан даст аз ҷаҳон бардоштан бошад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 251].

Дар байти зикршуда ба мартабаи фано ва даст шустан аз ҷаҳон ишора дорад. Шоир таъкид медорад, ки ҳар қадами бардоштаи солиқ – равандаи тариқат дар ин ҷаҳон – ин даст бардоштан аз ҷаҳон ё аз зиндагии заминӣ даст шустан аст.

Хомӯширо ихтиёр кардани солиқ зинаи дуҷоми мақоми маънавии ирфон аст. Дар ин марҳала солиқ робитаи забонии хешро ба аҳли олам қатъ мекунад, то тааллуқоте миёни ӯ ва халқ вучуд надошта бошад. Ин маъниро Шавкат бо шеваи хос чунин баён намудааст:

Зи осеби забони хеш, Шавкат, чанд дилгирӣ,

Биё ҳамроҳи мо, саҳрои бехор аст хомӯшӣ

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 415].

Зинаи сеюм дар мақомоти маънавии Шавкат «чашм бастан» ҳисобида шуда, дар ин марҳала ориф аз тамоми мавҷудоти олам чашм мепӯшад, то ба марҳалаи нави камолоти маънавӣ ворид шуда, роҳи худро ҳамвор созад. Ба ин маънӣ, шоир дар байти зер ишора менамояд, ки мустаҳкамии ваҳдати мо дар сурати чашму гӯш бастан ва дурӣ ҷӯстан аз шарри дунё муяссар мешавад. Чунончи:

Каманди ваҳдати мо чашму гӯш бастани мост,

Бихишти оқибати мо ба худ нишастани мост

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 199].

Зинаи чаҳорум «нафас даркашидан», «нафас дузидан» ё «нафас сӯхтан» аст ва ин истилоҳи ирфонӣ ба он маъност, ки ҳар ки нафаси хеш бидуздад ва дар ҳоли бенафасӣ қарор бигирад, ба он андоза аз тааллуқоти дунё вораства мегардад. Бад-ин маънӣ Шавкат мегӯяд:

Нафас дуздам, муҳити худ кунам ҳамчун ҳаво рамро,

Ба ҳам муҳри хамӯшӣ чун ду лаб орам ду оламро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 100].

Дар ашъори Шавкат тараннуми ишқӣ аслӣ ҳамчун меҳри азалии инсон ба зоти Ҳақ низ мақоми махсус дорад. Ишқ, аслан, мавзуи ҷовидонаи адабиёт ва як зинаи муҳимми тариқат аст, ки дар эҷодиёти шоирони ҳама давраи замон

мавзуи асосии осори онҳо маҳсуб ёфта, тасвири ишқи ҳақиқӣ ба Ҳақ ва Руҳи ягона тараннумгари ин мақсуд аст. Шоир ақоиди фалсафии хешро ҳамчун эҳсосу эътиқод бо истифодаи истилоҳоти суфия ва фалсафии ислом бо шеваи хосси шоирона шарҳу тафсир мекунад. Ба андешаи адабиётшинос Ш. Суфиев: «...маърифати ирфонӣ маърифати шухудист, яъне орифон воқеияти ҳастиро бе иштироки ақл ва мантиқ ва ҳавоси панҷгона мешиносанд ва дар иброи ҳақиқи кашфшуда аз забон истифода мекунанд, ки моҳиятан бо қавонини мантиқӣ ва ақлонӣ пайваста аст» [Суфиев 2013, с. 86-102]. Муаллиф бар он назар аст, ки орифон воқеияти ҳастиро бе иштироки ақлу идрок мешиносанд ва маҳз бо ҳамин чихат ориф аз обиди одӣ тафовут дорад. Ба андешаи Шавкат, инсон бояд ҳастиро ба василаи «зӯри ишқ» дарёбад, ин маънӣ дар мисраи дуҷумла байти зер бо истифода аз санъати тамсил тақвият ёфта, шоир ба он назар аст, ки май пас аз ҷӯшиши зиёд омода мегардад ё мерасад ва ҷомҳо аз он пас ба гардиш меоянд:

Мо ба зӯри ишқ саргардони олам гаштаем,

Аз расиданҳои май ояд ба гардиш ҷоми мо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 58].

Дар байти дигар шоир зикр мекунад, ки «дашти ишқ»-и илоҳӣ беканор аст ва агар он дар дили инсон доман паҳн кунад, рӯзи ҳашир назди он як остинро мемонад:

Чун кунад дашти ишқ доман паҳн,

Ҳашир як остин биёбон аст

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 174].

Ба андешаи шоир, вақте «ошиқ» ба «маъшук» унс пайдо кард ва огоҳ аз шӯру вачди «ишқ» гардид, дигар аз оташи дӯзах ҳаросе надорад, зеро ошиқи воқеӣ аз таби ишқи комил ба камол мерасад. Ин маъниро Шавкат чунин баён доштааст:

Ишқи комил ҳуснро охир мусаххар мекунад,

Риштаи гулдаста аз мадди нигоҳи булбул аст

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 144].

Дар мисраи дуҷуми байти зикршуда шоир таркиби «риштаи гулдаста аз мадди нигоҳи булбул аст»-ро ҳамчун тамсил истифода намудааст, ки нав буда, аз таркибофаринии Шавкат гувоҳӣ медиҳад.

Шоир дар байти дигари ғазали худ таъкид медорад, ки ишқ анҷомбахши кори ҷаҳон аст ва гуҳар аз сӯзи ҳаҷр, яъне бо чудо гаштан аз қарри дарё месӯзад. Корбурди ин гуна тамсил дар офариниши маънии байт нақши муассир гузоштааст:

*Чу ишқ нест, набошад тамои кори ҷаҳон,
Зи шӯри ҳаҷр ҳамири гуҳар намак дорад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 203].

Ишқу муҳаббати ҳақиқӣ, ба андешаи Шавкат, ба монанди базмгоҳест, ки дар он куфру дин чун ширу шакар бо ҳам мечӯшанд:

*Турфа базмест муҳаббат, ки зи машираб он ҷо
Куфру дин чун шакару шир ба ҳам мечӯшанд*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 234].

Инсон, вақте ки муҳаббати ҳақиқиро дар вучуди хеш эҳсос мекунад, ба ҷӯшу хурӯш меояд, ишқ аз базми муҳаббат маншаъ гирифта, ба туфони баҳр монанд мешавад ва ҳар мавҷи пурталотуми он ба монанди дами шамшер чилва карда, ба ҷони шуҳадо мепайвандад:

*Хуни гарми шуҳадо рӯй ба баҳре, ки кунад,
Мавҷ чун ҷавҳари шамшер ба ҳам мечӯшад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 235].

Яке аз унсурҳои асосии шахси комил ин ишқу шавқи ӯ мебошад, ки шоир онро аз ақл боло мегузорад ва баён медорад, ки ишқ сабаби камоли инсон буда, ӯро аз касрат ба ваҳдат мебарад. Зоти Офаридгор вучуде аст, ки инсон дар ҳолати фано бар ӯ – ба нури муҳаббат мушарраф мешавад ва соири падидахоро нахоҳад дид, ҳама чиз барои ӯ воҳид аст:

*Ғариқи баҳри ваҳдат ҷилваи касрат намебинад,
Зи зери об натвон дид рӯйи мавҷи дарёро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 91].

Мансури Ҳаллоҷ зери таъсири чунин ишқ ва ғарқ шудан дар нури илоҳӣ буд, ки бонги «аналҳақ» зад.

Аз таълимоти орифон маълум аст, ки ирфони суфия чор дараҷа дорад: шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат. Маърифат дар ирфон маънои шинохти Ҳақро ифода мекунад. Ориф ба василаи нури дили худ зинаи маърифатро тай мекунад. Ин ҳамон нурест, ки аз сафои дил ҳосил мешавад. Ба ин маънӣ Шавкат чунин ишора мекунад:

*Ба нури дил кунад сайри муҳити маърифат ориф,
Чароғи роҳ бошад чашми моҳӣ ноҳудоёнро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 88].

Ҳамин тавр, аз баррасиҳо дар атрофи ақидаҳои ирфонии Шавкат метавон ба чунин хулоса расид:

– Ошноӣ бо тасаввуф аз воқеаҳои муҳим ва сарнавиштсози зиндагии Шавкати Бухорӣ ба ҳисоб меравад. Мутаассифона, иттилои қобили мулоҳизае дар бораи он ки ӯ ҳамчун мурид ва ё шогирд марҳалаҳои сайру сулукро дар назди кӣ, кай тай кардааст, дар даст нест.

– Шавкати Бухорӣ дар заминаи афкори суфиёна ва корбурди истилоҳот ва мафҳуми хос тавонистааст, ки ба офариниши маъниҳои шоирона ва хоссаи ирфонӣ бо таъмини ғанои шеъри худ даст ёбад.

– Аз ҷилоли ишораҳои шоир дар қасидаву ғазалиёт ва фардиёти ӯ маълум мегардад, ки идеалҳои аслии суфия, ба монанди факру зуҳд, танаффури аз молу чиз ва зуҳуроти моддӣ дар ашъори шоир бартарӣ доранд.

– Таваҷҷуҳ ба афкори иҷтимоии Шавкат ин воқеиятро тафсир месозад, ки андешаҳои шоир ба руҳияи замон созгор аст ва ӯ барои баёни чунин масоили фалсафӣ бо ҳунари махсуси шоирона ва истифодаи таркибу вожаҳои хос мазмунҳои баландро ироа намудааст ва Шавкат тавониста, ки дар заминаи афкори суфиёна бо корбурди истилоҳот ва мафҳуми хос ба офариниши маъниҳои шоирона ва таъмини ғанои забони шеъри худ муяссар гардад. Ба гунаи дигар, ирфони Шавкат пайванду омезиши ногусастанӣ бо ҳикмат ва фалсафаи иҷтимоӣ дорад, ки ҷанба ва маншаи асосии он рӯйдоду таҷрибаҳои

воқеъ ва моддии инсон аст. Ба як маънӣ фалсафа ва ирфони Шавкат фалсафаву ирфони иҷтимоист, зеро нақши иҷтимоӣ дар ирфони шоир таъсиргузор буд.

– Асли ҳадафи баёни андешаҳои орифонаи шоир ин тарбияи инсони комил мебошад. Шавкат аҳли ҷомеа ро ба шинохти арзиши ваҳдати инсонӣ ва ниҳоят, ба дарки ҳақиқати оламу одам даъват мекунад, ки баёнгарии ҷавҳари андешаи шоир аст.

III. 3. Тасвири авзои замон дар ашъори шоир

Ҷанбаи иҷтимоии ғазалиёти Шавкат дар баёни андешаҳои танқидӣ ва шикоятӣ шоир нисбат ба замонро аҳли он ва афлоку рӯзгори носозгор ба мушоҳида мерасад ва ҳамин ҷиҳат мавқеи иҷтимоии ӯро ҳамчун инсони равшанфакри ҷомеа таҷассум мекунад. Таҳиякунандагони китоби «Нури аср» роҷеъ ба вазъи сиёсии замони зиндагии Шавкат дар Мовароуннахр Эронро Хуросон таваккуф намуда, менависанд, ки: «...аз сиёсати нодурусти пешгирифтаи ҳокимони давлати Сафавия зулму тааддӣ, торочгарӣ ва порахӯрии шоҳон, ҳокимон ва амалдорон ниҳоят меафзояд» [Шавкати Бухорӣ 1986, с. 5] ва чунин авзои нобасомони замонро ба ҷомеа дар ғазалҳои шоир инъикос шудаанд, зеро Шавкат ҳамчун шахсияти соҳибзеҳн аз вазъи авзои ҷомеа пайваستا ранҷ мекашид ва ба чунин рӯйдодҳо бетараф буда наметавонист. Аз ин рӯ, бо ҳасрату дарду алам мегӯяд:

Замона бозии дигар ба рӯйи қор овард,

Ғиғанда муҳраи холи туро ба шаидаи хат

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 336].

Шавкат эҳсос менамуд, ки замонаи ӯ фиребгару фитначӯй аст ва метавонад ба роҳи фиреб ва ҳам ба воситаи зӯрӣ бисёр одамони бегуноҳро ба доми худ кашад, аз ин рӯ тааммулро пеша мекард:

Замона ишвагару ёр шӯху ман бедил,

Ба ғайр аз ин ки таҳаммул кунам, чӣ чора кунам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 361].

Мусофират, дурӣ аз ватан ва нодорию танҳой ба ӯ имконият наметоданд, ки чораю тадбири иллатҳои замонаро пешбинӣ кунад ва ҳамин очизӣ ӯро маҷбур месозад, ки таҳаммул кунад ва ҳамаро аз тақдиру сарнавишт ва рӯзи азал донад:

*Рӯзи азал зи бахти сияҳ шуд сиришти мо,
Бошад саводи Ҳинд хати сарнавишти мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 77].

Баъзан дар ғазалиёти шоир тахайюлот ва андешаҳои рангини Шавкат тариқи созишу мадуро, канорагирию инзиво, бетафовутиву якрангӣ нисбат ба замонаи тира баён шуда, дар ин ҳолат шоир нисбат ба замона бетафовут аст ва талхӣю ширинӣ, сарвату нодорӣ ва хориву зориро эҳсос намекунад. Зиндагӣ дар назараш ҳақиру каммоя ва бебаҳра буда, вайронаи ҷунунро мақоми худ меҳисобад, аз неку бади дунё ҷашм мепӯшад ва ин амалро камоли биниш меҳисобад:

*Ҷашм пӯшидани ман ишрати пинҳони ман аст,
Нигаҳи гарм ҷароғи таҳи домони ман аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 194].

Вале ҷунин андешаҳои бесубот, ки дар зерӣ таъсири муҳиту замона дар ғазалҳои шоир зухур намудаанд, ҷаҳони маънавии ӯро ташқил намеkunанд, баръакс, онҳо баёнгари рӯйдодҳои воқеияти замон мебошанд.

Дар байти поён Шавкат доимо ба нороҳативу андуҳ гирифта будани худро аз гардиши «ёри бемурувват» медонад ва ин мақсадро шоирона ба риштаи тасвир кашида, мегӯяд:

*Ба сина ноҳуни алмос бишканад Шавкат,
Зи гардиши нигаҳи ёри бемуруввати мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 98].

Гоҳе шоир аз пешомадҳои ноҳинҷори зиндагӣ ва замона ноумед мегардад ва бо таассуф андешаи хешро бо мазмунсозии шоирона баён медорад, ки хеле

хузнангезанд. Дар байти зерин Шавкат аз замона ноумед гаштани худро бо истифодаи таркиби «Бӯйи суботро интизор набудан» баён доштааст:

*Бӯйи субот нест баҳори умедро,
Бошад шафақ зи ранги Ҷино субҳи идро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 97].

Шоир дар ашъори хеш гоҳе халқро бо унвони заифон, нотавагон, афтодагон, дармондагон ва монанди ин ном мебарад ва ин нотавагонро асоси мавҷудияти давлат доништа, таъкид медорад, ки аз ин заифон кори мардони далер низ меояд, ба мисли он ки агар найистон ба ҳам хӯрад, аз он овози шер меояд:

*Мағӯ кай аз заифон кори мардони далер ояд,
Наистон чун ба якдигар хӯрад, овози шер ояд*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 285].

Метавон гуфт, ки Шавкат ин фикрро бе мақсад баён надоштааст, зеро ӯ дар иттиҳоди халқ қувваи бузургро эҳсос карда, ҷудой аз он худро ба нобудӣ расонидан меҳисобад.

Дар қисме аз ғазалҳои Шавкат, ки хусусияти шиквой доранд ва мавзуоти зиёди вижаеро дар бар мегиранд, бӯйи орзуву умеди шоир меоянд. Шоир дар чунин ғазалҳо гоҳе аз кина меғӯяд ва иброз медорад, ки азбаски фалак тири ғам ба синаи ман шикастааст, минбаъд аз ин сина найе медамад, ки найи тир аст:

*Шикаста баски фалак тири ғам ба синаи ман,
Найе, ки медамад аз хоки ман бувад найи тир*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 31].

Дар байти дигар шоир баён месозад, ки имрӯз аз абри фалак ончунон оби теғ меборад, ки мавҷи чавҳари шамшер аз сари ман гузаштааст, вале чӣ чора созам, ки номи маро ба риштаи ғарибон кашидаанд:

*Фалак ба силки ғарибон кашидааст номи маро,
Миёни иншо чун мисрае, ки шуд мастур*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 26].

Хулосаи шоир аз кори толеъ норизоист ва ҳамзамон баён медорад, ки агар аз субҳ ҳам фалак ранги бинои ман резад, кӯчаи ман аз ҷавлони ҳаводис ҳолӣ нахоҳад буд ва ҳама ҳимматбаландии ман ба кори толеъ омад накард:

*Ҳимматбаландиям ҳам н-омад ба кори толеъ,
Шамъи ман аз баландӣ равшан накард шабро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 115].

Аз ин рӯ, ман қаноатро пеша карда, аз файзи қаноат соҳиби хирман шудам ва дигар боли ҳумо чун пари коҳ бароям қадр надорад:

*Аз файзи қаноат шудаам соҳиби хирман,
Дигар ба назар боли ҳумоям пари коҳ аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 161].

Маълум аст, ки дар ин замона ҳунар муҳр ба лаб шуда, сухан парданишин гашта аст ва касеро парвои чунин мушкилот нест:

*Шуд ҳунар муҳр ба лаб, гашт сухан парданишин,
Гӯши наззора кару чаими шундан кӯр аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 148].

Адабиётшинос М. Аҳмадов, воқеан, дуруст қайд мекунад, ки: «...ҳангоме ки кас девони ғазалиёти Шавкатро бодикқат варақ зада мутолиа мекунад, ба назар чунин мерасад, ки ҳар варақе ва ҳар сатру байте гӯё тарҷумони зиндаи шарҳи ҳоли ногувор ва айёми номусоиду ноҳинҷори ӯ бошад» [Аҳмадов 1968, с. 26]. Дар ҳақиқат, ҳамин тарз ҳам ҳаст ва метавон дар ҳар ғазали шоир ба мавзӯҳои зиёде, ба монанди шикоят аз замонаи носозгор, гила аз тақдири азал рӯ ба рӯ шуд. Оҳангҳои иҷтимоӣ ва шиквойӣ, ки дар қолаби ғазали пурра ва абёти ҷудогонаи ашъори шоир суруда шудаанд, ҷиҳати мусбати осори ӯро муаррифӣ мекунанд.

III. 4. Мавзуи ахлоқ дар ғазалиёти Шавкат

Аз таҳқиқоти муҳаққиқони соҳа доир ба сайри таърихӣ ва таҳаввули ғазал дар адабиёти форсу тоҷик бармеояд, ки ғазал аз оғоз посухгӯи ниёзҳои руҳии инсонӣ буд. Ин махсусият дар таҳаввули шеъри сабки ҳиндӣ аз вижагиҳои меҳварии он маҳсуб мешавад ва мақоми Шавкати Бухорой дар ташаккули хунарии ин навъи шеър қобили таваҷҷуҳ аст.

Дар ғазалиёти Шавкат эҳсоси нафрату бадбинӣ нисбат ба ҳаёти моддӣ ва лаззатҳои дунё зиёд ба назар мерасад, ки сабаби ин, ба андешаи мо, вазъи носолими ҷомеаи Эрон аз лиҳози ахлоқу маънавиёт буд. Зайнулобидини Муътаман низ зимни таҳқиқоти адабӣ роҷеъ ба Соибӣ Табрешӣ доир ба вазъи ин давраи Эрон таваққуф карда, таъкид медорад, ки: «...мардум аксаран дилбастагии зиёд ба моддиёт ва айшу ишрат доштанд ва мағлуби бадахлоқиҳову кирдорҳои ношоиста гашта буданд» [Муътаман 1371, с. 422]. Чунин раванди ахлоқу маънавиёт ба суботи сиёсату иҷтимоии Эрон таъсиргузор гашта, боиси авҷ гирифтани ғажу ғазалӣ, ғажу ғазалӣ гардида буд. Шавкат аз мушоҳидаи чунин аҳвол зарур мешуморад, ки ахлоқи неку ҳақида ва меҳнат намуданро ба мардум талқин кунад ва таъкид медорад, то онҳо аз чунин ҳавасронӣҳои беманфиат дурӣ ҷӯянд:

*Толиби меҳнат барои як нафас роҳат мабоиш,
То барӣ аз умри худ лаззат, пайи лаззат мабоиш*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 330].

Девони Шавкат пур аз чунин андешаҳои ҳикматӣ буда, шоир дар ҳар ғазали хеш ба мардум панди рӯзгор медиҳад. Панду андарзи Шавкат аз таҷрибаҳои зиндагии шоир гирифта шудаанд ва барои инсонҳои даврони мо низ судманд мебошанд. Чунончи, шоир дар байте панд медиҳад, ки дар зиндагӣ айби худ ва неку бади худро дидан, тӯро аз дигарон тафовут мегузорад:

*Бинӯш аз айби кас чашму ту бин неку бади худро,
Ба рӯи хештан гоҳе бизан дасти ради худро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 135].

Дар байти дигар шоир иброз медорад, ки ин хокдон аз мағзи сари шоҳони мағрур пурравған шудааст, вале онҳо аз мағрурӣ даст намекашанд:

*Лаби ин хокдон шуд чарб аз мағзи сари шоҳон,
Намеафтанд мағрурон зи фикри пурғуруриҳо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 101].

Ҳамзамон, шоир дар байте мегӯяд, ки табъу завқи мо қабули миннати дигаронро надорад ва мо ҳам дар зиндагӣ миннати раҳнаморо қабул надорем:

*Донаи ман намекашад миннати раҳнамои худ,
Варна чароғи манзилаи отаи санги осӣёт*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 185].

Чойи дигар баён медорад:

*Намекашад чамани мо зи бозбон миннат,
Санавбар аз дили худ об меҳӯрад ин ҷо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 74].

Дар мавриди заҳмати таҳсил ва расидан ба мақсуд шоир панд медиҳад, ки дар зиндагӣ ҳар кас аз заҳмати устод бо ҷое хоҳад расид, ҳангоме ки шабонгах ба дарс омодагӣ медидам, ба руҳам аз силии устод ранг меомад:

*Булбули нолаи ман тифли «Гулистон»-хон аст,
Ҷунбиши барги гулам силии устод бувад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 214].

Дар байти дигар мегӯяд:

*Шаб, ки бе рухсори ӯ мекардам азбар дарси заъф,
Бар руҳам ранг омаданҳо силии устод буд*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 247].

Ба андешаи шоир, инсон бояд ба ҳангоми душвориҳои зиндагӣ босабру тааммул бошад, зеро сабурӣ ва хоксорӣ аз сифатҳои нақви инсон буда, ниҳоли он босамар аст:

*Бори ниҳоли мо самари хоксорияст,
Аз пунбаи шукуфаи худ реша риштаем*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 353].

Ин маъниро чойи дигар чунин баён медорад:

*Сабур бош ба сахтиву ҷӯши файз бубин,
Ба кӯчае раги санг аз шарори маҳтоб аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 181].

Шоир дар мавридҳои дигар хислатҳои бади инсониро мазаммат мекунад, аз ҷумла гурӯсначашмиро сифати пасти инсонӣ мешуморад ва баён медорад, ки ин хислат шахсро хору залил мегардонад:

*Фиреби неъматӣ алвон намехӯрам, Шавкат,
Ки серчашиии ман бар ман иштиҳо нагузошт*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 179].

Шавкат панд медиҳад, ки қаноатро дар зиндагӣ пешаи худ соз, зеро намебинӣ, ки пушти гиёҳҳо аз бори бахшишҳои абр ҳам гаштааст, ту ҳам то кай бори меҳнати аҳли қарамро мекашӣ:

*Хам бувад пушти гиёҳ аз бори эҳсонҳои абр,
Чанд бори меҳнат аз аҳли қарам бояд кашид?!*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 223].

Шоир дар байти дигари худ иброз медорад, ки ман дар зиндагӣ ростиро пешаи худ қарор додаам ва аз гузашти рӯзгор дарси тарбияту ибрат мегирам, зеро маҳз тарбияти дуруст инсонро соҳибэҳтиром хоҳад кард. Ин маъниҳо дар байтҳои зер чунин баён шудаанд:

*Қаҷравӣҳо, қори ман чун қардӯшии парғор нест,
Ростӣ пайдост чун ҷадвал зи нақшии пойи ман*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 38].

Ё дар ин байт:

*Ҷузъи бепар будам ин даври харобободро,
Аз ду дастӣ тарбият додӣ маро боли ҳумо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 14].

Чунин мазмунҳои андарзиву ҳикамӣ дар девони Шавкат хеле зиёданд, ки ҳар кадоми онҳо намунае аз панди рӯзгори шоиранд. Воқеан, Шавкат аз суду зиёни ҳар амали инсон дар рӯзгор аз таҷриба натиҷагирӣ намуда, андешаи ҳикамиро ба ояндагон пешниҳод мекунад, то инсонии солимақл аз он баҳри худ

панде бигирад. Шеъри Шавкати Бухорой, асосан, шеъри ҳикмат, каломи панду насихатист:

*Наишъаи фикрам дигар, Шавкат, ба мавҷи ҳикмат аст,
Хишти хум бояд ба мағзи фикри Афлотун задан*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 388].

Дар ахлоқиёти Шавкат мавзӯҳое вучуд доранд, ки ба ҳама замонҳо нигаронида шудааст. Чунин андешаҳои ҳикматомези шоир метавонанд садсолаҳо инсониятро ба роҳи рости зиндагӣ раҳнамоӣ кунанд.

III. 4.1. Одоби суҳбат ва риояти хомӯшӣ

Шавкат дар тасвири ҳолати равонии инсон низ кӯшида, марҳала ба марҳала ўро ба шинохти олам раҳнамоӣ мекунад ва хонанда аз мутолиаи он ба дунёи равонии хеш роҳ мекушояд. Мавзӯи суҳбат ва риояи бомавриди хомӯшӣ дар ашъори Шавкат падидаи нав нест, ин мавзӯро метавон дар осори дигар шоирони адабиёти форсу тоҷик ҳам мушоҳида кард. Аз ҷумла, Саъдӣ боби чаҳоруми «Ғулистон»-ро «Дар ғавоиди хомӯшӣ» номгузорӣ намуда, ҳикояеро, ки дар бораи бемаврид сухан кардан бахшида шудааст, бо қитъаи зерин ҷамъбаст мекунад:

*Суханро сар аст, эй хирадманду бун,
Маёвар сухан дар миёни сухун.
Худованди тадбири фарҳангу ҳуш,
Нагӯяд сухан, то набинад хамӯш*

[Саъдӣ 1985, с. 58].

Дар фарҳанги зиндагии инсони бохирад хомӯшӣ аз ҳолати равонии ў маҳсуб меёбад, вале дар ашъори Шавкат навъе ба истилоҳи ирфонӣ мубаддал гардида, яке аз рукнҳои сайру сулукро ба вучуд овардааст ва ба василаи таркибҳои «ҷашм бастан», «лаб фурӯ бастан» баён шудааст.

*Даҳон аз гуфтугӯ бастам, шикоят мухтасар кардам,
Ба лаб ҷамчун садаф муҳри хамӯширо гӯҳар кардам*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 347].

Дар байти зерин шоир ишора мекунад, ки хомӯшӣ рози моро пардапӯш карда наметавонад, дар ин мисраъ истилоҳи «роз» баёнгари оҳанги ирфонӣ аст, ҳатто сурма, ки боиси ҳалалдории овоз мегадад, аз садои рози мо чун дуд мегурезад, яъне асрори дарунии мо чун оташ сӯзанда аст ва бе изҳор ҳам ҳолати моро метавон дарк кард. Дар қиёс бо асрору рози фарогири мо, ки чун офтоб аст, хомӯшии мо гарде беш нест.

*Гарди хомушӣ нагардад пардапӯши рози мо,
Сурма бигрезад чу дуд аз шуълаи овози мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 52].

Дар қисме аз ғазалҳои хеш Шавкат дар муқобили хомӯшӣ гуфтугӯро ҳамчун далели мифтоҳи қуфли хомӯшӣ тасвир мекунад. Шоир мефармояд, ки бештар бо соҳибдилон бояд суҳбат орошт, зеро танҳо суҳбати соҳибдилон метавонад калиди қуфли хомӯшии мо гардад, аз суҳбате, ки аз он ҳатто тӯтии тасвир ҳам гӯё мешавад:

*Суҳбати равшандилон мифтоҳи қуфли хомӯшист,
Тӯтии тасвир аз ин оина гӯё мешавад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 256].

Шавкат дар байти дигар дар бораи риояи одоби суҳбат ва андозаи садои сухан ба ҳангоми гуфтугӯ ишора карда, оҳиста ва садои баланд накарданро таъкид мекунад:

*Андозаи сухан бувад оҳистагӣ ба ҳарф,
Бояд садо ба қадри шунидан баланд кард*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 299].

Ба андешаи шоир, сухани бемаврид ба ҳангоми суҳбат дилнишин нест, ба лаб ихтиёр кардани хомӯшӣ ва санчидаву доништа сухан гуфтан санади гуфтор аст:

*Ҳадиси марди пургӯ дилнишини гӯш кам гардад,
Ба лаб неҳ муҳри хомӯшӣ, ки гуфторат санад бошад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 271].

Илова ба намунаҳои боло, андешаҳои пандомези Шавкатро аз ғазалиёти ӯ дар мавзӯи риояи суҳбат ва хомӯшӣ дар мисолҳои зиёде метавон дарёфт кард, ки ҳамагӣ ба манфиати хонанда нигаронида шудаанд. Шоир дар ҳама маврид ниғаҳ доштани сарриштаи суҳанро таъкид мекунад ва хотиррасон месозад, ки инсон бояд аз сухани гуфташуда пушаймон нагардад:

*Як суҳан гӯ, ки пушаймон нашавӣ аз гуфтан,
Кафи афсӯс бувад ҳарфи мукаррар ин ҷо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 90].

Ҳамзамон, шоир хотиррасон месозад, ки бо ҳамсуҳбатони тоза хурсанд будан хуш аст, вале ёрони деринро аз хотир баровардан кори одами оқил нест:

*Ба шукри ин ки аз ҳамсуҳбатони тоза хурсандӣ,
Макун зинҳор аз хотир бурун ёрони деринро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 80].

Ба андешаи шоир, ғанимат дониستاني суҳбат бо хушдилона амалест писандида, аз ин рӯ дар фасли гул бо ҳабибон суҳбат оростан хуштар аст:

*Фасли гул асту суҳбати аҳбоб хуштар аст,
Ҷоми шароб аз гули сероб хуштар аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 187].

Шоир таъкид медорад, ки метавон аз суҳбати аҳли суҳан суҳандон шуд, зеро суҳбати равшандилон хоҳишмандони зиёд дорад:

*Базми маъшуқ аст, Шавкат, суҳбати равшандилон,
Гаштаам хуришед, то оинадорат гаштаам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 348].

Шавкат дар мавриди одоби суҳан ғазале сароида, ки дар он тамоми талаботи риояи суҳану суҳангӯиро бо ҳамсуҳбат баён медорад, ки аз маҳорату истеъдоди баланди шоир дар ин масъала гувоҳӣ медиҳад:

*Бошад изҳори суҳан дур зи одоби суҳан,
Лаби хомӯш бувад ҳалқаи арбоби суҳан.
Шоҳиди нутқ зи ман дошт ба тифлӣ зевар,
Шири модар ба лабам буд сафедоби суҳан.*

*То хамӯшӣ надихад ҳамчу хуморат озор,
Бош чун хома сияҳмасти майи ноби сухан.
Хома оқиз нашавад чун бувад ангушти забон,
Паҳн афтада басе олами асбоби сухан...
Набувад шаққи қалам тира, ки гардида сиёҳ
Шавкат аз шуълаи гуфтори ту меҳроби сухан*
[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 393].

Чунин андешаҳои хотирмон дар мавриди сухан ва мавқеи он дар анҷуман дар ғазалиёти Шавкат теъдоди фаровон доранд, ки истифодаи дурусту бомавриди онҳо дар зиндагӣ барои ҳар инсони боандеша аз манфиат ӯрӣ нест.

III. 4.2. Таблиғи хоксориву тавозуъ ва тавсифи зиндагӣ

Яке аз мавзӯе, ки дар ғазалиёти Шавкат мақоми хос дорад, ин таблиғи хоксорӣ мебошад. Вазъи аҳволу муҳити зиндагӣ ба руҳияи Шавкат таъсири амиқ гузошта, шоир дар ғазале ин ҳолати хешро баён медорад ва меафзояд, ки хоксорӣ инсонро ба ҳадде мартаба мебахшад, ки гардун замини ӯ шуда, рӯй ситораҳо роҳ мегардад:

*Офтоби хоксорӣ гаиштаем,
Нақши по-кавқаб, замин – гардуни мо*
[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 59].

Чойи дигар шоир ишора месозад, ки дар роҳгузори зиндагӣ ӯ дарвешии хоксорест, ки нақши қадам косаи дарюзаи ӯст:

*Ба раҳгузори ту он хоксори дарвешам,
Ки ҳаст нақши қадам косаи гадоии ман*
[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 330].

Чунин хоксориҳои шоир ба худ кайфияте доранд ва ӯ аз ин хоксориҳои хеш қаноатманд аст:

*Хоксориҳои ман лабрез аз кайфият аст,
Бода мерезад, гар афтад сояи минои ман*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 38].

Дар байти дигаре аз ғазали хеш Шавкат иброз медорад, ки нотаҳои ман ба мисли баҳр бекарон аст ва он мавҷи хоксорӣ мезанад, чунин уфтодагӣ заифии ман бӯи хуши хоксорӣ мекунад. Ин ҷо шеваи хеле ҷолиби тафсири истифодаи вожаҳо ба мушоҳида мерасад, ки дар оинаи ҳаёл ва коргоҳи тафаккури Шавкат мафҳумҳои зиёде, бахусус ирфонро ифода мекунанд, шоир ин маъниро тавассути якҷанд таъбири шоирона тафсир менамояд, ки хосси шеваи ӯст:

*Қулзуми аҷзам, ки мавҷи хоксорӣ мезанам,
Соҳи уфтодаи ман анбари дарёи ман*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 36].

Вожаи «хоксорӣ» дар ғазалҳои Шавкат ифодагари маъно ва вазъи ҳолати равонии зиёди инсонхост, ки шоир онҳоро бо ҷашми ибратбини хеш аз зиндагии ҷорӣ мушоҳида намуда, барои ояндагон ҳамчун василаи расидан ба марому мақоми волоии инсонӣ пешниҳод намудааст. Шоир ба такрор иброз медорад, ки замири ӯ аз ҷӯйбори хоксорӣ об хӯрдааст:

*Кишти ман аз ҷӯйбори хоксорӣ хӯрда об,
Сабза меҳезад ҷу гард аз домани саҳрои ман*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 36].

Шоир аз хоксориҳои хеш мақоми дигар дорад ва шукр мекунад, ки аз ғайзи хоксорӣ луқмааш аз дигар олоишҳо пок аст:

*Зи ғайзи хоксорӣ луқмаам пок аст з-олоиш,
Ба ранги шиша месозам ҷудо аз хок оби худ*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 233].

Ҳамзамон иброз медорад, ки дуои хоксoron имдодгари шоҳон аст ва ин андешаи хешро тариқи санъати талмех чунин баён медорад:

*Дуои хоксoron мекунад имдод шоҳонро,
Ки боди шаҳнари мӯре кашад тахти Сулаймонро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 66].

Он чи дар мавриди хоксорӣ аз ғазалҳои Шавкат матраҳ гардид, ҳадди охир нест, тавре қаблан иброз доштем, ин вожа ба таври хеле фаровон мавриди истифодаи шоир қарор гирифтааст, ки шеваи хосси тафсиргари Шавкатро равшан месозад, аз ҷониби дигар, ин тафсирҳо назари мушаххаси ӯро бозгӯ намуда, ҳунари шоирии суҳанвар ва ибтикороти Шавкатро дар шарҳу тафсири ҳолат ва отиғаҳои инсонӣ ҷилвагар месозанд.

Дар ин ҷо зарур шуморидем, ки оид ба ин ҳолати равонии тасвиркардаи Шавкат чанд намунаи дигарро ба ҳайси шавоҳид пешниҳод намоем:

Хоксорони туро ҷазби нигоҳи дигар аст,

Интизори мо туро аз хона берун мекашад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 330].

Пираҳан моро ҳарири хоксориҳои мост,

Хилъати симобии мо беқарориҳои мост

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 159].

Пурваҳшат аст баски дили хоксори мо,

Хезад зи кӯчаи рами оҳу губори мо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 86].

Шавкат мафҳуми зиндагониро бо диду назари хоссаи худ тафсир карда ва бо нигоҳи шоиронаи худ маънигузорӣ мекунад. Аз ҷумла, дар як байт ӯ зиндагию маргро силсилаи ба ҳам пайванд ҳисобида, кафанро, ки охирин дороии инсон аз ҳаёти дунявӣ аст, кафи селоби ҳаёт меномад. Манзури шоир аз истифодаи таркиби «кафи селоби ҳаёт» ишорат ба амали неку бади инсонҳо дар зиндагист:

Пайваста ба ҳам силсилаи зиндагию марг,

Шавкат, кафи селоби ҳаётанд кафанҳо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 47].

Дар мисраи аввали байти зер шоир мегӯяд, ки «аз ғиғон лаб бастан» василаи расидан ба зиндагии ором аст, зеро касе дар ин замона ба доду нолаи

мо намерасад. Вожаи «оҳ» ифодагари нафаси дарднок аз зиндагист, агар риштаи ин оҳ канда шавад, он нафас мегардад:

*Бастани лаб зи фигон зиндагии ҷовид аст,
Риштаи оҳ чу шуд пора, нафас мегардад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 283].

Дар байти фавқ шеваи хосси каломи Шавкат маълум мегардад, ки ӯ дар баёни маъно на танҳо вожаву истилоҳоти дар истифода қарордоштаро корбурд мекунад, балки иборот ва вожагони мураккаби худсохташро бо нигоҳи шоирона маънигузорӣ мекунад, ки боис ба эҷоди таркиб ва таъбирҳои нав дар ғазалҳои шоир гаштаанд. Дар байти зикршуда ибораҳои «бастани лаб» ба маънои марг ё мурдан ва ибораи «пора шудани риштаи оҳ» ибораҳои офаридаи хосси шоиронаи Шавкатанд, ки барои ифодаи маънои зиндагиву марг истифода шудаанд.

Андешаи маргу зиндагӣ ҳамеша дар ёду ҳаёли шоир аст ва ин ҳолат ҳеч гоҳ аз назари ӯ зудуда намешавад:

*Чӣ зиндагист, ки аз устухон бар аҳволам,
Ҳамеша хандаи дандоннамо кунад лаби гӯр*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 24].

Дар байти дигаре аз ғазали худ шоир ноорому nobасомон будани зиндагии хешро ҳанӯз аз сароғози баҳори зиндагӣ – айёми тифлӣ меҳисобад ва фосилаи кӯтоҳ доштани умрро ёдрас мешавад:

*Хонаи зиндагиям гашт ба тифлӣ вайрон,
Шири модар кафи селоби аҷал буд маро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 119].

Чунин байтҳо аз ғазалиёти шоир, ки бо эҳсоси баланди инсонӣ дар гӯшаи танҳой, дур аз ёру диёр суруда шудаанд, ҳар инсонро лаҳзае ба андеша намудан водор месозанд ва ба ӯ гуфтаҳои Шавкат панди зиндагӣ медиҳад, то ба қадри инсону зиндагӣ будан бирасад. Ҳадафи шоири тавоно аз баёни чунин андешаҳои тарбиявӣ, ки ҳама маҳсули зиндагии инсонхост, инсони комил, хоксору ботавозуъро тарбия кардан аст.

III. 4.3. Васфи чавонӣ ва интихоби дӯст

Дар қисме аз сурудаҳои Шавкат мухотаб, пеш аз ҳама, ҷавонон аст, ки ба камолоти маънавӣ ниёзманданд ва чунин андешаҳои судманди шоир имрӯз ҳам дар ислоҳи ахлоқи насли муосири ҷомеа муфид ба ҳисоб мераванд, дар сурате ки ташаккулу пешрафти технологӣ ва ҷаҳонишавии тамаддунҳо басомадҳои ногувореро дар ахлоқи ҷавонон таъсиргузор гардониданд. Дар афкори ахлоқии Шавкат илова бар он ки тамоми паҳлуҳо ва омилҳои таҳаввули маънавии инсонии комил шарҳу тафсир ёфтаанд, боз ҳам ҳадафи шоир тарбияи насли ҷавон боқӣ мемонад ва беш аз 30 маврид ба ин лаҳзаи умри одамон ҳамчун айёми босамари умр – ҷавонӣ ва ғанимат донишани ин даврон тавачҷуҳ намудааст.

Шавкат дар тарбияи инсонии комил меёриҳои синнусолиро аз дидгоҳи хеш берун намегузорад ва аз ҷавонӣ фурсати ба камолрасии инсонро санҷишу имтиҳони ҳолати пирӣ меҳисобад ва таъкид медорад, ки аз ин қофилаи умр ҷавонон бояд босамар истифода баранд:

Тавон кард аз ҷавонӣ имтиҳони ҳолати пирӣ,

Бувад мӯйи сияҳ санги маҳак сими сафедеро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 123].

Шоир дар байти зер таъкид медорад, ки ҷавонӣ айёми зудгузари умри инсон аст ва онро бояд ғанимат донист. Ғанимат будани беҳтарин фурсати шинохти ҳақиқати умрро шоир тавассути офариниши таркиби шоиронаи «фурсати як шир гарм кардан» – ба маънои фурсати андаку кутоҳ ва зудрас будани пирӣ муассир баён медорад, ки дар заминаи хунару истеъдоди суханофаринии ӯ эҷод шудааст:

Ғанимат аст ҷавонӣ, ки мӯсафед шудан

Ба қадри фурсати як шир гарм кардан нест

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 190].

Дар байти дигари худ Шавкат таъкидан ёдовар мешавад, ки ҷавониро сарфи корҳои беҳуда набояд кард ва аз пайи талабҳо ва ҳавову ҳавас набояд шуд, балки ин давраи умрро ғанимат бояд донист:

*Даст аз талаб бикаш, ки ҷавонӣ ғанимат аст,
Муял шаби хуш аст, дуо кун барои худ*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 304].

Андешаҳои ҳикамии зерини Шавкат ба ҳайси намуна пешниҳод мегарданд, ки дар чанд мавриди дигар бо шеваву мақсадҳои гуногун зикр ёфтаанд ва ин абёт баёнгари нуфузи тафаккури олии инсонии шоир мебошанд:

*Гули оғозҳо оинаи анҷомҳо бошад,
Нишони раъшаи пирист болидан ҷавониро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 71].

*Хуш он шубоб, ки дил ранги комронӣ дошт,
Сиеҳхонаи мӯ Лайли ҷавонӣ дошт*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 189].

*Чунон аз шарми исёни ҷавонӣ об гардидам,
Ки аз мӯям садои обшори ҷӯйи шир ояд*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 285].

*Ба тирӣ мениҳам айнак, ба чаши оина мебинам,
Ба айби хеш гаштам аз ҷавонӣ дидабинотар*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 311].

Мавзуи дӯстӣ, фарқ карда тавонистани дӯст аз душман, эҳтиёт аз макру ҳилаи хасм дар осори шоирони адабиёти гузашта бисёр дучор мегардад. Расидан ба қадри дӯсти асил, тақдири дӯст, арҷ гузоштан ба он чи аз дӯстон мерасад, шинохти поси ошноӣ ва амсоли ин миёни андешаҳои ахлоқии Шавкат мақоми махсусро касб кардаанд.

Дар байти зер Шавкат ба васли дӯст расиданро барои худ баҳор мешуморад ва барори кори хешро аз васлу суҳбати дӯстон медонад:

*Ба васли дӯст расидан бувад баҳор маро,
Зи оби коҳрабо сабз мешавад коҳам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 351].

Байтҳои зиёде дар ғазалҳои Шавкат баёнгари ифодаи дӯстӣ дар зиндагист. Чунончи, дар байте шоир имтиёзи ҳастиву фаноро ба шарти фарқ гузоштан миёни дӯсту душман медонад ва мегӯяд:

*То бувад фарқ миёни дӯстиву душманӣ,
То фаноро медиҳад кас имтиёзе аз бақо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 15].

Ба андешаи шоир, аз таъсири муҳаббату вафост, ки аҳли ҷаҳон бо ҳам дӯстӣ меварзанд:

*Бевафо нест гуле, дӯстии аҳли ҷаҳон,
Гирди ҳам гаштанишон гардиши айём бувад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 204].

Шавкат ба хоҳири рӯи дӯст омодааст аз хеш гузарад, зеро румузи дӯстиро касе чун ӯ намедонад. Дар байте ба ин маъно чунин ишорат мекунад:

*Румузи дӯстиро ҳеч кас чун ман намефаҳмад,
Ба лафзи ошноӣ маънии бегонае дорам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 325].

Аз ин рӯ, шоир бо самимият ба истикболи дӯст меравад ва таъкид медорад, ки дар рағҳои ӯ хуни дӯстӣ мавҷ мезананд:

*Мезанад ҷӯш аз раги ман мавҷи хуни дӯстӣ,
Ҷойи он дорад, шаванд аҳбоби ман аъдои ман*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 38].

Шоир бар он назар аст, ки аз дӯстӣ барору хушнудӣ насиби инсонҳо буда, душманӣ танҳо ранҷу дилгириро пеш меорад, ҳамзамон, душманро хушдор менамояд, ки аз заъфи ӯ ҳазар кунад:

*Эй душмани қавидаст, аз заъфи ман ҳазар кун.
Шамшери хунчакон аст, ранги паридани ман*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 32].

Шавкат зимни баёни масоили мухталифи ҳаёт панду андарзҳои судманди ҳакимона дода, инсонро ба ҷодаи хайру накуӣ, касби хислатҳои шоистаи одамон раҳсипор ва водор менамояд. Метавон бо боварӣ гуфт, ки домони фароғирии андарзҳои Шавкат хеле фарох буда, мавзуеро дарёфт кардан душвор аст, ки шоир доир ба он фикри хешро нагуфта бошад. Аз ҷумла, шоир ба масъалаи саъю кӯшиш ва қору ҳаракат, ҳунару ҳунармандӣ таваҷҷуҳ мекунад ва онро сарчашмаи таъмини зиндагӣ меҳисобад. Шоир ҳастии шахси ҳунармандро дар ҷомеа зарур мешуморад ва иброз медорад, ки дар ҷаҳон ширинтар аз шахди ҳунар чизе дигар нест:

*Набошад дар ҷаҳон ширинтар аз шахди ҳунар шахде,
Ба ҷӯйи шир агар Фарҳод афтад, дар шакар ғалтад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 256].

Дар ғазали дигар Шавкат таъкид медорад, ки шахси соҳибҳунар бо ҳунари хеш зиндагиашро таъмин намуда, аз тамоми тааллуқи дигар даст мекашад ва эҳтиёҷ ба миннати дигаре надорад, ҳамзамон ёдрас мешавад, ки ҳунармандро доим аз пайи ҳунар роҳат бувад:

*Зи матлаб боз мемонад кас аз соҳибҳунар ғаштан,
Ки гардад санги роҳи хештан об аз гуҳар ғаштан*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 385].

Ё дар ҷойи дигар мегӯяд:

*Ҳунарварро бувад доим зи паҳлуи ҳунар роҳат,
Ки нони осиебон тар зи оби осие бошад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 261].

Баррасии мавзӯҳои иҷтимоӣ низ дар ғазалҳои Шавкат хеле зиёд ба назар мерасанд, ҳарчанд баёни чунин масоил барои ғазал душвор бошад ҳам, шоир сайё кардааст бо маъниофарӣ ва калимасозиву таркибофаринӣ мазмунҳои нави шоиронаро дар баёни чунин мавзӯҳо мавриди қорбурд қарор бидиҳад, ки ҳунари шоирии ӯро муҷассам месозанд:

*Қучо аз модари айём осоиш ҳавас бошад?
Париданҳои рангам ҷунбиши ғаҳвора бас бошад.
Гули ҷамъияти равшандилон аз риштаи оҳ аст,*

*Баёзи субҳро шероза аз тори нафас бошад.
Ба зоҳирбинӣ азбас кор афтодаст мардумро,
Агар қадди касе кӯтоҳ бошад, нимкас бошад...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 220].

Дар ғазали зикршуда шоир ба умеди ҳаваси осоиш надоштан аз айём, ғанимат шуморидани умр, эҳтиёткорӣ, мазаммати зоҳирбиниву кӯтоҳназарии мардум ишора карда, алалхусус ба ҷавонон панд медиҳад, ки дар зиндагӣ ҷавониро, ки айёми зудгузар аст, ғанимат шумаранд ва дар интиҳоби дӯстони ҳамдил эҳтиёт намоянд.

III. 4.4. Тасвири табиат дар ғазалиёти шоир

Дар ашъори Шавкати Бухорӣ тасвири табиат мавқеи муайян дошта, шоир чи дар қасидаҳо ва чи дар ғазалҳои худ ба васфу тасвири манзараю лавҳаҳои табиат байтҳои ҷудогона бахшидааст. Асосан, мавзӯи тасвири фаслҳои сол дар осори шорони адабиёти форсу тоҷик таърихи қадима дошта, ҳанӯз аз асри X ва аввали асри XI сар карда, шоироне чун Рӯдакӣ, Унсурӣ ва Манучеҳрӣ дар насиби қасидаҳои худ фаслҳои солро тасвир кардаанд. Дар қисмати ташбиби чанд қасидаи Шавкат низ тасвири зебоиҳои табиат, манзараҳои ҷолиб, бо ҳама таровату малоҳат, равшану зебо ва воқеӣ тасвир ёфтаанд. Масалан, манзараи фарорасии фасли баҳорро шоир дар ташбиби қасидае чунин ба риштаи тасвир кашидааст:

*Вучуди кӯҳ чунон нарм шуд зи абри матир,
Ки метавон зи раги санг кард тори ҷарир.
Зи баски рӯйи заминро баҳор рангин кард,
Зи мавҷи гул натавон фарқ кард нақши ҳасир...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 27].

Дар ин қисмати қасида шоир аз фарорасии фасли баҳор мужда медиҳад ва аз таъсири борон (матир) нарм шудани вучуди кӯҳро эҳсос мекунад ва таъкид

медорад, ки баҳор рӯйи заминро ончунон рангин сохта, ки зи мавҷи гул нақши ҳасир (бурё)-ро фарқ наметавон кард.

Чунин тасвирнигории шоир дар қисмати дигари қасида идома ёфта, ӯ лаҳзаву манзараҳоро ба риштаи тасвир мекашад, ки на ҳар инсон дар он айём ба он таваҷҷуҳ мекунад. Аз ҷумла, шоир иброз медорад, ки нақҳати гулҳои хушбӯ ба ҳаво кори абрро мекунанд ва аз хушбӯйии хеш борандагӣ доранд, зеро рутубат ба мағз андар мағзи гул таъсир гузоштааст:

*Кунад ба рӯйи ҳаво кори абр нақҳати гул,
Зи баски карда рутубат ба мағзи гул таъсир.
Ба кӯча доми тамошо чунон ғиганда ҳаво,
Ки гардан аз сари девор мекашад тасвир...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 27].

Боридани борони баҳорӣ ва аз таъсири он дигаргуншавии табиат аз тасвирҳои дигари шоир буда, манзараи рӯзи баҳорро дар рӯ ба рӯи мо ҷилвагар месозад. Шоир устодонаву шоирона лаҳзаи нилгунии осмонро, ки хеле поку беғубор буда, инсон метавонад ҳатто осмони дигарро назора кунад, самимона тасвир мекунад:

*Ба табъи қатра сафо он қадар ки мегардад,
Ба ҷайби абр зи акси шукуфа қатраи шир.
Тавон зи рӯйи замин дид осмони дигар,
Чу сатҳи об зи бас хок ғашт акспазир...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 27].

Кушода шудани даҳони ғунча, ба ҳар ҷо намудор шудани гули сафед чун косаи шир, ба базми боғ нуру фурӯғ бахшидани чароғи лола, ба хок равғани гул ҷакидан аз абри боранда тасвирҳои тозаи офаридаи шоир аз фасли баҳор ва монанди инҳо ҳунари шоирӣ ва тозабаёнӣ Шавкатро муаррифӣ менамоянд:

*Даҳони ғунчаи хандон кушода тунги шакар,
Гули сафед ба ҳар ҷо намуда косаи шир.
Чароғи лола диҳад то ба базми боғ фурӯғ,
Ба хок равғани гул меҷакад зи абри матир...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 27].

Шоир дар идома гулшани фасли баҳорро ончунон мадҳу ситоиш мекунад, ки ҳатто аз қалам садои хандаи гул меояд. Таркиби «омадани садои хандаи гул аз қалам» дар назм бесобиқа буда, аз офаридаҳои ноби Шавкат ба шумор меояд:

*Зи мадҳи гулшани васфи баҳор меояд
Садои хандаи гул аз қалам ба ҷойи сарир.
Зи бас ба мағзи ҷаҳон рехтанд ранги нишот,
Садои ханда ба гӯш ояд аз лаби тасвир...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 28].

Дар қисмати дигари қасида тасвири зебоии табиат дар мисоли бурузи фасли баҳор ва таровати борони он ба таври ачибе анҷом пазируфтааст. Дар ин тасвир табиат зинда аст, ғунчаҳо бо булбулон сухан мегӯянд, ҳавои дидани ин зебои ҳар касро ба доми худ мекашад. Ҳама лаҳзаву дигаргуниҳои табиат аз диди шоир табиӣ ва воқеӣ баён шудаанд:

*...Забони гунча чунон ҳамтаронаи булбул,
Ки ранги ойина резад зи софии тақдир.
Ҳавои сайр чунон кард беқарор маро,
Сиёҳмаст шавад, то ки худ кунад шабгир.
Саводи шом чунон аз сафои субҳ гум аст,
Ки ҳамчу мӯй намоён шавад зи косаи шир...*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 28].

Тавре мушоҳида мешавад, Шавкат дар ташбиби ин қасидааш ба тасвири фасли баҳор пардохта, фаро расидани ин фаслро, пеш аз ҳама, бар пояи доштани нигоҳи хос ва бардоштҳои махсус баён медорад.

Шавкат дар ғазалиёти хеш низ зебоиҳои баҳорро бо ғаму алами зиндагӣ, ҳасрату надомати инсонӣ тавҷам баён медорад ва баҳори хурраму зеборо ба ҳаёти ноҳинҷори худ зид мегузорад, ки чунин муқобилгузори дар сурудаҳои шоир оҳанги иҷтимоӣ мегиранд. Аз ҷониби дигар, Шавкат аз омадани фасли

баҳор хушҳол буда, расидани мавсими баҳор, захмати марди деҳқон, туфони абрҳои баҳориро тараннум мекунад:

*Дона хирман мешавад дар дасти деҳқони карим,
Мекунад абри баҳорӣ боғи насрин қатраро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 109].

Ё дар байт дигар мегӯяд:

*Боз туфони баҳор асту ҳучуми сунбул аст,
Соғи абри баҳорӣ анбари мавҷи гул аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 192].

Хулосаи Шавкат аз тасвири фасли сол, алалхусус фасли баҳор, дилхушкунанда буда, тарафдори зиндагии хуш будани шоирро ифода мекунад. Илова бар ин, мурур ба ташбиби як қасидаи шоир бозгӯии он аст, ки Шавкат дар офаридани тасвирҳои тоза чирадаст буда, зимни баррасии унсурҳои баҳор бо нигоҳи нозукбини худ тавонистааст, ки латофату назокати ин фаслро наққошӣ намояд.

Шавкати Бухорӣ дар боби ростӣ ва дурустӣ, накуӣ, адлу инсоф, беозорӣ, эҳсон ва мурувват, ҳиммату ҷавонмардӣ, ҳифзи обрӯ, мартабаи инсонӣ, одоби сухан ва мавқеи он, қалам ва аҳли қалам, шарму ҳаё, сафар ва ҳамсафари мувофиқ, сабру шикебойӣ, ишқу муҳаббат, вафову сидқ ва монанди инҳо фикрҳои ҳакимонаи зиёд баён дошта, зарару манфиати ҳар якеро дар зиндагӣ таъкид кардааст.

Дар маҷмӯъ, мутолиаи девони Шавкат ин матлабро мусаллам мегардонад, ки шоир бо офариниши нодиртарин вожаву таъбирҳои шоирона барои эҷоди маънӣ ва мазомини тоза дар ғазалиёти хеш икдом менамояд, ки чунин истифодаи бамавқеи аносири сухан дар ғанои маънавии андешаҳои шоир муассир афтодаанд.

Ҳамзамон тавачҷуҳ ба мулоҳизоти Шавкат доир ба фарҳанги инсонӣ далолат бар он доранд, ки ин шоири хушманду бофазилят ҳамеша тарафдори ба камолрасии инсони комил аст, инсоне, ки ҳимоятгари инсонҳои мухталиф дар

зиндагии муқаррарӣ бошад ва ин сифат бозгӯкунандаи шахси муаллиф аст. Тафсири чунин сурудаҳои Шавкат ҳамчун далели рӯзгори ибратомӯзи вай барои мо марвориди ҳикматро пешниҳод мекунад ва инсонҳоро ба сӯйи саховатмандӣ ва ҳимоят аз ниёзҳои равониву маънавии инсон ҳидоят менамоянд. Муҳимтар аз ҳама, Шавкат дар ғазалҳои худ тавонистааст, ки инсонҳоро ба сӯйи худшиносӣ, камолоти маънавӣ даъват кунад ва ин мақсадро шоир тавассути аркони ахлоқ, аз қабилӣ сабру қаноат, ҳоксорӣ, шинохти дӯст ва дигар хислатҳои воло шоирона, ҳунарварона бозгӯӣ мекунад, ки дар тақвияти ҷанбаҳои ҳунарии шеърӣ ӯ нақши муассир гузоштаанд.

III. 5. Устура ва ривоят дар шеърӣ Шавкат

Нигоҳи рамзомез намудан ба симои ҳайвонот аз давраи пайдоиши башар дар рӯйи замин расм шуда ва башар ҳамвора барои баёни мақсадҳои нухуфтаи қалби худ ба рамзҳои таъсиргузор дар зиндагии рӯзмарра така кардааст. «Рамз» дар қаламрави адаби форсӣ, махсусан дар шеър аз таърихи ҳазорсола бархӯрдор аст. Аслан, «рамз» вожаи арабӣ буда, маънои он сухани пӯшида аст [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, с. 118]. Ин мафҳум бисёр густарда буда, бо илмҳои равоншиносӣ, фалсафа, адабиёт ирфон ва калом робитаи қавӣ дорад. Яъне, рамз дар илми баён яке аз анвои киноя маҳсуб шуда, дар осори ирфонӣ ҳамчун истилоҳ муаррифӣ шудааст. Дар забонҳои аврупоӣ бошад, муодилаш вожаи «самбул» аст, дар фарҳангҳои фалсафӣ асли онро аз вожаи юнонии «symbolon» қаламдод кардаанд [Маъсумӣ Ғуломризо 1388, с. 11].

Ба маънои маҷозӣ истифода шудани қалимаҳо собиқаи қадима доранд ва ағлаби соҳибназарон дар осори хеш рамзу тамсилро қанори ҳам дар заминаи улуми ҳикамӣ, мазҳабӣ ва фалсафӣ ба қор бурдаанд. Бинобар ин, адабиётшиносон ба натиҷае расидаанд, ки адабиёти форс-тоҷик аз замони Авасто ба баъд ҷаҳонбинии амиқи мазҳабӣ ва илмӣ дошт [Салочиқа Парвин 1390; Сарфӣ М. 1391; Мавлонова 2016]. Аз ин ҷост, ки аз асри IX ба баъд адабиёти форс-тоҷик дар заминаи падидаҳои ҳикамӣ ва мазҳабӣ рушду такомул

ёфт. Бо таваҷҷуҳ ба ин ва қонунмандии инкишофи таърихии адабиёт, рамзпардозиро дар адаби форсу тоҷик ба гунаи зайл дастабандӣ кардаанд: «Рамзҳои асотирӣ ё паҳлавонӣ, осори насрии бадеӣ, ирфонӣ-фалсафӣ, лирикӣ» [Мутахҳарӣ 1999, с. 36].

Рамзҳои осори насрии бадеӣ дostonхое мебошанд, ки дар онҳо ҳайвонот, гиёҳҳо ва ашё чун инсонҳо зухур меkunанд ва аз онҳо аъмолу афъоли инсонгуна буруз меkunанд. Яъне ин ҳайвонот ва ашё ҳар як ба маҷоз намояндаи шахсе ё гурӯҳи хоссе аз инсонҳоянд. Мақсуди асли аз баёни ин dostonҳо ё ҳикоят таълими масоили ахлоқӣ ва омӯзиши тариқи расидан ба дараҷаҳои саодат бар мабнoи назари нависанда ба ҳонанда будааст.

Рамзҳои ирфонӣ-фалсафӣ дар адабиёти мо дар муқоиса бо анвои дигар бештар мавриди истиқбол қарор гирифта, дар заминаи он осори рамзие ба миён омадаанд. Бино ба сухани адабиётшинос Тақии Пурномдориён, нахустин касе, ки дар бораи рамз ба унвони як истилоҳ сухан гуфт, Қудоме ибни Ҷаъфар (ваф. 338 ҳ. / 950 м.) будааст. Вай дар китоби «Нақд-ун-наsr» чунин менависад: «Гӯяндагон он гоҳ ки меҳоянд мақсуди худро аз мардум бипӯшонанд ва фақат баъзеро аз он огоҳ kunанд, дар калoми худ рамз ба қор мебаранд. Бад-ин сон, барoи калима ё ҳарф номе аз номҳои паррандагон ё вуҳуш ё аҷноси дигар ё ҳарфи ҳуруфи муъҷамро «рамз» қарор медиҳанд ва касерo, ки бихоҳад матлабро бифаҳмад, огоҳаш меkunанд. Пас, он калом дар миёни он ду мафҳум ва аз якдигар мармуз аст» [Пурномдориён 1375, с. 3].

Дар адабиёти форс-тоҷик нахустин суханваре, ки дар шакли қисса ё doston доир ба меъроҷи руҳ аз олами ҳокӣ ба сӯйи олами улвӣ дар рамзи парвози мурғ андешаронӣ намуд, Буалӣ Сино буд. Аммо авҷи камолот ва тақомули қиссаву dostonҳои рамзӣ дар адабиёти форс-тоҷик ба Шаҳобуддини Суҳравардӣ – Шайхӣ Ишроқ хатм мешавад.

Дар воқеъ, қиссаву dostonҳои рамзӣ дар адаби форсу тоҷик ҷойгоҳи вижае доранд ва бештари донишмандони асримиёнагӣ қисме аз таълифоти хешро ба суханони рамзӣ ихтисос дода, масoилу матoлиби фалсафӣ, ирфонӣ ва калoмиро дар пардаи рамз баён кардаанд.

Яке аз маъруфтарин анвои таҷаллиқунандаи рамз дар шеъри форсӣ дар зуҳури мавҷудоти афсонавӣ ва асотири мушоҳида мешаванд. Чунин навъи рамз дар девони ашъори Шавкати Бухорой ба далели истифодаи ӯ аз ин рамзҳо барои баёни андешаҳои қалбӣ ва дақиқи ирфонӣ корбурд шудаанд, ки дар адабиётшиносии тоҷик то ҳол ба шарҳи он пардохта нашудааст. Мо зимни таҳқиқи ин мавзӯ мақолаеро бо номи «Бозтоби рамзҳои афсонавӣ дар ашъори Шавкати Бухорой» ба ҳамин масъала бахшида, корбурди рамзҳои афсонавӣ дар осори шоирро мавриди баррасӣ қарор додаем [Наимзода 2023, с. 16-23].

Рамзҳо, асосан, қисмати азиме аз адабиёти гаронбаҳои моро ташкил дода, дар ашъори шоирони зиёд мавриди истифода қарор гирифтаанд. Рамз дар луғат ба маънии намоянда ва зоҳирқунанда омадааст, вале истилоҳи «намод» маънӣ ва мафҳуми бисёр густардае дорад. «Намод муодили вожаи самбул гирифта шудааст ва он иборат аст аз ҳар аломат, ишора, таркиб ва ибороте, ки бар маънӣ ва мафҳум ва рӯйи он чи зоҳираш нишон медиҳад, далолат мекунад» [Салочика Парвин 1390, с. 18].

Яке аз барҷастатарин навъҳои рамз дар шеъри форсӣ мавҷудоти афсонавӣ ба ҳисоб хоҳад рафт. Корбурди тахайюлӣ ва тамсилӣ ба образҳои ҳайвоноти мазкур аз рӯзгорони дер ва дур дар адабиёти форсӣ ҷойгоҳи шоиста ва боризе доштааст. Фирдавсӣ, Аттор, Мавлавӣ, Ҳоконӣ ва дигарон аз ҷумлаи шоирони бузурге ҳастанд, ки дар осорашон симои мавҷудоти афсонавӣ ва асотири далели зебӣ ва рамзолуд будани шеъраро нишон медиҳад.

Ховаршиноси маъруф И.С. Брагинский дар боби дувуми монографияи худ бо номи «Аз таърихи назми халқии тоҷикӣ» фаслро бо унвони «Устураҳои космогонӣ, асотири марбут ба ҷонварон» ихтисос дода, дар он оид ба образҳои зооморфӣ ё худ ҷонварони нимаинсон, аз ҷумла Симург, ва моҳии Кара ҳарф задааст [Брагинский 1956, с. 108]. Дар монографияи мазкур андешаҳои марбут ба тасаввуроти ибтидоии ниёгони тоҷикон ва мифологияи Эрони Бостон дар қисми аввали китоб, махсусан, дар бобҳои якум дувум, зикр шудаанд.

Муҳаққиқи фолклори тоҷик Дилшод Раҳимӣ дар мақолаи «Мавқеи зооморфизм дар афсонаҳои сеҳромези тоҷикӣ» оид ба масъалаи мавҷуд будани

рамзҳо дар асотири бостон чунин баён медорад: «Дар афсонаҳо ҳайвонҳо сухан мегӯянд, мисли одам зиндагӣ мекунанд, баъзе махлуқони ғавқуттабӣ ба мардумон зиён мерасонанду чанде дигар мададгояшон ҳастанд, ашӯи сеҳрноку ғайриоддӣ ба муроди қаҳрамон амал мекунанд, паҳлавон деу аждаҳоро мағлуб карда, шохдухтар ё паридухтарро наҷот медиҳад. Чунин тасвири ҳодисаҳо дар назари аввал содаву бофтаи ҳаёли мардум менамоянд, аммо дар аслу бун онҳо пораҳои тағйирёфтаи асотири бостон мебошанд» [Раҳимӣ 2003, с. 51].

Назари иҷмолӣ ба сабки шеърӣ ҳиндӣ нишон медиҳад, ки инъикоси мавҷудоти афсонавӣ ва асотирий, аз ҷумла аждаҳо (аждар), парӣ, самандар, анқо (симурғ), қакнус ва ҳумо дар шеърӣ ин давра ба таври фаровон қорбурд шудааст. Баррасии девони шуарои бузурги ин сабк ҳамчун Назирӣ, Соиб, Калим, Бедил, Урфӣ, Файзии Даканӣ, Ғолиби Деҳлавӣ, Нозими Ҳиравӣ ва дигарон далели ин иддаост. Дар бораи мавҷудоти афсонавӣ ва асотирий барои баёни ақидаҳои ирфонӣ шеър матолибе дар китобҳои муҳаққиқон баён шудаанд, лекин то он ҷое, ки ба мо маълум гардид, таҳқиқе, ки дарбаргирандаи мавзӯи мавриди назар ва махсусан бозтоби рамзҳо дар ашӯри Шавкати Бухорӣ бошад, анҷом нашудааст.

Дар девони Шавкати Бухорӣ мавҷудоти афсонавӣ, аз ҷумла, парӣ, самандар, анқо, ҳумо барои баёни масоили ирфонӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд ва мо дар ин зерфасл, дар тақия ба девони ашӯри ӯ, ҳузури ин мавзӯро дар шеърӣ шоир мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Аз мутолиаи девони Шавкат маълум гардид, ки шоир ба рамзҳои устураие чун аждаҳо, симурғ, ҳумо ва самандар бештар аз дигар рамзҳо таваҷҷуҳ намудааст, то бархе аз андешаҳои ҳешро ба василаи ин рамзҳо баён намояд. Дар ҳамин маврид Алӣ Ҷудайнӣ қайд мекунад, ки: «...ҳар як аз мо дар тули шабу рӯз, чи огоҳ ва чи ноогоҳ, дар гуфтор, дар рафтор ва дар рӯёҳои худ аз намодҳо истифода мекунем. Намодҳо хостаҳои моро ба сурати малмус дар меоваранд, дар ҷараёни як мӯҷаро таҳайюҷамон мекунанд, ба маънӣ ва рафторамон шакл медиҳанд...» [Ҷудайнӣ Алӣ 1388, с. 57].

Аз муқоисаву омӯзиши ашъори шоир маълум мегардад, ки рамзи аждаҳо, аждар 6 бор, парӣ 31 бор, самандар 29 бор, анқо, Симурғ 21 бор ва ҳумо 43 бор дар ашъори Шавкат барои ифодаи мақсадҳои гуногун мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Маъсумӣ Ғуломризо дар бораи мафҳуми мавҷуди асотирии аждаҳо чунин гуфтааст: «Аждаҳо, ки дар забони форсӣ бо вожаҳои аждар ва аждаҳо ва дар арабӣ саъбон ифода меёбад, мавҷудест асотирий ба шакли сусмори азим бо ду пар, ки аз даҳонаш оташ меафканад ва аз ганҷҳои зери замин посдорӣ мекардааст» [Маъсумӣ Ғуломризо 1388, с. 568]. Яъне, дар олами афсонавӣ аждаҳо ниғаҳбони саҳтгири ганҷҳои пинҳон ва иҷроқунандаи амалҳои шайтонӣ муаррифӣ шуда, аз ҷумла дар Чин посдори ганҷинаҳои Хоқон буд. Дар девони Шавкат 6 бор аз ин мавҷуди афсонавӣ ёд шудааст, 5 бор бо унвони аждаҳо ва 1 бор бо исми аждар. Чунончи дар байти зер дастрас будани умеди роҳатро дар зиндагӣ шоир дар калиде медонад, ки он аз дандони аждаҳо сохта шудааст, ин андеша тақвиятбахши он аст, ки аждаҳо ниғаҳбони саҳтгири ганҷҳо буда, дастрасӣ ба он ба ҳар инсон муяссар намегардад. Шоир дар мисраи дуҷуми байт ин фикри хешро бо истифода аз санъати тамсил тақвият бахшидааст:

Умеди роҳатам зи ҷаҳон чун бувад, ки ҳаст

Ин ганҷро калид зи дандони аждаҳо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 2].

Шавкат дар ин байт умеди роҳат доштан дар ҷаҳонро ба ганҷ ва дандони аждаҳорро ба калиди он ташбеҳ карда ва ба ин васила онро абас шуморда ва ба ниғаҳбони ганҷ будани аждаҳо ишорат мекунад.

Дар байти дигар ноёб будани байзаи анқо ва дандони аждар шумурдани он навъе посбони ганҷҳои нестӣ аст, ки Шавкат ба аждарҳои худ нисбат додааст:

Ганҷҳои нестиро посбонӣ мекунам,

Байзаи анқо бувад дандони аждарҳои ман

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 37].

Яке аз махсусиятҳои дигари аждаҳо, ки ба он машҳур аст, рамзи шарру бад будани он аст. Муҳаққиқи эронӣ Мансури Растагори Фасоӣ дар китоби «Аждаҳо дар асотири Эрон» ба ин назар аст, ки: «... аждаҳо аз роҳҳои дур ҳама чизро мебинаду ба коми худ фурӯ мебарад ва гӯё дар зехнпардозандагони асотир, осеби ҳузури аждаҳо кофӣ набудааст ва мебоисти қудрате барои вай тасвир шавад, ки битавонад аз дур низ зиёнбор ва осебрасонанда бошад» [Растагори Фасоӣ 1379, с. 110].

Дар девони Шавкати Бухорӣ ҳам бо овардани байте ба рамзи шарри аждаҳо ишора шудааст:

Шудам, Шавкат, муҳити олами дил аз тани хокӣ,

Аз ин вайрона ганҷе шуд ба коми аждаҳои ман

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 390].

Хулосаи шоир дар байти баёншуда аз он иборат аст, ки ӯ дар зиндагӣ ба василаи риёзат додан ба тани хокии худ соҳибдил гардида, онро ганҷе мешуморад, ки аждаҳои тани ӯ онро ба коми худ қашида, ба даст овардааст.

Аз хусусиятҳои дигар ва бисёр бади аждаҳо ин оташкому шуълавар будани ӯст, ки пайваста ба он машғул аст. Доир ба ин хислати аждаҳо Растагори Фасоӣ дар китоби «Аждаҳо дар асотири Эрон» овардааст: «...аз даҳони он оташ забона мезанад, дар бораи аждаҳое, ки дар замони Исфандиёр падида омад, меҳонем, ки: Исфандиёр он шаб бар сари он кӯҳ рафт, ҳама шаб аз он ҳудуд оташ бармеҳост ва дар ҳаво мерафт ва нопадида мешуд, мардум гуфтанд: ин ҳайвон дам мезанаду нафаси вай оташ мегардад. Аз даҳонаш оташ берун меомад ва чашмҳояш ба монанди ду чароғ меафрӯхт ва аз ӯ оташ берун меомад» [Растагори Фасоӣ 1379, с. 115].

Шавкат дар байти зер вучуди хокии худро шуълаи ганҷинаафрӯзи гуҳарҳои маънавии ҷони ворасти худ меҳисобад ва барои он ки ин шуъла пойдор бимонад, аз чашми аждаҳо, ки чун чароғ фурузонӣ шуълавар аст, рағғани бодом талаб мекунад:

Шуълаи ганҷинаафрӯзи гуҳарҳои худам,

Равғани бодом меҳоям зи чашми аждаҳо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 8].

Заҳрогин будан аз хусусиёти воқеии аждаҳо аст, ки нишони бадтарини ӯ маҳсуб меёбад. Дар ин бора ривоят мекунам, ки: «...мор аввал фаришта буд дар биҳишт, иблисро дар даҳан гирифт ва ба биҳишт бурд, Офаридгор бар вай хашм гирифт ва дасту пойи вай бозсутуд, рафтори вай бар шикам кард, даҳани вай, ки иблис дар он шуд, чашмаи заҳр кард» [Растагори Фасоӣ 1379, с. 112]. Гарчи ақидаи фавқуззикр дар бораи мор аст, аммо пардозандагони афсонаҳо аждаҳоро низ мавҷуди заҳрафшону заҳрогин тасвир кардаанд, ки гӯӣ бо заҳр зиндагӣ мекунад ва бо заҳри худ зиндагонро нобуд месозад, ҳатто гиёҳ ва сабзаҳоро хушк месозад. Вақте ки қаҳрамони «Шоҳнома» – Сом аждаҳои кашафрӯдро кушт, аз заҳри аждаҳо сухан гуфт:

Зи бонгаи биларзид рӯйи замин,

Зи заҳраи замин шуд чу дарёи Чин

[Фирдавсӣ 2008, с. 121].

Шавкат низ шоирона ба нишони заҳрогин будани тамоми вучуди аждаҳо бо овардани байти зер ишора кардааст:

Заҳр берун медиҳандам аз дами шамшери ман,

Дастаи теғам бувад аз устухони аждаҳо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 9].

Манзури шоир дар байти зикршуда ифодаи рамзи заҳрогин будани аждаҳо аст, ӯ ибраз медорад, ки азбаски дастаи теғи ман аз устухони аждаҳо сохта шудааст, аз дами ин шамшер заҳр берун мезанад.

Рамзи дигаре, ки дар меҳвари андешаи Шавкат қарор гирифтааст, ин рамзи парӣ аст. Парӣ мавҷудест мавҳум, афсонаӣ зебо ва дилпазир. Чунонки аз ривоёти куҳан бармеояд, парӣ мавҷуди латиф ва бисёр зебоест, ки аслаш аз оташ аст ва ўро имкони бо чашм دیدан нест. Ў бо зебоии фавқулоддааш одамиро мефиребад, илова бар ин, парӣ дар ривоёт дорои маниши пинҳон ва норӯшан ва омехтаи сиришти шарру бадхоҳ ҳастанд, ки гоҳе ба сурати занони ҷаззоб ва фиребанда зоҳир мешаванд ва мардонро мефиребанд, зеро ҳар лаҳза кодиранд худро ба шакле дароваранд. Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ дар ин бора

меғӯяд: «Мутобиқи ривоёти куҳан, Ҷамшед ва Заҳҳоку Сулаймон девону париён ва парандагонро зери фармони худ доштанд. Дар қиссаҳои омиёна бештари қаҳрамонон бо духтари шоҳи париён иртибот пайдо мекунамд ва билохира бо убур аз монеаҳои душвор ва куштани аждаҳо парии маҳбуби худро ба даст меоваранд» [Ёҳақӣ 1392, с. 245].

Дар адабиёти форсӣ, аз ҷумла дар «Шоҳнома», парӣ ҳамчун зуҳури латофат ва камолу зебӣ ва мушобеҳ ба ниҳояти ҷамол инъикос шуда, гоҳе ҳамчун ғариштагон тасвир ёфтааст:

Ҷудо гаиш аз ӯ кӯдаке чун парӣ,

Ба чеҳра, ба сони бути озарӣ

[Ғирдавсӣ 2008, с. 10].

Аслан парӣ худ ғаришта аст ва ин дар кутуби луғат қайд шудааст, аммо миёни парии устура ва ғаришта баъдан фарқиятҳо эҷод карданд. Ҷунончи, Хоҷа Ҳофиз дар байти зер париро дар маънии ғаришта ва малоик истифода кардааст, ки муқарраби Худованд аст:

Он ёр, к-аз ӯ хонаи мо ҷойи парӣ буд,

Сар то қадамаш чун парӣ аз айб барӣ буд

[Ҳофиз 2015, с.108].

Пурномдориён Тақӣ дар бораи хислатҳои зишти париён гуфтааст, ки: «...париён, девон зидди сарсабзии заминро гиёҳу оташу сутурон, махсусан борон мебошанду хушсолӣ меоваранд. Онҳо аз ёрони Аҳримананд ва ба шаклҳои гуногун зуҳур мекунамд, монанди ситорае думболадор ва парии сағпайкар» [Пурномдориён Тақӣ 1375, с. 72]. Иловаз бар ин, парӣ соҳиби ҷоду, рамзи қудратҳои хориқулуддаи руҳ ва ё зарфиятҳои таҳайюл аст. Парӣ метавонад тағйири шакл кунад ва дар як лаҳза болотарин орзуҳо ба самар бирасонад ё тағйир диҳад. Шояд парӣ нишонаи қудратҳои инсон дар сохтани барномаҳои зеҳниест, ки натавонистааст ба таҳқиқ расонад. Аммо ҷараёни таърихӣ бинобар кори хос, онҳо аз сатҳи замин ба умқи он ғурӯ бурда ва париён дар рӯшноии мо, дар руҳи обҳо ва наботот зоҳир мешаванд. Маҳалли зуҳури париён хостҳои онҳо нишон медиҳад, онҳо бештари вақт рӯи кӯҳҳо, наздики селобҳо ё дар

чангалҳо, наздики ғорҳо, даруни дудкашҳо ва ё дар канораи рӯдҳои хурӯшон, ё канори чашмаҳо зоҳир мешаванд. Дар ин бора Ҷудайни Алӣ мегӯяд: «Парӣ бо моҳ фавқуттабиат дар иртибот аст, зеро дар зиндагаш доимӣ аст, на ғайри доимӣ мисли зиндагии мо – инсонҳо ва ё ҳар махлуқи зиндаи дигар дар дунё» [Ҷудайни Алӣ 1388, с. 218].

Париро рамзи зебӣ, фиребандагӣ ва дилрабӣ шумурдаанд ва Шавкати Бухорӣ низ бо ташбеҳи маъшуқи худ ба парӣ ба ин мавзӯ ишора кардааст:

*Ранги рухам ба боли паризод мепарад,
Имшаб, ки шӯҳии ту маро беқарор дошт*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 173].

Шоир ибраз менамояд, ки шӯҳӣ ва зеборӯйӣ ёр боиси беқарорӣ ӯ шудааст ва ӯ ёрро дар ҷилвагариву зебӣ ва фиребандагӣ ба парӣ ташбеҳ мекунад. Паридани ранги рухашро, ки нишонаи беқарорӣ шоир аст, ба боли паризод нисбат додааст.

Тавре баён доштем, парӣ рамзи латофат аст ва Шавкат дар байти зер барои сохтани болини ёри зебои худ, ки зебӣ чун ранг аз хобгоҳи нози ӯ саррез гаштааст, миҷғони париро ба ҷойи пар барои болин муносиб доништааст:

*Ҳусн мерезад чу ранг аз хобгоҳи нози ӯ
Баҳри болин пар зи миҷғони паризод оварад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 300].

Парӣ ифодакунандаи рамзи ҷоду ва қудратҳои хориқулодаи руҳ ва ё зарфиятҳои таҳайюл аст. Шавкат бо мулоҳизаи он ки дар шиша кардани парӣ рамзи сеҳру ҷодугарист, байти зерро ба риштаи назм кашидааст:

*Зи шӯҳиҳо ҳаёлашро ба хотир нест ороме,
Парӣ аз шишаам чун ранг берун мезанад худро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 47].

Ғузаштагон, тибқи ривоёт париро дар шиша, тавассути исми аъзам, зиндонӣ мекарданд. Шавкат дар байти зикршуда тариқи киноя ба рамзи сеҳру ҷоду будани парӣ ва ба берун задани ӯ аз шиша ишорат карда, ҳамчунин рамзи ҳаёлангез будану қудрати хориқулодда доштани париро бозгӯ намудааст.

*Аввал парӣ ғудохтаам, шиша кардаам,
Рӯзе, ки май ба ёди нигоҳат кашидаам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 343].

Шавкат дар байти зикршуда афшурдани донаҳои ангур ва ҳосил кардани майро, ки ҳамроҳ бо чӯшиш ва ғудозиш будааст, ба ғудохтани парӣ ва дар шиша кардани ӯ, ки намоди сеҳру ҷодуст, ташбеҳ кардааст, то ба маъшуқи худ бигӯяд, ки май ба ёди нигоҳат хӯрдан ба осонӣ ва бе муқаддима набудааст, балки сеҳру ҷодуҳо ба қор бастаанд, то ман май ба ёди нигоҳат кашидаам.

Самандар аз хазандагон номи ҷонварест, ки ба эътиқоди гузаштагон дар оташ падида меояд ва ҷун аз оташ берун ояд, мемирад. Бархе шакли онро шабеҳи паранда ва бархе монанди муш ва ё мор донистаанд. Орифони соҳибихақуляқинро, ки бевосита дар оташи Зоти илоҳӣ меафтанд, самандар меҳондаанд. Гӯё самандар пӯсти тираанг ва зарду тунд дорад ва дар маконҳои намнок ва торик, дохили ғорҳо зиндагӣ мекунад. Гоҳе ки аз оташ бармеояд, онро мегиранд ва аз пӯшташ қулоҳ ва дастмолу дастор месозанд. Ин ҳайвон тақрибан бо ҳамин сифати зиндагӣ дар оташ дар адабиёти ғарбӣ шинохта шудааст ва дар осори Шекспир низ бо ҳамин сифат номбар шудааст. Китобҳои ҷонваршиносӣ ва фарҳангҳои арабӣ ва форсӣ ўро ҷонваре медонанд, ки аз оташ осеб намебинад ва тавлиду зиндагии ӯ дар оташ аст. Иртиботи ин ҷонвар бо оташ ва зиндагонӣ дар он дар адаби форсӣ мучиби мазомини зиёде шудааст.

Шавкат дар бораи самандар, ки рамзи зиндагӣ дар оташ аст ва домани оташро ҳаргиз раҳо намекунад, дар байте тариқи тамсил худро дуди хокистарнишини кӯйи маъшук меҳисобад ва мегӯяд, ки хоки кӯйи ўро раҳо карданӣ нест:

*Дуди хокистарнишин будам ба хоки кӯйи ту,
Кай самандар домани оташ кунад аз каф раҳо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 13].

Шоир дар байти дигар бо тасвири самандар, ки даруни оташ пар мезанад ва худро ба оташ месупорад, то тавлиди дигарро таҷриба кунад, ишорат ба зиндагии душвори хеш мекунад:

*Ғубори хотири хокистари касе нашавем,
Даруни оташи худ пар занад самандари мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 78].

Шоир дар байти зер бо ташбеҳи самандар ба парандаи тазарв, ки намоди оташхорест ва ҳар ду бо оташ дар иртиботи зич ҳастанд, ишорат мекунад ва андешаҳои орифонаеро баён медорад. Шавкат чун аҳли риёзат буд ва шарораҳои ишқ аз ҷонаш шуъла мекашиданд, буридан аз тааллуқоти дунявиро, ки бар вучудаш ҳоким буданд, ба таъбир кашида, мегӯяд, ки ман тазарви оташхоре (киноя аз таҳзиби нафс) ҳастам, ки хору хас (киноя аз тааллуқоти дунявӣ) наметавонанд маскуну маъвои ман бошанд, чун ҳамҷавории оташ ва хору хас мумкин нест:

*Ба хок аз сояи болам самандар нақш мебандад,
Тазарви шуълаам, кай ошёнам хору хас бошад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 221].

Образи дигари афсонавӣ дар «Авесто» ва асотири Эрони бостон парандаи нимаодам Симурғ мебошад. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ лонаи Симурғ бар фарози Албурзкӯҳ устувор буда, ӯ тарбиятгари Зол аст ва ҳангоме ки Зол ба оғӯши хонавода бармегардад, паре аз Симурғ бо худ меорад, то ҳангоми дармондагӣ вайро ба ёрӣ талабад. Симурғ аз ҳангоми қудрат ёфтани Зол ва Рустам то рӯзгори нопадид шудани онҳо омили беҳрӯзӣ ва комравоии он ду ба шумор меравад ва аз ин рӯ, бархе назар додаанд, ки ин мурғ фариштае ниғаҳбон ё «тотем»-и қавми сипоҳ (хонадони Рустам) маҳсуб шудааст. Симурғ дар китоби Бундаҳишн нигоҳбони дарвозаи моҳ ва хуршед пиндошта мешавад. Дар «Авесто» ҷойгоҳи меҳр низ дар миёнаи моҳ ва хуршед доништа шудааст. Шиҳобуддини Сухравардӣ Симурғро ба таври зайл тасвир кардааст: «Парвоз кунад бе ҷунбиш ва бипарад бепар ва ҳамаи нақшҳо аз ӯст ва ӯ худ беранг, ҳама ба ӯ машғул ва ӯ аз ҳама фориг... Мубайини ин аст, ки Симурғро чизе дар ҳадди «Чилваи Ҳақ» доништааст» [Ҷудайнӣ Алӣ 1388, с. 124].

Мавлоно низ ӯро намояндаи «олами боло» ва «мурғи Худо» ва таҷаллии олитарини парвозҳои руҳ ва «инсони комил» шинохтааст. Муршиди Мавлавӣ –

Шамси Табрезӣ низ дар ин бора мегӯяд: «Ҷӯро нуқтаи камолёфта аст, ки дигар мурғон ба сӯйи ӯ мераванд ва ба дидори Қоф хурсанд мешаванд» [Мавлоно Балхӣ 2008, с. 67].

Шеърӣ форсӣ аз ҳаёлҳои нозуке дар бораи Симурғ (анқо), ки дар зеҳни шоирон ҷӯшидааст, саршор аст. «Дар «Луғати фурс» номи дигари Симурғро сиранг доништа ва ин байти Фаррухиро шоҳид овардаанд:

Ҳама олам зи футуҳи ту нигорин гаштаст,

Ҳамчу оғанда ба сад ранг нигорин сиранг

[Асади Тусӣ 2015, с. 67].

Бархе симурғ ва сирангро дар ҳам омехта ва онро «хиради пӯянда» таъбир кардаанд: «...Симурғ ва сиранг афсонаи мурғест, ки зоидаи пиндори фарзонагони эронӣ аст» [Ёҳақӣ 1392, с. 503].

Дар адабиёти ирфонӣ форсӣ, симурғ рамзи пурмаъност ва номест, ки ба дастае аз парандагони афсонавӣ додаанд, аммо дар адабиёти форсӣ ошёнӣ Симурғ бар кӯҳи афсонавии Қоф аст, ки парӣёну девон бар он равуо доранд. Симурғ ба забони одамӣ сухан мегӯяд ва масъули паёмоварӣ ва ҳифзи асрор аст, маъруф аст, ки пари Симурғ захмхоро шифо медиҳад ва симурғ худ ба унвони як ҳакими шифобахш муаррифӣ шудааст.

Симурғ парандаи афсонавӣ аст, ки дар адабиёти ирфонӣ бисёр ба кор рафтааст ва агарчи маъноӣ мухталиферо барои он баён кардаанд, аммо он одатан рамзи инсонӣ комил аст. Муҳаммадҷаъфарӣ Ёҳақӣ дар бораи Симурғ ва кӯҳи Қоф менависад: «Симурғ ва кӯҳи Қоф аз киноёти маъруфи ирфонӣ аст ба маънии мардони комил ва абдулҳақ, ки аз назарҳо пинҳонанд ва даст ёфта ба эшон душвор аст ва гоҳе Симурғро киноя кунанд аз зоти Ҳақ ва таҷаллии Зотулзот» [Ёҳақӣ 1392, с. 107].

Симурғ ё анқо рамзи мавҷуди дастнаёфтани ва гумному дур аз дастрасӣ шумурда шудааст, ки Шавкат бо таъя ба ин махсусият абёте суруда, ишорат ба танҳои хеш мекунад ва мегӯяд, ки дили овораи ман ба авҷи гумномӣ расид, ман ба мисли анқо аз ҷаҳон он сӯям, яъне ман аз анқо ҳам гумномтарам:

*Он қадар он сӯям аз анқо, ки анқо аз ҷаҳон
Авҷи гумномӣ гирифт, азбас дили овораам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 367].

Ҳумо парандаи устураи маъруф дар адабиёти форсӣ аст, ки рамзпардозии он бо мафҳумҳои иқбол алоқаманд мебошад. Ҳумо дар баландии осмон дар парвоз аст ва фазилату некуии худро ба касоне, ки бо болҳои худ пӯшонад, ато мекунад.

Ҳумо ба хоҳири иззати нафс, шараф ва қаноаташ дақиқан муқобили калог қарор мегирад, ки рамзи ҳирс аст. Дар фарҳанги мардумӣ аст, ки ҳумо аз таҳмондаи устухон тақзия мекунад, то ҳайвонотро ба музояиқа дучор накунад. Ин маъниро Шавкат ба таври махсус баён меорад:

*Ҳумой бар сари мурғон аз он шараф дорад,
Ки устухон хураду ҷонваре наёзорад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 112].

Дар бораи ҳумо Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ чунин назар дорад: «Мурғи афсонавӣ ба монанди Симурғ аст, ки фархундафол ва пайки саодат пиндошта мешуд ва ба ҳамин далел ба «мурғи саодат» низ маъруф аст. Қудаму муътақид буданд, ки мурғи устухонхӯр, ки ҷонваре наёзорад ва ҳар гоҳ бар сари касе нишинад, ўро подшоҳ кунанд. Пас аз рӯзгоре дароз ин ҳумо нопадид шуд...» [Ёҳақӣ 1392, с. 388].

Растагори Фасоӣ дар таъя ба қавли доктор Муин дар бораи калимаи ҳумо овардааст: «Ҳумо (ҳумой) дар луғат ба маънии фархунда аст. Ҳумо бо он ки дар табақабандӣ ҷузви парандагони шикорист, ғизои он фақат устухон аст. Ҳумо устухонхоро аз рӯйи замин мерабояд ва аз боло ба рӯйи саҳраҳо раҳо мекунад ва пас аз қитъа-қитъа шудан меҳӯрад. Ўро уқоби устухонхӯр ҳам гӯянд. Дар адаби форсӣ ҳуморо мазҳари фарру шукӯҳ донистаанд» [Растагори Фасоӣ 1379, с. 124].

Шавкати Бухорӣ ҳуморо рамзи саодату давлат ва иқбол шумурда, дар ин бора абёти зиёде сурудааст, ки бо овардани ду байт ба ҳайси намуна иктифо мекунем:

*Эй зи раъят маҳфили аҳли саодатро зиё,
Тори базми шамъи иқболат зи миҷғони ҳумо*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 11].

Шавкат дар қасидае, ки дар мадҳи Роқими Машҳадӣ сурудааст, ройи мамдуҳи хешро нурбахши маҳфили аҳли саодат дониста, ба рамзи саодату давлат ва иқбол будани ҳумо ишора кардааст:

*Бувад мавҷи саодат сатри мактуби ҳасири ман,
Китоби толеи ман мистар аз боли ҳумо дорад*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 227].

Шавкат фақри хешро саодате медонад, ки дар сояи риёзат насибаш шудааст, чаро ки сатри мактуби зиндагии ӯ бо мавҷи саодат рақам хӯрда ва рози пӯшидаи китоби толаш аз боли ҳумо аст, ки инро рамзи саодату некбахтӣ меҳисобад.

Тавре ки зикр гардид, шоҳидҳои шеърӣ зиёде аз девони ашъори Шавкати Бухорой дарёфт шудаанд, ки далолат ба корбурди рамзҳои мавҷудоти афсонавӣ ва асотирӣ доранд. Онҳо далели мавриди истифодаи зиёд қарор доштани чунин рамз дар ашъори шоиранд ва суҳанвар кӯшидааст, ки қисми муҳими хоҳишҳои қалбӣ ва маонии замири худро бо истифода аз суварӣ ҳаёл, борикбинӣ, нозукҳаёли баён намояд. Дар шеъри шоирони бузурги сабки ҳиндӣ, аз қабили Соиб, Калим, Урфӣ, Файз, Бедил низ ин вижагӣ нақши назаррас дорад.

ХУЛОСАИ БОБИ III

– Шавкати Бухорой масъалаҳои ҳасбиҳолӣ, мазаммати дунё, ҷудой аз ёру диёр, беқадрии аҳли суҳан, тарғиби покӣ, қаноатпешагӣ, баландҳимматӣ, тавсифи ишқ, росткорӣ, хоксорӣ, некӣ ва монанди инҳоро дар ғазалиёти худ тариқи ибораҳои тозаӣ шоирона, ки далели ҳунари суҳанофаринии шоир аст, инъикос кардааст.

– Ҳарчанд мавзӯи ишқ дар ғазалиёти Шавкати Бухорой ҷилои аввалиндараҷа надорад ва бештар оҳангҳои шиквоӣ ба ҷойи аввал

омадаанд, вале шоир дар заминаи ин мавзӯҳо ошӯбҳои қалбии инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, эҳсосоти нозуки одамӣ ва дигар маосили иҷтимоиро матраҳ сохтааст.

– Шавкати Бухорӣ дар баробари кашфи як сулуки маънавӣ тавонистааст, ки ба офариниши маъниҳои шоирона ва хоссаи ирфонӣ бо таъмини ғанои шеъри худ даст ёбад. Таъсири нуфузи андешаҳои суфиёна дар ашъори Шавкат хувайдо буда, тамоюли афкори орифонаи ӯро мучассам месозанд.

– Инъикоси мавзуоти иҷтимоӣ, аз ҷумла баёни авзои nobasomoni замон ва ҷомеа дар ғазалҳои Шавкат ба таври возеҳ мунъакис шуда, оҳангҳои шиквой, ки дар қолаби ғазали пурра ва абёти ҷудогонаи ашъори шоир суруда шудаанд, асоси иҷтимоиёти ӯро ташкил медиҳанд.

– Баёни панду ҳикмат дар ҳар ғазалиёти Шавкат ба таври фаровон ба назар мерасад ва шоир ба ин васила беҳтарин хислатҳои нақуи инсониро тарғиб карда, рафтори нописанди инсонҳоро маҳкум мекунад.

– Тасвири манзараҳои ҷолиби табиат, бо ҳама таровату малоҳат дар ташбиби қасидаҳо ва ғазалҳои ҷудогонаи Шавкат инъикос гаштаанд, ки дар онҳо боридаи борони баҳорӣ ва аз таъсири он ба кулӣ дигаргуншавии табиат ва дигар ҳолати фаслҳои баҳор равшану зебо ва воқеӣ тасвир ёфта, ба ҳунари волои суҳанофарии шоир ишорат мекунанд.

– Тарғиби ростӣ ва дурустӣ, нақуӣ ва адлу инсоф, беозорӣ, эҳсон ва муравват, ҳиммат ва ҷавонмардӣ, ҳифзи обрӯ ва мартабаи инсонӣ, одоби суҳан, қалам ва аҳли қалам, шарму ҳаё, сафар ва ҳамсафари мувофиқ, ишқу муҳаббат, вафову сидқ ва монанди инҳо ҷавҳари андешаҳои ҳакимонаи шоирро бозгӯ мекунанд ва зарару манфиати ҳар якеро дар зиндагӣ барои мо равшан месозанд.

– Дар маҷмӯъ, Шавкати Бухорӣ дар ашъори мондагори ҳеш ба тарғиби мавзӯҳои даст задааст, ки ҳама барои инсонҳои замони шоир ва насли мову ояндагон манфиатбор аст ва номи шоирро ба таври ҷовидона зинда нигоҳ медоранд. Шавкати Бухорӣ ба василаи мучассам сохтани муҳимтарин масоили иҷтимоии замон дар ашъори безаволи ҳеш тавонистааст, ки дар рушду ташаккули назми ганҷинаи адабиёти форсу тоҷик саҳми арзишманд гузорад.

БОБИ IV. ВИЖАГИҲОИ САБКИ ШЕЪРИ ШАВКАТ

IV. 1. Сабки ҳиндӣ ва вижагиҳои сабки инфиродии сухани Шавкат

Дар дарозии таърих теъдоди андаки эҷодкорону удабое маълум аст, ки тавонистаанд ба василаи навҷӯйиҳо ва ибтикороту тозақорӣ ва заҳмату истеъдод ба сабки фардӣ ё инфиродӣ ноил гарданд. Шоирон андешаҳоеро дар бораи лузуми сурудани шеър, навъи шеъри матлуб, омилҳои таъсиргузор дар барҷастагию мондагории шеър ва мақбул будани он дар ашъорашон матраҳ кардаанд ва табиист, ки дар ҳар давра мавзӯҳо ва қолабҳои шеърии хоссе ба вучуд омада, мавқеи баландро соҳиб гаштаву дар бештари маворид таваҷҷуҳи шоиронро ба худ ҷалб кардааст. Мусаллам аст, ки ин амр дар замина ва таъсири салиқаи шоирӣ ба шоирон даст додааст. Дар баробари ин, ҳар шоири мубтакир бо ин ки то андозае аз ҷараён ва суннати шеъри давраи худ пайравӣ мекард, ҳамчунин, тобеи шева ё сабки худ дар интиҳоби мазмунҳо ва қолабҳои шеърий буд ва ба масоили балоғӣ таваҷҷуҳ дошт.

Адабиётшиноси тоҷик М. Нарзиқул дар таҳқиқоти хеш масъалаи мушаххассозии сабки шахсии як шоир ё нависандаро аз душвортарин масъалаҳои адабиётшиносӣ меҳисобад ва ҳалли дурусту саҳеҳи онро ба омӯзишу пажӯҳиши густардаву доманадоре вобаста медонад. Аз ҷумла ӯ қайд мекунад: «...барои он ки битавонем дар бораи сабки шахсии як шоир ё нависанда баҳс бикунем, бояд тамоми марҳалаҳои илми сабкшиносиро мудаққиқона тай намуда бошем» [Нарзиқул 2006, с. 120].

Дар воқеъ, мушкилии ҳалли қазияи мазкур, пеш аз ҳама, дар он аст, ки дар ҳеҷ давраи замон, ягон навгониву дастовард аз ҷониби инсонҳо бе заминаҳои ибтидоӣ сурат нагирифтааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки сабкҳои адабӣ ва махсусан сабки хоссаву инфиродии ҳар як адиб якбора, дар фазои хушку ҳолӣ ва бе доштани заминаҳои ибтидоии собиқ арзи вучуд накардааст.

Муҳаққиқон роҷеъ ба сабк ва шинохти мавқеи он дар осори шоиру нависандагон андешаҳои мухталифро баён доштаанд [Пуролошӣ 1374; Ориён 1352; Футуҳӣ М. 1395; Хусравӣ Ҳ. 1397; Ғаффорова З. 1992; Нурзод Н. 1387;

Нуров Н. 2010; Шарипов Ш. 2022]. Аз ҷумла, қисмате сабкро «симои фикри инсон» [Ғуломризоӣ 2017, с. 164] медонанд ва онро роҳе барои шинохти хулқу ҳӯи инсон мешиносанд. Тақлид аз сабки дигаронро ба ҳукми ниқобе медонанд, ки шахс барои чеҳраи хеш баста аст. Ба маънои дигар, сабк муҳру нишоне аст, ки асари ҳар шоирро аз осори каму беш мушобеҳ ҷудо мекунад.

Сируси Шамисо ба нақли қавл аз нависандаи маъруфи фаронсавӣ Марсел Пруст дар бораи сабк мегӯяд, ки: «сабк барои нависанда дар ҳукми ранг барои наққош аст» [Сируси Шамисо 2017, с. 64], яъне сабк барои ҳар эҷодкор рукни муҳимми фаъолият буда, маҳсули ранчи ӯро аз дигарон тафовут мегузорад.

Дар асри XVII дар Осиёи Миёна ва Эрон сабки тозае такмил ёфта, ба забону эҷодиёти суҳанварони бузург таъсир карда, маъруф гардид, ки баъдан онро сабки ҳиндӣ номиданд. Намояндагони ин сабк Соиб, Шавкати Бухорӣ, Носиралӣ Сарҳиндӣ, Нозими Ҳиротӣ буданд, ки ашъори онон мавриди пайравӣ ва тақлид қарор гирифта буд. Аз рӯи тазкираи Малехо таваҷҷуҳи аҳли адаби ин сарзаминро бештар ашъори Соиб, Шавкат, Носиралӣ, Нозим, Калим, Шавкат, Қосими Девона, Ҷалоли Асир ва дигарон ба худ кашида буданд.

Садрӣ Саъдиев ҳам дар қатори дигар суҳансароёни навабодии Эронӣ Хурӯсон ва Ҳиндустон Шавкати Бухороиро ном мебарад ва баён медорад, ки равиши Шавкат: «...ин ҳамон тарзи нави шеър аст, ки баъдан дар адабиётшиносӣ шартан сабки ҳиндӣ номида шуд, пешиниён, аз ҷумла Малехо онро «шеъри тарз», «тарзи нав» ва монанди инҳо таъбир кардаанд» [Саъдиев 1985, с. 55]. Аз ҷумла, Соиби Табрӣ дар миёни аҳли суҳан бо шеъри тарз ошно гардидагӣ барои хеш имтиёз медонист:

Миёни аҳли суҳан имтиёзи ман, Соиб,

Ҳамин бас аст, ки бо тарз ошно шудаам

[Соиб 1980, с. 189].

Адабиётшинос Матлубаи Мирзоюнус дар китоби «Адабиёти миллӣ ва муколамаи фарҳангҳо» ба таъсири шеъри сабки ҳиндӣ ва ашъори намояндагони он ба шеъри шуароӣ давр таваҷҷуҳ намуда, қайд менамояд, ки: «...батадриҷ шеваи нигориши шоирони мактаби ҳиндӣ дар маърази таваҷҷуҳ қарор гирифт

ва ашъори Бедили Дехлавиву Соибӣ Табрешӣ, Калими Кошониву Шавкати Бухорой бо ҳаёлбофиҳои номукаррару ғайримунтазира ва мазмунсозии ҳайратангези навоварона коромад шуд» [Мирзоюнус 2015, с. 183-191], зеро ки пояи шеър дар ин мактаб бар тахайюлу мазмунёбӣ гузошта шуда, дорои вижагиҳои адабии хос буд ва шоирони ин давра ба он ифтихор мекарданд, афзун бар ин, дар шеъри ин давра мазмунёбӣ ва баёни мазмуни ҷадид дар қолаби алфози андак сурат мегирифт. Аз ин ҷост, ки пайравони ин сабк, аз ҷумла Шавкати Бухорой, ки аз намояндагони пешсафи он маҳсуб меёфт, пайваста дар ҷустуҷӯ ва дарёфти маъниҳои нави бадеӣ буданд. Шавкати Бухорой бо сабки хосси суханофарӣ тавониста, ки миёни ҳамзамонон ва пасояндагон мақоми шоставу арзандаеро касб намояд. Бо таъбири Малехӣ Самарқандӣ, «бидъатҳои ҳасанӣ тоза ва диққатҳои нозуки беандоза», «халлоқулмаонии солис», «мазмуни бикри тозаи фикр» хоси Шавкатанд. Ин андешаро намунаи ғазали Шавкати Бухорой собит месозад:

*Фикри хоме назанад сар зи дили пок маро,
Пухта гардад сухан аз шуълаи идрок маро.
Гашта нури назарам соф ба сад пардаи дил,
Бӯйи гул нест ниҳон аз назари пок маро.
Баски ноқис бувад асбоби нишотам дар боғ,
Шиша то об нашуд, сабз нашуд тоқ маро.
Шуълаамро набувад қуввати бархостанӣ,
Метавон кард ба занҷир зи хошок маро.
Пеши ман лафз ҳичоби руҳи маънӣ нашавад,
Дар назар мавҷи шароб аст рағи тоқ маро.
Ҷон ба ҳасрат зада хуриедруҳонам, Шавкат,
Метавон кард кафан з-атласи афлок маро*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 64].

Агар амиқтар ба ғазали зикршудаи шоир назар афканем, мебинем, ки ҳар як байти ин ғазал дар мазмунофарӣ ва истифодаи саноеи бадеӣ аз тозакориҳои шоир дарак медиҳанд. Тару тозагии фикрҳо бештар дар истиора ва ибораҳои

«шуълаи идрок», «нури назар», «назари пок», «ҳичоби руҳи маънӣ», «мавҷи шароб» ифода ёфта, мазмунҳои тозаю нави эҷодкардаи шоирро боз ҳам латифу нозуктар гардониданд. Дар ҳар байти ғазал пардапӯшона, печ дар печ ва бо рамз сухан гуфтани шоир, агар аз як ҷониб, аз талаботи сабки нав сар зада бошад, аз ҷониби дигар, дар маъниофарӣ устод будани шоирро собит месозанд ва метавон гуфт, ки қариб ҳамаи ғазалҳои шоир бо ҳамин усул иншо гардидаанд. Ин ашъори шоир боиси изҳор гардидани диду назарҳои мухталиф нисбати сабки баёни ӯ шуданд ва маҳз ҳамин тарзи ӯ боис бар он гардид, ки ба сабки сухани шоир ибҳому печидагӯӣ нисбат дода шуд. Худи Шавкат низ дар ашъораш борҳо ба тарзи сухани баланду печидаи хеш ишорат фармудааст:

Надорад маънии печида дигар ғайри пайконаш,

Ба тумори баёни устухони ман тамошо кун

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 168].

Ҳамин печидагӯӣ ва баёни мушкил дар шеърӣ Шавкат буд, ки то ҳоё ашъори вай дар доираҳои муайян, аз ҷумла Бухоро, қобили истиқбол нагардид ва андешаҳои мухталифро рӯйи фаҳму дарки матолиби шоир ба бор овард, вале тазкиранигорон ва дигар рӯшанфикрон ба мақоми ҳунарии Шавкат, таҷаддуди вай дар қаламрави шеър, сабки нигоришу тозақориҳои фикрӣ ва усулҳои вижаи воҷасозиву таъбиरोфаринии шоир арҷ гузошта, маҷмуи ибтикороти ӯро ба унвони инқилоби фикриву ҳунарий дар шеър ҳамчун ихтироот эътироф намуданд. Аз ҷумла, Малехи Самарқандӣ аз мақоми суханварӣ, сабки нигоришу маъниофаринӣ ва нозукхаёлии Шавкати Бухорӣ ҳарф зада, чунин қайд мекунад: «...устухонбандии ибороташ дар қолаби алфоз ҷон аст ва маънии рехтааш чун шамъ дар фонуи пайкари сухан руҳи равон ва ҳар байташ аз маонии пинҳон тилисми ҳаёли ҳонаи фикр, ҳар мисраи барҷастааш шуароро тасбеҳи зикр. Мисраҳои печидаи рангини гулдастабанди таносуби алфозаш ба ҳама шоир писанд, қалами забони шикаста аз банду бастаи каломаш дуруст аз шикастагии дил, давоҷ аз маонии равшани ӯ фориғ аз торикӣ, ...навиштааш саропо тозамазмун ва мавзун дар бухури шеър ва сафинаҳо аз ашъораш лабрез...» [Малехо 1348, в. 81^а]. Албатта, назари Малехо ҳамчун тазкиранигори

хамрӯзгори шоир равшангари он аст, ки Шавкат ҳанӯз дар замони рӯзгор доштан соҳиби сабки хосси сухангустарӣ буд ва мақому ҷойгоҳи хос дошт. Ин маъниро адабиётшинос М. Ҷуноназиз низ таъкид дошта, қайд менамоянд, ки: «Ошноӣ бо ашъори баландпояи Шавкати Бухороӣ гувоҳӣ аз он медиҳад, ки ин шоири шаҳир, мисли Соиби Табрешӣ, пайроҳаи хоссе ба майдони сухан во намудааст. Ғазалҳои ӯ пурбор аз маонии рангин ва ҳаёлотӣ бикру тасовири нотакроранд» [Ҷуноназиз 2025, с. 286].

Агарчи дар шеъри Шавкат ҳамчун як намоёндаи барҷастаи сабки ҳиндӣ, вижагиҳои гуногуни ин шеваи сухангустарӣ мушоҳида мешавад, дар қиёс ба кулли мухтассоти ашъори ӯ ин хусусият ҷилваи бештар доранд, ки маҳз ба василаи онҳо метавон сабки инфиродии шоирро то ҷое мушаххас намуд. Аз аввалин шохисаҳои сабки дар шеъри Шавкат – ин мазмунсозӣ ё бастанӣ мазмунӣ навад мешавад.

Мазмунӣ аз муҳимтарин вижагиҳо дар шеъри сабки ҳиндӣ ба шумор рафта, «мазмун» дар шеъри шоирони ин сабк гоҳ «маънии нозук», «маънии бегона», «маънии барҷаста» ва амсоли он номида шудааст. Агар шеърро аз ҷор унсури асли – забон, тафаккур, масоили балоғӣ (фанӣ) ва отифа бидонем ва ба сурати шакли шумора як нишон диҳем, мушаххас мешавад, ки лафз бо забон ва маънӣ бо тафаккур як ҳастанд ва саҳми бисёр зиёдеро дар шеър ихтисос медиҳанд. Дар ин бора Маҳмуди Фуруҳӣ мегӯяд: «Дар шеър аз он ҷиҳат аз забон, яъне аз лафз баҳра гирифта мешавад, ки муҳотаби шеър метавонад бо содагӣ лафз ва маъниро аз ҳам ҷудо кунад ва дар бораи ҳар қадом қазовати мустақиле дошта бошад» [Фуруҳӣ 1385, с. 120].

Дар шеъри сабки ҳиндӣ ҳассосияти лафз ва маънӣ дар ашъори шоирон бештар мушоҳида шуда, дар ин бора абёти фаровонро метавон дарёфт кард, ки шуарои ин давра одатан тарафдори маънӣ ва мазмун ҳастанд ва муҳаққиқоне, ки дар бораи нақди шеъри қудамо таҳқиқот бурдаанд, аксаран маъниро бар лафз афзал шумурдаанд. Парвиз Нотили Хонларӣ дар ин маврид мегӯяд, ки: «...дар ин шакл нест, ки маънӣ бисёр муҳим аст ва агар бадеъ ва дилнишин набошад, лафз ва иборот беҳуда ва тӯҳӣ ҷилва мекунад» [Хонларӣ 1371, с.

276] ва файласуфону дигар андешамандон низ робитаи лафзу маъноро аз фазои инсонӣ донистаанд. Адабиётшинос Х. Шарифов ин маъноро чунин баён медорад: «Танҳо робита ва ваҳдати лафзу маъно таносуби воқеӣ дар асари адабӣ ба вучуд меоварад ва онро барои дарку фаҳм муносиб мегардонад» [Шарифов 2009, с. 254-268]. Шавкати Бухорой ҳам дар байте аз ғазали хеш дигар шоирони тозақорро аз ороиши беш аз андозаи лафз ва таваҷҷуҳи фаровон ба он барҳазар медорад:

Ба маҷлиси ту тақаллум румуз ғашта, ки лафз

Бувад ба пардаи маънӣ чу шоҳидон мастур

[Шавкати Бухорой 1987, с. 25].

Манзури шоир он аст, ки лафз ҳамчун шоҳид ба пардаи маънӣ пӯшида аст ва ӯ ҳам ба асолати маънӣ қоил аст, зеро маънӣ дар мафҳуми адабӣ ва забонӣ дар муқобили лафз қарор мегирад. Дар ҷойи дигар сароҳатан ба маънӣ таъкид намуда, онро бар лафз ва дигар соири балоғӣ рӯчхон медиҳад:

Танам аз мисраи печида ба занҷир бувад,

Юсуфи маънияму лафз бувад зиндонам

[Шавкати Бухорой 1987, с. 346].

Яъне, шоир дар баён ба маънӣ бартарӣ медиҳад. Мафҳуми маънӣ ё мазмуни бегона дар шеъри шоирони сабки ҳиндӣ ба сифати чун равшан, рангин, баланд, тоза, нозук, ширин, дилнишин, дилкаш, ҳайратовар низ ёд мешавад ва аз ашъори шоирони ин давра метавон дарёфт, ки мазмун аҳамияти вофоре дар шеър дорад.

Асосан, калимаи мазмун дар матнҳои форсӣ қабл аз қарни ғозаҳум ҳамрадиқ бо «маънӣ» ва «муҳтаво» мушоҳида шуда, аз оғози ин қарн ба истилоҳи фанни мустақил ва калидвожаи адабӣ табдил шуда, дар маркази шеъри форсӣ қарор гирифт. Баъдан, таркибҳои фаровоне чун «мазмунбандӣ», «мазмунёбӣ», «мазмунрасонӣ» ба назар расиданд, ки вожаи мазмунбандӣ аз истилоҳи марказии шеъри сабки ҳиндӣ маҳсуб гардид. Дар ибтидо дар шеъри Назирии Нишопурӣ ва сипас дар шеъри Ғании Кашмирӣ вожаи «мазмун» ба маънои «нуқта» ва «дақиқа» дида шуд. Ин маъно баъдан дар девони Соиби

Табрезӣ ва Бедили Деҳлавӣ ба истилоҳи марказии шеър мубаддал гардид. Дар таҳқиқоти назарияшиносони адабӣ мазмунёбӣ ҳамчун истилоҳ дорои таърифи хос аст. Аз ҷумла, донишманди эронӣ Ёршотир дар таърифи мазмунёбӣ гуфтааст: «...ёфтани суvari тоза аз маонии қадим аст, ки бояд онро мазмунёбӣ ё мазмунсозӣ хонд» [Ёршотир 1334, с. 114].

Забехуллоҳи Сафо зери унвони нуктасанҷӣ ва мазмунофаринӣ баён медорад: «...нуктасанҷӣ ва нуктаёбӣ, ин гунҷонидани нукоти бориқ дар ашъори ҳамроҳ бо хиёли дақиқ ва нозукбаёнии том аст» [Сафо 1366, с. 164].

Хуррамшоҳӣ ҳам дар таърифи «мазмун» гуфтааст, ки: «...мазмун иборат аст аз маънии ҷузъӣ мутакко бо муносибати лафз ва ранҷ дар санъати шеър» [Хуррамшоҳӣ 1367, с. 38].

Аз назари Шамисо: «...кӯшиши шоири сабки ҳиндӣ мазмунёбӣ ва орояи ҳаёли хос ва маънии барҷаста аст, яъне фикри ҷузъӣ амали тоза ва ногуфта ва баёни он ба сурати эҷобангез» [Сирусӣ Шамисо 1378, с. 297].

Дар ин бора Муҳаммадӣ Муҳаммадхусайн изҳор медорад, ки: «Маъмулан, мазмунофаринӣ каломи ғайримустақим буда, дорои ҳодиса аст» [Муҳаммадӣ Муҳаммадхусайн 1384, с. 11]. Аз назари эшон тасвири тоза ё шахсиятбахшӣ мазмунсозӣ нест, балки мазмун бояд ҳодиса дошта бошад. Ҳарчанд тибқи суннати адабӣ бояд алфозу иборот ҳомили мазмун бошанд, вале аз назари шоирони асри XVII лафз монеи мазмун аст. Истиораҳое, ки барои мазмунсозии ин ду рукни муқобили сухан овардаанд, тарҷеҳи мазмун бар лафзро заминаи нозукхаёлон таъйид мекунанд ва истиораҳое мисли «оби Хизр», «боли самандар», «доғи ҷигари лола», «хуни ҷаста», «хуни ҷакида», «захми тозабаста», «нафаси ваҳшӣ», «варақи дидаи Яъқуб», «нуктаи дилчасб», «Маҷнуни рамида», «зулфи печида» сифатҳои тозагӣ, истиқлол ва нерумандии мазмуноро васф мекунанд. Ҷунончи, Шавкат дар байте аз ғазали хеш дар интизории маънии рангин аз қалам имдод металабад ва мегӯяд:

З-интизори маънии рангин ба ҷашмам гул фитод,

Эй қалам раҳме ба ҳолам кун, ки кор аз даст рафт

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 182].

Манзури шоир дар байти зикршуда заҳмати дарёфти маънии рангин аст, ки асоси кори эҷодии суҳанварро ташкил мекунад. Дар мисраи аввали байт таркиби «ба чашмам гул фитод» навъе ихом аст, ки ба маънои наздик дар фикри хонанда маънии «кӯр шудани чашм»-ро меорад. Дар забони гуфтугӯи мардум ҳам ибораи «гул афтодан ба чашм» маъмул буда, навъе аз беморие аст, ки бештар дар рӯй ва чашми одам пайдо мешавад. Ба маънои дигар шоир фурсати бисёр интизорӣ кашидани хешро баён дошта, изҳор медорад, ки аз интизории бисёр саранҷом маънӣ барояш чун гул рангин гаштааст, ки ин ҳосили саъю талош ва сабру шикебоии ӯст.

Шоирону тазкиранависон барои васфи шеърофаринӣ феъли «ёфтан»-ро ҳам истифода кардаанд ва таъбирҳои мазмунёбӣ, маъниёбӣ, нуктаёбӣ, рамзёбӣ дар девони ашъори онҳо бо ин мақсад истифода шудааст. Шоири мазмунофар барои баёни мақсади хеш ҳар лаҳза нуктаи тоза ва кайфияти ғариберо пайдо мекард. Масалан, Шавкат дар девонаш 40 бор аз вожаи «хубоб» мазмун месозад, ки дар ҳар байт маънии тозае дар «хубоб» ба вучуд меояд ва шоир огоҳии дигареро дар бораи он ба мо медиҳад. Ё, ҳатто, бисёр сифатҳои инсонро дар ҳолат ва кайфияти «хубоб» тасвир мекунад.

Чунончи, дар байти зер шоир манзараи заъфи рӯзгори хешро тавассути таркиби «ҳарири хубоб» ин тарз баён медорад:

Аз заъф бори миннати нӯшиши намекашам,

Пироҳанам ҳарири хубоб аст чун ҳаво.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 1].

Шавкат дар ҳар нигоҳ ба хубоб нуктаи тозае меёбад ва аз тариқи пайванд додани ҳолат ва сифати инсонӣ ё мафҳумҳои ахлоқӣ бо вазъияти хубоб тасвири ноошно ё, ба қавли ҳудаш, «маънии бегона» меофарад.

Дар ғазалҳои Шавкат гуногунрангии маъно ва баёни мазмун, ки аз калимаи хубоб падида меояд, хеле зиёд буда, ибораҳои «хубоби ашки Мачнун», «чашмаи хубоб», «хубоби чашмаи хуршед», «хубоби сайри чашм», «турраи мавҷи хубоб» ва ғайра офаридаҳои шоиранд, ки аз ибтикороти шоир дар мазмунсозии ӯ гувоҳӣ медиҳанд. Дар байти зер таркиби «*турраи мавҷи*

ҳубоб» барои ифодаи аҳволи дили шоир хеле муассир буда, бозёфти шоиронаи Шавкат аст:

Турраи мавҷи ҳубоб аст дили мо, Шавкат,

Метарошанд зи дандон садафи шонаи мо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 83].

Вусъати мазмунёбӣ дар вожаҳои «хамёза», «сарв», таркиби «обилаи по» ва дигар тасвирҳои пуркорбурд дар девони Шавкат ҳосили чунин таҷрибаи шоиронаи ӯст. Чунончи:

Чӣ водияст муҳаббат, ки хори саҳрояш

Зи оби обилаи пойи раҳравон сабз аст

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 163].

Дар тавсифи мазмунофарӣ дар сухани шоирони сабки ҳиндӣ бо феъли «бастан» таъбирҳои гуногун, монанди баستاني мазмун, мазмунбандӣ, маънибандӣ, иддаобандӣ, хаёлбандӣ масалбандӣ, истилоҳбандӣ, нозукбандӣ, суратбандии хаёл, гулдастабандии маънӣ, маънии нобаста ва ғайра мушоҳида мешавад. Бастан дар тамоми вожаҳои номбаршуда ишора ба пайванд додани унсурҳои сухан ба якдигар аст.

Ин маъниро Шавкат дар байте аз ғазали хеш баён дошта, таъкид медорад, ки лафзу маънӣ дар офаридани шеър ба монанди банд ё ресмони қабост, ки онҳоро ба ҳам пайванд медиҳад:

Либоси шоҳиди маънӣ бувад зи пардаи лафз,

Ба ҳамдигар чу ду мисраъ расанд, банди қабост.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 156].

Дар маҷмӯъ, тамоми шоирони сабки ҳиндӣ, аз ҷумла Шавкати Бухорӣ ҳам, неруи зеҳнии худро сарфи мутааҷҷиб сохтани хонанда мекарданд, ки онро мазмунёбӣ ё маънии тоза дар шеър меномиданд ва он аз вижагиҳои сабки шеъри Шавкат маҳсуб меёфт. Дар ин хусус Муҳаммад Ғуломризоӣ мегӯяд: «Дар саросари давраи Сафавия шоирон ба тозагӯӣ ва овардани мазомин ва алфози тоза таваҷҷуҳ доштанд ва ин тамоил дар шеършон дида мешуд» [Ғуломризоӣ 2017, с. 156] ва чунин вижагиҳо дар асари адабӣ омили шинохти

сабки шоирон мегардад. Дар робита ба ин, адабиётшиноси рус М. Бахтин дар бораи шинохти асари адабӣ менависад: «Шеваи корбурди вожаҳо ва чи гуна истифодабарии онҳо дар як асар забони онро падида меорад ва боис ба бозшинохти сабки асаре мегардад» [Бахтин 2002, с. 31]. Бо таваҷҷуҳ бо он чи доир ба масъалаи мавриди назар ибраз гардид, метавон ба ин натиҷа расид, ки маҷмуи он таркибу мазомини тозае, ки дар ғазалиёти Шавкат мушоҳида шудаанд, маҳсули андеша ва тафаккури шоиронаи ӯ буда, ба хунари баланди шоир дар мазмунёбӣ далолат менамояд, аз сӯйи дигар, ишорат ба шинохти сабки хоси шеъри Шавкат мекунад.

Шохисаи дигари сабкӣ дар шеъри Шавкат ин хаёлбандӣ ё неруи тахайюл маҳсуб мешавад, ки аз вижагиҳои серистеъмол дар сабки ҳиндӣ буда, муайянкунандаи сабки шоирӣ эҷодкорон аст. Шералихони Лудӣ – муаллифи таъкираи «Миръот-ул-хаёл» дар тавсифи тарзи хаёл менависад, ки: «...тарзи хаёл диққати фаровон металабад, ҳар чи бештар дар он диққат шавад, маонии тоза ба даст меояд» [Лудӣ 1377, с. 76], яъне маънии тоза дар шеъри сабки ҳиндӣ танҳо ба василаи таваҷҷуҳу диққати бисёр ба даст меояд. Абдулҳусайни Зарринқӯб дар китоби «Нақди адабӣ» дар бораи мухтассоти шеъри сабки ҳиндӣ дар ашъори шоирон чунин гуфтааст: «Дар ҳақиқат, шуарои ин давра, ба истиснои иддае маъдуд, ки ҳамчунон аз қудамо тақлид мекарданд, шеърашон бештар бар хаёлбандӣ ва мазмунсозӣ мубтанӣ буд» [Зарринқӯб 2017, с. 254-256] ва аз диди ин гурӯҳ шеъри шоирони печидагӯ арзиши волое дорад, зеро ки фаҳми чунин ашъор дар тавони ҳар кас нест. Ҳокимияти завқи мушкилписанди сабки ҳиндӣ, махсусан печидагӯӣ ва хаёлпардозӣ дар девони шоирони ин сабк, аз ҷумла Шавкати Бухорӣ, ба таври возеҳ намоён аст. Заҳмат барои дастёбӣ ба маонии печида, тааммули фаровон дар дарёфти маънии ғариб аз масоиле аст, ки ишорат ба сабки хоси Шавкат мекунад. Чунончи, шоир мегӯяд:

Замини шеъри арбоби сухан фарше намехоҳад,

Зи мавҷи маънии печидаи худ бурё дорад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 168].

Мусаллам аст, ки бинои сабки ҳиндиву исфаҳонӣ ба дурпарвозии ҳаёл асос ёфта, шоир ночор дар овардани ташбеҳу истиора чи дар авсофу чи дар тамсилҳо маъмулан аз баёни оддӣ ва рӯшане парҳез мекунад ва бо овардани ташбеҳоти ваҳмиву ҳаёли ва истиораҳои шигифтангез, на танҳо хонандаро аз даст ёфтан ба манзури худ дур медорад, балки ўро аз ошкорсозии тасвири шеър дар таачҷуб мемонад ва ин махсусият дар шеъри Шавкати Бухорой аз вижагии дигар аст. Ин амал боис ба он мешавад, ки дарёфти маънӣ дар шеъри Шавкат барои хонанда душвор мегардад, масалан, вақте шоир мегӯяд «Об аз чӯйи дами теғ хӯрад гулбунӣ мо» бояд донист, ки дар забони форсӣ, шамшери бурранда ва ҷавҳардорро «теғи обдор» мегӯянд. Чун дар ин ҷо агар ба робитаи «теғ ва об» таваҷҷуҳ кунем, бояд робитаи «об» ва «чӯй»-ро низ дар назар дошта бошем. Ба ин тартиб, шоир дар байти зер барои «дами теғ» чӯйро фарз карда, мегӯяд: решаи гулбунӣ вучуди мо ба ҷойи ин ки аз чӯйи об ё рӯдхона обёрӣ шавад, аз «чӯйи теғ» обёрӣ мешавад, яъне шоир аз толеъ умеди некро интизор нест.

Аз чӯйи теғ гулбунӣ мо об меҳӯрад,

Рӯяд сари бурида гул аз шохсори мо

[Шавкати Бухорой 1987, с. 86].

Ба таври куллӣ, дар шеъри сабки ҳиндӣ иқтиноб аз содагии баён, ҳаёлпардозӣ ё саъй дар дарёфти фикри нав ва ҳаёли тоза, риояти эҷоз дар алфоз, ҷустуҷӯ дар мазомини печида ва таъбироти бесобиқа, овардани таркиботи ғариб аз ҳасоиси аслии он ба ҳисоб мерафтанд. Шавкат ҳам ҳамчун намоёндаи ин сабк ба ширинӣ ва печидагии мазмун дар шеъри худ ишораҳо карда, аз он меболад ва мегӯяд:

Лаззат зи ворасидани шеър ам барад аду,

Ангушт чун ниҳад ба ҳадисам, асал хӯрад

[Шавкати Бухорой 1987, с. 288].

Дар бораи печидагӯӣ дар шеъри Шавкат устод Забехуллоҳи Сафо ба маврид таъкид медорад, ки: «...вай (манзур Шавкати Бухорой – Н.Қ.) дар ҳақиқат, гӯяндаест дар олами бемунтаҳои ҳаёл саргашта» [Сафо 1369, с. 1335]. Дар таъя ба баҳои устод Сафо ба шеъри шоир метавон афзуд, ки дар олами бемунтаҳои ҳаёл саргашта будани Шавкат заминаҳои воқеӣ доштанд, зеро

махрум будан аз одитарин шароити зиндагӣ ва ғами чудой аз ватан ба ҳолати руҳии шоир бетаъсир намонд ва ҳамеша ин фикр ўро пайгир буд. Бо дарназардошти ин ҳолат шоир мегӯяд:

*Ба каф сарриштаи гурбат, ба дил ёди ватан дорам,
Бувад ҳамчун гуҳар чашме ба раҳ, чашме ба дунболам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 348].

Дар зер чанд намуна аз мазмун ва маонии тоза аз ашъори Шавкат бар асоси чанд вожаи меҳварӣ дар ин сабк зикр мешаванд, ки маҳсули ҳамон хаёлпардозӣҳои шоиранд:

Шабнам. Шабнам аз вожаҳои мустағмал дар сабки ҳиндӣ буда, дар шеъри Шавкат бисёр истифода шудааст. Чунончи:

Истиора аз ашк:

*Ин қадар нозукдилӣ, шабнам намеояд ба кор,
Нози он хуришеди оламтоб мебояд кашид*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 211].

Василаи ташбеҳи нома:

*Офтоби ман ба чарху ҷойи ман, Шавкат, ба хоб,
Мефиристам ҳамчу шабнам номаи сарбастае*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 412].

Чавҳари оина: Манзур аз чавҳар ҳамон моддае ҳаст, ки оинаро бо он ҷило дода, хосияти оинагӣ мебахшиданд. Дар шеъри сабки ҳиндӣ оина ва лавозими он дар маркази хаёлотӣ бисёр шоирон қарор гирифтааст. Кадканӣ мегӯяд: «Оина дар шеъри Бедил ҳайрат аст, ба эътибори ин ки монанди чашме аст, ки ҳамеша боз аст ва ҳаргиз баста намешавад. Ҳайрат муқими хонаи оина асту бас» [Кадканӣ 1366, с. 323]. Шавкат дар байте аз ғазали хеш изҳор медорад, ки аз тамошои ҳусни зебои ёр ба дили ошиқ ғаму ғусса меафзояд ва ҳатто чавҳари оина ҳам аз ин ҳусн мавҷи нигоҳ мегардад:

*Ин чӣ ҳусн аст, ки аз ҳасрати наззораи ӯ,
Чавҳари оинаҳо мавҷи нигоҳ мегардад?*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 257].

Лола: Вожаи «лола» дар шеъри Шавкат 138 бор ба кор рафта, ба василаи он мазмунҳои мухталиф баён гаштааст. Чунончи:

Доғдор будани лола:

*Зи доғат лоларо дил дар биёбон,
Сияҳтар бошад аз чашими гизолон*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 397].

Хоби махмал: Ин ибора дар шеъри сабки ҳиндӣ пуркорбурд ба ҳисоб рафта, шеършиносон ин ифодаро ҳар гуна тафсир кардаанд. Масалан, онро ба илми таъбири хоб алоқаманд донистаанд, ки нодуруст аст. Шафеии Кадканӣ дар ин бора менависад: «Қиҳате ки нахҳои пуд дар қолӣ ва махмал қарор дорад, истилоҳҳои хоби қолӣ ва хоби махмал хонда мешавад. Аз ин таъбир шоирони сабки ҳиндӣ мативҳои ҷадидро вориди шеър кардаанд, ки тасовири ҳаёлҳои бисёреро ба вучуд овардааст» [Кадканӣ 1366, с. 325]. Шавкат миёни «латофати хоби махмал» ва «оромии козиби аҳли ғафлат» дар шеъраш иртиботе барқарор карда мегӯяд:

*Аҳли ғафлатро кучо парвои бедорӣ бувад,
Зери сар доранд чун болини махмал хобро.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 99].

Шикасти ранг: Мақсади шоир аз истифодаи ибораи «шикасти ранг» баёнгари паридани ранги чеҳра ва тағйири ҳолати зоҳирӣ дар инсон буда, дар шеъри шоирони сабки ҳиндӣ зиёд ба назар мерасад. Ин ибора дар шеъри Бедил мазмуни киноӣ дорад ва ба маънии тағйир ёфтани ранг, иваз шудани ранг истифода шуда, гоҳе шоир бо ин ибора тағйирёбии ҳолати нафаре ё касеро ифода мекунад:

*Зи тарзи машираби ушшоқ сайри бенавой кун,
Шикасти ранги кас обе надорад зери коҳ ин ҷо*

[Бедил 2016, с. 43].

Корбурди ибораи «шикасти ранги кас» дар байти зикршуда аз Бедил баёнгари тағйирёбии ҳолати нафаре ё касе буда, дар мисраи дувуми он ибораи «оби зери коҳ» ба маънии пӯшида ё нухуфта будани сирре ва мавҷуд будани

фиребу найрангеро низ ба хотири хонанда меорад. Шоир аз мушоҳидаи ҳолати инсонҳо ба хулоса меояд, ки гоҳо тағйири ранг ё шикастани ранги бархе инсонҳо хислати маккорӣ ё фиребгарии онҳоро нишон намедихад.

Дар ин радиф Шавкат дар байти зер мегӯяд, ки шармсориам маро аз чашми бади мардум нигоҳ дошт, ба мисли он ки нилгунии рӯям аз мавҷи тағйири ранг аст:

*Инфиолам дошт аз чашми бади мардум нигоҳ,
Нили рӯям анбари мавҷи шикасти ранг буд.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 248].

Он чи ба ҳайси шоҳиди ҳаёлпардозӣ ё печидагӯӣ аз шеъри Шавкат пешниҳод гардид, на танҳо уюб нест, балки ҳусни ашъори Шавкат ба шумор меояд. Ғуломризоӣ низ дар ин маврид мегӯяд, ки: «...тахайюлотӣ борик ва дурпарвозии шоирона, эъҷоз ва фишурдагӣ, нуқси баён, баҳусус замоне ки шоир вазни кӯтоҳу радифи душвор бармегузид, ташбеҳҳо ва истиораҳову маҷозҳо ва кинояҳои фаровон маъмулан авомилест, ки суханашонро душвор кардааст» [Ғуломризоӣ 2017, с. 204].

Талоши шоирони ин аҳд ҳам ба он буд, ки ба мазмунҳои бегона, ғариб ва дур аз ғаҳму печида даст ёбанд ва гароиш ба сӯйи печидагӯӣ, бидуни тардид, шоирро ба талошҳои саҳт барои дастёбӣ ба маънӣ ва мазмуни тозаву бегона водор мекард. Ба ин маънӣ, Маҳмуд Футуҳӣ мегӯяд: «...маъное, ки дар шеър печида шуд, бо содагӣ ба зеҳни муҳотаб наояд ва эъҷобу шигифти ўро барангезад. Кӯшиш барои ёфтани чунин мазомин яке аз дағдағаҳои бузурги шоирони сабки ҳиндӣ аст» [Футуҳӣ 1385, с. 39] ва ин ҳаёлпардозӣ ва ҷустуҷӯ барои мазмуни ғариб ҳаммонанди ҳал кардани муаммое аст, ки метавонад барои шоир лаззате ба армуғон биёварад.

Дар маҷмӯъ, таваҷҷуҳ ба махсусияти ҳунари шоирӣ Шавкати Бухорӣ, ки муаррифигари сабки ҳосси ӯ аст, равшан месозад, ки ин суханвар барои ба вучуд овардани тозатарин падидаҳои ҳунарий дар ғазал, ки ҳосили он ҳаёлотӣ рангину дастноҳӯрдаанд, саҳми арзандаву сазовор гузорад. Эҷоди вожагону

мазомини нав дар ғазалиёти шоир ба хунари баланди шоирӣ ва мушоҳидакории ӯ ишорат мекунад.

Корбурди вофири санъати тамсил махсусияти дигари сабкӣ дар шеъри Шавкат ба ҳисоб хоҳад рафт. Мисоли фаровонеро метавон дастрас кард, ки дар он Шавкати Бухорӣ дар як мисраъ матлаберо меоварад ва дар мисраи дигар барои шарҳи он аз тамсил истифода мекунад. Ин шева дар сабки ҳиндӣ ва исфаҳонӣ, аз ҷумла шеъри Шавкат, корбурди фаровон дошта, мучиби рангинии мазомин ва тақвияти андешаҳои шоиронаи вай гаштааст. Баъзе аз шоирони ин аср дар як ғазал дар тамом ё бештари байтҳо тамсил меоранд ва ин тамсилҳо ба мавзуи аслии байт, маъмулан ё робитаи ташбеҳӣ дорад, ё робитаи тавҷеҳӣ, ё далел, яъне шоир тамсилро барои назирасозии мавзуи худ истифода мебарад. Адабиётшинос О. Саидҷаъфаров дар китоби «Соиби Табрешӣ ва вусъати мазмун дар ғазал» дар мавриди анвои баён дар тамсилҳои Соиб таваккуф намуда, қайд мекунад, ки: «...анвои баён дар тамсилҳои Соиб мавриди фаровони корбурд доранд. Аз ҷумла, баёни далел дар тамсилсозӣ; баёни иллат; баёни тавҷеҳ ва тавҷеҳи матлаб; баёни шабоҳат» [Саидҷаъфаров 2020, с. 195-208].

Дар мисраи аввали байти зерин Шавкат таъкид медорад, ки ваҳдат асоси афзудани авроқи китоби зиндагонист ва дар мисраи дуюм тариқи тамсил онро бо овардани мисоли намунаи шоҳроҳ тақвият мебахшад:

*Риштаи шерозаи авроқи касрат ваҳдат аст,
Ҷодаҳо чун ҷамъ гардад, шоҳроҳе мешавад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 274].

Ин маъниро адабиётшинос Х. Шарифов чунин баён медорад: «Дар тамсил шоир дар як мисраъ иддаое мекунад ва дар мисраи дигар бо овардани мисоли қобили қабул ҳарфи худро ба курсӣ менишонад ва бештар мисраи дувум аст, ки собиткунандаи даъвий аст» [Шарифов 1991, с. 74].

Чунин махсусиятро метавон аз вижагии тамсилҳо ҳисобид, зеро дар мавриде ки ихом ва печидагӣ дар байт ҳаст, тамсил маънӣ ва мафҳуми байтро равшан карда, бар шеърияти он меафзояд. Сониян, шоир маводи тамсилро аз муҳити атроф ва умури марбут ба зиндагӣ мегирад. Ҳамзамон, бисёре аз ин

тамсилҳо дар забони мардум боқӣ мондаву маъруф шудаанд ва баъзе аз шоирон чунин масали маъруфро ё ба забони омиёна, ё мутобиқи он чи дар матни фасеҳи гузашта ба кор рафтааст, ба унвони тамсили байти хеш меоварданд ва ба шеваи баёни худ ба он тозагӣ мебахшанд.

Дар байтҳои зер, ки ба ҳайси намуна пешниҳод мегарданд, тамсилҳои истифода шудаанд, ки аз зиндагии воқеии мардум гирифта шуда, ҳамчун масал маъруфанд. Масалан, дар байти зер ибораи «аз гоҳвора берун омадани тифли шӯх» дар ғӯйиши тоҷикӣ серистеъмол буда, дар ашъори шоирони муосири тоҷик ҳам метавон онро мушоҳида кард:

*Дили бетоби маро зери фалак натвон дошт,
Тифли шӯхест зи гоҳвора бурун меояд.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 259].

Ё шоир дар байти дигар мегӯяд:

*Чӣ бок соҳиби нафси бад аз фалак дорад,
Ки гург мерамад аз галлае, ки саг дорад.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 203].

Чунин намунаҳои абёт дар ашъори шоир бозгӯкунандаи маҳорату истеъдоди ӯ дар офариниши вожаву таркиб ва таъбирҳои шоирона буда, собит месозанд, ки Шавкат дар коргоҳи ҳаёлотӣ хеш бо истифода аз тамсил нодиртарин вожаҳо ва табири мардумиро зинда нигоҳ дошта тавонистааст.

Суварӣ ҳаёл ва саноеи адабӣ. Шоирони ин аҳд мазмуну матлабро бештар тавассути баёни фикру андешаҳои баланди фалсафию иҷтимоӣ бо калимаю ибораҳои сода, вале бо ташбеҳоти мураккаб, зери рамзу истиороти печидаву бориқандешона ифода менамуданд, ки аз хусусиятҳои асосии сабки ҳиндӣ ба шумор мераванд.

Шавкати Бухорӣ бо диққату ҳаёлотӣ баланди шоирона, такрору истиқбол аз маонӣ, вучуди таносуби суҳан миёни лафзу маънӣ ва тасвиру тарсими суварӣ махсус мазмунҳои нав сохта, хонандаро ба ҳайрату андеша кардан водор месозад. Баъзан матлаби шоир дар шеърӣ ӯ пӯшида ва номаҳфум мемонд, ки ин мунтаҳо боис ба он гардид, ки диду назарҳои мухталиф нисбат

ба сабки баёни шоир ба вучуд оянд. Шеваи Шавкатро дар умум шеваи ибҳом ва печидагӯӣ донистанд. Шояд ба хотери чунин назари мунтақидони шеър бошад, ки Шавкат дар ашъораш ба тарзи сухан ва забони хоси хеш ишорат фармудааст:

*Зи фикри дур хаёлам ғариб шуд, Шавкат,
Миёни маъниву лафзам ҳазор фарсанг аст.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 168].

Ҳамин нозукхаёли ва печидагӣ дар каломи Шавкат буд, ки то чое ашъори вай дар доираҳои муайян қобили истикбол нагардид ва фикру андешаҳои гуногунро барои дарки ашъори шоир ба бор оварданд. Доктор Сафо зимни баҳогузори ба шеъри Шавкат менависад, ки: «...ташбеҳҳо ва ҳама истиораҳое, ки бар хаёлҳои жарф бино шуда бошанд, дар каломаш зиёд аст ва ба ҳамин сабаб аст, ки гоҳе расидан ба кунҳи мақсуди ӯ дар баъзе аз байтҳояш душвор аст» [Сафо 1369, с. 1335].

Бояд гуфт, ки дар гузашта завқу саликаи шоирон дар сохтори забони шеър ва дар таркибҳову вожаҳо, мазомину ташбеҳҳо ва унсури тамсилу ташбеҳ, истиора таъсир гузошта, печидагӯӣ дар шеър ривоч ёфт. Чунин тамоюл дар шеъри аксари шоирони ин давра ба назар мерасид ва шоирон ба тозагӯӣ ва овардани мазмуну алфози тоза тавачҷуҳ доштанд.

Дар робита ба ин шеваи шоирон И.М. Рейснер мегӯяд, ки: «...дар гузашта мазмунофарӣ ва ба ҷустуҷӯии мазмуни бикру ношинохта рафтан, ки мубтанӣ ба игроқоти баъид ва нозукхаёлист, аз шеваҳои сабки ҳиндӣ ба ҳисоб мерафт» [Рейснер 1961, с. 134].

Дар ҳақиқат, дар ашъори Шавкат, хоса ғазалиёти ӯ, ҷилвау нақши ташбеҳҳо ва ҳама истиораҳое, ки бар хаёлҳои жарф бино шудаанд, ба як вижагии муҳимми ҳунари бадал гардида, тозагӯйиву тозаназарии ӯро дар шеър бозгӯ менамоянд ва чунин тарзи баён шеваи хосси сабки шеъри Шавкат ба шумор меравад.

Шоирони пеш аз давраи сабки ҳиндӣ ба он эътиқод доштанд, ки неруи дигаре ғайр аз ҳуди шоир илҳомбахши ашъори онҳо аст. Аз ҷумла, Амир

Хусрави Дехлавӣ ҳунару мақоми худро дар дақиқи иншо атои мабдаи коинот медонад. Аммо дар шеъри сабки ҳиндӣ шоирон ҷуз аз илҳом, бар саъю талоши шахсӣ низ така мекунанд ва бар ин назар ҳам ҳастанд, шеър ҳосили талоши зехн ва қудрати ҳунар мебошад. Чунонки ин фикрро Футухӣ дар китоби худ «Нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ» баррасӣ кардааст [Футухӣ 1385, с. 144].

Соибӣ Табрзӣ дар иртибот бар ҳамин иддао дорад, ки шеърғӯйро касе ба ӯ талқин накардааст:

Таттабуи сухани касе накардаам ҳаргиз,

Касе накарда фанни шеърро ба ман талқин

[Соиб 1980, с. 136].

Ин амри воқеист, ки тафовути шеъри ҳар шоири соҳибсабк бо доштани баъзе мухтассоти шаклӣ: истифодаи саноеи адабӣ, тарзи тасвир, корбурди калимоту таъбироти нав аз шеъри дигар шоирон дар шеваи баён ба назар мерасад. Хонларӣ дар ин бора иброз медорад, ки: «...ҳисси муфохирот бар иқрон ва душманӣ бо ҳамасрон» [Хонларӣ 1371, с. 57] дар шеъри шоирон мушоҳида мешавад.

Дар ибтидо, дар адабиёти араб барҷидану тасвир кардани сифоти фазоилу камолоти суҳанвар аз ҷониби ҳуди ӯ ривочи бештар доштааст, вале баъдтар шоирони форсу тоҷик низ дар қасидаҳои хеш, дар баробари мадҳи амирону шоҳон, ба зикри сифоти кирдорҳои худ, ба ҳосса ҳунари шоирӣ пардохтанро тадриҷан расм карданд. Аз ин рӯ, дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ қариб адиберо дучор намегардем, ки ба сурудани муфохират ва васфу ситоиши фазилату камолоти худ напардохта бошад. Ҳоконии Шарвонино дар ин миён, бо дарназардошти эҷоди фахрияҳои асил, ҳамроҳ бо баёни ҳамасӣ, устои ин фан доништаанд.

Пажӯҳиш дар осори Шавкати Бухорӣ собит сохт, ки вай дар шеър пайрави шуарои мутақаддим аст, вале аз ифтихороти сурудааш, ки дар онҳо даъвии тозақориву ибтикорот мекунад, метавон эҳсос кард, ки ӯ воқеан дар шоирӣ ва махсусан дар шеваи баёну мазмун, ба андозае равиши тозае ибдоъ кардааст. Ин андешаҳоро фахрияҳои сурудаи Шавкат собит месозанд. Шавкат

дар байте аз ғазали хеш аз килки оташбори худ ифтихор мекунад ва мегӯяд, ки ин маҳсули имрӯзу дирӯз нест:

*Оташафшонии килкам набувад имрӯзӣ,
Ин най аз шуълаи овоз найистонро сӯхт*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 178].

Шоир гоҳе дар ашъори ҷудогонаи хеш аз доштани табъи равон, истеъдоди фитрӣ, ибдооту ибтикорот, қобилияти баланди офаринандагӣ ва монанди инҳо борҳо болидаву нозидааст. Дар байти зер низ манзури шоир ҳамин ифтихор аз шеър ва тафовут гузоштан ба истеъдоди худ аз дигарон аст. Чунончи:

*Нозиму Носиралӣ, Соиб надорад ин намак,
Шавкати нозуксухан мӯ аз дили мӯ мекашад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 7].

Агарчи Шавкат дар асри муфохирати адабӣ ҳаёту фаъолият мебурд ва аксари шуарои замони ӯ бар ин мавзӯ ручӯ мекарданд, дар худситоихои Шавкат, бар ҳилофи аксари шоирони даврони ӯ, як навъ тозагӯӣ ва мазмунбандӣ эҳсос мешавад. Чунончи дар байти зер ҳамин иддао собит мешавад ва шоир дар ҳар ду мисраи он тозагорӣ кардааст:

*Ватан аз шуҳрати шеърм биёбонмарги олам шуд,
Ки шаҳри шоир аз ашъори шоир дар ба дар бошад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 272].

Чунончи дида мешавад, шоир ватанашро дар мисраи якум ба туфайли шеъраш «биёбонгард» мегӯяд ва дар мисраи дуюм зодгоҳашро боз ба мучиби шеъраш «дар ба дар» меномад, ки манзури шоир ва натиҷаи ҳар ду мазмун ин тафохур аз сухани худ аст. Ҳам «биёбонгард» ва ҳам «дар ба дар» будан ё шудани шеъри ӯ кинояти малеҳ аз шуҳрат ва сайри сухани ӯст.

Дар ҳақиқат, рӯ овардани шоирон ба баёни чунин андешаҳо бесабаб набуд, зеро бисёре аз шоирони сабки ҳиндӣ, ки бо шеър бархӯрди ҷиддӣ доштанд, дигар аз он ҳама мукарраргӯӣ, ситоиши сатҳии хатту ҳол ва зулфу баногӯши дилбарон ба сутуҳ омада, бар ин бовар буданд, ки шеър забони зебой, ҷамолу парчами пуршукӯҳи ҳар миллат аст. Аз ин рӯ, дар баробари завқ ба

интихоби мавзуъ низ тавсеа бахшиданд ва ба қавли Калими Кошонӣ ба сухан бисоти нав дарандохтанд:

Гар бисоти сухан имрӯз касод аст, Калим,

Тоза кун шева, ки дар чашми харидор ояд

[Калим 1985, с. 86].

Дар ғазалиёти Шавкати Бухорой низ истифодаи таркиби «ранги тоза» ишора ба сабк буда, шоир аз мукаррар гардидани ашъораш дилгир гашта, меҳоҳад дар ин гулзор шеваи тозае баён созад:

Дар ин гулзор меҳоҳам, ки ранги тозае резам,

Дурангиҳои ман ҳамчун гули раъно мукаррар шуд

[Шавкати Бухорой 1987, с. 227].

Чунин тозагӯйиҳо дар шеваи сухани Шавкат шоирро ба натиҷае расониданд, ки баъдан дар шеъри сабки ҳиндӣ шеъри ӯ тадричан нуфуз пайдо карда, аз ҷониби шоирони баъдӣ мавриди истиқбол қарор бигирад.

Аз диди адабиётшиносон чунин шеър дорои махсусияти хос буда, аз ҷумла С. Саъдиев доир ба ин қайд мекунад: «Аз нишонаҳои муҳимми «шеъри тарз» ин нозукандешӣ, тозабаёнӣ ва маънитирозӣ (мазмунофаринии шоирона) буда, зимни ин нишонаҳо вижагиҳои дигари он монанди шигардҳои адабӣ, овардани маънии бегона, ошноизудой, тасвирҳои мутаноқиз, ҳиссомезӣ, вобастаҳои адабӣ, барҷастасозӣ ва тадоии маъноӣ моҳияти аслии ин сабкро равшантар гардониданд» [Саъдиев 1985, с. 122].

Эҷоди маънии тоза ва тасвирҳои ҷолибу нотақрор дар шеъри шоирони ин аҳд аз он шаҳодат медиҳад, ки шеъри тоҷик як навъ адабиёти татаббуӣ набуда, балки саршор аз навғонию навҷӯӣ, тасвирҳои ҳунарий ва дар маҷмӯъ, намоиши ҳунари волои адабӣ будааст.

Устод доктор Шафеии Кадканӣ дар муқаддимаи китоби «Шоирӣ оинаҳо» [Кадканӣ 1366, с. 5-10] дар бораи сабки ҳиндӣ ва мушаххасоти он сухан ронда, аносири сабки ҳиндиро дар ҳашт маврид баршумурдаанд, мо ин унсурҳоро дар ин қисмати диссертатсия дар шеъри Шавкати Бухорой мавриди омӯзишу баррасӣ қарор додаем.

IV. 1.1. Тасвирҳои мутаноқизнамо дар шеъри Шавкат

Парадокс ё мутаноқизнамо яке аз ороҳҳои маънавии адабиёти форсӣ буда, дар нақди навин аз вижагиҳои асосии шеър ба ҳисоб меравад ва он каломест, ки шоир ё нависанда ду амри муқобил ё носозгорро ба ҳам ҷамъ карда, аз лиҳози мантиқ номувофиқ тасвири меофарад ва зоҳиран ба таъбири худӣ шуаро, шеъри «бемаънӣ»-ро ифода мекунад.

Шафеии Кадканӣ дар ин бора таъкид доштааст: «Манзур аз тасвирҳои парадоксӣ тасовире аст, ки ду рӯйи таркиби он ба лиҳози мафҳум якдигарро нақз мекунад» [Кадканӣ 1375, с. 54], яъне тасвири, ки зоҳиран аҷзӣ он ба ҳам зидмаъно бошанд.

Футуҳӣ дар китоби «Балоғати тасвир» зимни шарҳи ин мафҳум аз забони донишманди англис Клинт Брукс (1906-1994 м.) дар ин бора чунин менависад: «Парадокс забони сафсата, мағолата ва танз аст. Забонест душвору шадид ва саҳт такондиҳанда ва дар айнӣ ҳол шӯҳгин... парадокс забони руҳ ва забони шеър аст» [Футуҳӣ 1375, с. 327].

Адабиётшиноси тоҷик Н. Нуров бо тааммул ба таърихи пайдоиши парадокс дар адабиёт ба сурудаҳои устод Рӯдакӣ назар андохта мегӯяд, ки: «нахустин намунаи таъбир ва ҳам тасвири парадоксӣ дар каломӣ устод Рӯдакӣ ба ҷашм мерасад» [Нуров 2019, с. 248] ба ҳайси намуна ин амрро истифодаи таъбири «ҳаловати захм» дар ин шеъри устои шоирон собит месозад:

Баҳокхуфтаи теги ту аз ҳаловати захм,

Забон баровараду захмро даҳон лесад

[Нуров 2019, с. 249]

Тасвирҳои парадоксӣ мавриди таваҷҷуҳ ва таҳқиқоти формалистони рус – В.Б. Шкловский, Ю. Лотман, М. Эпштейн, Э.Г. Шестакова ва дигарон низ қарор гирифта, баъдан ба сифати назарияи мустақили формалистии адабиёт ба мактабҳои адабии Прага ва Фаронса роҳ ёфтанд. Адабиётшинос ва фарҳангшиноси машҳури рус Михаил Эпштейн дар таҳқиқоти хеш қорбурди парадоксҳоро дар адабиёти рус мавриди баррасӣ қарор дода, қайд мекунад, ки: «...доираи онҳо (манзур парадоксҳо – Н.Қ.) ягонагии фарҳангиро фаро мегирад:

хастӣ ва ҳеч чиз, бузургӣ ва фурӯтанӣ, сухан ва хомӯшӣ, ақл ва девонагӣ тасвирҳое ҳастанд, ки дар ҳамгирии мустақими қутбҳои маъноӣ ошкор мешаванд» [Эпштейн 2015, с. 189].

Муҳаққиқи дигар Э. Шестакова ба масъалаи парадоксҳои адабиёти халқҳо дар замони муосир таваққуф карда, ибраз меорад, ки: «...яке аз хосиятҳои муҳим дар тасовири бадеии ҳаёти имрӯза ин то ҳол мавҷудияти парадоксҳои классикӣ аст» [Шестакова 2005, с. 170] ва баъдан чанд парадоксро, аз қабилӣ «табассуми ғамгин», «ғамгинии ба таври ваҳшӣ шод», «девонагии муборак» ба ҳайси намуна шарҳ медиҳад.

Муҳаққиқон Шкловский В.Б. дар мақолаи «Хунари ҳамчун шигард» оид ба истилоҳи парадокс [Шкловский 1990, с. 7-24] ва Ю.М. Лотман дар бораи парадокси иттилоотӣ [Лотман 1992, с. 243-247] маълумоти муфасссал пешниҳод намуда, онро «баёниҳои формализми адабӣ» доништаанд ва вазифаи ин хунаро эҷоди тағйири шакл дар воқеият гуфтаанд.

Нигоҳу назари муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ дар бораи мафҳуми парадокс ин амрро собит месозанд, ки парадокс ё таркибҳои мутаноқизнамо ҳангоме ба вучуд меоянд, ки шоир ё нависанда дар каломӣ худ ду вожаи мутаноқизро дар қанори ҳам ва дар иртибот бо ҳам ба қор барад. Натиҷае, ки аз қамъи ин қалмаҳои мутаноқиз ҳосил мешавад, маъмулан дар дунёи воқеӣ вучуд надорад ва бо таъкиди Қадқанӣ: «...ду рӯйи таркиби он ба лиҳози мафҳум якдигарро нақз мекунад» [Қадқанӣ 1375, с. 54]. Чунин намунаи тасвирҳои парадоксӣ дар шеърӣ форсӣ аз Рӯдакӣ оғоз ёфта, батадрич рӯй ба афзунӣ дошта, яке аз вижагии сабки ҳиндӣ гардид ва дар каломӣ Шавкати Бухорӣ ин навъи тасвири ба як вижагии муҳимми хунари мубаддал шуда, фаровон ба назар мерасанд.

Таваҷҷуҳ ба сурудаҳои Шавкат ошкор месозад, ки чунин тасвирҳо дар забони шеърӣ ӯ мавқеи муҳим дошта, барои танаввуи шеваи баён ва эҷоди мазмунҳои тоза нақши муассир гузоштаанд ва метавон дар ду ва ё се ғазали шоир ҳатман як намунае аз ин гуна тасвири мушоҳида намуд.

Дар байти зерини Шавкат сифати мураккаби «харобобод» истифода шуда, шоир таъкид медорад, ки дар ин олами инсонӣ, ки ободияш аз харобазорхост ўро дасти тарбият додаанд. Медонем, ки сифатҳои мураккаб дорои ду ё як чанд ҷузъи маънодор ҳастанд. Гоҳе ду сифате, ки дорои маънои мутаноқиз ҳастанд, бо изофа ба якдигар паҳлуи ҳам як таркиби мутаноқизнаморо ташкил медиҳанд. Агар аҷзои сифатҳои мураккаб дорои маъно ва мафҳуми мутаноқиз бошанд, ороия парадоксиро ба вучуд меоваранд. Тавре мебинем, ду ҷузъи ин сифат, яъне «хароб» ва «обод» бо ҳам таноқуздоранд ва дар байти зерини Шавкати Бухорӣ паҳлуи ҳам дар як таркиб ороия парадоксиро паدید овардаанд:

*Ҷузъи бепар будам ин даъри харобободро,
Аз ду дасти тарбият додӣ маро боли ҳумо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 14].

Калимаи «икбол» дар фарҳанги забони тоҷикӣ ба маънои «саодат», «давлат» ва «хушбахтӣ» [Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, ҷ 1, с. 519] овардан ба кас аст ва бо калимаи «фақр», ки ба маънои «тангдастӣ», «камбағалӣ», «тиҳидастӣ» аст, таноқуз дорад. Шоир ин калимаҳоро ба сурати як таркиби изофӣ баён карда, дар байти як ғазали худ ороия парадоксиро паدید овардааст:

*Соия икболи фақрам то ба фарқ афтодааст,
Аз сарам ояд ба ҷойи мӯ бурун боли ҳумо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 14].

Гоҳе дар шеърӣ шоирон дар канори ҳам омадани калимаҳое, ки мафҳуми мутаноқизро ифода мекунанд ва дар дунёи воқеӣ мавҷудияти он имконпазир нест, ба ҷашм мерасанд, вале истифодаи он дар айнаи ҳол мучиби зебоии адабӣ ва ҳунарий мешаванд. Чунончи, дар дунёи воқеӣ «баҳр» ва «дарё» маконҳои пуробеанд, ки бо оташ якҷо буда наметавонанд, ба иборати дигар, ҷамъи «баҳр» ва «оташ» дар ҷаҳон бо ҳам имконпазир нест. Бо вучуди ин, Шавкат дар чанд маврид аз ин ду таркиб ба навъи ҳунарымандона истифода карда ва тасвири парадоксӣ ба вучуд овардааст. «Баҳри шуъла» ё «баҳри оташ» дар ин мисол навъи таркиби васфӣ ва дорои тасвири парадоксӣ мебошад:

*Саркашонро зери дасти худ ба нармӣ кардаем,
Борҳо аз мум баҳри шӯъларо пул бастаем*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 298].

Ва чойи дигар мегӯяд:

*З-оина акси ӯ чу шарар мавҷ мезанад,
Аз оби хушк оташи тар мавҷ мезанад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 230].

Дар баъзе аз маворид мумкин аст ду калимаи мавриди назар ба сурати ошкор дорои тасвири парадоксӣ набошанд, аммо онҳо навъе маъноӣ мутаноқизнаморо эҷод меkunанд. Дар ин ҳолат ороӣ парадоксӣ мумкин аст бо тасвири киноя низ ҳамроҳ бошад. Ибораҳои «чамъ будан» ва «парешон будан» ду мафҳуми мутаноқиз ҳастанд, ки дар канори ҳам будани онҳо ороӣ парадоксиро ба вуҷуд меоварад. Чунончи, дар байти зерин шоир бо истифода аз ин ду мафҳум ороӣ мутаноқизнаморо ба вуҷуд овардааст. Мафҳуми «чамъият» дар мисраи аввал ва вожаи «парешон» дар мисраи дувум дар байт истифода шуда аз лиҳози маъно ва мафҳум якдигарро нақз меkunанд. Парадокс дар ин байт ҳолати таркиби изофӣ ё васфӣ надорад ва бештар ба маъноӣ шеър марбут мебошад.

*Зи суҳбатҳо маҷӯ сомони чамъият, ки медонам,
Ки ҳамчун дастаи сунбул парешонанд маҷмаъҳо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 45].

Истифодаи чунин тасвири парадоксиро дар шеъри Ҳофиз низ хеле зиёд мушоҳида кардан мумкин аст. Чунончи, шоир чое фармудааст:

*Дар хилофомади одат биталаб ком, ки ман
Касби чамъият аз он зулфи парешон кардам*

[Ҳофизӣ Шерозӣ 2015, с. 106].

Дар байти дигари Шавкат ду калимаи мутаноқиз «шукӯҳ» ва «фақр» бо ҳам таркиб шуда, навъи таркиби изофиро падида овардаанд, ки ин таркиб дар адабиёт бесобиқа буда, аз офаридаҳои зеҳни шоир аст. Таркиби изофии «шукӯҳи фақр» дорои ороӣ парадоксӣ аст. Чамъи ин ду падида дар дунёи

воқеъ имконпазир нест, зеро вожаи «шукӯҳ» ифодагари маънои «ҳашамат», «тавоноӣ» ва «чалол» буда, бо «фақр» мутаноқиз аст:

Шукӯҳи фақр кам аз эътибори шоҳӣ нест,

Пари ҳумо ба қулоҳи намад бувад моро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 95].

Хоча Ҳофиз дар ғазале гуфтааст:

Мо обрӯи фақру қаноат намебарем,

Бо подшоҳ бигӯй, ки рӯзӣ муқаддар аст

[Ҳофиз 2015, с. 137].

Ин ҷо ҳам миёни вожаҳои «обрӯ» ва «фақр» навъе аз таноқуз мавҷуд аст. Дар абёти зер низ таркиби «ханда задани гиря ба Кавсар» дорои тасвири парадоксӣ аст, ба он ҷиҳат ки амали ханда задани гиряи инсон ба ҳеҷ вачҳ имконпазир нест:

Гашта то рӯи ту фирдавси нигоҳ,

Гиряам ханда ба Кавсар задааст

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 145].

Бояд қайд кард, ки тазод аз орояҳои роиҷ дар адабиёти форсӣ аст ва дар ин ороя аз ду ё чанд калимае, ки дорои маънои мутазод ё акс ҳастанд, истифода мешавад. Орояҳои тазод ва мутаноқизнамо бо он ки аз ҳам тафовут доранд, гоҳе бо ҳам шабоҳат низ доранд ва ҳамин шабоҳатҳо мучиб мешаванд, ки дар баъзе мавқеъ ташхиси онҳо аз якдигар душвор бошад. Масалан, дар байти зерин вожаҳои «ханда» ва «гиря» ва инчунин вожаҳои «тараб» ва «мотам» бо ҳам маънои мутазод доранд:

Хандаи гулҳои ишрат гиряи ғам беш нест,

Гулишани боғи тараб як нахли мотам беш нест.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 165].

Ин ҷо нозукие ҳаст, ки дар як занҷираи тасвиру маъно тазоду таноқуз ҳар ду ба ҳам меҳӯранд, ки дар натиҷа тазод кӯшиши ба таноқуз мулҳақ шуданро мекунад. Ҳосили мақсуд он аст, ки «ханда» ва «гиря», чунонки пӯшида нест, ҳар ду вожаҳои мутазод ба шумор мераванд. Аммо ҳамин ки дар

занҷираи маънисозии шоир ворид шуданд, ба таноқуз иртибот пайдо карданд. Шоир мегӯяд: «Хандаи гулҳои ишрат» – ин «ғиряи ғамҳо»-и ман аст. Ин худ айни таноқуз аст, чаро ки «ғиря» ҳеч вақт «ғам» нахоҳад шуд. Дар мисраи баъдӣ ҳам миёни «тараб» ва «мотам» ҳамин маънӣ мушоҳида мешавад. Вижагии ин тасвири мутаноқиз боз дар он аст, ки дар ҳар ду мисраъ нақши истиора (-и макнӣ: «хандаи гул», «ғиряи ғам», «боғи тараб», «нолаи мотам») ва ташбеҳ (-и пӯшидаи акс) басо назаррас аст. Маҳз ҳамин санъатҳо таноқузи байтро печида гардониданд. Баҳамоии тазод, истиора ва ташбеҳ дар байт мучиби маъноӣ мутаноқиз гаштаанд.

Муҳимтарин тафовути тазод аз ороҳои мутаноқиз ин аст, ки ороӣ тазод байни ду ё якчанд амр падида меояд, аммо ороӣ мутаноқизнамо байни ду ҷанбаи як падидаи воҳид ба вучуд меояд. Ҳамзамон, бояд дар хотир дошт, ки тазод ороӣ лафзӣ буда, парадокс ороӣ маънавист.

Мутолиаи девони Шавкат ин нуктаро равшан месозад, ки шоир бештар дар шарҳи матолиб ва ақоиди ирфонӣ аз тасвирҳои парадоксӣ истифода менамояд. Тавре ки медонем, ҷамъе аз орифони Ҳинд ақида доштанд, ки инсон урён ба дунё меояд ва пӯшидани либос навоъе тааллуқ маҳсуб мешавад ва ин назария дар шеърҳои шоирони аҳли тасаввуф зиёд ба назар мерасад. Шавкат дар девони хеш чанд таркиби парадоксӣ ба сурати «латифу нозук афтодани ҷомаи урёнӣ», «заъфаронӣ кардани ҷомаи урёнии худ», «пинҳон гаштани ҷомаи бедарзи урёнӣ» ва монанди ин эҷод намудааст, ки зимни баёни онҳо манзури шоир, аслан, матолиби ирфонӣ покиза будани қалб, дилро тоза кардан аз гарду ғубори рӯзгор ба ҳисоб хоҳад рафт:

Ҷомаи урёнии мо ҳуш қумош афтодааст,

Кардаанд аз ҷавҳари оина пуду тори мо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 107].

Ва дар байти дигар мегӯяд:

Баски болидам ба хеш аз шавқи бепироҳанӣ,

Гашт пинҳон ҷомаи бедарзи урёнӣ маро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 108].

Ё дар ин байт:

Узв-узви хеш зард аз нотавонӣ кардаам,

Чомаи урёнии худ заъфаронӣ кардаам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 382].

Дар маҷмӯъ, таваҷҷуҳ ба девони Шавкати Бухорӣ бармало месозад, ки дар каломии ин суҳанвар мавҷудияти тасвирҳои парадоксӣ омили зуҳури таркибу таъбирҳои ҷолиби шоирона барои гуногунии шеваи баён, эҷоди мазмунҳои тоза ва ибораҳои ноби шоирона гашта, дар муассирии каломии ӯ нақши муҳим гузоштаанд. Ҳарчанд ин навъи тасвир дар ашъори шоирони дигари қаблӣ ва ҳамасрони ӯ ба назар расанд ҳам, вале чунин тасвирҳо дар шеъри Шавкат ба вижагии муҳимми ашъори шоир ва сабки хосси ӯ мубаддал гаштааст.

Маҷмӯъ, метавон бо итминон гуфт, ки дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ тасвирҳои мутаноқизнамо аз нишонаҳои барҷастаи сабкӣ ба ҳисоб рафта, корбурди вофир ва мавқеи устувор доранд. Чунин тасвирҳо чузъе аз тасвирҳои шоиронаи суҳанвар маҳсуб меёбанд.

IV. 1.2. Ҳисомезӣ

Барои баёни мафҳумҳои наву тоза ва талаби мазмуну маонии бикр шоирон дар ҳалқи суҳани хеш аз ҳаёлангезиҳо баҳра меҷӯстанд, ки яке аз ин шеваҳои баён ҳисомезӣ буд. Ба андешаи Кадканӣ: «Ҳисомезӣ иборат аст аз илқои маънӣ ва таркиботу таобире, ки ҳосили он аз омехта шудани ду ҳис бо якдигар ё ҷонишинии онҳо хабар диҳад» [Кадканӣ 1375, с. 41].

Намунаҳои ҳисомезиро аз давраҳои қадим дар шеъри форсӣ метавон мушоҳида намуд. Чунончи таркибҳои «суҳани ширин», «овози нарм», «гарм гуфтан» дар ин байт аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ намунае аз ҳисомезӣ аст:

Синаҳбад парастандаро гуфт гарм,

Суҳанҳои ширин ба овози нарм

[Фирдавсӣ ҷ. 8. 2008, с. 431].

Ҳамчуни таъбирҳое ба монанди «чеҳраи ширин» [Саной 1364, с. 51], «бӯйи шунидан» [Аттор 1379, с. 60], «ҷавоби талх» [Ҳоҷу 1336, с. 298], «ширинсухан»-и [Саъдӣ 1377, с. 187] шавоҳиде ҳастанд, ки аз собиқаи тулони корбурди ҳисомезӣ дар адабиёти форс-тоҷик шаҳодат медиҳанд.

Дар маҷмӯъ, ҳисомезӣ омехтани ҳисҳои бо ҳам мухталиф ва нисбату тааллуқ додани як ҳис ба ҳисси дигар аст. Дод Симо ҳисомезиро дар шеър аз «анвои маҷоз» [Дод Симо 1380, с. 197], Сируси Шамисо онро аз «фурӯғи тазод» [Сируси Шамисо 1387, с. 112], Шафеии Кадканӣ моҳияти онро нахуст дар корбурди истиора [Кадканӣ 1375, с. 267] ва баъдан дар «шакли ҳос аз истиора ё маҷоз» медонанд [Кадканӣ 1389, с. 15].

Дар шеъри форсӣ намунаҳои ҳисомезӣ дар давраҳои мухталиф вобаста ба таҳаввули сабқҳо мутафовут ба назар мерасанд, аз ҷумла дар шеъри сабки ҳиндӣ ҳисомезӣ басомади зиёд дорад. Ба андешаи Шарора Илҳомӣ: «Ҳисомезӣ аз назари балоғӣ, метавонад дар сохти киноя, ташбеҳ, ихом ва парадокс ба кор равад ва аз назари дастурӣ наҳвӣ бошад, ин ороя дар шеър ба шакли таркибӣ (васфӣ, изофӣ) ва ғайритаркибӣ ба кор меравад» [Шарора Илҳомӣ, с. 39. Заҳираи электронӣ].

Дар тасвири истиорӣ ҳисомезӣ метавонад ба шакли халлоқона ва таъсиргузор истифода шуда, мафҳумҳои печидаву амиқтарро ба хонанда бирасонад. Барои мисол, мумкин аст дар як шеър ё тасвири ҳунарий рангҳо ба гунае тавсиф шаванд, ки гӯё тамъ ё садо доранд ва ё савтҳо ба гунае баён шаванд, ки монанди рангҳо ё мазаҳо дарк шаванд. Дар истиораҳо ин таркиби ҳис метавонад ба маънои ҳосе ишора кунад ё эҳсосоти таҷрубаҳои мухталифро ба ҳам пайванд диҳад.

Масалан, вақте шоир аз вожаҳои савтӣ-садоӣ барои тавсифи ранг ё тамъ истифода мекунад, дар воқеъ як навъ ҳисомезӣ ба вучуд меорад. Дар байти зер Шавкат вожаи савтии «ҳанда»-ро, ки ҳоси эҳсоси шунавоӣ аст, бо вожаи «ширин», ки ҳисси тамъро ифода мекунад, даромехта, таркиби (ишора ба зиндадилӣ, орзуи зиёд ва майлу иштиёқи зиёд) ҳисомезиро ба вучуд овардааст:

*Баски чоки дили мо хандаи ширин дорад,
Дидаи сӯзан аз ӯ тунги шакар мегардад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 239].

Ва чойи дигар мегӯяд:

*Сахтии аҳволи мо ёд зи ҷонон диҳад,
Хандаи ширин кунад кабк ба куҳсори мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 55].

Дар шеъри Шавкат умури шунавой ҳамчун: ханда, гуфтугӯ, дашном, хабар, фиғон, ҳарф, афсона, садо, суҳан бо вижагиҳои чашой монанди: намакин, шӯрӣ, ширинӣ, талхӣ, шакарин, бемаза таркиб шуда, тасвириҳои зебои ҳиссомезиро ба вуҷуд овардаанд:

*Зиҳӣ, забон ба даҳони ту барги гунҷаи нур,
Зи хандаи намакини ту оби Кавсар шӯр*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 24].

Биной-шунавой (шунавой-биной) – дар ин навъ ҳисомезӣ вижагиҳои ҳамчун: садо, овоз, ҳарф, оҳанг ва ғайра мансуботи ҳисси шунавой бо вижагиҳои монанди: ранг, нигоҳ, дидан, шикастан, сиёҳӣ, тирагӣ даромехта бад-ин тариқ аз ҳисси биной таркиб мешаванд. Чунончи, Шавкат дар абёти зер аз вожаи «ранг» – мансуби ҳисси биной, аз вожаи «ҳасрат» – мансуби ҳисси шунавой, ки муроди ӯ «ғам», «ғусса», «андух» аст, тасвири ҳиссомезиро ба вуҷуд овардааст:

*Ба хок рехтаам ранги ҳасрат аз миҷсон,
Бувад ба хомаи мӯ решаи гули тасвир*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 30].

Ва дар байти дигар мегӯяд:

*Пеши мо фикри суҳан сайри гулистон кардан аст,
Лафзро аз ранги маънӣ гул ба домон кардан аст.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 162].

Бӯёӣ-шунавой – ин навъи ҳиссомезӣ дар шеъри Шавкати Бухорӣ аз

вижагиҳои «бӯй» ба унвони далели ҳисси бӯёй ва бархе аз вижагиҳои ҳисси шунавоӣ чун: «шунидан», «овоз», «садо» ҳамроҳ шуда, таркибиҳои чун «бӯйи шунидан»-ро ба вуҷуд меоранд, ки навъе аз ҳисомезӣ дар ин таркибҳо ба шеър муассирӣ мебахшанд. Дар байти зер бо истифода аз вижагии ҳисси бӯёй ва вожаи «ҳақиқат», ки мансуби шунавоӣ аст, орояи ҳисомезии зебоне офарида шудааст:

Касе, ки бӯйи ҳақиқат шунид, медонад,

Ки аз гулоб сириштанд хоки булбулро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 71].

Ва дар байти дигар мегӯяд:

Бӯйи ҷунун зи доғи дилам метавон шунид,

Ин лолаҳо зи турбати Маҷнун дамидаанд

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 231].

Дар байти дигари шоир як махсусияти ҳиссӣ бо вожаи «шунидан» ҳамроҳ шуда, таркиби «бӯйи шунидан»-ро ба вуҷуд овардааст. Ҳамзамон дар мисраи дувум ибори «маӣи беранги ҳамӯшӣ» низ навъе ҳисомезиро дорост:

Лаб макун боз, ки бӯяш зи даҳонат шунаванд,

Маӣи беранги ҳамӯшист шаробе, ки мапурс

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 318].

Чашой-биноӣ. Ҳисси чашой бо вижагии ҳамчун «ширин», «турш», «талх», «намакин», завқ дар таркибсозии шоир бо вижагиҳои бо ҳисси биноӣ иштирок мекунанд. Чунин ҳисомезиро дар шеъри Шавкат тасвирҳои бадеӣ эҷод кардаанд:

Ширинашон зи чашмаи мо об меҳӯранд,

Мавҷи табассум аст рағи кӯҳсори мо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 96].

Дар ғазалиёти Шавкат таркиби «шуълаи овоз», ки бо омезиш додани ду ҳис – сомеа ва босира сохта шудааст, намунаи зебои ҳиссомезист:

Бувад аз нағмаи тар шаҳнари парвоз орифро,

Садои об бошад шуълаи овоз орифро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 124].

Ва дар ин байт:

З-отаи чӣ кашӣ ноз, ки минои дили мо

Аз шуълаи овоз шикастан бигудозад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 299].

Аз назари балоғӣ ду сӯйи таркиби ҳиссомезӣ ё ачзони аз ду ҳиссаи таркибшуда метавонанд ташбеҳ, истиора, маҷоз ё киноя бошанд.

а) намунаи ҳиссомезӣ дар тасовири ҳамроҳ бо истиора:

Ҳамеша хотири арбоби фикр ғамнок аст,

Қабои хома зи болидани сухан чок аст.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 191].

Зи шуҳиҳои мижғони ту файзи ханда мебинам,

Нигоҳи талхкомон аз паи наргис шакар гирад.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 229].

б) ҳиссомезӣ дар тасовири ҳамроҳ бо киноя:

Тоби нигаҳи гарм надорем чу Шавкат,

Хуш бош, ба шамъ, эй пари парвона, ки рафтам.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 368].

Гардад озори ман аз таънаи мардум афзун,

Заҳми ман аз сухани сард ҳаво мегирад.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 275].

Бувад шаҳди табассум гиряи талхи пушаймонӣ,

Лаб аз ҳасрат газидан хандаи дандоннамо бошад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 261].

в) ҳиссомезӣ дар тасовири ҳамроҳ бо ташбеҳ:

Чун сухан гаштаам зи хеш сабук,

Дидани ман кам аз шунидан нест.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 181].

*Вақти карашмаҳои арӯси сухан гузаист,
Дигар баланд шуд зи ду даст абрӯи дуо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 7].

г) ҳисомезӣ дар тасовири ҳамроҳ бо маҷоз:

*Бӯйи субот нест баҳори умедро,
Бошад шафақ зи ранги ҳино субҳи идро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 97].

*Шавкат, зи гуфтугӯят бӯи муҳаббат ояд,
Нусрат чунон ки қолест, назми хуши ту ҳолест*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 171].

*Меояд аз нигоҳи ту имрӯз бӯйи гул,
Шавкат, бигӯ, назораи боғи кӣ кардаӣ*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 414].

Чунонки дида мешавад, дар ашъори шоирони сабки ҳиндӣ, аз ҷумла Шавкати Бухорӣ, ҳисомезӣ корбурди фаровон дорад. Мусаллам аст, ки: «...аз андоза зиёд истифода кардани ҳисомезӣ дилпазирии шеърро инҳитот мебахшад» [Шафеии Кадканӣ 1375, с. 45], вале Шавкат дар истифодаи ин ороя ҳадди камол ва эътидолро риоя намудааст.

Дар маҷмӯъ, тасвири бадеии ҳисомезӣ дар девони Шавкати Бухорӣ бо омезиши ду ҳисси панҷгона дар як байт ба ҷашм расида, шеъри ўро муассир кардаанд. Дар ин навъи тасвир шоир ҳисомезии биной бо бӯёӣ ва ҳисомезии бӯёӣ ва шунавоиро ба кор гирифта, иртиботи қавии хешро ба табиат (олами рангу бӯй) собит месозад, ки табиат заминае барои тасаввур ва тахайюли адабии ў хидмат кардааст. Аз сӯйи дигар, ҳунари шоирии Шавкат дар корбурди бачо ва бомавриди маҷмуи аносири орояҳо ба ҷилва меояд ва ҷунин истеъдод дар ғанои маънавии сухани шоир мусоидат намудаанд.

IV. 1.3. Вобастаҳои ададӣ (Микёсҳои шоирона)

Яке аз тасрифоти забонӣ-адабии аксари шоирони сабки ҳиндӣ, бавижа Шавкати Бухорой, истифодаи вожагони мураккаб ва таркибҳо – вобастаҳои адабии тоза ва бадеъ аст, ки маҳсули андешаву тафаккури шоиранд. Микёсҳои шоирона унвони нав ва балеге барои он гурӯҳе аз вобастаҳои ададӣ аст, ки дар улуми балоғати форсӣ таъриф ва унвони шинохташудае надорад.

Вобастаҳои хоси ададӣ аз муҳимтарини ин унсурҳо аст, ки дарёфти маъниро дар шеър душвор мекунанд. Микёсҳои шоирона калимаҳое ҳастанд, ки дар меҳвари ҳамнишинии забон, ҳангоме ки бо маъдуд робитаи маъноӣ барқарор мекунанд, аз ҳинҷори оддӣ ва маъмулии забон хориҷ мешаванд. Дар забони ашъори Шавкати Бухорой микёсҳои шоирона бо басомади боло ва ба сурати густарда инъикос шудаанд. Дар забони форсӣ мисли ҳар забони дигар барои баёни маъдудҳо ғолибан суратҳои шинохташудае ҳаст, ки камтар мавриди тағйир қарор мегиранд. Масалан, мегӯянд: «як боби мазил», «як фарсанг роҳ» ва ғайра. Ҷузъҳои онҳо, илова бар адад, ду бахши дигар, яъне вобастаи ададӣ ва маъдуд ҳамеша амри моддианд, ки қобили андозагирӣ ва шуморанд. Аммо дар шеър ин қоида шикаста мешавад. Аз қадим намунаҳои онро дар ашъори шоирон метавон дид. Чунончи, дар шеъри Ҳофиз ибораи «як шакар биханд» намунаи ин навъ вобастаҳо маҳсуб меёбад. Дар бораи ин махсусияти шеъри сабки ҳиндӣ Кадканӣ чунин қайд мекунад: «Чизе ки дар шеъри сабки ҳиндӣ асос ва меҳвари баён қарор мегирад, гуногунии беш аз ҳадди ин навъи истеъмол аст; он ҳам дар мавриде ки яке аз ду омил баъд аз адад амри интизоӣ аст, гоҳе ҳар ду аз умури интизоӣ ва ғайри қабули андозагирианд» [Кадканӣ 1386, с. 45].

Шавкати Бухорой миёни аксари намояндагони ин сабк аз зумраи қасонест, ки махсусиятҳои зиёди ин шеvaro дар осори хеш намоиш дода тавонистааст. Девони Шавкат аз ҳаёл ва андешаҳои давр саршор аст ва маонии шеъраш бо дурпардозии ҳаёл, афзунии ашъор, таъкид ва ибҳоми фаровон ҷиҳати мазмунофаринӣ ўро ба унвони шоири рангинҳаёл ба олами адаб ва ҳунар муаррифӣ мекунад.

Шоирони сабки ҳиндӣ дар замони равнақи ин сабки адабӣ ба андозаи тамоми давраҳои шеъри форсӣ тасвиروفаринӣ кардаанд ва ин фишурдагии тасвир гоҳе хонандаро бо муаммоҳое рӯбарӯ месозад, ки барои ҳалли онҳо бояд соатҳо вақт сарф кунад. Маонии дақиқ, ташбеҳоти навин, истифодаи ирсоли масал, корбурди вобастаҳои адабӣ ва дигар хасоис аз муҳимтарин вижагиҳо дар шеъри сабки ҳиндӣ ба шумор рафта, дар ҷараёни таҳаввули шеър ба хусусиятҳои меҳварии ғазал мубаддал гардиданд. Чунонки муҳаққиқон қайд кардаанд, нақши Бедил дар рушди ин навъи шеър дар қиёс ба аксар назаррастар аст. Шафеии Кадканӣ вайро намояндаи сабки ҳиндӣ номида, таъкид медорад, ки: «Пардохтан ба шеъри Бедил, пардохтан ба ойинаи тамомнамои сабки ҳиндӣ аст ва баррасии вижагиҳои шеъри ӯ хасоиси борики сабки ҳиндиرو низ дар бар дорад» [Кадканӣ 1366, с. 15].

Дар сабки ҳиндӣ вобастаҳои адабӣ ҳамчун намунаи ҳунари шоирона парвариш ёфта, рангу бўи дигар ба худ гирифт. Нахуст Назириву Соиб ба истифодаи ин ороя пардохтанд, пас аз онҳо Бедили Дехлавӣ истифодаи онро ба таври зиёд афзуд. Бояд қайд кард, ки нақши Назирӣ дар офаридани вобастаҳои адабӣ нисбат ба аксар шуарои сабки ҳиндӣ назаррас аст, зеро Назирӣ замони рӯзгор доштан аз аҳли тоҷирони қорвонӣ маҳсуб меёфт. Бад-ин ҷиҳат корбурди шумораву арқом дар суҳанони ӯ як чизи воқеиву табиӣ буд. Дар нигоҳи аввал ин орояи адабӣ дастуре дар назди Соиб ва Бедил буд, ки ҳар чӣ қадар миқёс ва маъдуд дар он айнтар бошанд, дарёфти робитаи он содатар мешавад ва ҳар чӣ зеҳнитару интизоитар бошанд, фаҳми онҳо душвортар мегардад. Барои мисол, вақте Соиб дам аз «ҳазор қофила ташвиш» мезанад:

Ҳар кас ки бе рафиқи мувофиқ сафар кунад,

Бо худ ҳазор қофила ташвиш мебарад

[Соиб 1980, с. 261].

Бедил аз «тули сад уқбо амал» суҳан ба миён меоварад:

Ҳамчу барқ оғӯш аз ваҳшат муҳайё кардам,

Тули сад уқбо амал сарф аст бар паҳнои ман

[Бедил 2016, с. 149].

Дар намунаи аввал дар шеъри Соиб мавриди қиёс амри ҳисси ва зехнӣ аст ва дар мавриди дувум дар шеъри Бедил қиёс ва мавриди қиёси ҳар ду амр зехнӣ ҳастанд. Дар ин маврид, намунаи Бедили Дехлавӣ аз намунаи Соиб душворёбтар мешавад.

Иллати ин печидагии ороя фосила ва робита миёни микёсу маъдуди он аст. Вижагии дигаре, ки ба душворёбӣ ва дерфаҳмии ин муодила доман мезанад, он аст, ки гоҳе сифати шумора ва вобастаи он, ки микёс бошад ва мавсуф, ки мавриди қиёс аст, ҳар кадом барои худ вобастаҳое мегиранд ва як гурӯҳи густардавасфери ташкил медиҳанд.

Яке аз роҳи вуруд ба дунёи пуррамзу рози андешаи Шавкат – ин омӯзиши сохтори печида ва забони хосси ашъори ӯст. Шинохти махсусиятҳои забони шоир метавонанд ба хонанда кумак кунад, то ӯ ба лоиҳаҳои пинҳони шеъри ӯ роҳ ёбад.

Шафеии Кадканӣ дар китоби «Шоири ойинаҳо» масъалаҳои ҳисомезӣ ва вобастаҳои адади дар шеър матраҳ месозад ва баён медорад, ки: «Низомии наҳвии вобастаҳои ададӣ аз адад + вобастаи ададӣ + маъдуд сохта мешавад. Дар сабки ҳиндӣ ин низом ба ҷаҳор сурат омадааст: дар намунаи аввал вобастаи ададӣ ва маъдуд - ҳар ду моддӣ ҳастанд, дар намунаи дувум вобастаи ададӣ моддӣ, вале маъдуд интизоӣ аст. Дар намунаи савум, баръакс, вобастаи ададӣ интизоӣ ва маъдуд моддӣ аст ва дар намунаи ҷаҳорум ҳам вобастаи ададӣ ва ҳам маъдуд интизоӣ ҳастанд» [Кадканӣ 1366, с. 47].

Дар ашъори бисёре аз шоирон намунаҳои корбурди ададро дар канори маъдуд метавон ёфт, вале дар дастури забони форсӣ таъкид шудааст, ки маъдуд бояд қобили шумора бошад, то битавонад вобастаи ададӣ қабул кунад.

Ба кор бурдани намунаҳое ғайриоддӣ ва ғайри малмус ҳамроҳ бо вобастаҳои ададӣ дар шеър тариқи эҷод намудани ҷаззобият дар он метавонад қобили қабул бошад, ба шарте ки сабаби зебоии он шавад. Дар сабки ҳиндӣ истеъмоли анвои вобастаҳои ададӣ ба таври хос бисёр аст ва корбурди намунаҳои он дар шеъри Шавкат низ дида мешавад

1. *Адад + моддӣ + моддӣ*. Чунин вобастаҳои ададӣ аз як адад ва ду вожаи ифодакунандаи чизи моддӣ таркиб ёфта, баёни шоирро аз меъёри муқаррари забонӣ дур мебарад ва боиси шеваи баёни зебо ва хушоянд мегардад.

Сад чаман гул:

*Сад чаман гул дар дилам аз ёди ӯ бишкуфтааст,
Оиёни андалебон аст дори синаам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 362].

2. *Адад + моддӣ + интизоӣ* (исмҳои ифодакунандаи мавҳум). Чунин вобастаи ададӣ аз як вожаи ифодакунандаи чизи моддӣ ва як чизи ифодакунандаи мавҳум ё интизоӣ сохта шуда, баёнгари сифати ашё мебошад.

Сад каф инон:

*Моро ба таври мо нагузоранд зоҳидон,
Чун тори субҳа аст ба сад каф инони мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 67].

3. *Адад + интизоӣ + моддӣ*. Намунаи сеюми вобастаи ададӣ аз як вожаи ифодакунандаи чизи мавҳум ё интизоӣ ва як чизи ифодакунандаи моддӣ сохта мешаванд.

Сад пардаи гул:

*Гашта нури назарам соф ба сад пардаи гул,
Бӯи гул нест ниҳон аз назари пок маро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 64].

4. *Адад + интизоӣ + интизоӣ*. Чунин навъи таркибот аз шумора ва ду вожаи ифодакунандаи мавҳум – интизоӣ ташкил ёфта, маънои мураккабтарро ифода мекунанд.

Сад достон ниёз:

*Мехостам кунам ба нигоҳи ту арзи ҳол,
Сад достон ниёз ба лаб боз шуд маро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 89].

Шавкати Бухорӣ, чунонки аз шавоҳиди овардашуда маълум гардид, дар маъниофаринӣ бо шумораи «сад» бештар истифода кардааст ва шумораҳои

дигаре чун як, ду, чор, шаш, ҳафт, дусад, ҳазор ва ғайра низ дар вобастаҳои адабии ғазалиёти шоир дида мешаванд:

Як каф замин:

Ҳамсар шавам ба чарх, гар ояд ба дасти ман,

Чун нақши по зи кӯйи ту як каф замин маро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 120].

Чор мавчи табъ:

Туфоният мабод кунад баҳри зиндагӣ,

Аз чор мавчи табъ бурун ор рахти хеш

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 334].

Дусад чашми интизор:

Во карда аз шукуфа дусад чашми интизор,

Шавкат, ба кӯчае, ки фитодаст бори шох.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 202].

Ҳазор чашмаи хун:

Ҳазор чашмаи хунам зи хок мечӯшад,

Замона хуни дилам мекунад ҳавола абас

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 200].

Вобастаҳои хосси ададӣ дар дастури забони нав «мумайиз» номида мешаванд, ки он ё интизоӣ аст, ё моддӣ. Дар ҳолати интизоӣ будани вобастаҳои ададӣ мо бо печидагии маонӣ рӯ ба рӯ мешавем, ки ин шева дар сабки ҳиндӣ бисёр роиҷ аст ва аз вижагиҳои хосси ин сабк маҳсуб шуда, дар шеъри Шавкати Бухорӣ низ басомади болое дорад. Таваҷҷуҳ ба девони Шавкати Бухорӣ ин амрро собит месозад, ки аз ҷаҳор гурӯҳи тақсимбандии вобастаҳои адабии ишоракардаи устод Кадканӣ дар шеъри Шавкат гурӯҳи аввалу ҷорум басомади бештар нисбат ба гурӯҳҳои дигари миқёсҳои шоирона доранд. Дар бисёр аз ин мисолҳо адад ва вобастагии ададӣ ба танҳои нақши қайдӣ доранд, яъне қайди нақшҳои аслий ва фаръӣ табиӣ ҳастанд ва маълум аст, ки истифодаи арқом ё вобастаҳои ададӣ дар ғазалиёти Шавкат асосан барои ифодаи фурсат ва ҳаҷму андоза хоҳад буд. Ба воситаи истифодаи ин вобастаҳо Шавкат таркибҳои

офаридааст, ки маҳсули тафаккури шоир буда, дар ғанои таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муҳим гузоштаанд. Вобастаҳои мазкур дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ корбурди зиёд дошта, яке аз мушаххасоти сабки ашъори шоиранд.

IV. 1.4. Таркибҳои хос ва бадеъ

Кадканӣ забони форсиро аз лиҳози имкони сохтани таркибҳо дар радифии нерумандтарин забонҳо ва авҷи таркибсозиро марбут ба давраи сабки ҳиндӣ медонад ва менависад: «Дар шеъри сабки ҳиндӣ масъалаи боло будани басомади таркиб худ як омили сабкшиносӣ аст» [Кадканӣ 1386, с. 64-65]. Метавон гуфт, ки яке аз тафовутҳои бориз байни шоҳҳои эронӣ ва ҳиндустонии сабки ҳиндӣ мизони таваҷҷуҳ ба таркибсозӣ, басомади таркиботӣ ва дараҷаи ихломи онҳост.

Ҳанӯз дар замони рӯзгори Шавкати Бухорӣ истеъдоди ӯ дар мазмунсозӣ, офариниши маонии тоза ва дар ин замина, тавсеа бахшидан ба ҳунари шоирӣ ва эҷоди таркиботу ибораҳои ҷадид мақому нақши шоирро боло бурда, мақбули аҳли адаб гардонида буд.

Ҷилваи таркибҳои шоирона дар ашъори шоир аз тарзи калимасозии мураккаб дар шеъри ӯ ишорат мекунад. Адабиётшиноси тоҷик Н. Нурзод дар мавриди махсусиятҳои ҳунарии ашъори Шавкати Бухорӣ менависад, ки: «...аз муҳимтарин махсусияти ҳунарии ашъори Шавкат, ки ифодаи вижагиҳои сабки ҳиндиро бозтоб мебахшад, ҷилваи таркибҳои шоирона ва ба қавли пажӯҳишгарон, «лафзтарошӣ ё таркибсозӣ» мебошад» [Нуров 2020, с. 363]. Чунин қоидаи адабӣ хоси забони шеъри сабки ҳиндӣ буда, дар ашъори Шавкат ба таври вофир мушоҳида мешаванд. Ин калимаҳо аз ду, се ва гоҳе аз чор ҷузъ иборатанд. Мо дар девони ашъори шоир ба калимаҳои чун рангинкарашма, шафакнигор, охунасаб, доманфишон, парешоннағма, шуълахӯй, шаккархобӣ, камарнозукбут, ғафлатандуд, ҳамворвазъ, биёбонмарг, соғарбахш, барқширеб, ошуфтааҳвол, гулдастабанд, сунбулпӯш, сабукпарвоз, зуннорбандон, сияҳмаст, андалебоҳанг, таҷаллинигор, гулгунқабо, пираҳангулгун, пайгумкардароҳ ва

амсоли ин дучор меоем, ки бо маъниву сохти ҷадиди худ аз ҳунари шоирӣ ва шеваи тозабаёнии Шавкат дар сароғози сабки ҳиндӣ шаҳодат медиҳанд.

*Биёбонмарги истиғно ҳаёти ҷовидон дорад,
Ҳавои оби ҳайвон садди Искандар бувад моро*
[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 43].

Ибораи «биёбонмарги истиғно» дар байти зикршуда, зодаи тахайюли Шавкат буда, ҷузъе аз иборасозии шоир ва аз маҳорату истеъдоди волои ӯ дар эҷоди шеър дар сабки ҳиндӣ башорат медиҳад. Ин таркибро адабиётшинос З. Ғаффорова аз ибтикороти Шавкат дар таркибсозӣ меҳисобад ва дар шарҳи он мегӯяд: «Биёбонмарги истиғно – ба маънии шаҳодати роҳи бениёзӣ, ки инсонро ба сӯи ҳақиқат раҳнамун созад» [Ғаффорова 2011, с. 189] ва дар ҳақиқат, ин таркиб дар адабиёти форсу тоҷик аз тозақориҳои шоир ба шумор меравад.

Сохтмони чунин калимоти мураккаб ва иборасозӣ дар девони Шавкат ба таври вофир ба назар мерасанд, ки дар баёни андешаҳои мухталифи шоир ҳамагӣ ба кор рафтаанд. Адабиётшинос М. Ёрунова бо таваҷҷуҳ ба калимасозии шоир ишорат намуда, таъкид месозанд, ки: «Калимасозии хос ашъори Шавкатро пурбортар ва аз ҷиҳати тасвир ҷаззобтар сохтаанд. Вожаҳои мураккаби «кӯчабанд», «ангуштмурассаъ», «гулгунбаёз», «шӯхнигор», «комилқадам», «мавҷхез», «барқтаъсир», «зоҳиртира», «ботинмусаффо», «якшоҳгул», «хокнишин» ва ғайра абёти ғазалҳои шоирро ғановат бахшидаанд» [Ёрунова 2025, с. 289].

Калимоте чун «фитраттаҷаллӣ», «доманфишон», «камарнозук», «шитоболуд», «гулгунбаёз», «шуълаҳез», «соғарбахш», «мижгонгазида», «рангинбиҳишт», «шакарханда», «хуршедрухон» ва амсоли ин дар ашъори Шавкат ба ҳунар ва шеваи тозабаёнии шоир дар сабки ҳиндӣ ишорат мекунанд. Чунончи, дар байти қасидае, ки дар мадҳи Саъдуддин суруда шудааст, вожаи мураккаби «фитраттаҷаллӣ» мурочиат ба муҳотаб буда, киноя аз баландҳиммативу мардумнавозии он аст. Шоир ин баландҳиммати мамдуҳро болотар аз яди байзони дасти муъҷизадори Мусо Калимуллоҳ медонад ва изҳор медорад, ки аз чунин ҳиммат дасти Калим аз ҳаё меларзад. Бо истифода аз санъати талмеҳ шоир ин андешаи хешро таъсирбахш чунин баён намудааст:

Фитраттаҷаллиё, яди байзои ҳимматат

Дасти Калимро зи ҳаё раъшадор кард

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 23].

Шавкат дар байти дигар бо истифода аз таркиби «рангинбиҳишт» кинатузии маъшук ба ошиқро баён карда, изҳор медорад, ки кина дар дили маъшук монанди бўйи гул аст ва ӯ мехоҳад, ошиқро ба ин васила ба азоб гирифтор кунад. Манзури шоир ин аст, ки хотири ман ба ёди ин андеша рангинбиҳишт афтодааст:

Хотирам аз ёди худ рангинбиҳишт афтодааст,

Дар дили ӯ бўи гул гардад ғубори кинаам

Шавкати Бухорӣ 1987, с. 349].

Шоир дар байти дигар калимаи мураккаби «ғафлатандуд»-ро мавриди истифода қарор додааст, ки барои муассирии баёни андеша ва ҳиссу ҳаяҷони дили ӯ мувофиқ афтодааст. Шавкат таъкид медорад, ки агар гили паймонаи ман аз мағзи Афлотун бошад ҳам, бо ин ҳама донишмандӣ ва нӯш кардани ҳазор соғари маънӣ аз бисёр асрори зиндагӣ беҳабар ва дар ғафлат мондаам. Чунончи:

Ғафлатандуд аст девору дари майхонаам,

Гар гили паймонаам аз мағзи Афлотун шавад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 274].

Шоир дар калимасозӣ маҳорати баланд дошта, калимаҳои мураккаби зиёде сохтааст, ки шоирона ва ҳоси калимасозии намояндагони сабки ҳиндӣ мебошанд. Вожаҳои барқтаъсир, ниғаҳолуда, камсуханафтода, шафақнигор, мусибатнавбаҳор, камонзумуррад, мушкинхаданг ва амсоли инҳо маҳсули тафаккури шоиранд. Чунончи:

Нагардад аз гули уммед рангин шохсори ман,

Ки нахли мотамам бошад мусибатнавбаҳори ман

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 386].

Ва дар байти дигар мегӯяд:

Хомуш набуд, камсуханафтода чу маъшук,

Чун нози сари ҳарф кунад, нози забон чист?!

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 143].

Чойи дигар:

*Абрӯ ниҳода вусма, миҷгон кашида сурма,
Шӯхам камонзумуррад, мушкинхаданг гашта*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 411].

Ва ё:

Аҳли ҳайратро гули имон намеояд ба чаши,
Гулбачашмафтодари гулиан намеояд ба чаши.

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 350].

Муҳаққиқи вижагиҳои забони ашъори шоир С. Ҳалимова дар бораи маҳорати нотақрори Шавкат дар сохтмони калимоту таъбирот бар ин назар аст, ки: «Шавкат диди шоиронаи бисёр нозук ва нотақрор дорад. Ӯ маъниву ҷилои калимаҳоро ба қор мефарорад ва ҳамчунин маъниҳои нав меофарад, ки омӯхтани амиқи он қори оянда хоҳад буд» [Ҳалимова 2014, с. 191-196].

Шоир баъзе калимаҳои дӯстдошта дорад, ки дар ашъори ӯ ҳукми калидӣ доранд: рағ, ранг, барқ, шиша, сурма, оина, нигоҳ, дил, шуъла. Шавкат махсусан, калимаи «рағ»-ро дар ашъораш 191 бор, калимаи «фанг»-ро беш аз 900 бор, вожаи «дил»-ро 861 бор истифода намуда, тавассути онҳо ибораҳои зиёде сохта ва ба маъноҳои гуногун қорбасти намудааст. Чунончи, ибораҳои рағи санг, рағи дуо, рағи ёқути тар, рағи саргаштагӣ, рағи шуқуфа, рағи андеша, рағи оташ, рағи ҳаво ва амсоли ин, дар навбати худ, истифоти изофӣ буда, ҳангоми истифода ба маъноҳои алоҳида қорбасти мешаванд, яъне шоир дар баробари эҷоди вожа ва таркиботи тоза маъноҳои нави гуногунро низ ба вуҷуд меорад. Ибороти мазкур бо тавотуру тааддуди худ бештари ғазалиёти Шавкатро ҳатто дар зарфияти як байт зиннати махсус медиҳанд. Чунончи, дар абёти зерин ҳамин вижагиро метавон мушоҳида кард:

Рағи андеша:

*Ғашт кокул рағи андеша, ба дӯши ту расид,
Шуд сухан ханда, ба лабҳои ҳамӯши ту расид.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 298].

Ранги суҳан ва шоҳи суҳан:

Забони ғунҷаи тасвир рехт ранги суҳан,

Нишастаеҷ ба шоҳи суҳан ҳамӯи ҳанӯз

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 317].

Дили меҳнатписанд ва шуълаи овоз:

Хатар аз ҳеҷтан дорад дили меҳнатписанди ман,

Зи тоби шуълаи овози худ сӯзад сипанди ман

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 398].

Дигар аз хусусиятҳои муҳимми сабки нигориши Шавкати Бухорӣ тақрори мазомин, таркибот ва таъбирот бо каме дигаргунӣ дар қолабҳои мухталиф аст. Шавкат дар ҳар маврид ба истилоҳҳои дӯстдоштааш ба монанди: «девори ҳарам, оби зумуррад, мили сурма, оҳуи ҳаррам, сайри олами нестӣ, ҳалоки ҷон, шамъи кофур, шуълаи ҷаввола, шаққи қалам, судай ёқут, ҷавволаи ёқут, санги санам, шишаи айш, мушти ғубор, оташи шавқ, ҷашми оҳу, хомӯшии ҳарф, ҳоки оташин, кӯдаки шеър, тифли шеър, шамъи ҷодаҳо, дидгоҳи бебасират, ғубори дидаи тасвир, саргаштаи ҳаёл, дидаи хокхӯрда, ҷашми ғизолон» ва аз ин қабил тақрор ба тақрор мурочиат мекунад.

Барои собит сохтани ин иддао таркибҳои «шӯҳии ҷашми ғизолон» ва «саводи ҷашми ғизолон»-ро дар ғазалиёти шоир манзур менамоем. Дар байти зер таркиби «шӯҳии ҷашми ғизолон» қиссаи Маҷнуни сарсону биёбонгардро ба хотир меорад ва изҳор медорад, ки ранги ваҳшатсӯзи ӯ агар дар биёбон резад, ҳатто доғи лоларо шӯҳии ҷашми рамандаи ғизолон медонад:

Дар биёбоне, ки резад ранги ваҳшатсӯзи ман,

Шӯҳии ҷашми ғизолон аст доғи лоларо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 106].

Ин таркиб дар байти дигар барои ифодаи маънои нав истифода гардида, шоир изҳор медорад, ки аз ҳокистари Ҳинд метавон сурмаи ноз сохт ва он барои Сифоҳон (Исфохон) шӯҳии ҷашми ғизол аст:

Сурмаи ноз тавон кард зи ҳокистари Ҳинд,

Шӯҳии ҷашми ғизол аст Сипоҳонаширо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 129].

Шоир дар байтҳои дигар ин таркибро бо каме дигаргунӣ дар шакли «саводи чашми ғизол» корбаст намудааст. Чунончи, дар байти зер таркиби «саводи чашми ғизол» барои ифодаи азобу машаққатҳои шоир истифода шуда, онро ояи азоби хеш медонад. Вожаи «савод» маънои сиёҳии ранг, таҷассумкунандаи азоб ва таркиби «дашти чунун» ифодакунандаи ошиқӣ ба сарҳади итоб расидаро баён мекунад.

Фазои дашти чунун дӯзахи итоби ман аст,

Саводи чашми ғизол ояи азоби ман аст

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 196].

Дар ин байт шоир изҳор медорад, ки ҳама чунуни маро файзи дашт-майдони тохту този ишқ девонагӣ бахшид ва сиёҳии чашми ғизол бароям оби ҳаёт дар зулмот аст. Чунин тасвир дар шеърӣ Шавкат талмеҳи безикр аст, ки номи қаҳрамони он ёдоварӣ намешавад. Шоир дар ин байт қиссаи ба оби ҳаёт расидани Хизро ба хотир меорад.

Диҳад чунуни маро файзи дашт умри абад,

Саводи чашми ғизол оби зиндагӣ дорад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 303].

Омӯзиши девони Шавкати Бухорӣ нишон дод, ки ин шоир на танҳо ифодаву таркибот ва таъбироти якрангро дар шеърҳои гуногун муқаррар оварда суд ҷустааст, балки айнан ва гоҳе бо каме дигаргунӣ чунин вожаҳоро такрор оварда, барои ифодаи маъниҳои нав корбаст намудааст.

Хулоса, дар ғазалиёти Шавкат воҳидҳои забонии бадеъ зиёд буда, гоҳе як мисраъ аз як таркиби тоза иборат аст ва шоир дар ин ҷода ба муваффақиятҳои зиёд дастёб гардида, дар ташаккулу тақомули ин сабк саҳми сазовор дорад.

IV. 1.5. Услуби муодила ва эҷоди мативҳои нав

Услуби муодила ҳамчун санъати бадеӣ ҷилваи тозае дар доираи адабиёти тамсилӣ мебошад ва аввалин бор дар ташҳиси ин мафҳум аз таркиби тамсил ва муносибати он бо тарзу баёни ҳиндӣ Шафеии Кадканӣ маълумот додааст. Рӯйдоди ин падидаро Шафеии Кадканӣ аз нигоҳи адабпайвон «меҳвари хасоиси сабки ҳиндӣ» [Кадканӣ 1375, с. 84] унвон карда, барои хонанда аз диди забоншиносӣ ворид шудан ба ин масъаларо роҳи дурусттарӣ ташҳису дарки он шинохтааст.

Сируси Шамисо дар китоби «Нақди адабӣ» дар баробари баррасии илми маониву бадеъ услуби муодиларо ҳамчун истилоҳи «муддаомасал» баррасӣ карда, мегӯяд: «Сохтори байти ҳиндӣ чунин аст, ки дар як мисраъ матлаби маъқуле гуфта мешавад ва сипас, дар мисраи баъд муодили махсуси онро меоваранд» [Сируси Шамисо 1385, с. 139]. Дар ҳақиқат, бо мисраи махсус (ки муҳимтар аст) матлаби мисраи аввал мустадир мешавад. Дар бархе аз тазкираҳо мисраи маъқул пешмисраъ ва мисраи махсус мисраи барҷаста гуфта мешавад.

Ин масъаларо Маҳмуди Футуҳӣ чунин тавзеҳ медиҳад: «Услуби муодила ё (муддаомасал) байте аст, ки дар як мисраи он шоир як андеша ё мафҳуми зехниро баён мекунад ва дар мисраи дувум мисоле аз табиату ашё барои исботи иддаои худ меоварад ва онро муодиле барои он иддаои зехнӣ қарор медиҳад. Услуби муодила, дар воқеъ, як ташбеҳи мураккаби ақлӣ ба ҳис аст, ки ба он ирсоли масал ё байти тамсил гуфтаанд» [Футуҳӣ 1385, с. 268].

Дар шеъри сабки ҳиндӣ асоси эҷоди таҳаввулу тағйир дар сохтори шеър буд ва аз тамсил, муодилапардозӣ, ташбеҳ, истиора, ташҳис, ҷинос, ихом ва мурутунназир ба таври фаровон истифода мешуд.

Сируси Шамисо дар мавриди ташбеҳи тамсил дар китоби «Баён»-и худ мегӯяд: «Ташбеҳ он аст, ки мушабаҳун бихӣ он ҷанбаи масал дошта бошад. Дар ин ташбеҳ мушабаҳ амри маъқул ва мураккаб аст, ки барои таҳриру исботи он мушоабаҳун бихӣ мураккаб махсус зикр мешавад» [Сируси Шамисо 1371, с. 174].

Ташбеҳи тамсил аз пуркорбурдтарин навъи тамсил дар миёни шоирони сабки ҳиндӣ аст ва сохту тарзи истифодаи он дар шеър ошкор мешавад. Услуби муодила низ навъи ҳосе аз ин тамсил аст. Тавре иброз гардид, Шафеии Кадканӣ чихати фарқкунандаи он аз соири анвои тамсил ин истилоҳро сохтаанд. Ба ақидаи ӯ: «Услуби муодила як сохтори махсуси наҳвӣ аст ва тамоми мавриде ки ба унвони тамсил оварда мешавад, услуби муодила нест, вале ҳар услуби муодила метавонад тамсил бошад» [Кадканӣ 1375, с. 86].

Истифодаи тамсилро дар қадимтарин осори шоирони форс-тоҷик мушоҳида мекунем. Мусаллам аст, ки мазмуну муҳтавои адабиёти беш аз ҳазорсолаи мо дар асоси омӯзаҳо ва ҳикмату андарз устувор гашта, зевари асосии он аз афқору андешаҳои инсонпарваронаи пешиниён фароҳам омадааст. Аз мулоҳизаҳои баёншуда дар атрофи услуби муодила ва дигар саноеи маънавӣ, ки ҳамчун ченак барои меъёри шохисаҳои ақлонӣ хидмат мекунанд, маълум мегардад, истифодаи услуби муодила танҳо ба ғазал хос аст, зеро ғазал имтиёзи ваҳдати маъноӣ дар ҳар байтро дорад ва гоҳе метавонад бори маъноӣ бар дӯши як байти ғазал вогузор шавад. Ирсолӣ масал дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ мавқеи вижа дорад. Чунончи, дар ин байт мебинем:

Сайди ушшоқ кунад ҳусн ба ҳар ранг, ки ҳаст,

Шохи гул хушк шавад чӯби қафас мегардад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 286].

Аз байти баёншуда маълум мегардад, ки ҳарчанд дар мисраи аввали он фикр ҷамъбаст шуда бошад ҳам, вале номаҳсус аст ва барои равшанӣ андохтан ва тақвият бахшидан ба фикри худ шоир аз зиндагии воқеӣ мисол меорад. Дар байти зикршуда, асосан, сухан дар бораи «ҳусн» меравад ва шоир таъкид медорад, ки асоси ошиқ шудан ҳусн аст ва ҳусн ҳар ранге дошта бошад, ошиқонро сайд мекунад. Ин ба он монанд аст, ки пас аз хушкшавии шох аз он қафас месозанд, то кабку булбулро дар он зиндонӣ кунанд, Манзури шоир аз овардани шохи гул ва қафаси чӯбин – ин тақвияти мирсаи аввал ё услуби муодила аст. Дар байти дигар Шавкат мегӯяд:

*Беи мегардад камоли софдил дар дарду ғам,
Тухми гавҳар сабз дар гарди ятимӣ мешавад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 306].

Дар байти зикршуда, ки тамоил ба киноя дорад, суҳан дар бораи «гавҳар» меравад, гавҳаре, ки дар дохили садаф буда, ба ашк монанд аст ва шуаро ашкро дар шеър ба гавҳар ташбеҳ мекунанд. Вақте ки гавҳарро аз садаф берун мекунанд, гавҳар аз садаф ҷудо шуда, ятим мегардад ва ашкро бо он ташбеҳ дода, ашкӣ ятим мегӯянд. Ибораи «сабзидани гавҳар дар ятимӣ» ишора ба рушду нумув ё падидор гаштани гавҳар аст. Шоир таъкид медорад, ки одами софдил ҳам аз дарду ғами зиндагӣ таҷриба ва ибрат гирифта, камол меёбад. Дар байти зер низ ду мисраи мустақил ва дар айнаи замон ифодагари ғояи маъноӣ барои яқдигар хидмат менамоянд:

*Мерасад файз, ба ҳар ҳол, ба соҳибҷавҳар,
Тег ҳар гаҳ шиканад, меҳи сипар мегардад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 239].

Матлаб ин аст, ки тег ё шамшерро дар гузашта бисёр соҳибҷавҳар гуфта, об медоданд, то аз оҳан гузарад ва гузаро бошад ва онро соҳибҷавҳар мегуфтанд. Ҷавҳар он чизе аст, ки ба зоти худ қоим аст ва агар ҷавҳарро ғудохта, онро моеъ кунанд ҳам, он моҳияти худро гум намекунад. Яъне он маҳсулоте, ки пас аз ғудохтан моҳияти худро нигоҳ медоранд, ҷавҳаранд. Шоир ишора мекунад, ки теги соҳибҷавҳар агарчи шиканад ҳам, шикастпораҳои он дар тани сипар даромада, ҳамчун меҳ мемонад. Дар байти ғавқ андешаҳои ғалсафии шоир ба василаи вожаҳои «ҷавҳар» ва «сипар» баён шудаанд. Мисраи дувуми байтҳои зикршуда вазифаи тамсилро иҷро карда, ҳамчун муодили ғикри шоир истифода шудаанд.

Бо тақя ба он чи тазаққур ёфт, метавон натиҷае ҳосил кард, ки дар ғазалиёти Шавкат тамсил корбурди ғаровон дошта, бо услуби муодила баён шудааст, ки он аз вижагиҳои муҳимми сабки шеъри шоир ба шумор меравад.

Истифода аз истилоҳоти омиёна навъе аз содагӯӣ аст, ҳангоме ки бо маънии тоза мазмунофариниҳои нав ҳамроҳ бошад, шоирро ба сода гуфтан

вомедорад. Аз вижагиҳои сабки ҳиндӣ истифода аз истилоҳоти омиёнаи томи бомаънӣ ва мазмунҳои нав аст. Бисёре аз таъбирот ва зарбулмасалҳое ҳастанд, ки аз забони авом иқтибос шуда, ба ҳамон шакли омиёна, ба кор рафтаанд. Дар ашъори Шавкати Бухорӣ низ корбурди луғот ва истилоҳоти омиёна фаровон аст. Ба ҳайси намуна чанд байт аз девони Шавкат пешниҳод мегардад. Шавкат дар байти зерин аз таъбири дар миёни мардум маъмул «ноф буридан», яъне ба чизе алоқаманд будан, тақдир, қисмат ва амсоли инҳо барои ифодаи дар зиндагӣ ғами зиёду толеи бад доштани хеш истифода намуда, рӯзгори nobasomonro таъсиргузор баён доштааст:

Ситорасӯхтаи ин чаман манам, Шавкат,

Ба нофи лола буридан нофи доғи маро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 48].

Дар байти дигар ибораи «фурсати як шир гарм кардан»-ро, барои ғанимат донишмандони айёми ҷавонӣ, ки нишони сабзӣ шукуфоии ҳаёти инсон буда, дерро нест ва дар кутоҳтарин фурсат ё ба таъбири худ Шавкат «ба андозаи як шир гарм кардан» зудгузар аст, баён медорад.

Ғанимат аст ҷавонӣ, ки мӯсафед шудан

Ба қадри фурсати як шир гарм кардан нест

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 190].

Таркиби офаридаи Шавкат ба сурати «ба андозаи як шир гарм кардан» миёни мардум роиҷ буда, муодили дигари он дар фарҳанги мардумӣ «як мижа задан» аст. Шоир дар заминаи таваҷҷуҳи амиқ ба муҳовараи мардумӣ аз он таркибҳои ҷаззоби шоиронаро меофарад, ки онҳо маҳз дар корҳои тафаккур ва таҳайюли шоир зуҳур кардаанд.

Дар сабки ҳиндӣ аз мативҳои қадими шеърӣ форсӣ бо густариши хос истифода шуда ва мативҳои тозае низ дар шеърӣ ин давра роҳ ёфтааст. Ба андешаи Шафеии Кадканӣ, дар шеърӣ сабки ҳиндӣ мативҳои нав ворид гашта, дар шеърӣ шоирон ба таври васеъ истифода шудаанд ва: «мативҳои ҷадид монанди гули қоғазӣ, шишаи соат, гули қоӣ, гули тасвир, хоби маҳмал ва амсоли он» [Кадканӣ 1386, с. 70-71] ба ҳисоб рафта, ин амалкард аз вижагиҳои

дигари шеъри ин давра маҳсуб мешуд. Интихоби мавзӯ аз табиат ва муҳити зиндагонии шоирон, яъне баргирифтани фикру мазмун ва нуктаҳои муҳим аз он чи дар атрофшон буд, асоси чунин нигоришро ташкил меод. Ба қавли Ғуломризӣ: «Шоирони ин аҳд оламу ҳама чизи атрофи худро бо эҳсосе, ки худ аз он доштанд, тасвир ва дарк мекарданд» [Ғуломризӣ 2017, с. 156]. Сабаби ин рӯйдод ба таҳаввулоти ҳаёти иҷтимоиву сиёсии давр вобастагӣ дошт. Таҳаввулоти сиёсию иҷтимоӣ ва фарҳангии давраи Сафавия боис ба он гардида буд, ки мардум бо фарангиён ва роҳу расми онон ошноӣ меёфтанд. Чунончи, Толиби Омулӣ мегӯяд:

*Касе кайфияти чашми туро чун ман намедонад,
Фарангӣ қадр медонад шароби буртуголиро*

[Толиби Омулӣ 2018, с. 286].

Дар ин бора Хонларӣ қайд мекунад, ки: «...таъсиси қаҳвахонаҳо ва таҷаммули аҳли завқ дар онҳо ва сарфи қаҳва ва қалён маънии тозае ба зиндагӣ дода буд. Сафар ба Ҳинду гаштугузори он диёр, сафаре осон ва маъмулӣ шуда буд. Ин ҳама дар тафаккури мардум ва дидаи шоирони асил мегузашт» [Хонларӣ 1371, с. 63].

Таҳаввулоти ҳаёти иҷтимоӣ ба осори шоирон таъсиргуздор буд. Шавкат дар ғазалиёти хеш бо истифода аз истилоҳоти нави роиҷгашта дар мавридҳои чудагона аз вазъи ҷомеа суҳан мегӯяд. Дар байтҳои зер вожаи «фаранг» ва ибораи «гулҳои коғазӣ» намунаи истилоҳоти ҷадиди сабки ҳиндӣ буда, шоирон бо онҳо мазомини бисёре сохтаанд:

*Аз он гулгунбаёзи дида то кардам рақам, Шавкат,
Фарангихона шуд деваам аз ранги тахайюлҳо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 65].

Дар байти дигар мегӯяд:

*Аз бода ранг кардам симои коғазиро,
Аз шуъла об додам гулҳои коғазиро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 65].

Дар мачмуъ, Шавкати Бухороиро даст додааст, ки бо истифода аз мативҳои ҷадид таркибҳои фаровонро эҷод намояд, ки ҳамагӣ маҳсули андеша ва офаридаҳои хоси шоиранд ва ба ҳунари маъниофаринии Шавкат далолат доранд.

IV. 2. Таъсирпазирии Шавкат аз шоирони гузашта

Анъанаи таъсирпазирӣ ва таъсиргузорӣ, тазмину назира ҳамчун воситаи робитаи эҷодӣ дар назми гузаштаи адабиёти форсии тоҷикӣ ҳанӯз аз асрҳои аввали мавҷудияташ арзи вуҷуд карда, дар шаклу тарзҳои гуногун зоҳир мегашт ва муҳаққиқони ватанию бурунмарзӣ дар таълифоти худ доир ба ин масъала андешаҳои судманд баён доштаанд. Аз ҷумла, О. Саидҷаъфаров дар ин бора менависад: «Таъсирпазирӣ ва таъсиргузориҳои шоирон дар адабиёт, аз як тараф, боис ба он мегардад, ки мазмун ва мундариҷаи ашъори онҳо мутанаввеъ гардад, аз сӯйи дигар, далели раднашавандаи силсилапайвандии адабиёт ҳам ҳаст ва ба ин васила шоирон роҷеъ ба паҳлуҳои эҷодиёти худ ва, умуман, табиати шеър сухан ронда, дар бораи манзалати ашъори ҳамдигар изҳори андеша мекарданд» [Саидҷаъфаров 2012, с. 184]. Назира дар шеъри онҳо ҳамфикрӣ ва ҳаммаслакиро ифода мекард. Чуноне Х. Мирзозода мегӯяд: «Асари назираро, ки аз ҳама ҷиҳатҳо ба шеъри назирашуда ҳамраъӣ дорад, бо вуҷуди баъзе фарқи шаклӣ, «тазмин» номидан мумкин аст, вале агар аз ҷиҳати ғоя ва образҳо зид бошад, ҷавобия, ё истиқболия меноманд» [Мирзозода 1992, с. 89].

Аз ин тарзи пайванди адабӣ маълум мешавад, ки шаклҳои равобит, таъсирпазирӣ ва муносибати эҷодии байниҳамдигарии шоирон дар таърихи адабиёти тоҷик, асосан, бо истифода аз тазмин, назира, татаббуъ ва пайравӣ ба ашъори ҳамдигар сурат мегирифтааст.

Дар нимаи дуюми асри XVII дар байни шоирони Мовароуннаҳри ин давр ашъори чандин устодони «шеъри тарз» шуҳрат пайдо карда, мавриди пайравӣ қарор гирифта буд. Дар ин давр шоирони тоҷик на ба як, балки ба чандин

устодони сабки мазкур пайравӣ мекарданд. Мақсади адибон аз пайравии тарзи сухан ва татаббуи осори устодон нишон додани маҳорати адабӣ ва офаридани асарҳои баландмазмуну аълосифат ба назири устодон буд. Онҳо ба гуфтани сухани устодона ва эҷоди асарҳои олие мисли осори устодони сухан кӯшиш мекарданд. Бинобар ин, пайравӣ ва татаббуи осори бузургони сухан намоиши маҳорату истеъдоди адабӣ, кӯшиши баробар шудан ва ҳатто сабқат ёфтан ба бузургон ҳисоб ёфта, адибонро ба сайқали маҳорати эҷодӣ водор менамуд. Аз ин рӯ, Малехо аз пайравию татаббуоти шоирони Мовароуннаҳр ба осори устодони «шеърӣ тарз» сухан ронда, ин машғулотӣ онҳоро на пайравию тақлид ё истиқбол, балки қариб ҳамеша «талош» хондааст.

Ҳамин тавр, вобаста ба замон ва ривочу равнақи жанрҳои шеърӣ тазмин ва назира ҳамчун робитаи эҷодӣ ва таъсири адабӣ дар адабиёти тоҷик ҳанӯз дар ашъори намоёндагони бузурги назм Унсурии Балхӣ, Фарруҳии Систонӣ, Анварии Абевардӣ, Заҳири Форёбӣ, Сайфи Исфарангӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ, Салмони Соваҷӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон низ ба тарзҳои гуногун зоҳир гаштааст. Бузурғтарин шоирони ҳар аср аз шеърҳои ҷудогона, қитъаву байтҳо ва ҳатто, аз мисраъҳои баландмазмунӣ шоирони гузаштаву муосирӣ худ илҳом гирифта, дар тазмину пайравии онҳо ғазалу қасидаҳо сурудаанд. Дар ин замина, то имрӯз аз ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ садҳо шоирони баъдӣ Соиб, Бедил, Ғолиб ва дигарон пайравӣ кардаанд.

Масъалаи таъсирпазирӣ Шавкати Бухорӣ аз шоирони салаф ва таъсиргузорӣ ӯ ба шоирони пасояндро дар мақолаҳои таҳқиқӣ хеш [Наимов 2019, с. 16-20; Наимзода 2023, с. 211-215] мавриди баррасӣ қарор додаем,

Дар заминаи тозақориҳое, ки дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ мушоҳида мешаванд, ӯро аз бунёдгузори ҷараёни тарзи тоза ном бурдаанд ва бо ин ҳама дар қаламрави сабки ҳиндӣ эҳсос мешавад, ки Шавкат нисбат ба шеър ва шахсияти Ҳофизӣ Шерозӣ дилбастагии хоса дорад ва дар каломаш наҳваи баёни ин шоири бузурги адабиёти гузаштаи мо мақоми махсус дорад.

Ҳарчанд ин суханвари сабки ҳиндӣ дар самти ба вучуд овардани тозагиҳо дар шеър кӯшишу талоши зиёд дорад, вале зимни истиқбол аз тарзи суханварӣ

ва андешаҳои Ҳофиз Шерозӣ дар ашъораш ба таври барҷаста падидадор аст, ки он пайравии ҳолӣ набуда, балки дар заминаи истиқбол аз сабки сухани ин шоири номвар ба вучуд овардани падидаҳо ва мазомини нав ба шумор меравад.

Шавкат дар чанд маврид ба номи Ҳофиз ишорат мекунад ва эътимод дорад, ки ихлоси ӯ бо Ҳофиз пайванди руҳонист ва ин алоқамандӣ ҳеҷ гоҳ аз ҳам гусаста нахоҳад шуд, зеро шуҳрати ӯ дар қаламрави шеър аз самарои иродат ба шеъри Ҳофиз Шерозӣ аст:

Риштаи пайванди руҳонист, аз ҳам нагсалад,

Шеъри Ҳофиз шуд хати соғар майи Шерозро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 85].

Ҳатто ҷое зикр мекунад ва бар он таъкид медорад, ки илочи мушкilotи эҷодии ӯ дар ҳаёлпардозии шоирона танҳо тавассути файзбардорӣ аз ашъори Ҳофиз Шерозӣ хоҳад буд ва боз ҳам зимнан ба фоли Ҳофиз ишорат карда, ин матлабро талқин мекунад, ки баҳри рафъи мушкilot аз девони Ҳофиз борҳо ўро фол дидаанд. Ҳарчанд ҳадафи шоир таъкид ба нохушояндиҳои рӯзгор бошад ҳам, аммо мурочиати вай ба фоли Ҳофиз Шерозӣ нишони иродату ихлоси шоир ба Ҳофиз аст, ба андозае ки ба фоли девони Ҳофиз бовар мекунад ва дар байти ғазале меғӯяд:

Бувад, Шавкат, илоҷ аз бодаи Шероз дардамро,

Ки соқӣ дида аз девони Ҳофиз борҳо фолам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 348].

Барои дарёфти бештари дилбастагии Шавкати Бухорӣ ба каломии ин шоири бузурги адабиёт ва таъсири Ҳофиз ба ғазалиёти ӯ мо, пеш аз ҳама, вожагонеро, ба монанди: бодафурӯш, хушдил, сабукруҳон, шаробхона, шакарханда, назарбозӣ, бесарусомон, нозукбадан, ки сохтаи Ҳофиз Шерозианд ва дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ низ ба назар мерасанд, мавриди муқоиса қарор додем. Шавкат аз ин вожагон маънии нав сохтааст:

Бодафурӯш:

Кардаам тавба ба дасти санамии бодафурӯш,

Ки дигар май нахурам бе руҳи базморое

[Ҳофизи Шерозӣ 2015, с. 425].

Ҳаво шудааст ба кайфияте, ки бодафурӯш,
Кунад зи гарди касодӣ дуқони худ таъмир

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 28].

Ман кучо, хонақаҳу бодафурӯшӣ ин ҷо,
Мекунам ҳамчу сабу хонабадӯшӣ ин ҷо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 133].

Хушдил:

Майи боқӣ бидеҳ, то масту хушдил
Ба ёрон барфишонам умри боқӣ

[Ҳофизи Шерозӣ 2015, с. 270].

Хушдил нишин, ки болиши айши туро фалак
Аз махмали духобаи лайлу наҳор кард

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 22].

Дар ғазалиёти Шавкати Бухоро вожаи сабукруҳӣ дар гунаи сабукруҳон
низ омадааст, ки тобиши маъноии фарохтар пайдо намудааст:

Сабукруҳӣ:

З-он ҳаббаи хазро хӯр, к-аз рӯйи сабукруҳӣ,
Ҳар к-ӯ бихӯрад як ҷав, бар сик занад сӣ мурғ

[Ҳофизи Шерозӣ 2015, с. 455]

Сабукруҳон надоранд инқилобе ҷуз сабукруҳӣ,
Чу ранги гул сабукпарвоз гардад, бӯи гул гардад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 301].

Шакарханда:

Ширинтар аз он ба шакарханда, ки гӯям
Эй хусрави хубон, ки ту Ширини замонӣ

[Ҳофизи Шерозӣ 2015, с. 409].

Бувад умеди шакархандаам зи бадхӯйӣ,
Ки талхоби ақиқаш зи заҳри дашином аст

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 154].

Шириндаҳанон:

Гарчи шириндаҳанон подшаҳонанд, вале

Ў Сулаймони замон аст, ки хотам бо ўст

[Ҳофизӣ Шерозӣ 2015, с. 82].

Набуд аз талхӣи комам хабар шириндаҳанонро,

Ба тӯмори баёзи ҷӯйи шир охир рақам кардам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 349].

Таъсири дигари Ҳофиз ба ғазалиёти Шавкати Бухорӣ дар таркиботи сохтаи Ҳофизӣ Шерозист. Шавкати Бухорӣ аз таркибҳои сохтаи Ҳофизӣ Шерозӣ, ба мисли овози даро, гулбуни ҷавон, нақди қалб, чашмаи нӯш истифода кардааст, ки мо бо овардани чанд намунаи он иктифӯ мекунем. Чунончи:

Овози даро:

Чашии ман дар раҳи ин қофилаи роҳ бимонд,

То ба гӯши дилам овози даро боз омад

[Ҳофизӣ Шерозӣ 2015, с. 174].

Чун лаби шиква кушоям ба раҳи бахти сиёҳ,

Сурмаҳез аст раҳ, овози даро мегирад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 276].

Раги ҷон:

Шеърӣ хунборӣ ман, эй бод, бад-он ёр расон,

Ки зи миҷғони сияҳ бар раги ҷон зад нешам

[Ҳофизӣ Шерозӣ 2015, с. 307].

То ба зулфи ёр нисбат гаит руҳонӣ маро,

Шуд раги ҷон шохи сунбул аз парешонӣ маро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 108].

Таркиби «нақди қалб»-и Ҳофизӣ Шерозӣ дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ дар шакли «нақди дил» омадааст:

Ба ёри худ қимори ошиқӣ шаб то саҳар бозам,

Барад чандон ки нақди дил зи ман, ман бештар бозам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 352].

Аз он чи доир ба масъалаи мавриди назар баррасӣ гардид, равшан мегардад, ки ҳарчанд миёни сурудаҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ва ғазалиёти Шавкат хатти пайванде ба назар расад ҳам, вале дар сурудаҳои Шавкат кӯшишу талоши суханвари сабки ҳиндӣ дар баёни тарзи тоза бо шеваи хос нуфуз дорад. Ба ибораи дигар, ҳарчанд Шавкат дар умум маъниҳои мавҷуд дар шеъри Ҳофизро истиқбол карда бошад ҳам, дар ғазали ӯ тарзи дигари баён, ки хоси сабки ҳиндӣ аст, афзалият дорад. Дар маҷмӯъ, таҳқиқи шеваҳои пайравӣ ва истиқболи Шавкати Бухорӣ аз ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ муқаррар месозад, ки дар навбати аввал ин суханвари мумтози сабки ҳиндӣ ба шеъру шахсияти Лисонулғайб иродати хос дорад ва ин нукта дар ашъори вай ба таври барҷаста намоён аст. Дар ин баробар, ҳарчанд аз сабки сухан, унсурҳои зоҳирии вазну қофия ва радифи сурудаҳои Ҳофиз истиқбол мекунад, вале Шавкат дар ғазалиёти худ онро онқунон ба кор гирифта, дар таҳайюли худ рангу бори маъноии нав додааст, ки он бадал ба маонии худӣ шудааст.

Таъсири Назирии Нишопурӣ ба Шавкат. Ҳарчанд Шавкати Бухорӣ дар эҷоди ғазал аз суханварони адабиёти гузашта, чун Ҳофиз истиқбол намудааст, вале бо чанде аз шоирони ҳамзамони хеш низ муҳаббати хоса дорад. Дар баробари васфу ситоиши мақоми суханварии онон аз шеваҳои хоси ғазалиёти шоирони ҳамаҳдаш истиқбол кардааст.

Муҳаммадҳусайн Назирии Нишопурӣ (ваф. 1612) аз шоирони баландовозаи асри XVI ва нимаи аввали асри XVII ба шумор меравад. Назирии Нишопурӣ, ки ҳамчун намоёндаи сабки ҳиндӣ дар олами адабиёт машҳур аст, ба ашъори Шавкати Бухорӣ таъсири муайяне расонидааст. Мувофиқи маълумоти Малехои Самарқандӣ Шавкат ҳатто бо набераи Назирӣ – Ҳочӣ Карим вомехӯрад ва якчанд муддат дар хонаи ӯ зиндагонӣ мекунад. Адабиётшинос М. Аҳмадов дар ин маврид меафзояд, ки баҳри зиёрат ба сари қабри Назирӣ меравад [Аҳмадов 1965, с. 12]. Ин маъниро Шавкат дар байте аз ғазали хеш ҳамчун далели ихлосу садоқат ба Назирӣ чунин баён медорад:

Ҷодаи хоки Нишопур раги фирӯз аст,

Баски Шавкат ба сари хоки Назирӣ рафтам

[Шавкати Бухорой 1987, с. 359].

Маҳмудзода Обидҷон муҳаққиқи осори Назирии Нишопурӣ доир ба мақоми шоирии Назирӣ сухан ронда, иброз медорад, ки «Васфу ситоиши Назирии Нишопурӣ ҳангоми иншои ашъори истиқболия ё тазмини ғазалҳои ӯ дар сурудаҳои Соибӣ Табрезӣ ба мушоҳида мерасад ва Соиб ҷое ӯро бо лақаби «Булбули Нишопур» васфу ситоиш менамояд, ки ин таъкид ба шинохти мақоми шоирии вай ишорат дорад» [Маҳмудзода 2020, с. 218-223]. Шавкати Бухорой ҳам дар ғазале ба мақоми шоирӣ ва устодии Назирӣ дар Нишопур ишорат мекунад:

*Алам ба каф раги фирӯза шуд Назириро,
Зи зарби силлии устодияш ба Нишопур*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 25].

Таваҷҷуҳ ба девони Шавкат маълум месозад, ки шоир аз ашъори Назирӣ дар чанд маврид бо шеваи хос аз вазну қофия ва радифҳои ғазалиёти ин суҳанвари мумтоз истиқбол намудааст. Масалан, ба ғазали Назирии Нишопурӣ, ки бо матлаи «Доғдил дар ишқ афсурдан намедонад, ки чист,—Лолаи ин боғ пажмурдан намедонад, ки чист» [Назирӣ 1389, с. 70] шуруъ мешавад, Шавкати Бухорой ғазале суруда, аз тарзи баён, махсусан дар вазну радиф ва забони ин шоири дӯстдошташ истиқбол кардааст:

*Дардманди ишқ бедардӣ намедонад, ки чист
Ҳиммати мардона номардӣ намедонад, ки чист*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 149].

Аз муқоисаи ду байти матлаи ғазалҳои Шавкат ва Назирӣ ба мушоҳида мерасад, ки василаи қаробат ин пайванди маъноии онҳо мебошад. Тавре ки мебинем, Назирӣ дар матлаи ғазалаш аз ишқ сухан карда, дар ин роҳ афсурдани дилро эҳсос намекунад, аммо Шавкат аз ҳиммати мардона дар роҳи ишқ сухан ба забон меоварад ва иброз медорад, ки ошиқ пайваста гирифтори дарди ҳичрон аст. Шавкат дар ғазалаш бо тағйири қофия мавзӯро бо ҳам

пайванд сохта, ба таври равшан аз сабку шеваи суханвари Назирӣ суд меҷӯяд ва тозакориҳояшро равшан ба намоиш мегузорад.

Дар мачмуъ, Шавкати Бухорой дар ашъораш аз ғазалиёти Назирии Нишопури пайравӣ кардааст ва дар баробари ин, аз сабку шеваи ғазалиёти ин шоири тозаназар истиқбол намудааст, ки ба намунаҳое аз он ишорат рафт. Ин нукот аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки Шавкат ҷуз ин ки мақоми шоирии Назирии Нишопуриро эътироф намудааст, дар такмили шеваи вай то ҷое сабӣ низ ба харҷ додааст.

Соиби Табретӣ ва Шавкат. Мирзо Муҳаммадали Соиби Табретӣ (1603-1677) аз суханварони мумтози адабиёти классикии тоҷик ва аз бунёдгузорони сабки ҳиндӣ эътироф шудааст, ки ҳатто бархе аз соҳибназарон ба эҳтироми ибтикор ва тозагӯйҳои Соиб сабки ҳинди сабки исфаҳонӣ низ ном мебаранд. Ӯ устоди шоирони замонаш ба ҳисоб рафта, як қатор эҷодкорон ба ӯ пайравӣ намуда, Соибро устоди хеш донистаанд.

Дар «Хизонаи омира» (таърихи таълифаш соли 1762) Ғуломалихони Озод дар бораи Шавкат суҳан ронда, оид ба давраи аввали фаъолияти шоирии ӯ чунин менависад: «... ва дар он айём каломи Мирзо Соиб дар он диёр (Мовароуннаҳр – Н.Қ.) тоза ривоч ёфт. Шавкат, ки таъаш мавзун афтода буд, ба истимои он ашъор ҳаззе бармедошт ва худ ҳам гоҳе нақди суҳан аз кисаи таъ берун меовард» [Озоди Билигиромӣ 1390, с. 408].

Маълумоти Ғуломалихони Озодро дар бораи ривочи осори Соиб дар Мовароуннаҳр академик А. Мирзоев зимни муайян кардани мақоми Сайидо дар адабиёт тасдиқ намуда, чунин менависад: «Нисбат ба ашъори дигар шоирони сабки ҳиндӣ шеърҳои Соиби Табретӣ (1603-1677), ки бо яке аз шайхони ҷӯйбории Бухоро робитаи мактубӣ дошт ва ҳудаш ҳам бевосита ба ин диёр омадааст, пештар ва бештар дар миёни аҳли адаби Мовароуннаҳр паҳн гардидаанд» [Мирзоев 1947, с. 50-56]. Табиист, ки Шавкат ҳанӯз дар айёми ҷавонияш ба ин ашъор дил мебандад ва аввалин шеърҳояшро дар таҳти таъсир ва пайравии ашъори ӯ эҷод менамояд.

Мураттибони «Мунтахабот»-и Мирзо Соиб З. Ахрорӣ ва Лоик Шералӣ аз пайравони Мирзо Соиб будани Шавкати Бухороиро ин тавр қайд мекунанд: «Таъсири Соиб на танҳо ба суханварони асри XVII ва қарнҳои минбаъдаи Эрон, Ҳиндустон ва Туркия, балки ба як қатор намояндагони машҳури адабиёти асрҳои XVII-XIX-и тоҷик низ калон мебошад. Бисёре аз шоирони тоҷик, чун Сайиди Насафӣ, Мулҳами Бухорӣ, Шавкати Бухорӣ ва амсоли инҳо, аз баҳри саршори Соиб дурдонаҳои гаронбаҳое овезаи ғӯши аруси табъу каломӣ худ сохта, аз ганҷинаи андешаҳои ҳақимони ӯ баҳраҳои фаровон бардоштаанд [Соиб 1980, с. 5].

Аз маълумоти баррасишуда равшан мегардад, ки Шавкат дар заминаи ошноӣ ба ашъори Соиб аз ҷумлаи аввалин шоироне ба шумор меравад, ки азамату бузургии каломи Соиб ва тозақориҳои ӯро эътироф менамояд ва дар сурудаҳои хеш ба ғазалҳо ва байтҳои ҷудогонаи он ҷавобия навиштааст. Аз ҷумла, Шавкат дар қасидае, ки бо матлаъи «Эй зи раъят маҳфили аҳли саодатро зиё, – Тори базми шамъи иқболат зи миҷғони ҳумо» оғоз мешавад ва ба мадҳи Саъдуддин – вазири Хуросон баҳшида шудааст, аз Соиб ёд мекунад ва ибраз медорад, ки хомаи Соиб дар ҷаманистони маъниофарӣ мисоли сарви гулзори вафо аст:

Баҳри ин матлаб чи мавзун рехт рангин ин ду байт,

Хомаи Соиб, ки бошад сарви гулзори вафо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 14].

Соиб дар ғазали хеш, ки бо матлаи «Мешаванд аз сардмехрӣ дӯстон аз ҳам ҷудо, – Барғхоро мекунад боди хазон аз ҳам ҷудо» [Соиб 1980, с. 79] оғоз мешавад, ба як қатор масъалаҳо, ба мисли меҳру садоқат миёни дӯстон, эҳтирому ҳамдигарфаҳмии онҳо бо ҳам, сабабҳои ҳалалдоршавии ин муносибот суҳан мекунад ва дар ҳар байт бо овардани масале аз рӯзгор андешаи ҳудро тақвият мебахшад. Дар байти аввали ғазали баёншуда Соиб сабаби аз ҳам ҷудоии дӯстонро аз сардмехрӣ меҳисобад ва масал меорад, ки барғҳои дарахтонро ҳам боди хазон аз ҳам ҷудо мекунад. Шавкат ин панди Соибро

зимни мадҳи Саъдуддин, ки аз ӯ ранчида буд, истифода мекунад ва ду байти ин ғазали Соибро дар сурудаи хеш мавриди тазмин қарор медиҳад:

*«Мешаванд аз сардмехрӣ дӯстон аз ҳам ҷудо,
Баргҳоро мекунад боди хазон аз ҳам ҷудо.
Дар назарҳо то чу занбӯри асал ширин шаванд,
Беҳ, ки бошад хонаҳои дӯстон аз ҳам ҷудо»*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 14].

Тазмини ду байт аз ғазали Соиб маълум менамояд, ки Шавкат аз он истиқбол намуда, бо истифодаи чунин радифу қофия ишорате бар он мекунад, ки шоир аз маҷмуи ғазалиёти Соиби Табрешӣ бо мутолиаи тамоми девони вай оғаҳии комил дорад.

Яке аз шеваҳои дигари пайравии Шавкати Бухорӣ аз ашъори Соиби Табрешӣ истиқбол аз вазну қофия ва радифҳои ғазалиёти ин суҳанвари мумтоз ба шумор меравад. Шавкат гоҳо ҷавобияҳое бар вазни ғазалҳои Соиб, бидуни ишорат ба номи вай, ё тазмин кардани мисрае, ба қалам меоварад. Аз ҷумла, дар девони Шавкат ғазале мавҷуд аст, ки бо ин матлаъ шуруъ мешавад: «Аз базми бода баски сафо мавҷ мезанад, – Хуршед дар пиёлаи мо мавҷ мезанад» ва дар пайравии ғазали Соиб, эҷод шудааст. Матлаъи ғазали Соиб чунин аст:

*Зери сипеҳр дасти дуо мавҷ мезанад,
Дар хонаи карим гадо мавҷ мезанад*

[Соиб 1980, с. 451].

Ҳарчанд дар байтҳои баёншуда тафовути мавзӯ мушоҳида шавад ҳам, қаробате миёни ғазалҳои Шавкат ва Соиб ба мушоҳида мерасад. Ин ҷо вазну қофия ва радифи ягона дар ҳар ду ғазал боз ҳам пайванде миёни абёти матлаъ эҷод намудааст, ки ба таври равшан аз сабк, шеваи суҳанварии Соиб суд ҷустани Шавкатро бозгӯӣ мекунад.

Чунин истиқболи Шавкат ба сурудаҳои Соиб боз дар ғазали дигари ӯ низ мушоҳида мешавад. Дар девони Соиб ғазале мавҷуд аст, ки дар он шоир аз ноумед будан аз рӯзгор суҳан мекунад ва умри абадро аз килки суҳансоз мунтазир аст. Матлаи он ғазал чунин аст:

*Аз гулистон нашавад гунчаи дил боз маро,
Панҷаи шер бувад чанголи шахбоз маро*

[Соиб 1980, с. 63].

Шавкат ҳам дар ҳамин мавзуъ ғазале суруда, аз гардиши айём гила мекунад ва шабу рӯзи хешро ба синаи шахбоз, ки пайваста омодаи шикор аст, монанд месозад ва мегӯяд:

*Кай дил аз гардиши айём шавад боз маро,
Ки шабу рӯз бувад синаи шахбоз маро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 106].

Дар маҷмӯъ, баҳсу баррасии шеваҳои шоиронаи истиқболи Шавкат аз Соиби Табрешӣ ин амрро муқаррар месозад, ки Шавкат дар навбати аввал ба мақоми ҳунарии шоири соҳибноми адабиёти форс-тоҷик Соиб қоил аст ва ба тарзи сухан, сабки нигориши ӯ баҳои баланд медиҳад ва барои идомаи равиши вай иқдом намудааст.

Тазминҳои Шавкат аз Соиб аз он дарак медиҳанд, ки ҳарчанд ӯ ба шумораи муайяни ғазалҳои ҳамвазн ин корро анҷом додааст, аммо мурур ба радифҳои нодири ғазалиёти мазкур гувоҳ бар онанд, ки шоир бештар ғазалҳоеро аз Соиб интихоб мекунад, ки дар сохтори онҳо тозагиҳое ба мушоҳида мерасанд. Ин навоариҳо бештар дар истифодаи радиф ва қофияҳои нодир ба ҷашм мерасад ва ба ташаккули ҷанбаҳои ашъори Шавкат таъкид меварзанд.

Толиби Омуӣ ва Шавкат. Муҳаммад Толиби Омуӣ (1580-1624) яке аз суханварони хушбаёни охириҳои асри XVI ва нимаи аввали асри XVII форс-тоҷик буда, дар Омули музофоти Мозандарони Эрон по ба арсаи ҳаёт гузоштааст. Толиб аз намоёндагони шинохтаи сабки ҳиндӣ ба шумор меравад. Ба фикри мо, таъсири ӯ нисбатан ба дигар намоёндагони ин равия ба Шавкати Бухорӣ бештар аст.

Шавкати Бухорӣ, ки аз ҳамасрони ин шоири бузург доништа мешавад, дар ғазале чароғи табъи хешро равшан аз хоки Толиби Омул медонад:

Хост то равшан кунад Шавкат чароғи табъро,

Равгани маънӣ зи хоки Толиби Омул кашид

[Шавкати Бухорой 1987, с. 205].

Аз ин байт равшан мегардад, ки Шавкат худро аз иродатмандони Толиб дар сурудани ғазал мешуморад ва мақоми устодии шоирро дар айёми худ эътироф месозад. Аз ҷониби дигар, вучуди ғазалҳои ҷудогонае дар пайравӣ аз Толиб дар девони Шавкати Бухорой ишорат ба ихлосу иродати вай ба ин суханвар мекунад. Барои дарёфти истиқболи Шавкати Бухорой аз ғазалиёти Толиб, пеш аз ҳама, таркибу вожагонеро ба мисли фарсанг, мушкилписанд, шакархоб, соқии маҷлис, биёбони муҳаббат, рағи андеша, ғатилаи анбар мавриди пажӯҳиш қарор додем, ки дар ашъори Толиб зиёд ба назар мерасанд. Таваҷҷуҳ ба девони Шавкат собит сохт, ки ин калимаву ибораҳо дар девони шоир низ ҷилои хешро ёфтаанд. Ба ҳайси намуна, чанд таркибро аз ашъори ин шоирон пешниҳод мекунем:

Толиби Омулӣ:

Биёбони муҳаббат сар кун, ай дил, к-андар ин водӣ

Далели Хизр бинӣ лолаи гумкардадомонро

[Омулӣ 2018, с. 11].

Шавкати Бухорой:

Аз биёбони маҳаббат кас саре берун накард,

Кардаанд он ҷо гиреҳ домони маҳшарҳо ба ҳам

[Шавкати Бухорой 1987, с. 370].

Толиби Омулӣ:

То чанд биковам дили андешаи худро,

Ништаркада созам рағи андешаи худро

[Омулӣ 2018, с. 26].

Шавкати Бухорой:

Лабаш зи ханда суханпеша мешавад охир,

Нигоҳи ӯ рағи андеша мешавад охир

[Шавкати Бухорой 1987, с. 309].

Толиби Омулӣ:

*Танро равон ба кор бувад, базро чароғ,
Дил равшан аз фатилаи анбар намешавад*

[Омулӣ 2018, с. 101].

Шавкати Бухорӣ:

*Ба саркашӣ кӣ диҳад ҷо ҳавои зулфи туро,
Шавад фатилаи анбар фатилаи мӯяш*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 327].

Дар девони Толиби Омулӣ ғазале бо матлаи зерин ҷой дорад, ки хеле шево ва дорои мушиқияти ҷолиб аст:

*Сайри гулзори ҳавас ҳабси нафас бошад маро,
З-он ки боғи дилкушои ман қафас бошад маро*

[Омулӣ 2018, с. 31].

Шавкати Бухорӣ ҳам бо таваҷҷуҳ ба ҷаззобияти оҳанги ин ғазал онро истиқбол карда, ғазале сурудааст:

*Зиндагонӣ бо азизон кай ҳавас бошад маро,
Диду водид омаду рафти нафас бошад маро.
Аз либоси мардуми олам назар нӯшидаем,
Ҷомаи урётанӣ як умр бас бошад маро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 136].

Яке аз вижагиҳои ҳунарии дигаре, ки миёни Шавкати Бухорӣ ва Толиби Омулӣ пайванди маънавӣ эҷод мекунад, офариниши радиофи ғариб ва қавофии нодир мебошад. Бояд иқрор шуд, ки Толиби Омулӣ дар ин ҷода аз пешсафон маҳсуб ёфта, он чунон аз худ ҳунари шоирӣ нишон додааст, ки бештари суҳанварони ҳамасраш ва пасояндагон, аз ҷумла Шавкати Бухорӣ, шеваи корбурди ӯро истиқбол кардаанд ва ин махсусият – офаридани қавофӣ ва радифҳои нодир аз вижагиҳои хоси сабки ҳиндӣ эътироф шудааст. Ба хоҳири ошноии бештар дар корбурди ин махсусият ба девони ашъори ин ду суҳанвар муроҷиат мекунем.

Дар девони Толиби Омулӣ ва Шавкати Бухорой ғазале ба назар мерасад, ки бо радифи «нишастаем» суруда шудааст ва мо ҳар ду ғазалро барои муқоиса пешниҳод мекунем:

Толиби Омулӣ:

*Мо дар канори сабзаву сунбул нишастаем,
Шабнам наему бар варақи гул нишастаем.
Бархез, гӯ ба арбада сад фавҷи ғам, ки мо
Омодаи ҳазор таназзул нишастаем.
Зог аз кучову нағма кучо, шарми мо бидор,
Бас нест ин ки паҳлуи булбул нишастаем.
Ҳар мӯйи мо ба дасти ғаме дар шиканҷа аст,
Ошуфтатар зи буттаи сунбул нишастаем...
Афтодаем аз намаки изтироби хеш,
То дар ҷавори сабру таҳаммул нишастаем.
Толиб, гумон мабар, ки ба сунбулситони Ҳинд,
Фориғ зи ёди гулшани Омул нишастаем*

[Омулӣ 2018, с. 148].

Шавкати Бухорой:

*Чун набз дар камингаҳи ҷастан нишастаем,
Чун ранг дар тилисми шикастан нишастаем.
Дар чашмасори биму умед аст мавҷи ман,
Дар бар руҳи шикастану бастан нишастаем,
Тухми сипанд оташи пажмурдагӣ шудааст,
Дар миҷмаре зи хом нарустан нишастаем.
Мо гирдбоди водии сабру таҳаммулем,
Чун хок дар тилисми нишастан нишастаем.
Чанде каманди тули амал пора кардаем,
Шавкат ба домгоҳи гусастан нишастаем*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 371].

Таваччуҳ ба ғазалҳои баёншуда равшан месозад, ки ҳарчанд ғазали Шавкат бо қофияи дигар суруда шудааст, вале радифи он монанд ба радифи ғазали Толиб «нишастае» анҷом ёфтааст, ки намунаи истиқболи Шавкат аз корбурди радифи Толиб ба шумор меравад.

Дар ғазали сурудаи Шавкат радифи «нишастае» бо феълҳои частан, гусастан, бастан, нарустан, шикастан ҳамроҳ шуда, таҳаввули маъноӣ пайдо кардаанд. Ин тағйироти маъноӣ ҳангоми бо калимаҳои қофия ҳамроҳшавии радиф ба амал омадааст. Аз ҷумла «частан нишастан» як навъ ибори мутаноқизнамо буда, ба маънои омодаи чизе будан ё аз як ҳолат ба ҳолати дигар гузаштан, «нарустан нишастан» – сар нақшидан ё дар таҳайюр будан, «гусастан нишастан» – ба маънои аз байн рафтан ё шикастан ва монанди ин ба кор рафта, ҳар кадом дар мавриди худ баёнғари маъноӣ нав шудаанд.

Аз он чи дар мавзуи мавриди назар гуфта шуд, метавон ба натиҷае расид, ки воқеан, Толиби Омулӣ аз пешсафони шеърӣ сабки ҳиндӣ ба шумор меравад, ки ин шуҳрат ва мақоми волоро ба ӯ нусрати шеърӣ арзонӣ дошта ва бузургтарин суҳанварони пасоянд аз он файзбардорӣ намудаанд. Шавкати Бухорӣ аз зумраи ҷунин суҳанваронест, ки ба шуҳрату манзалати ҳунари шоирии Толиб қоил буда, аз беҳтарин шеваи ҳунари ин ҳунарманд дар ашъораш истиқбол намудааст.

Таъсирпазирии Шавкат аз Калими Кошонӣ. Абумутолиб Калими Кошонӣ (1593-1651) яке аз поягузори сабки ҳиндӣ дар адабиёти форс-тоҷик маҳсуб ёфта, дар сарчашмаҳои илмию адабӣ ба унвони «Ҳолиқулмаонии сонӣ» ёд шудааст. «Ашъори Калим – менависад адабиётшиноси тоҷик Ш. Нуриддинов, – дар марказҳои маданияи Мовароуннаҳр низ муътақидони зиёде дошта, аҳли адаб бузургии ӯро эътироф карда, дар сари абёташ тааммули амиқе ба ҳарч дода, ҳаводорони адабиёт рӯйи афкори рангинаш баҳсу андешаҳо менамуданд» [Калими Кошонӣ 1985, с. 6] ва табиист, ки дар ин муҳит Шавкати Бухорӣ ҳам ба камол расида, аз файзи ашъори Калим бархӯрдор ва дар идомаи суннатҳои ғазалсароӣ аз ашъори ӯ истиқбол намуда, ба ин роҳ муҳимтарин анъанаҳои ғазали классикии форсу тоҷикро идома бахшидааст. Иродати Шавкат ба

Калими Кошонӣ аз он ҷо равшан мегардад, ки дар девони ашъораш Шавкат бо тариқи хос ҳамчун суҳанвари номвар номи Калимро ба забон меоварад, ки ин ба эътирофи ҷойгоҳи вай ишорат мекунад:

*Зи остини Калим об хӯрдааст ниҳолам,
Баёзи субҳи таҷаллӣ бувад шукуфаи боғам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 350].

Ҳамзамон, мавҷуд будани ғазалиёти ҷудогонае дар пайравӣ аз сурудаҳои Калими Кошонӣ дар девони Шавкат ва истиқболи шеваи хоси баён, пайравӣ дар маънисозӣ, корбурди вожаҳо ва авзону баҳрҳои шеърӣ Калим далолат ба эҳтиром ва мақоми ин шоири мумтоз аст. Ҷунончи, аз намунаҳои зер то кучо аз Калим мутаассир гаштани Шавкат маълум мегардад.

Калими Кошонӣ:

*Абр то барҷост, ёрон бода дар соғар кунед,
Чаши ахтар то намебинад, димоғе тар кунед*

[Калим 2018, с. 226].

Шавкати Бухорӣ:

*То ба кай, хубон, ба ҳоли мо тағофул сар кунед,
Пушти чаши аз пардаи бодомӣ нозук тар кунед*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 224].

Калими Кошонӣ:

*Мо – булбулон лаб аз талаби ком бастаем,
Чаши ҳавас зи гулшани айём бастаем*

[Калим 2018, с. 154].

Шавкати Бухорӣ:

*Аз парешонхотирӣ дилро ба кокул бастаем,
Риштаи наззораи худро ба сунбул бастаем*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 344].

Таваҷҷух ба муҳтавои ғазалҳои Калим ва Шавкат маълум месозад, ки аз назари сохторшиносӣ дар сурудаи онҳо то ҷое умумияте ба мушоҳида мерасад. Пеш аз ҳама, такрори радиф дар ҳар ду ғазал ба назар мерасад, аз ҷониби дигар, ҳангоми хондани он тасаввуре ҳосил мешавад, ки дар ин сурудаҳо мушкilotи рӯзгори ҳар ду шоир тариқи тамсиловарӣ, ноумедӣ аз зиндагӣ ба гунаи силсила шарҳу тафсир ёфта, ҳар ду ғазалро ба сурати ғазали дорои як суҷа шабех кардааст.

Калими Кошонӣ:

*Иқлими дил ба зӯр мусаххар намешавад,
Ин фатҳ бешикаст муяссар намешавад.
Аз гиря сарнавишт чӣ шӯям, ки ин рақам
Зоил ба об чун хати соғар намешавад.
Равшандилон хушомади шоҳон нагуфтаанд,
Ойина айбнӯши Сикандар намешавад.
Ҷон медиҳам нуҳуфта, ки дил пай намебарад,
Хун меҳӯрам, чунонки лабам тар намешавад.
Кай мениҳад далер қадам дар муҳити ишқ,
То кас дар оби дида шиновар намешавад...
Гар тӯтиё кунанд гуҳарро, чу бишкананд,
Бо хориш шикаст баробар намешавад,
Худро дигар зи гармравон нашмарӣ, Калим,
Дар зери поят обила аҳгар намешавад*

[Калим 2018, с. 261].

Шавкати Бухорӣ:

*Кавсар ҳарифи чашми тари ман намешавад,
Дӯзах ғубори раҳгузари ман намешавад.
Инъоми халқ чист, ки асбоби коинот
Сандал баҳои дарди сари ман намешавад.
Гирам, ки осмону замин офтоб шуд,
Оина хонаи назари ман намешавад.*

*Миннат зи офтоби қиёмат чаро кашам?!
Ин қурс тӯшаи сафари ман намешавад!
Шавкат, дилам зи шуълаи идрок равшан аст,
Отаи муқобили шарари ман намешавад*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 221].

Дар баробари ин, дар ғазалҳои сурудаи шоирон вижагиҳои назарраси сабки ҳиндӣ ба мушоҳида мерасад, ки ба фарқияти сабкӣ ҳар ду суруда ишорат мекунад. Ҳам Калим ва ҳам Шавкат аз оғоз то ба поёни ғазал бештар ба шеваи таркибсозӣ ва вожаофаринии сабки ҳиндӣ таваҷҷуҳ мекунад ва ин ҷо ибораҳои «муяссар нагаштани фатҳ бешикаст», «зоил нагаштан чун хати соғар», «айбпӯши Сикандар нагаштани ойина» дар сурудаи Калим ва таркибҳои «ҳарифи чашми тар нашудани Кавсар», «ғубори раҳгузар нашудани дӯзах», «давои дарди сар нагаштани сандал», «хонаи назар нашудани оина», «тӯшаи сафар нашудани қурси офтоб» ва монанди ин дар шеъри Шавкат намунаҳои ин навъи ибораофаринҳо мебошанд, ки авомили эҷоди мазомини навро ба бор меоранд.

Пайравию истиқболи Шавкат дар истифодаи таркибҳои шеъри Калим низ ба мушоҳида мерасад. Чунончи, таркиботи «оби бақо», «мулки фано», «парӣ парвона» ва «пунбаи мино», ки дар ғазалиёти Калими Кошонӣ бисёр истифода шудаанд, дар ғазалиёти Шавкати Бухорой низ дида мешаванд.

Калими Кошонӣ:

*Чаро оби бақо набвад сияҳрӯз,
Ки роҳи роҳатободи фано зад*

[Калим 2018, с. 255].

Шавкати Бухорой:

*Ҳар орзу, ки мурда ба дил зинда мекунад,
Аз хандаи ту оби бақо мавҷ мезанад*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 206].

Калими Кошонӣ:

*Сафари мулки фано, ай дил, агар хоҳӣ кард,
Вақт шуд, қофилаи шамъ саҳар хоҳад рафт*

[Калим 2018, с. 204].

Шавкати Бухорой:

Шавкат ба роҳи мулки фано гарм меравам,

Чавлони барқ рафтани оҳистаи ман аст

[Шавкати Бухорой 1987, с. 169].

Калими Кошонӣ:

Сарам зи пунбаи мино сабуктар аст, Калим,

Ки мағз дар сарам аз дарди сар намебошад

[Калим 2018, с. 254].

Шавкати Бухорой:

Саре пурнашъае савдо нагардад,

Ки мағзаи пунбаи мино нагардад

[Шавкати Бухорой 1987, с. 242].

Дар маҷмӯъ, таҳқиқи шеваҳои пайравӣ ва истиқболи Шавкати Бухорой аз ғазалиёти Калими Кошонӣ муқаррар месозад, ки ин суҳанвар ба шеърӯ шахсияти Калим иродати хос дорад ва ин нукта дар ашъори вай ба таври барҷаста мушоҳида мегардад. Дар баробари ин, Шавкати Бухорой ҳарчанд аз сабки суҳан, унсурҳои зоҳирии вазну қофия ва радифи сурудаҳои Калим истиқбол мекунад, вале дар ғазалиёти ӯ ибтикороти фаровоне, ба мисли таркибсозӣ, маъниофариниҳои ҷадид ба мушоҳида мерасанд, ки ҳамагӣ ба тозақориҳои шоир ишорат мекунанд. Тозачӯйиҳои зиёди Шавкат дар иртибот ба сохтӯру муҳтаво аз сабки суҳани вай дар умум, аз шеваи махсуси суҳанварӣ ва татбиқи унсурҳои вижаи сабки гузаштагон дар таркиби услуби нави адабии замони шоир далолат мекунанд.

IV. 3. Таъсири шеъри Шавкат ба ашъори шоирони пасоянд

Ғазалиёти Шавкати Бухорой ба эҷодиёти шоирони ҳамасри ӯ ва баъдӣ таъсири зиёд гузоштааст, ки ин аз муқоисаи сурудаҳои онҳо равшан мегардад.

Таъсири Шавкати Бухорой ба Ғании Кашмирӣ яке аз шоироне, ки дар эҷоди ғазал аз Шавкати Бухорой таъсир пазируфтааст, Ғании Кашмирист.

Ғании Кашмирӣ, ҳарчанд пас аз даргузашти Шавкат ба арсаи шоирӣ кадам гузоштааст, ғазалиётро ба вижагии хоси сабки ҳиндӣ зиннат дода, дар мазмунсозӣ, ҳаллоқияти маонии тоза ҳунари шоирии хешро ба намоиш гузошта ва то андозае аз ҷониби суҳанварон эътироф гардидааст.

Пайравии Ғанӣ аз ашъори Шавкат дар истифодаи таркибҳо ба мушоҳида расид. Чунончи, таркиботи «санги фалохун», «қади хамгашта», «шӯълаи ҷаввола» ва «санги тифлон», ки дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ бисёр истифода шудаанд, дар ғазалиёти Ғании Кашмирӣ низ дида мешаванд.

Шавкати Бухорӣ:

Калиди қуфли рӯзӣ дар кафи саргаштагӣ бошад,

Чу гардад гирди худ санги фалохун, осие гардад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 423].

Ғании Кашмирӣ:

Аз рӯзгор рӯзии мо ҷуз шикаст нест,

Санги фалохун аст магар осиеи мо

[Ғании Кашмирӣ 2018, с. 411].

Шавкати Бухорӣ:

Тааллуқҳои ман қувват гирифт аз заъфи тириҳо,

Қади хамгаштаи ман ҳалқаи занҷири ман бошад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 251].

Ғании Кашмирӣ:

Пир шуд зоҳиду аз рози дарун беҳабар аст,

Қади хамгаштаи ӯ ҳалқаи беруни дар аст

[Ғании Кашмирӣ 2018, с. 421].

Шавкати Бухорӣ:

Зи худ, эй санги тифлон, кӯча холӣ метавон кардан,

Ба шаҳр овардаам девонаи саҳробадӯше чанд

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 241].

Ғании Кашмирӣ:

Дар муҳаббат шиқбозон мекунанд имдод ҳам,

Санги тифлон метарошад баҳри Маҷнун Кӯҳкан

[Ғании Кашмирӣ 2018, с. 441].

Шавкати Бухорой:

Чу ҷонон пардаафган аз рухи чун лола мегардад,

Зи гардиш ранги отаи шуълаи ҷаввола мегардад

[Шавкати Бухорой 1987, с. 341].

Ғании Кашмирӣ:

То ба саҳро ҳар тараф равшан ҷароғи лола шуд,

Гирдбод аз партави он шуълаи ҷаввола шуд

[Ғании Кашмирӣ 2018, с. 428].

Истиқболи Ғании Кашмирӣ аз ғазалиёти Шавкати Бухорой асосан дар корбурди вожагон ва таркибҳои сохтаи шоир ва тасвиروفаринии ӯ мушоҳида мешавад, ки ин аз таваҷҷуҳи хосси шоирро ба шоири мовароуннаҳрӣ далолат мекунад ва аз сӯйи дигар, мақоми Шавкатро миёни аҳли адаби Ҳиндустон бозгӯӣ мекунад.

Метавон хулоса намуд, ки ҷараёни пайравии адабӣ дар адабиёти форс-тоҷик табиӣ буда, мавриди корбурд қарор гирифтани вожаву таркибот ва гоҳе мавзуи андешаи як шоир дар осори шоири дигар зиёд ба назар мерасад, ки ин ҳолатро наметавон аз нишонаи уюби шоирон унвон дод.

Таъсири Шавкати Бухорой ба Носиралии Сарҳиндӣ. Носиралии Сарҳиндӣ (1639-1697) дар сарзамини Ҳиндустон ба дунё омада, зиндагӣ дар замони рӯзгор доштани Шавкати Бухорой ҷараён гирифтааст. Носиралӣ аз ғазалсароёни камназирест, ки ғазалро дар замони худ ба пояи баланд бардоштааст. Ҳарчанд ин ду суҳанвар дар ҳавзаҳои гуногуни адабӣ ба камол расидаанд, Носиралии Сарҳиндӣ ҳамтарҳи ғазалҳои Шавкати Бухорой ғазалҳои зиёде гуфтааст, зеро ҳар ду ҳамрӯзгор буда, тавлиду камол ва фавташон қариб дар як замон ҷараён гирифтааст.

Шавкати Бухорой ва Носиралии Сарҳиндӣ ба суҳан ойини тоза бахшида, нозукҳаёлию мазмунофариниро дар сурудаҳои хеш корбаст намудаанд, зеро ҳар кадом аз ин шоирон саромади тарзи нави шеър – сабки ҳиндӣ буда, бо

маҳорати хос ва истеъдоди ғавқуллодаи нигориш ба суҳан ҷомаи нав
пӯшонидоанд, ки ҳар яке марғубтар аз дигарест. Чунончи, дар мушоҳидаи
намунаҳои зер то чи андоза сидқ доштани ин ғуфтаҳо собит мегардад:

Шавкати Бухорӣ:

*Дар назар имшаб маро то зулфи он маҳпора буд,
Аз гуле шаббӯ лаболаб домани наззора буд.
Нест имрӯзӣ миёни мову ҷонон иттиҳод,
Булбули моро зи тифлӣ ҷӯби гул гаҳвора буд.
Гаши афзун хоби сангинам зи саҳтиҳои бахт,
Нозболини ман аз рағҳои санги хора буд.
Ҳеч кас нашинд фарёди фалаксайри маро,
Нолаам овози пойи гардиши сайёра буд.
Чокҳои синаи мо, бедилон, имрӯз нест,
Рӯзгоре ҷомаи урёнии мо пора буд.
Аз касе тифли ятимам бори миннат барнадошт,
Худ ба худ чун гавҳари ғалтон маро гаҳвора буд.
Яъси мо, Шавкат, ба фарёди умеди мо расид,
Чораи дарди дили мо аз дили бечора буд*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 241].

Носиралӣ Сарҳиндӣ:

*Шамъи рухсори ту то равшан дар ин қошона буд,
Чашии мо парвонаю мижгон пари парвона буд.
Имтиёзи шаҳру саҳро дошт аз шавқи ҷунун,
В-арна Маҷнунро харобиҳои худ вайрона буд.
Мерамад аз содалавҳиҳо дил аз гавғои шаҳр,
Санги тифлон сандали дарди сари девона буд.
Аз насиҳатҳои носеҳ беҳабартар гашиаам,
Ин ҳадиси беасар дар гӯшии мо афсона буд.
Аз суҳан ҳаргиз, Алӣ, дар мадҳи кас нагрехтем,
Ихтиёри мо ба дасти ҳиммати мардона буд*

Таҳлили қиёсии ин ғазалҳо баёнғари он аст, ки дар ғазали Шавкати Бухорой вожағони «назора», «гаҳвора», «хора», «сайёра», «пора», «бечора» қофия шуда омадаанд ва тавре ба мушоҳида мерасад, калимаи «гаҳвора» дар сурудаи шавкат ду маротиба ба сифати қофия истифода шудааст. Дар байти нахуст вожаи «гаҳвора» барои ифодаи истеъдоди ғавқуллодаи шоир ба кор рафта, ӯ изҳор медорад, ки ханӯз аз овони тифлӣ гаҳворааш аз чӯби гул сохта шуда буд, Яъне дар тифлӣ навозиши зиёд дидааст. Дар байти дигари ин ғазал шоир тавассути гаҳвора, ки барояш ҳамчун ғавҳари ғалтон арзишманд аст, ба манзалату ҷойгоҳи суҳанварӣ расидани хешро баён медорад. Аз ин нукта маълум мегардад, ки такрори вожагон дар қофия барои ифодаи маъниҳои мухталиф дар сурудаҳои суҳанварони сабки ҳиндӣ нуфуз касб карда буд.

Дар ғазали Носиралӣ бошад вожағони «парвона», «вайрона», «девона», «афсона», ва «мардона» қофия шудаанд. Ҳарчанд ки вожағони дар ғазали Шавкат қофияшуда дар ғазали Носиралӣ дида намешаванд, вале интиҳоби радиф миёни байтҳои ҳар ду шоир пайванде эҷод намудааст. Аз ҷониби дигар, истифодаи чандин истилоҳ, мафҳум ва вожағони ба ҳам монанд зоҳиран пайвандҳои маъноие миёни ҳар ду ғазал ба вуҷуд овардаанд. Аз ҷумлаи онҳо: «шаб», «зулф», «тифлӣ», «нола», «овоз», «ғавҳар» ва монанди ин дар ғазали Шавкат ва: «шамъ», «парвона», «санги тифлон», «ҳадиси беасар», «чора» дар ғазали Носиралӣ барои эҷоди робитаҳои маъноии ҳар ду ғазал нақши муҳим гузоштаанд. Дар баробари ин, ҳамаи вожаҳои дар ғазалҳои ҳар ду шоир қорбастшуда миёни ҳам қаробати маъноии зиёд доранд ва робитаи эҷодии Шавкат ва Носиралӣро бозгӯӣ мекунанд.

Аз назари сохторшиносӣ тағйироте дар сурудаи Шавкат мушоҳида мегардад, ки ин дигаргунӣ, пеш аз ҳама, дар ҳаҷми байтҳои ғазал аст. Тибқи суннати маъмулии иншои ғазал дар сабки ҳиндӣ, аслан, ғазалҳо аз лиҳози теъдоди байт дар андозаи аз чор то нӯҳ байт иншо мешуданд. Дар сурудаҳои ин шоирон ғазали Шавкат дар 7 байт эҷод шуда, ғазали Носиралӣ дар 5 байт суруда шудаанд.

Сируси Шамисо дар муқаддимаи наشري интиқодии девони Шавкат менависад, ки: «Саҳбой Соҳибқули Деҳлавӣ аз удабои мутааххири Шибҳи қораи Ҳинд аст, ки девони ашъораш соли 1887 дар Нувалкишӯри Лакҳнав ба нашр расида, як ғазали ўро (манзур Шавкати Бухороиро – Н.Қ.) ба сурати муҳаммас тазмин кардааст» [Сируси Шамисо 1382, с. 29].

Ғазали Шавкатро, ки Саҳбой муҳаммас бастааст, бо матлаи «Хатти руҳат ниқоби руҳи роз шуд маро, – Барги бунафша сурмаи овоз шуд маро» оғоз мешавад. Банди аввали муҳаммаси ҷавобияи Саҳбой бар ғазали Шавкат чунин аст:

*Эй, қомати ту сарви сарафроз шуд маро,
Лаълат зи роз пардабарандоз шуд маро.
Зулфи ту дар шикастагӣ анбоз шуд маро
«Хатти руҳат ниқоби руҳи роз шуд маро,
Барги бунафша сурмаи овоз шуд маро»*

[Сируси Шамисо 1382, с. 30].

Шавкат дар ғазали худ дар бораи аз заъф беасар гаштани нолаҳояш, оқибат мавриди шикори пирӣ қарор гирифтани ва ҳамида гаштани қоматаш, инчунин дигар мушкilotи ба сараш омада шикоят мекунад. Саҳбой низ дар муҳаммаси худ аз чунин вазъи ногувор арзи ҳол мекунад ва андешаҳои хешро тариқи байти ғазали Шавкат тақвият мебахшад. Ин муҳаммас аз шаш банд иборат буда, дар ҳар банди он байте аз ғазали Шавкат истифода шудааст. Банди охири ин муҳаммас чунин аст:

*Саҳбойё агар бикунам рӯ ба базми айш,
Гирам зи дида бунӣ ҳар мӯ ба базми айш,
Гаштем агар чи аз ҳама як сӯ ба базми айш,
«Шавкат, ба ёди сарви қади ў ба базми айш
Нои гулӯи фохта дамсоз шуд маро»*

[Сируси Шамисо 1382, с. 27].

Аз таҳлили муқоисавии муҳаммаси Саҳбой ва ғазали Шавкат равшан мегардад, ки ҳарчанд Саҳбой матлабҳоеро дар муҳаммаси хеш аз сурудаи Шавкат бардошт мекунад ва пайванде миёни ин сурудаҳо ба вуқӯъ меояд, аммо

ба назар мерасад, ки кӯшишу талоши Шавкати Бухорой ҳамчун суханвари сабки ҳиндӣ дар баёни тарзи тоза, шеваи ифодаи матлабҳо дар сурудаи вай нуфуз дорад.

Адабиёти форсу тоҷик ва адабиёти туркии усмонӣ дар дарозии таърих бо ҳам робитаҳои мустақам дошта, то ин дам ин алоқамандӣ миёни намоёндагони адабу фарҳанги ин кишварҳо мушоҳида мегардад. Яке аз вижагиҳои баррасию ҳамбастагии фарҳангу адабиёти форс-тоҷик ва адабиёти туркии усмонӣ бозхонӣ ва тасҳеҳи матни осори адабии гузаштагон аст. Дар бораи ҳамбастагии адабиёти форсӣ ва туркӣ Алӣ Нихон Турлон дар маҷаллаи «Ваҳид» ва дар китоби «Адабиёти даврони туркӣ» сухани бисёре гуфтааст ва ин амр пӯшида нест, ки шоирони Усмонӣ дар гузашта чӣ гуна ба адабиёти форсӣ менигаристанд. Осоре монанди: «Маснавии маънавӣ»-и Мавлонои Балхӣ, девони Ҳофиз, «Бӯстон»-у «Ғулистон»-и Саъдӣ ва дигар асарҳои гаронарзиши намоёндагони адабиёти форс-тоҷик аз тарафи шоирони усмонӣ шарҳ шуда, чандин бор тарҷума шудаанд, ки далели гуфтаҳои фавқанд. Дар бораи густариши забон ва адабиёти форсӣ дар сарзамини Усмонӣ доктор Муҳаммадамини Риёҳӣ дар китоби «Забон ва адабиёти форсӣ дар қаламрави Усмонӣ» тавзеҳоти зиёде додааст [Риёҳӣ 1349, с. 208].

Сабки ҳиндӣ ҳарчанд дар Эрон чандон мавриди истиқбол қарор нагирифтааст, аммо дар назди шоирони Усмонӣ тарафдорони бисёре пайдо кардааст. Намунаҳои сабки ҳиндӣ дар ашъори шоирони Усмонӣ баъд аз қарни XVII дида мешавад. Нахустин шуарои турк, ки дар пайравӣ ба сабки ҳиндӣ шеър сурудаанд Нафёӣ (1572–1635), Фаҳими Қадим (ваф. 1647), Исмати (ваф. 1625) ва дар асри XVIII Шайх Ғолиб мебошад. Ба қавли Турлон: «Сабки ҳиндӣ дар шеъри Усмонӣ навъи романтизм аст ва таркиботу аносири тозаеро, ки то он замон ба қор намерафт, дар бар дорад» [Хумой 1348, с. 119].

Алоқаи шоирон ва адабиёти Усмонӣ ба адабиёти форсӣ ба ин маҳдуд намонда, онҳо, алалхусус ашъори шоирони сабки ҳиндӣ, ба мисли Соиби Табрзӣ, Урфии Шерозӣ ва Шавкати Бухороиро тарҷума ва шарҳ намудаанд.

Дар заминаи ҳамин эътиқоду ихлос шоирони зиёди усмонӣ ашъори Шавкатро бо иродати хос истиқбол намудаанд. Яке аз шоирони боистеъдоди Усмонӣ Шайх Ғолиб (1757-1799) мебошад, ки дар нимаи дуюми қарни XVIII зиндагӣ ва эҷод намудааст. Тахайюли ӯ ба мисли шеваи баёни Шавкати Бухорой бисёр борик ва рангин аст. Маснавии «Ҳусн ва ишқ» (Истамбул 2003) аз зеботарин осори орифонаи ӯст.

Шайх Ғолиб дар забони форсӣ ашъори зиёде суруда, аз шоирони сабки ҳиндӣ пайравӣ мекард, махсусан ошиқӣ услуби Шавкати Бухорой буд ва ба ашъори шоир рағбати беандоза дошт. Шайх Ғолиб дар бисёре аз ашъори хеш аз Шавкат истиқбол карда, назираҳое бар ашъори ӯ навиштааст. Забехуллоҳи Сафо дар ин бора менависад, ки: «Шайх Ғолиб аз Шавкат ёд карда, сабки худро «шавкатона» муаррифӣ мекард» [Сафо 1369, с. 1334].

Дар байте аз ғазали худ Шайх Ғолиб бо ихлосу эҳтиром иброз медорад, ки маҳз Шавкат ӯро барои нозук фикр кардан, борик андеша намудан раҳнамоӣ кардааст. Чунончи:

Фикрам чу тангнои хиёлот во кушуд,

Шавкат ба аҷзи хеш маро ифтикор кард

[Шайх Ғолиб 1994, с. 227].

Равиши махсуси истиқболи Шайх Ғолиб дар ин ғазалҳо ба гунае ба мушоҳида мерасад, ки дар байти матлаъ ҳатман ба номи Шавкат ишорате намуда, баъдан мисраъе аз ғазали ӯро тазмин мекунад. Ҳамин шеваи махсуси ишорат ба номи Шавкат навъе эътирофи мақоми ҳунарӣ ва баҳои баланд ба каломии вай аз ҷониби Шайх Ғолиб аст. Ҷойи дигар Шайх Ғолиб дар ашъораш ин байти ғазали Шавкатро: «Муддао ҳосил ба ҳар ҷо гашт моро, манзил аст, – Тунги шаккар Миср бошад, корвони мӯрро» бо ишорат ба номи Шавкат тазмин кардааст:

Ин ҷавоби он ғазал, Ғолиб, ки Шавкат гуфтааст,

«Тунги шаккар Миср бошад, корвони мӯрро»

[Шайх Ғолиб 1994, с. 237].

Дар байти зикршуда мисраи дувуми байти Шавкатро Шайх Ғолиб тазмин намудааст, ки боз ҳам далели ихлосу эътиқоди ӯ ба шоир аст.

Ба як байти дигари ғазали Шавкат, ки матлааш: «Тинати ман мушти гил донад сиришти шуълоро, – Хоки ман чун об донад сарнавишти шуълоро» [Шавкати Бухорой 1987, с. 70] аст, Шайх Ғолиб чунин ҷавоб меғӯяд:

Фикрататро сӯхт, Ғолиб, Шавкати отаишзабон,

Интиҳоб осон набошад хубу зишти шуълоро

[Шайх Ғолиб 1994, с. 242].

Бо таваҷҷуҳ бар ин шеваи истиқбол аз калом ва андешаи Шавкат аз ҷониби Шайх Ғолиб, маълум мегардад, ки тазмини ғазалҳои Шавкат дар Девони Шайх Ғолиб аз ҷойгоҳи хоса бархӯрдор мебошад. Ғазалҳоеро метавон аз таркиби Девони Шайх Ғолиб пайдо кард, ки бо пуррагӣ дар тазмини ғазалиёти Шавкат ба қалам омадаанд. Намунаҳои дигари дар поён овардашуда низ далел бар гуфтори фавқ аст:

Хомушӣ овози моро отаиш бедуд кард,

Шуълаи тақрири мо чун бесадо шуд, соф шуд

[Шавкати Бухорой 1987, с. 266].

Ғолиб аз ишироқи дил дорад ба Шавкат гуфтугӯ,

«Шуълаи тақрири мо чун бесадо шуд, соф шуд»

[Шайх Ғолиб 1994, с. 172].

Нигаҳ аз дидани он чаши сияҳмижгон аст,

Ғайри хоре, ки маро рехт ба раҳ мижгон аст

[Шавкати Бухорой 1987, с. 144].

Ғолиб, ин он ғазали Шавкати нодидаадост,

Ки радифаи ҳама чун мадди нигаҳ мижгон аст

[Шайх Ғолиб 1994, с. 240].

Бояд гуфт, нукоте, ки дар ашъори Шайх Ғолиб таҳти таъсири Шавкат қарор гирифтаанд, бештар ҷанбаи мазмунӣ доранд. Муҳимтарин вижагиҳои шеъри Шавкат дар нозукиҳои ва маъниофаринӣ аст ва метавон гуфт, ки дар ин маврид Шайх Ғолиб қомилан таҳти таъсири Шавкат мондааст. Ҳатто, вожаҳо ва

таркибҳои хосе, ки Шавкат ба кор бурда, дар шеърӣ Шайх Ғолиб зиёд дида мешаванд. «Сарнавишти шуъла», «бихишти шуъла», «кафи афсӯс», «сиришти шуъла», «туфони шароб», «маънии рангин», «мазмунӣ рангин», «оташи ҳусн», «шуълаи чаввола», ки вожаҳои сермустаъмалӣ Шавкат маҳсуб мешаванд, дар девони Шайх Ғолиб фаровон истифода шудаанд.

Қувчо Роғиб Пошо (1179 ҳиҷрӣ), садри аъзамӣ дарбори Усмонӣ аз шоирони дигаре аст, ки аз ашъори Шавкат таъсир пазируфтааст. Қувчо Роғиб Пошо ашъори форсӣ низ суруда, аз мазмунҳои Шавкат истифода карда, ду ғазали ўро тазмин кардааст. Қувчо Роғиб ба як ғазали Шавкат, ки бо ин матлаъ шуруъ мешавад: «Сафои ҷавҳари ҷонҳои огоҳ аз бадан бошад, – Гули оинаро хокистари гулхан ҷаман бошад» [1987, с. 161] тазмин бастааст:

*Фурӯғи оташи саҳбои ҷон аз файзи тан бошад,
Маро ин нукта равшан аз ғубори табъи ман бошад,
«Сафои ҷавҳари ҷонҳои огоҳ аз бадан бошад.
Гули оинаро хокистари гулхан ҷаман бошад»*

[Роғиб. Заҳираи электронӣ. Таърихи назириш 14.01.2017].

Ҷойи дигар Қувчо Роғиб Пошо байти ғазали Шавкатро, ки бо ин матлаъ оғоз мешавад: «Алайҳи ранги таъсири каромат кун ғиғонамро, – Зи мавҷи ашқи булбул об деҳ теғи забонамро» [Шавкати Бухорӣ 1987, с. 26] ҷунин тазмин кардааст:

*Нахоҳам сӯзиши бенола ҷун парвона ҷонамро,
Бифармо равшанӣ аз шеди шухрат дудмонамро,
Ҷу гул зоҳир шавад бурҳони қотей тобиёнамро,
«Алайҳи ранги таъсири каромат кун ғиғонамро,
Зи авҷи ашқи булбул об деҳ теғи забонамро»*

[Роғиб. Заҳираи электронӣ. Таърихи назириш 14.01.2017].

Метавон гуфт, ки ашъори Шавкат, ҳамҷунин, дар давраи муосир низ таваҷҷуҳи шоирони туркро ба худ ҷалб кардааст. Аз шоирони муосири адабиёти турк Осаф Ҳолат Чалабӣ (1957) чанд байт аз ду қасидаи Шавкатро ба

забони туркӣ тарҷума ва дар маҷалаи «Одами нав» мунташир кардааст [Маҷаллаи «Одами нав» 1941, с. 316-340].

Таъсири шеъри Шавкат ба ашъори шоирони муосири тоҷик низ ба мушоҳида мерасад. Чунончи, аз шоирони даврони мо Гулназар дар пайравии ғазали Шавкат, ки бо матлаи «Бувад аз шӯхияш ҷайби маҳу домони анҷум пур, Ду олам чун ду лаб гардидааст, аз як табассум пур» [Шавкати Бухорӣ 1987, с. 421] оғоз мешавад, ғазале суруда, мисрае аз шеъри Шавкатро дар он истифода намудааст.

Дилам бо хуррамӣ гӯяд, ки бикшо ҷашми хешу бин:

«Ду олам чун ду лаб гардидааст, аз як табассум пур»

[Гулназар 2011, с. 11].

Аз муқоисаи ғазалҳо маълум мегардад, ки ин сурудаҳо бо ҳам аз ҷанд ҷиҳат қаробат доранд. Пеш аз ҳама, истиқболи Гулназар дар тарҳи ғазали Шавкат ва радифи он ба мушоҳида мерасад. Ҳарчанд шеъри Гулназар дар пояи шеъри замони муосир эҷод шуда, дар он вижагиҳои шеъри сабки ҳиндӣ кам ба назар расанд ҳам, шоир ба ин васила ихлосу самимияти хешро ба шеъри Шавкат меҳаҳад нишон диҳад.

Дар маҷмӯъ, аз баррасиҳо дар заминаи таҳқиқи ба ҳайси намоёндаи маъруфи сабки ҳиндӣ на танҳо нуфузу мақомашро миёни ҳосу омми ҳамзамонон баланд бардошта, балки суҳанварони пасованд ҳам аз калом ва арзишҳои ҳунарии шеъраш баҳра бурда, дар баробари таъсирпазирӣ тозақориҳое дар тарзи баён ва мавзуоти ашъори худ ба вучуд овардаанд. Чунин амалкард як амри маъмулӣ будани таъсирпазирӣ шоирони баъдӣ аз осори адибони тавоноӣ қабл аз худ ва муосиронро ҳам дар шаклу ҳам дар мазмун, ки дар ҳама давраи замон аст, собит месозад.

ХУЛОСА АЗ БОБИ 4

– Шавкати Бухороиро метавон шоири муваффақ ва соҳибсабк номид, зеро шеъри ӯ дар заминаи саъй дар рафти фикр ва ҳаёл, риояти эҷод дар алфоз, ҷустуҷӯ дар мазомини печида ва таъбироти бесобиқа, овардани таркиботи

ғариб эҷод гардидаанд. Коргоҳи маърифату тафаккур ва андешаю хаёли Шавкати Бухорой монанди гулбоғест, ки хонандаро ба сӯйи фаҳми дурусти маъноӣ зиндагӣ раҳнамун месозад.

– Аз махсусияти назарраси шеъри Шавкат нозукхаёли буда, анвои муҳимми бадеъ, монанди ташхису парадокс ва ҳисомезӣ дар ашъори шоир мавқеи намоён доранд. Зухури тасвирҳои парадоксӣ дар каломӣ ин суҳанвар барои эҷоди мазмунҳои тоза ва тасвирҳои шоирона, ки ҳоси сабки суҳанварии шоир ҳастанд, нақши муассир гузоштаанд.

– Аз мушаххасоти бориси шеъри Шавкат мазомини балеғ, корбурди тамсилу ихомҳо маҳсуб меёбанд, ки то чое шеъри ӯро аз фаҳм дур сохтааст. Корбурди бамавқеи муқоисаҳои шоирона, таркиботи ҷадид ва луғоти омиёна дар ғазалиёти шоир сабки ҳоси забонии ашъори Шавкати Бухороиро муаррифӣ мекунанд.

– Шавкат дар ашъораш шеваи баёни ғазалиёти шоирони тозаназар, амсоли: Ҳофизӣ Шерозӣ, Назирии Нишопурӣ, Соибӣ Табретӣ, Толибӣ Омӯлӣ ва Калимӣ Қашониро истиқбол карда бошад ҳам, дар ғазалиёти ӯ ибтикороти фаровоне, ба мисли таркибсозӣ, маъниофаринии ҷадид ба мушоҳида мерасанд, ки ҳамагӣ ба тозақориҳои шоир ишорат мекунанд.

– Аз шоирони баъдӣ Ғании Қашмирӣ ва шоирони боистеъдоди усмонӣ: Шайх Ғолиб (1757-1799), Орпо Аминзода Муставфӣ (1169 ҳиҷрӣ), Қувчо Роғиб Пошо (1179 ҳиҷрӣ), садри аъзамӣ дарбори Усмонӣ – Осаф Ҳолат Чалабӣ (1957) аз шоирони муосири адабиёти турк ва ҷанде дигарон аз девони ашъори Шавкат истиқбол карда, ба ғазалҳои ӯ назира навиштаанд, ки нуфузи шеъри Шавкатро муаррифӣ мекунанд.

БОБИ V. НАҚШИ ВОСИТАҲОИ ТАСВИРИ БАДЕЙ ДАР АШЪОРИ ШАВКАТИ БУХОРОЙ

Ташхиси маҳорати шоирӣ ва сабку хунари суҳанвари бузургмардони адабиёту фарҳанги классикии форсу тоҷик аз масоили арзишманд ва муҳимтарин вазоифи муҳаққиқони соҳаи суҳаншиносӣ ба ҳисоб меравад, зеро ин бузургмардон дар афзун гардонидани ганҷинаи тамаддуни башарӣ саҳми арзандаву босазо гузоштаанд. Ба шумори чунин масъалаи муҳим, ҷолиб ва бо тамоми паҳлуҳояш таҳлилнашудаи таърихи адабиёти форсу тоҷик муайян намудани хусусиятҳои бадеӣ ва падидаҳои хунарии шеърӣ Шавкати Бухорой низ дохил мешавад.

Шамси Қайси Розӣ дар мавриди мақоми перояҳои адабӣ дар шеър ба ин назар аст: «Барои шеър адавоҷ ва барои шоир муқаддамот лозим аст, ки бе он ҳеч касро лақаби шоирӣ намеzeбад ва ба ҳеч шеър номи нек дуруст намеояд» [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 445].

Дар тавсифу таснифи санъатҳои бадеӣ муаллифони сарчашмаҳои асримиёнагӣ ва муҳаққиқони муосири ватаниву хориҷӣ амсоли: Муҳаммад ибни Умарӣ Родуёӣ 1362; Атоллоҳ Ҳусайнӣ 1974; Насируддини Тӯсӣ 1355, Форобӣ 1985; Рашидуддини Ватвоҷ 1339; Ковексес 1395; Кубро 2005 андешаҳои судманд баён доштаанд. Аз ҷумла, назарияпардозони арабу аҷам дар асрҳои миёна саноеи бадеиро аз лиҳози маъно ва махсусияти сохтор ба лафзӣ ва маънавӣ ҷудо кардаанд, ки то имрӯз бадеъшиносони замони мо ба он табақабандӣ таъя мекунанд.

Адабиётшинос Абдунабӣ Сатторзода роҷеъ ба табақабандии саноеи бадеӣ чунин назар дорад: «Атоллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ аз ин тақсимбандӣ (манзур табақабандии Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ – Қ.Н.) пуштибонӣ намудааст» [Сатторзода 2011, с. 356]. Яъне А. Сатторзода бар он бовар аст, ки бори аввал табақабандии саноеи бадеӣ ба санъатҳои лафзӣ ва санъатҳои маънавӣ дар адаби форсу тоҷик аз Атоллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ, муаллифи «Бадоеъ-ус-саноеъ» оғоз мегардад.

Бо дарназардошти он ки дар таҳқиқоти муҳаққиқони қаблӣ роҷеъ ба чигунагии санъатҳои бадеӣ андешаҳои зиёди судманд манзур шудааст, тавзеҳу тафсили дигарбораи онҳоро дар ин қисмати қор лозим намедонем. Ба истиснои он ки Ҷалолуддини Ҳумой дар китоби «Фунуни балоғат васанооти адабӣ» дар таърифи санъатҳои адабӣ мегӯяд: «Умуреро, ки мучиби зебоӣ ваорони сухани адабӣ мешавад, муҳассанот ва саноӣ ё санъатҳои бадеӣ мегӯянд ва онро ба ду қисм – маънавӣ ва лафзӣ тақсим мекунанд» [Ҳумой 1394, с. 49].

Шеърӣ сабки ҳиндӣ шеърӣ мазомини эҷобангез ва эҷоди робитаҳои ғариб аст. Дар ин бора Муҳаммад Ғуломризоӣ менависад: «Дар саросари давраи Сафавия шоирон ба тозагӯӣ ва овардани мазомин ва алфози тоза таваҷҷуҳ доштанд ва ин тамоил дар шеършон дида мешавад» [Ғуломризоӣ 2017, с. 193].

Шоирони сабки ҳиндӣ, агарчи бештар ба баёни мазомин таваҷҷуҳ кунанд ҳам, аммо бештари шуароӣ ин давра ба истифодаи орояҳои адабӣ дил баста, тамоми неруи зехнии худро сарфи мутааҷҷиб сохтани хонанда мекунанд ва ин ҳамон чизе аст, ки онро мазмун ё маънии тоза меноманд.

Мусаллам аст, ки бадеият асоси тасвир дар адабиёт мебошад ва дар шеърӣ Шавкати Бухорӣ асоси ҳунарии тасвир, ки бадеият ном дорад ва зоҳири онро санъатҳои бадеӣ мегӯянд, хеле устувор аст. Воситаҳои тасвир ва инъикоси бадеӣ ҳиссаи муҳимми образфарӣ мебошанд. Дар ашъори Шавкат ғояҳои баланд, маъниҳои барҷаста ва мазмунҳои нозуку латиф дар шакли зебӣ, бо роҳи тасвири бадеӣ санъатҳои бадеӣ ифода ёфтаанд.

Мушоҳидаҳо ва таҳқиқ дар осори Шавкати Бухорӣ ошкор сохт, ки вай аслан шоири санъатгарост ва шоир барои ба намоиш гузоштани қудрату тавонмандии эҷодии худ, барҷаставу ҳунаритар ҷилвагар сохтани мазомини ашъораш аз воситаҳои гуногуни бадеӣ ба таври зиёд суд ҷуставу дар ин замина муваффақ низ шудааст. Эҳсос мегардад, ки ҳадафи ин суҳанвар аз қорбурди зиёди саноӣ бадеӣ дар ашъораш ба он маъност, ки вай дар шинохт ва маърифати назарияи илмӣ бадеӣ дар адабиёт дониши қомил дошта, аз он ба

таври куллӣ бархӯрдор аст. Истифодаи зиёди саноеи бадеӣ дар ашъори Шавкат барои боз ҳам муассиру барчааста чилва додани маонии матлаби шоир ва оро бахшидан ба мазмуну мухтавои ашъори ӯ буда, маҳорати вайро дар ин самт бозтоб менамояд ва аз сӯйи дигар, таъсири каломашро ба аҳли адаби муосиру пасовандон таъмин намудааст. Шавкати Бухорой дар офаридани шеъри худ ҳам тасвирҳои суннатиро ба кор бурда ва ҳам дар ин замина ба тозақорию навапардозӣ даст задааст. Албатта, дар шеъри форсии тоҷикӣ такрори тасвирҳо амре табиист, вале маҳорати шоирон дар мавқеи истифодаи тозаии онҳо зоҳир мегардад. Ҳамин тарзи тасвир ва шеваи баёне, ки Шавкат дар сурудани шеър интиҳоб намудааст, далели як андоза парҳез аз содагӣ ва ҳамвории суҳанро дошта, кӯшиши муаллифро дар нозукҳаёӣ, печидабаёнӣ ва ибдоот дар офариниши мазмунҳои наваифода мекунад, ки дар заминаи қорбасти ороҳои адабӣ даст додаанд ва ҳунари муваффақонаи қорғирии Шавкат аз санъатҳои бадеӣ мучиби боз ҳам ҷолибу ҷаззоб чилвагар шудани мазмунҳои ашъори ӯ гардидаанд.

Қорбурди ороҳои бадеӣ дар эҷодиёти Шавкат, асосан ҳунаромандона буда, шоир ҳангоми истифода ҳадди эътидолро риоя кардааст. Ҳарчанд воситаҳои тасвири бадеӣ дар ашъори Шавкат аз назари теъдод хеле зиёд истифода шуда бошанд ҳам, мо барои ошно шудан ба ҳунари маҳорати шоир ба таҳлилу баррасии иҷмолии бархе аз ороҳои адабие, ки моҳиятан сабқсоз ҳастанд ва ба андозае вижагиҳои сабки инфиродӣ ва шахсии Шавкатро таҷассум мекунанд, мепардозем.

Аз ҷумлаи санъатҳои бадеӣ дар шеъри Шавкати Бухорой, ки онҳоро метавон асоситарин аносири нақшсозии тасвир ном гирифт, инҳо тавсиф, ташбеҳ, тамсил, талмех, ихом, истиора ва маҷоз маҳсуб мешаванд, ки дар қиёс ба дигар васоити зинатбахши суҳан бештар мавриди қорбурд қарор гирифтаанд

V. 1. Тавсиф

Тавсиф дар офариниши шеър ва ифодаи фикри бадеиву шоирона нақши бориз дорад ва дар китобҳои назарияшиносии гузашта ҷузъи ҳунару санъат шинохта нашудааст, вале дар асарҳои назарии асрҳои охири донишмандон он чун ҷузъи баён ва воситаи тасвир эътироф шудааст. Устод Т. Зехнӣ тавсифро «муайянкунандаи бадеӣ» меномад ва муаррифкунандаи «муҳимтарин хусусияти предмет ё ҳодиса» ба қалам медиҳад [Зехнӣ 2007, с. 96], ки дуруст буда, дар ин маврид адиби ҳунарманд тавассути ин санъат тамоми зебу зинат ва дар айни замон, қабохату уюби шайъи мавриди тасвирашро ошкор месозад ва онро барҷастатар манзури хонанда месозад.

Дар адабиётшиносии русӣ тавсиф ҳамчун воситаи баён ва ибтидои бадеият шинохта шудааст. Ба назари Б.В. Томашевский: «тавсиф ба сухан оҳанги таъсирнок мебахшад ва вазифаи он таъкид ва ба дараҷаи аввал баровардани аломати муайяне мебошад. Ба ибораи дигар, сифати умдатарини онро, ки бе он ҳам доро мебошад, дар мадди назари хонанда ҷилва медиҳад» [Томашевский 1999, с. 201]. Ин маъниро адабиётшинос Л.И. Тимофеев низ ёдрас гардида, ибраз меорад: «калимае, ки предмет ё рӯйдодро муайян менамояд ва дараҷаи хусусият, сифату аломати ашёро таъкид мекунад» [Тимофеев 1958, с. 269] тавсиф мебошад.

Адабиётшинос Х. Шарифов дар ин бора андеша дорад, ки: «...асоси ҳамаи образҳо ва тасвирҳои фаҳлавиёт, шеърӯ тарона ва афсонаҳои халқӣ тавсиф мебошад» [Шарифов 1991, с. 83].

Воқеан, тавсиф чун ибтидои маърифати зебоишинохтӣ ва зинаи аввали тасвирҳои ҳаёлист. Тасвири ашё ё инсон нахуст аз мушоҳидаи ҳиссии онҳо моя гирифта, тавассути қиёс бо дигар шайъ бо таҳрики отифаи дарунӣ арзи ҳастӣ менамояд ва тавсиф дар ин замина, танҳо барои тасвири образи шеърӣ истифода мешавад ё метавонад ҳамроҳ бо дигар воситаҳои тасвир мавриди қорбурд қарор гирад.

Мусаллам аст, ки баъзе тасвирҳо дар шеър бисёр такрор мешаванд ва як навъ қолаби тайёре ҳастанд, ки шоирон аз он дар бинои шеъри худ истифода

мебаранд, вале қисмате аз ин маводи тайёр вобаста ба мавқеи истифода гоҳо чун тасвири тоза ба назар мерасанд ва ин ҳолатро дар шеъри адибони зиёде мушоҳида кардан мумкин аст. Ба назари мо, ин вобаста ба ҳунару маҳорати шоир аст, ки мавқеи хоси истифодаи саноеъро пай бурда, баъзан ҳунари баланд нишон медиҳанд.

Тавсиф дар шеъри шуарои адабиёти форсии тоҷикӣ, чун Камоли Хучандӣ, Бадриддин Ҳилолӣ ва дигарон барои барҷаставу мушаххас ва аёнӣ таҷассум намудани се образи асосӣ – маъшуқа, ошиқ ва рақиб ба қор бурда шуда, хусусияту хислатҳои ҳар кадоми онҳоро бо тамоми ҷузъиёти хоси ҳудаш нишон додааст.

Дар шеъри ин шоирон чехраи маҳбуба аз нигоҳи шоир мисли «моҳ», «моҳи кишвар», «номехрубон», «сарви боло», «ғунҷаи хандон», «ҷолок» «гули раъно», «қофири бадкеш», «нозукбадан» тасвир ёфтааст. Барои ифодаи симои ошиқ бошад, аз сифатҳои «сияҳрӯзу парешонрӯзгор», «тирабахту дилпарешон», «дили дарднок», «сӯхтаи бесару беҳонумон» ва ғайраҳо истифода намудаанд, вале дар шеъри Шавкати Бухорӣ тавсиф дар робита ба замон ва сабки баён қорбурди дигар дорад.

Тавре қаблан зикр намудем, шеъри сабки ҳиндӣ шеъри маъногаро аст на суратгаро ва шоирони ин аҳд дар шеъри худ нисбат ба лафз бештар ба маъно таваҷҷуҳ доранд. Онҳо ба дунболи маъносозӣ аз ҳар чизи дар оламу табиат ё зеҳн истифода мекунанд.

Шавкат тавсифро дар тасвири табиату ҳаводиси замон, аҳволи рӯзгор, аносири замон ва ғайра ба таври густарда истифода намудааст. Чунончи, дар байти зайл манзури шоир дигар шудани «олами кӯҳна» дар фасли баҳор буда, онро бо навию кӯҳнагияш васф намудааст. Шоир иброз медорад, ки фасли баҳор аз файзи қудумаш олами кӯҳанро ба сад ранг ороиш додааст:

Олами кӯҳна зи бас карда ба сад ранг навӣ,

Байзаи буқаламун аст замини гаравӣ

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 423].

Дар байти дигар шоир ғами аз дарди ишқ ба дил доштаи ошиқонро васф намуда, онро «шароби оташин» меномад, ки на ҳар ошиқ тоқати нӯшидани чунин шаробро дорад.

Шароби оташини ишқро тоқат кӣ меорад,

Ба рух аз гармии кайфияти ӯ ранг месӯзад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 235].

Чойи дигар Шавкат бо коргирӣ аз санъати тавсиф ба тасвири қомати ёр мепардозад ва мегӯяд, ки ёри ӯ ончунон зебо чилва мекунад, ки дар ин хангом дилдодаҳои ӯ ноором мегарданд. Бояд қайд кард, ки чунин тасвиру тавсифҳои зебо дар девони Шавкат ба таври фаровон ба назар мерасанд.

Чилва мекарду гули тоза зи қомат мерехт,

Сояи ӯ ба замин ранги қиёмат мерехт

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 198].

Дар намунаи дигар шоир ҳамоно ба баёни ҳолати беҳудии ошиқ пардохта, хангоми ба «чашми масти» ёр назар андохтан роҳгум задани нигоҳашро ба вақти бозгашт чунин васф намудааст:

Нигоҳ аз дидаи ман чун ба чашми масти ӯ афтад,

Кунад аз беҳудиҳо роҳро гум вақти баргаштан

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 385].

Тавсифоти шоир дар байти фавқ ва байти баъдӣ тафсил ёфта, мушаххастар ва мураккабтар гаштааст. Масалан, ибораи «чашми наргис» ва «мижғони оҳу» – дар мисраи аввал ва «шӯхчашми ман» – дар мисраи дуюми байти зер гувоҳи андешаҳои бар мабнои тавсифҳои шоирона баёншудаи шоиранд:

Ба чашми наргису мижғони оҳу мекунӣ бозӣ,

Чӣ ҳосил, шӯхчашми ман, зи бепарвоназар гаштан

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 385].

Ба чунин тарзи мураккаб ва мушаххас баён намудани сифатҳои тасвиршаванда дар каломи ҳунарии шоир далели аз корбурди тавсифоти сода ба истифодаи тансикуссифот гузаштани ӯ буда, аз ҷараёни рушди ҳунарии

суханвар шаҳодат медиҳад. Дар байти болой чида шуда омадани чанд сифати чашмро метавон навъе тансиқуссифот ё сифатчинӣ унвон кард. Тансиқуссифот ба қавли Шамси Қайси Розӣ: «...он аст, ки шоир чанд васфи мухталиф бар пойи якдигар дорад ва як чизро чанд сифати мухталиф кунад» [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 309]. Шавкат ҳам дар байти зикршуда сифати «шӯх будан» ва ба наргис монанд будани чашмро васф кардааст.

Дар байти дигар Шавкат сиёҳии зулфи ёрро, ки сабаби ташвишу беоромии ошиқон мегардад, тавсиф карда, оқибати доимо дар андешаи он буданро чунин баён медорад:

Ёди он зулфи сияҳ бисёр кардан хуб нест,

Ин қадар, Шавкат, ба хотир раҳ мадеҳ ташвиширо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 90].

Он чи дар мавзуи мавриди назар баён гардид, худ далели он аст, ки шоир дар каломии худ аз санъати тавсиф ва навъҳояш бамаврид истифода намуда, каломашро аз ҳар ҷиҳат зебу оро додааст.

V. 2. Ташбеҳ

Мақоми санъати ташбеҳ дар шеъри лирикӣ бузург буда, истифодаи ин унсури бадеӣ барои муайян намудани ҷиҳатҳои гуногуни олами ботиниву зоҳирии инсон ва инъикоси изтиробу ҳаяҷони шоир хеле муҳим аст.

Фаҳмиши ташбеҳ ҳамчун санъати маънавӣ дар таълифоти Родуёӣ, Рашиди Ватвот [Ватвот 1339, с. 271-273], Шамси Қайси Розӣ [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 278], Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Кошифӣ 1977, с. 65], Маҳмуди Омулӣ [Омулӣ 1337, с. 9394] баррасӣ шудааст ва дар адабиётшиносии муосир нуқтаи назари эшон асосан дастгирӣ ёфтааст [Зехнӣ 1975, с. 49-68; Шарифов Х. 1991, с. 84-100; А. Сатторзода 2011, с. 355-356; Мақсудов 1994, с. 120-129; Бобоев 1993, с. 185-189].

Ба андешаи Рашидиддуни Ватвот, ташбеҳ он аст, ки «дабир ё шоир чизе ба чизе монанд кунад, дар сифате аз сифот ва аҳли луғат чизеро, ки монанд

кунанд, мушаббаҳ хонанд ва онро, ки бад ӯ монанда кунанд, мушаббаҳ бихӣ» [Ватвот 1339, с. 271] гӯянд.

Шамси Қайси Розӣ дар ин бора мегӯяд, ки: «чун чанд маънӣ ба якдигар афтад ва ташбеҳ ҳамаро шомил шавад, писандидатар бувад ва ташбеҳ комилтар бошад ва беҳтарин ташбеҳ он бувад, ки маъкус (акс) тавон кард, яъне мушаббаҳу мушаббаҳунбихиро ба якдигар ташбеҳ тавон кард. Чунонки шабро ба зулфу зулфро ба шаб ва наълро ба ҳилолу ҳилолро ба наъл» [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 278].

Тавре мебинем, Шамси Қайс нисбат ба Рашиди Ватвот ташбеҳро мукамалтар таъриф намуда, моҳияти монандкунии ашё ва ё предмети чудоғонаро дар шеър таъкид менамояд ва ҳадди монандкуниро ба ақл ва тасаввурот қабулшаванда мешуморад, агар не, ин навъи ташбеҳро ноқис меҳисобад.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар бораи ташбеҳ гуфтааст: «Ташбеҳ дар луғат монанд кардан бошад ва дар истилоҳ иборат аст аз он ки чизеро ба чизе монанд кунанд ва дар сифате аз сифати муштарак миёни ҳар ду» [Кошифӣ 1977, с. 65].

Сайид Нафисӣ роҷеъ ба мавқеи ташбеҳ дар шеър андешаи ҷолиб дорад: «Бузургтарин маҳорати ҳар шоир дар ташбеҳот аст. Шеъри беташбеҳ чун хусни ноороста аст. Шоир он аст, ки мушаббеҳи худро ба чизе ташбеҳ кунад, ки дар ҳама ҷо ҳар замон битвонӣ ёфт ва ҳар кас лутф ва шеваи онро дарёбад» [Нафисӣ 1344, с. 414].

Махсусияти санъати ташбеҳ дар таълифоти Муҳаммади Омулӣ, Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ ва дигар бадеъшиносони гузашта низ қайд гардидааст. Аз ҷумла, Муҳаммади Омулӣ дар «Нафоис-ул-фунун» ташбеҳро аз рӯйи нисбати ҳиссу ақл аз навъҳои зерин иборат медонад: «...ташбеҳҳои ҳиссӣ, ки ба дарёфти аъзои ҳис вобастаанд, яъне ҳар ду тарафи ташбеҳ ҳиссӣ ҳастанд. Мутобиқан ҳамин ташбеҳҳои ҳиссӣ иборат аз 5 навъанд. Нисбат ба ду рукни ташбеҳ аз рӯйи сифати зоҳир ҳамон аст, ки бо яке аз ин аъзо дарёфта мешавад. Дуюм, ташбеҳоти ақлӣ мебошад ва навъи сеюми ташбеҳро, ки аз

рӯйи ҳиссу ақл ҳосил мешавад, ташбеҳоти омехта меноманд. Навъи чоруми ташбеҳот ҳаёлий аст ва воситаи он аз навъи аввал иборат буда, сурати ҳаёлий гирифтаанд. Навъи панҷуми ташбеҳ ваҳмӣ аст, ки ба ташбеҳи ҳаёлий монанд аст ва чунин навъи ташбеҳ аст, ки агар шоир аз олами воқеӣ ташбеҳкунанда наёфт, онро худаш эҷод мекунад» [Омулӣ 1337, с. 94].

Дар девони Шавкати Бухорӣ ҳамаи навъҳои ғавқуззикри ташбеҳ ба назар мерасанд. Омӯзиши ашъори шоир нишон медиҳад, ки корбурди саноеъ муҳимтарин хусусияти услубии ӯ буда, тавассути ин метавон ба паҳноии сабки ҳоси ӯ назар афканд.

Пеш аз он ки ба маҳорати ташбеҳсозии Шавкат батафсил баҳо диҳем, меҳоме дар бораи ду рукни асосии ташбеҳ мухтасар таваккуф намоем. Яке аз онҳо адоти ташбеҳ буда, дар шеър хеле серистеъмол аст. Масалан, дар ин байти Шавкат «чун» адоти ташбеҳ аст:

Зи роҳи рафтаи худ чун дами шамшер баргардам,

Зи кас он қотили бераҳм гар ҷӯяд нишони ман

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 384].

Одатан таркибҳои адоти ташбеҳ аз лиҳози грамматикӣ гуногунанд ва аз ифодаҳои «ба сони», «ба монанди», «ба кирдори», пайвандакҳои чун, чунонки, моно ки, сифатҳои «монанд», «ранг», «шабеҳ», ибораҳои нидоҳои «гӯё», «мисли он ки», «пиндорӣ», феъли «монад» ва ғайра иборат мебошанд.

Дар ташбеҳоти мавриди истифода қарордодаи Шавкат чунин ёридиҳандаи ташбеҳ: ҳамчу, чу, чун, ончунон, чунин ва гӯё бештар ба назар мерасанд.

Шавкат ба ҷойи адотҳои «ба монанди» ва «ба мисли» гоҳе аз адоти камкорбурди ташбеҳ – «ба ранге» истифода кардааст, ки хеле зебост:

Бутпарастем, ба ранге ки Худо медонад.

Рангу бӯ ҳамсафараи кардааму метарсам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 212].

Ё дар байти дигар:

Саҳар ба доди хумори шикастагон, соқӣ

Расида буд ба ранге ки май чунин нарасад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 219].

Ташбеҳи равшан аз гунаи ташбеҳот аст, ки дар ашъори Шавкати Бухорӣ бисёр корбаст шудааст. Чунончи, дар байти зер:

Саъйҳо кардам, зи лаб банди хамӯшӣ во нашуд,

Кард хун ин уқда чун табхола дандони маро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 45].

Манзури шоир дар байти мазкур он аст, ки ҳар қадар саъй кардам, ки аз лабам банди хомӯширо во кунам, аммо натавонистам ва ин уқда (гирех, мушкилот) ба мисли табхола (гармичаҳои атрофи лаб, ки аз шиддати таб ё тарс пайдо мешаванд) дандони маро хун кард. Шоир дар ин байт аз душворӣ ва мураккабии ҳаводиси рӯзгор шиква мекунад, лекин ӯ хуб медонад, ки ҳама гуна кӯшиш дар ин роҳ бенатиҷа аст. Бо вучуди ҳамаи ин, ҳаваси расидан ба орзуи дил ӯро ором намегузорад, ҳарчанд кӯшиш мекунад хомӯширо, ки ба даҳон задааст, кушояд, вале он во нашуданист. Ин навъ корбаст гардидани ташбеҳот мақсади шоирро зебову нишонрас гардонидааст.

Дар шеър адоти ташбеҳ метавонад, ки мавҷуд бошад ё истифода нашавад. Дар ашъори Шавкат бештар ташбеҳи сареҳ вомехӯрад, ки ба воситаи калимаҳои ёридиҳандаи чун (чу), мисли (монанди) ва ғайра чизеро ба чизе (ташбеҳшавандаро ба ташбеҳкунанда) монанд мекунад.

Навӣи дуҷуми ташбеҳ он аст, ки бе ёридиҳандаи ташбеҳ меояд ва ин навӣи ташбеҳро ташбеҳи мавкиб меноманд. Шоир аз ташбеҳи мавкиб ё ташбеҳи пӯшида, яъне бе истифодаи адоти ташбеҳ ташбеҳот офаридааст, ки адабиётшиноси тоҷик Тӯрақул Зеҳнӣ ин навӣи ташбеҳро барҷастатарин ва беҳтарин навӣи ташбеҳ шуморидааст [Зеҳнӣ 2007, с. 50]. Дар байти зер Шавкат хеле ҳунармандона бо истифода аз санъати талмеҳ сурхиеро, ки дар рӯйи Юсуфи паёмбар аз зарби силлии бародаронаш пайдо шудааст, ба шукуфтани «нилуфар» ва рӯяшро ба «чашмаи оина» ташбеҳ намудааст:

Хӯрдам зи баски силии ихвон, зи акси ман

Нилуфаре зи чашмаи оина бишқуфад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 236].

Чойи дигар:

Заъфам расидааст ба ҷое ки баъд аз ин

Ранги парида болиши сар мешавад маро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 276].

Дар мисраи дуҷуми байти зикршуда шоир болиши сарро ба ранги паридаи худ ташбеҳ дода, бе ёридиҳандаи ташбеҳ ташбеҳи мавқиб сохтааст.

Дар байти дигар шоир аз воситаҳои тасвир истифода намуда, андешаи хешро хунарамандона ва таъсирахш баён медорад:

Дур аз ту нашъаи май бошад азоб моро,

Занҷири оташин аст мавҷи шароб моро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 49].

Дар байти зикршуда шоир вазъи аҳволи хешро дар назди маъшуқи ягонааш, ки Офаридгор аст, изҳор намуда, хумори васли ӯро ба василаи ташбеҳот баён мекунад ва изҳор медорад, ки ба ёди Ту хумори май барои ман азоб аст ва мавҷи шароб занҷири оташинеро мемонад. Чунин сухангӯӣҳои пӯшида зиёданд ва ҳар чӣ бештар шоир вазъи ошиқонаашро баён кунад, тасвиру андешаҳои ӯ ҳамон қадар печдарпечу душворфаҳм гаштан мегиранд.

Худой Шарифзода дар бобати муҳим будани нуқтаи назари муҳаққиқони гузашта андеша ронда, ду навъи асосии таснифи ташбеҳро таъкид намудааст: «Якум, таснифи ташбеҳот аз ҷиҳати нисбати он ба ҳиссиёт ва идроки инсонӣ, дуюм, таснифи ташбеҳот аз ҷиҳати муносибати монанд ва монандшаванда. Ҳар дуи ин навъҳои тасниф барои омӯхтану шинохтани тариқи сухан ва услуби нависандагӣ лозиманд. Бинобар ин, донишмандони андешаи донишмандони гузашта дар атрофи ин мавзӯ ва ба эътибор гирифтани онҳо аҳамияти назарӣю адабӣ дорад» [Шарифов 1991, с. 78].

Воқеан, вақте сухан дар бораи таснифоти бадеии ташбеҳ меравад, ин навъи таснифот маъмултару серистеъмолтар мебошад, чунки таснифоти боло

бо моҳияти ташбеҳ дахл дорад, вале таснифоти адабӣ ва муносибати адиб ба амалу ҳолат ва воқеа дахл дошта, аҳамияти ғоявӣ пайдо мекунад ва ба тарзи сухани гӯянда, яъне услуби баёни ӯ, далолат менамояд. Аз ҳамин нуктаи назар, дар ташбеҳоти офаридаи Шавкат қариб ҳама навъҳои он – мутлақ, маршрут, киноя, тасвир, акс, измор, тафсил ба назар мерасанд.

Ба қавли назарияшиносони соҳа, ташбеҳ ба эътибори ҳиссӣ ва ақлӣ будани мушаббаҳ ва мушаббаҳун бихӣ чаҳор ҳолат дорад. Мурод аз ҳис умуре аст, ки бо яке аз ҳавоси панҷгонаи чашой, биной, шунавой, бўёӣ ва расоӣ қобили дарк бошанд, яъне ба таври комил вучуди моддӣ дошта бошанд. Аммо мурод аз ақлӣ дар истилоҳи илми баён ҳар чизе аст, ки ба яке аз ҳавос дарк нашавад ва вучуди он зеҳнӣ бошад. Масалан, дар ин байт мушаббаҳ ақлӣ ва мушаббаҳун бихӣ ҳиссӣ ҳастанд:

Нуқтае гар ба саҳв бигзорӣ,

Холи рӯйи аруси мазмун бод

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 19].

Дар байти баёншуда шоир ҳолати мазмунёбӣ ба шеърро тасвир карда, содир шудани ғалат, гузоштани нуктаи бечоро дар он ба холи рӯ монанд кардааст, ки дар ин ташбеҳ мушаббаҳ «нуқта» ва мушаббаҳун бихӣ «аруси мазмун» мебошад.

Ташбеҳи ақлӣ бо ҳиссӣ роҷтарин навъи ташбеҳ аст, зеро ғараз аз ин навъи ташбеҳ тавзеҳи ҳоли мушаббаҳ дар зеҳни хонанда аст. Мушаббаҳи ақлӣ бо кумаки мушаббаҳун бихӣ ҳиссӣ ба хубӣ дар зеҳн мучассам мешавад. Ё дар ин байт мушаббаҳи ҳиссӣ ва мушаббаҳун бихӣ ақлӣ баён шудааст:

Наояд мизбони мо ба чаши азбас сабукруҳӣ,

Ҳавои хона медонем соҳибхонаи худро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 123].

Дар байти зикршудаи Шавкат мушаббаҳ «соҳибхона» ҳиссӣ ва мушаббаҳун бихӣ «ҳавои хона» ақлӣ аст.

Шоир «доғи чунун»-и хешро дар байти зер ба «офтоби ҳашр» ташбеҳ намудааст, ки ҳар ду ақлӣ ҳастанд, яъне мушаббаҳ ақлӣ ва мушаббаҳун бихӣ низ ақлӣ аст:

*Ба сар доғи чунунам, офтоби ҳашрро монад,
Бувад аз панҷаи субҳи қиёмат тори дасторам*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 346].

Як навъи ташбеҳ аз лиҳози шакл ташбеҳи мафруқ аст, ки дар он чандин мушаббаҳ ва мушаббаҳун бихиро биёранд ва ҳар мушаббаҳун бихиро тобеи мушаббаҳи худ қарор диҳанд. Дар байти зер «қатра» ба «ғунча» ва «раги абр» ба «гулбун» ташбеҳ шудааст. Чунончи:

*Шуд қатра ғунча дар раги ҳар абр, гулбуне,
Азбаски нургул аст барои нисор шох*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 202].

Ҳар гоҳ ки чанд мушаббаҳро ба як мушаббаҳун бихӣ ташбеҳ кунанд, онро ташбеҳи тасвия ё ташбеҳи «баробар» меноманд ва дар ин навъи ташбеҳ: «...нависанда сифатеро баён мекунад, ки ҳам ба ошиқ ва ҳам ба маъшуқ оид аст» [Зехнӣ 2007, с. 77]. Монанди ин байти Шавкат, ки дар он *офтоб*, *моҳ ва нучум* ба *дӯлоб* ташбеҳ шудаанд. Яъне *дӯлоб* монандкунанда, *офтоб*, *моҳ ва нучум* монандшаванда мебошанд:

*Баҳри ӯ офтобу моҳу нучум,
Зеру боло раванд чун дӯлоб*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 16].

Навъи дигари ташбеҳ, ки онро назарияшиносон ташбеҳи ҷамъ номидаанд, чунин аст, ки дар он як мушаббаҳ ва мушаббаҳун бихӣ зиёд истифода мешавад, чунон ки Шавкат дар ин байт истифода намудааст:

*Баски мегардад зи айни ноз гирди чашми ӯ,
Он нигоҳи гарм ҳам шамъ асту ҳам парвона аст*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 152].

Шоир дар байти зикршуда гирди чашми ёр давр задани «*нигоҳи гарм*»-ро ҳам ба «*шамъ*» ва ҳам ба «*парвона*» ташбеҳ кардааст.

Навъи дигари ташбеҳро ташбеҳи балеғи ғайриизофӣ меноманд. Ин байти Шавкат дар ҳамин навъи ташбеҳ суруда шудааст:

Эй душмани қавидаст, аз заъфи ман ҳазар кун,

Шамшери хунчакон аст ранги паридаи ман

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 392].

Шоир дар ин байт ранги паридаи хешро ба шамшери хунчакон ташбеҳ намудааст, ки зебо ва оригиналӣ зоҳир шудааст. Ба ин восита, шоир дар офаридани ташбеҳи балеғи ғайриизофӣ ҳунари хешро нишон додааст.

Дар байти дигар шоир аз хоксории хеш сухан ба миён оварда, фурӯтани худро ба машғали фурӯзони даврзананда, ки мисли доираи оташ менамояд, монанд мекунад; дар мисраи дуюми байт беқарор гаштанаширо ба чашмаи симоб, ки мудом беқарор аст, ташбеҳ намудааст:

Шуълаи ҷавволарангам, хоксорат гаштаам,

Чашмаи симобмағзам, беқарорат гаштаам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 347].

Навъи дигари ташбеҳи пӯшида, ки дар девони шоир ба кор рафтааст, ташбеҳи таркибист. Ташбеҳи мазкур маъмулан дар як калимаи мураккаб ҷо гирифтани монандшавандаю монандкунанда мебошад.

Оби пайкон як сари тир аз сарам, Шавкат, гузашт,

Он камонабрӯ маро то чанд заҳмат медиҳад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 206].

Дар байти баёншуда «абрӯ» – монандшаванда ва «камон» – монандкунанда буда, дар як калимаи мураккаб ҷой дода шудааст, ки намунаи хуби ташбеҳи таркибист.

Муҳаққиқи эронӣ Хадича Раият дар мақолаи «Басомади ташбеҳ дар девони Шавкати Бухорӣ» оид ба корбурди ташбеҳот дар девони шоир (дар асоси тасҳеҳи Сируси Шамисо – Қ.Н.), ки шомили ғазалиёт, рубоиёт ва қасоид аст, кори таҳқиқӣ анҷом дода, чунин натиҷагирӣ намудааст: «... аз теъдоди 5074 байти девони Шавкати Бухорӣ, ки мавриди баррасӣ қарор гирифт,

теъдоди 1341 байт аз ашъори ёдшуда дорои орояи ташбеҳ буд, яъне беш аз 29 фисад» [Хадича Раият. Захираи электронӣ. Таърихи пазириш 16.06.2017].

Дар асоси муқоиса ва омӯзиш дар девони Шавкати Бухорой, ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки ҳудуди 52 дарсад аз ташбеҳоти бақоррафта дар девони шоир бидуни адот (муъкад) буда, 54,5 дарсади онро ташбеҳоти балғ (изофӣ ва ғайриизофӣ) ташкил медиҳад, ки нишондиҳандаи қудрати шоирии Шавкат дар офаридани ташбеҳоти зебо аст. Ғуломризоӣ дар иртибот ба ҳайсиат ва таъсиргузори ташбеҳ қайд мекунад, ки: «...ташбеҳҳо ва истиораҳо маъмулан ҳар чи ҳаёлитар ва ваҳмитару номаънустар ва дерёбтар бошад, писандидатар аст. Фаровонии ин гуна унсури шеърӣ ва муболиға дар онҳо аз вижагиҳои умдаи шеъри сабки ҳиндӣ ва исфаҳонӣ аст» [Ғуломризоӣ 2017, с. 207].

Дар тақя ба он чи зикр гардид, метавон натиҷа гирифт, ки вучуди ҳама гуна анвои ташбеҳ, чун ташбеҳҳои ҳиссӣ, ақлӣ, омехта, ҳаёлӣ ва ваҳмӣ дар каломии ин суҳанвар барои эҷоди мазмунҳои тоза ва тасвири ибораҳои хоси шоирона, ки маҳсули сабки вижаи ӯ ҳастанд, мусоидат намудаанд. Шавкат дар қорбурди санъати ташбеҳ ва анвои он маҳорати олиии суҳанофаринии ҳудро нишон дода, ба ин васила афқорашро рангоранг, мучазу ҳадафманд ва бадеву ҳонданӣ ва ҷолиб сохтааст.

V. 3. Тамсил

Яке аз василаҳои муҳимми адабие, ки суҳанварон барои тавзеҳ ва тафсири ақидаҳои ахлоқию ирфонӣ ва талқини матолиби худ ба муҳотаб аз он ёрӣ мегиранд, тамсил аст. Тамсилҳо суҳанони писандидаву латиф ва дорои муҳтавои бисёр амиқ буда, дар онҳо натиҷаи таҷрибиёти башарӣ ба сурати фишурда ҷамъоварӣ шудааст. Бинобар ин, тамсилҳо намунаҳои боризи «Ҳайрулкаломи мақол ва дол», ё «лафзи андаке ва маънии бисёр» ба шумор мераванд. Суҳанварон барои дастёбӣ ба ҳадаф ва афзоиши таъсиргузори каломии андарзии ҳеш аз навҳои таъсиргузори тамсил истифода мебаранд.

Тамсил дар шеъри шоирон гоҳе барои ташвиқу тарғиб ва гоҳе барои коҳиш ва ҳушдор додани мухотаб ба кор рафта, интиқоли омӯзаву озмудаҳо ба таври бофтаи тасвирӣ бо мақсади таъсиргузорӣ ба мухотаб ҳосил мешавад. Яке аз умдатарин коркардҳои тамсил дар шеъри сабки ҳиндӣ эҷоди тасвири исботӣ ва муҷассам сохтани он дар зеҳни мухотаб аст, то ба ёрии он лаззати ҳосил аз фаҳм ва идрокро ба хонанда ато карда бошад. Ин амал аз ҷониби шуаро зебо буда, таваҷҷуҳи хонандаро ба сӯйи худ ҷалб ва тааҷҷуби ӯро бармеангезад. Вақте ки хонандаи шеър барои кашфи тасвири пинҳонкардашуда дар пушти пардаи тамсилоти истифодакардаи шоир талоши зиёде мекунад, аз кашфи тасвир лаззат мебарад ва хабари он тасвир дар зеҳнаш мондагору шуда, ба зудӣ фаромӯш намешавад. Аз ин рӯ, истифода аз ин шева дар осори адабӣ панду андарзҳои ахлоқиро ҳаловат бахшида, таъсиргузорию онҳоро дучанд месозад.

Санъати тамсил дар ашъори суханварони форс-тоҷик зиёд ба назар мерасад. Адабиётшинос Нуралӣ Нуров дар фасли «Таассури поэтикии Бедил аз суханварони гузашта» менависад, ки: «Мурур ба шеъри Одамушшуаро собит месозад, ки намунаи аввалини тамсил дар сурудаҳои устоди шоирон таҷассуми равшан дорад» [Нуров 2020, с. 279] ва барои тақвияти андешаи худ поре аз ғазали маъруфи устод Рӯдакиро, ки бо матлаъи «Дило, то кай ҳамерҷӯи манеро, – Чӣ дорӣ дӯст ҳарза душманеро» ба ҳайси намуна оварда, корбурди тамсилро дар он нишон медиҳад.

Тамсил дар шеъри сабки ҳиндӣ низ ривочи фаровон дорад. Шафеии Кадканӣ аз мушоҳидоти ҳеш дар ин бора менависад, ки: «...шуарои сабки ҳиндӣ ин санъатро аз ҳама бештар фурӯғ додаанд» [Кадканӣ 1375, с. 313].

Тамсил, асосан, дар луғат ба маънои масал овардан, ташбеҳ кардани чизе ба чизи дигар ва ибрати дигарон гардонидан аст. Дар истилоҳ тамсил он аст, ки шоир ё нависанда ба таносуби сухани ҳеш барои исбот ва қабулонидани мавзӯи зеҳнӣ ва ақлии худ ба мухотаб мисолу намунаи айнӣ ва махсус зикр мекунад, то ба ин васила мафҳум ва назариёти худро ба хонанда ё шунаванда интиқол диҳад, яъне аз таҷриба ё зиндагии мардум мисол меорад. Ба ҳамин маънӣ, ин санъатро Шиблии Нуъмонӣ «мисолия» номидааст [Шиблӣ 1368, с. 17].

Дар китобҳои қадимии улуми балоғӣ ҳам омадааст, ки тамсил дар асл навъи ташбеҳи мураккаб буда, дар он шоир матлаби мадди назари худро бо намунаи аз мавзӯи пеш исботшуда дар назари умумии хонанда пайванд медихад, боварҳои пазируфташудаи назди ҷамагонро дар либоси шеър баён медорад ва даст ба иншои матлаб мезанад, то зимни он баҳси худро ба касе исбот намояд.

Қайси Розӣ дар китоби «Ал-муъҷам» доир ба санъатҳои зиёди бадеӣ, аз ҷумла ирсоли масал, таваққуф карда, барои исботи фикраш мисолҳои фаровонеро аз эҷодиёти ҳафтод нафар шоирони гузаштаву муосири худ зикр менамояд ва мегӯяд: «Ирсол фиристодан аст, масал ривоятест, ки дар байни умум вирди забон гаштааст ва шоир барои тақвии даъвои худ аз зиндагӣ мисоле меорад» [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 384].

Воқеан, тамсил аз шигардҳои муҳимми мазмунсозӣ дар шеъри форсӣ буда, Соибӣ Табретӣ ва дигар шоирони ҷамасри ӯ, ба мисли Калими Кошонӣ, Ғании Кашмирӣ, Шавкати Бухорӣ дар шеъри худ аз ин воситаи тасвир истифода кардаанд. Дар ташбеҳоти тамсилии шоирони сабки ҳиндӣ мазмунини такрори зиёде дида мешавад, ки далели мазмунсозии онҳост. Адабиётшинос З. Ғаффорова дар бораи истифодаи санъати тамсил дар шеъри шоирони ин аҳд чунин менависад: «Шуаро дар истифодаи ин санъати шеърӣ ду нуктаи муҳимро ба назар гирифтаанд: 1. Барои ифодаи зебои фикр; 2. Барои тасдиқи фикр бо мисоли воқеӣ ё зарбулмасал» [Ғаффорова 2022, с. 73].

Намунаи шеъри Соиб аз ҷумлаи мавориди мазмунофаринӣ бо ин шигарди адабӣ аст:

*Калиди ганҷи саодат забони хомӯшист,
Садаф ба музди хамушӣ гуҳар зи найистон ёфт.
[Соиб 1980, с. 317].*

Дар байти баёншуда Соиб барои исботи он ки «хомӯшӣ ва сукут мучиби саодат ва хушбахтии инсон мешавад», мисолеро кашф мекунад, ки комилан ин амрро собит мекунад, ҳамоно тавре ки ба хоҳири хомӯшӣ садаф аз борони найсон гавҳари гаронбаҳо ёфт.

Дар девони Шавкати Бухорой ин навъи санъат ба тарзи фаровон истифода шуда, ашъори ӯро обуранги тозаву нав бахшидааст, ки ин ба шеваи суханофаринии ӯ мувофиқат мекунад. Чихати бозгӯи асли мақсуд муруре бар чанд байт аз ғазалиёти Шавкати Бухорой мешавад:

Зи покони кай занад сар ҳарфи бемағз,

Каф аз оби гуҳар пайдо нагардад

[Шавкати Бухорой 1987, с. 242].

Агарчи ҳар ду мисраъ маънии як байтро пурра кардаанд, аммо дар навбати аввал ба сурати ҷудогона ҳам маонии муайянеро баён медоранд. Мисраи аввали байт ба тавзеҳи ин маънӣ эҷод шудааст, ки ҳаргиз аз забони мардуми хирадманду ботааммул сухани бемаънӣ бурун намеояд, зеро покони шахсони оқил, бозаковат, бофаҳму боидроқанд. Мисраи дувуми байт бошад навъе таъкид буда, софу бекаф будани таркиби гуҳарро бозгӯ мекунад. Гавҳар ё гуҳар, аслан, ба ақидаи қадимӣён дуррест, ки гӯё аз қатраи борони дар даҳони садаф афтода тадриҷан ба вучуд меомадааст. Шоир дар мисраи дувуми байт тариқи киноя ба чизи ниҳоят пурқимат, аз қабили хирад, ашъори тару тоза, ки ба осонӣ ба даст намеояд, ишора менамояд ва тамсили зебои шоиронае меофарад.

Дар нигоҳи аввал, дар байти ғавқ ҷилваӣ ду маънӣ мушоҳида мешавад, яке сар назадани ҳарфи бемағз аз забони покони ва дар мисраи дигар тамсили соф будани гуҳар. Имконоте ҳаст, ки дар алоҳидагӣ ин мисраъҳоро маънигузорӣ кард ва мустақилияти онҳо ҳалалел ба маонӣ ворид намекунад, вале Шавкат бо ҳунари шоирона василаи рабтеро миёни мисраъҳо ба вучуд овардааст. Ба дигар маънӣ, мисраи дувум барои тақвияти маънии мисраи аввал омадааст, ки ин амал бо истифодаи санъати тамсил сурат гирифтааст.

Дар байти дигар Шавкат бо истифода аз тамсил бештар ба маънии андешаҳои ирфонӣ таваҷҷуҳ дорад:

Таъби мастон аз шароби ноб равшан мешавад,

Шамъи ҷашми моҳиён аз об равшан мешавад

[Шавкати Бухорой 1987, с. 247].

Ин ҷо шоир ба ҳукми масали андешаи хеш шамъи чашми моҳиёро меоварад, ки ба ҷуз оби дарё дигар чизе сабаби рӯшаниву биноии онҳо гашта наметавонад. Ин тамсил ишорае ба шарҳи ҳолати солиқ дорад, зеро агар манзури Шавкат аз равшан гаштани шамъи чашми моҳиён – раҳравони тариқат бошад, дарё ҳамоно олами ваҳдат аст, ки боиси ба ҳам омадани инсони раванда ба олами ваҳдат мегардад. Мисраи аввали байт ҳам тамсилест, ки шоир барои собит намудани фикри баъдии хеш зикр намудааст. Дар он вожаи «мастон» ифодагари равандагони роҳ ба сӯйи ваҳдати вучуд ва «шароби ноб» василаи расидан ба маънову мафҳуми орифоноро ишора намудааст. Ҷойи дигар мегӯяд:

*Зи бори хотири худ мекашад саргаштагӣ ошиқ,
Гаронҷонӣ сабукпарвоз месозад фалоханро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 51].

Дар мисраи аввали байти зикршуда манзури шоир ифодаи ҳолати ранҷурии ошиқ аст, ки ба ғами ёр гирифтор шуда, пайваста аз ғами ҳичрон саргашта аст. Дар мисраи дувум навъе тамсил барои ин матлаб мезанад ва таъкид мекунад, ки фалохан ё фалахмон аз бори гарони ба дӯшдошта бетоқат гашта, давр мезанад. Дар миёни мардум фалахмон олати сангандозиест, ки аз ресмони тобдода иборат буд ва ба он санг меандохтанд.

Таркиби «гаронҷонӣ сабаби сабукпарвоз гаштани фалохун» дар мисраи дувуми байт навъе тамсили мисраи аввал аст. Маҷмуан, мисраи дувум таъкиди ҳамон матлаби мисраи нахуст аст, ки ошиқ аз бори хотири худ ё таъсири ишқ саргаштаву парешон буда, ҳақиқати гирифторони ишқро ифода мекунад.

*Кай тавон аз ҳарфи сарди душманон осуда шуд,
Барги гул натвонад аз боди хазон осуда шуд*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 223].

Матлаби аслии Шавкат дар байти зикршуда баёни он аст, ки аз ҳарфи сарди душманон осуда будан душвор гаштааст. Аз ин лиҳоз, ӯ барои исботи фикраш аз рӯзгори воқеӣ мисоле меорад. Аслан, дар мисраи дувуми байти шоир вучуди тамсилро метавонем ба мушоҳида бигирем, ки он «аз боди хазон осуда набудани барги гул» аст ва бо шеваи хос корбурд шудааст.

Истифодаи чунин тарзи тамсил дар шеъри шоирони сабки ҳиндӣ зиёд ба назар мерасад. Шоирон дар бисёре аз байтҳо барои ҳар моя ё мавзуи шеър тамсили муносиб меоварданд, ки як мисраеро маънии аслий ва мисраи дигарро тамсили он ташкил медод. Дар ин гуна абёт зимни ин ки миёни ду мисраъ робитае вучуд дорад ва ду мисраъ бо ҳам ҳаммаънӣ аст, аммо метавон мафҳуми мавриди назарро аз ҳар мисраъ ҳам ба танҳои эҳсос кард.

Дар ин маврид Муҳаммад Ғуломризоӣ мегӯяд, ки: «дар ғазалҳои сабки ҳиндӣ ва исфаҳонӣ маъмулан як байт, гоҳ ду байт аз назари мафҳум ва тамсил барҷастагӣ дорад. Ин байтҳо ҳамонҳост, ки «шоҳбайти ғазал» номида шудааст» [Ғуломризоӣ 2017, с. 200]. Аз ин рӯ, ҳузури чунин шоҳбайтҳоро дар девони Шавкати Бухорӣ метавон ба таври фаровон мушоҳида кард. Дар тасбити ин нукта, ки махсусан дар тамсил беназир аст, чанд намуна аз ашъори ин суҳансаро манзур мегардад:

Коридани дона ва бурун омадани он:

Биёбони мукофот ончунон обу ҳаво дорад,

Ки гар имрӯз корӣ доноро, фардо бурун ояд

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 270].

Равшан будани чароғ аз об:

Омади кор аст, Шавкат, хандаи субҳи мурод,

Осиёбонро чароғ аз об равшан мешавад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 247].

Аз санг ба санг бархӯрда лазиз гаштани об:

Талхӣ кунад ба ҳалқ гуворо туро, ки об

То меҳӯрад ба санг, шавад беиштар лазиз

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 309].

Тамсил, пеш аз он ки зарофати ҳунариаш фош шавад, бояд таъсири худро ба хонанда гузорад, аз ин рӯ, он бояд кӯтоҳ ва гиро бошад. Як тамсили хуб метавонад суҳанонеро, ки дар чандин саҳифа навишта мешавад, ба сурати муъҷаз ва мухтасар баён карда тавонад, ба таъбири дигар, метавон аз як

тамсили хуб, як мақолаи муфасссал навишт. Ин махсусияти санъати бадеиро дар тамсилҳои офаридаи Шавкати Бухорой бараъло метавон мушоҳида кард.

Дар маҷмӯъ, мутолиаи девони Шавкати Бухорой ин матлабро мусаллам мегардонад, ки чилваи санъатҳои бадеӣ, алалхусус санъати тамсил, дар ғазалиёти шоир ба як вижагии муҳим ва мавриди истифодаи ӯ мубаддал гашта, чун шигарди ҳунари авлавият пайдо намудааст. Шавкат бо истифода аз нодиртарин вожаву таобир ва унсурҳои барҷастаи фарҳанги мардум дар сохтмону офариниши маънӣ ва мазмунҳои тоза иқдом намуда, тавонистааст, ки бо ҳунари суханофарандагӣ тариқи тамсил муҳимтарин аносири фарҳанги мардумиро дар шеъри худ зинда нигоҳ дорад, ки чунин истифодаи бамавқеъ дар ғанои маънавии сухани шоир муассир афтодааст. Аз ин ҷост, ки афкори баёнкардаи шоир бо истифодаи санъати бадеии тамсил муъҷаз, нишонрасу дилкашанд.

V. 4. Талмех

Талмех дар луғат «нигоҳи сабук кардан ба сӯйи касею чизе» тавзеҳ шудааст [Зехнӣ 2007, с. 92]. Агар «талмех»-ро қалбан «тамлех» қарор диҳем, ба маънои милҳ кардан – намакин кардан меояд, ки ин ҳам дуруст аст. Дар истилоҳ талме санъатест, ки дар шеър бо ишора кардан ба ҳодисаву воқеаҳо ва шахсиятҳои таърихӣ ҳосил мегардад.

Нақши ғаёбол доштани талмехро дар мазмунсозӣ Шамси Қайси Розӣ чунин баён мекунад: «Талмех бо алфози андак бар маънои бисёр далолат кардан аст» [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 301]. Ин таъриф моҳияти таъсири санъати талмехро ба таассуроти шунаванда ё хонандаи шеър мушаххас баён мекунад. Ишораи кӯтоҳ ё мушаххаси шоир бо василаи талмех ба воқеаи таърихӣ, асотирӣ, номи қаҳрамонон ё ошиқону маъшӯқони ривоятӣ боиси дар зеҳни хонанда ё шунаванда зинда гардонидани он ҳодисаҳо ва тафсилоти онҳо мегардад.

Сабаби интиҳоб ва муайян намудани мавқеи ин ороя дар ашъори Шавкати Бухорой он аст, ки ӯ аз санъати талмех бештар истифода намуда,

тавассути он аз ҳодиса ва воқеоти таърихӣ, ки ҷузъи фарҳанг ва таърихи ин ё он миллатро дар бар мегирад, ёдовар мешавад. Ба назора гирифтани санъати талмех дар ашъори Шавкат барои равшании чанд нукта аҳамият дорад: аввалан, таваҷҷуҳи шоирро нисбат ба ҳодисот ва ашҳоси таърихӣ муайян менамояд, яъне равшан мегардад, ки шоир бештар ба кадом ҳодисот ва шахсияти таърихӣ алоқамандӣ зоҳир кардааст; баъдан, андешаву афкор ва ҷаҳонбиниву дониши шоирро муҷассам месозад, зеро мисол овардани шоир аз корномаи шахсиятҳои таърихӣ ва воқеоти афсонавӣ донишу маърифати ўро ҷилва медиҳад. Солисан, таъсирпазирии шоирро аз воқеоти замон ва ашҳоси таърихӣ ба мушоҳида меорад ва маълум менамояд, ки шоир дар тасдиқи андешаи худ аз кадом ҳодиса ва ё корномаи шахсияти таърихӣ ва афсонавӣ таъсир пазируфтааст.

Ҳамзамон, сабку услуб ва ҳунару истеъдоди суҳанварро ифода намуда, саликаи талмехофарии ўро равшан месозад ва пайгирии ин мавзӯ барои огоҳӣ пайдо намудан аз муҳимтарин ва гоҳо ҷолибтарин воқеоту ҳавадиси замони мозӣ ва муосир заминаи мусоид фароҳам меоварад.

Бояд эътироф намуд, ки истифода аз қиссаҳои Қуръон ба сифати тақвияти андеша дар осори тамоми шоирони форс-тоҷик мушоҳида мешавад, зеро қисса баробари густаришу интишори ислом ва ҷилваҳои хоси «Қуръон» дар ҷаҳони андешаи форсизабонон барои эҷоди тафаккури тоза ва адабиёти сифатан нав нақш гузоштааст. Дар ин бора адабиётшинос У. Ғаффорова мегӯяд: «Ҳанӯз ин андеша дар тафсири донишманди асримиёнагӣ Муҳаммади Омулӣ ҷойгоҳи хоса пайдо карда буд» [Ғаффорова 2004, с. 178].

Пайвастагии куллии ҳикмати қуръонӣ ба асоси ҷавҳари ирфону фалсафа ва ҷаҳонбинии эронӣ ё аҷамӣ дар таҳкими суннатҳои хоси адабӣ роҳ кушод ва баробари ин ба ҳайси сарчашмаи асосӣ қарор гирифт.

Дар ашъори Шавкати Бухорӣ чунин тарзи ифодаи матлаб равшан ба назар расида, шоир барои ифодаи андешаҳои хеш ва ороиши каломаш ба қиссаву ривоёт ва устураҳои қадимию воқеоти таърихӣ рӯҷу менамояд. Аз ҷумла, дар байти зер ишора ба қиссаи аз бихишт берун шудани ҳазрати Одам

(а) шуда, шоир мояи ҷовидон мондани хешро ба хулди фақр дар қаноат медонад:

*Хӯрдани гандум зи ҷаннат кард Одамро бурун,
Ҷовидон монӣ ба хулди фақр, то нонат ҷав аст*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 143].

Шавкат дар байте ба тариқи талмеҳ ба қиссаи Хизр ва оби ҳаёт, ки боиси зиндаву ҷовид гаштани инсон мегардад, ишора мекунад. Дар ин лавҳаи қисса омадааст, ки дар водии зулмот чашмае ҷорӣ аст ва ҳар кас аз оби он бинӯшад, ҳаёти ҷовидонӣ меёбад. Ин чашмаро оби ҳаёт ва ё чашмаи Хизр мегӯянд. Хизр – пайғамбар аз ин чашма об нӯшида, ҳаёти абадӣ ёфтааст. Манзури шоир аз оби ҳаёт ё айну-л-бақо, ки даруни зулмот ҷой дорад, ишқи илоҳӣ аст ва Хизр солиқро ишора ба он роҳ менамояд. Хулосаи шоир аз байт он аст, ки ӯ дар зиндагии воқеӣ рӯзи хуш ва осоишро надидааст ва дидаи тари ӯ чашмасорро мемонад:

*Обе, ки карда зиндаву ҷовид Хизрро,
Аз чашмасори дидаи тар меҳӯрем мо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 131].

Дигар аз қиссаҳои дилчасп саргузашти Сулаймон ва Билқис аст. Билқис дар қиссаи мазкур маликаи Сабо аст ва худхӯд аз Сулаймон ба ӯ номаҳо меоварад. Шавкат бо талмеҳ ба ин қисса ишора намуда, баён медорад, ки ба ӯ аз ман салом бар:

*Сабо, расидаӣ аз кӯйи ӯ, паёмам бар,
Ҷавоби номаам овардаӣ, саломам бар*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 313].

Афзалияти таъбирҳои «боди сабо», «маликаи Сабо», «хотами Сулаймон», «таҳти Сулаймон», «мӯри Сулаймон», «нигини Сулаймон» ва монанди ин нуфузи ин қиссаи қуръониро дар адабиёти форсӣ зиёд месозад. Ҷузъиёти ин қисса дар осори ирфонии форсу тоҷик, аз ҷумла Шавкати Бухорӣ, ба сифати ҳикоеӣ муъҷаз ба ҷилва омадаанд. Чунончи, дар ин байти Шавкат лавҳаи мӯри Сулаймон чунин баён шудааст:

*Мӯри мо азми раҳи мулки қаноат дорад,
Шоҳроҳест кафи дасти Сулаймон моро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 61].

Дар байти зикршуда чун асли матлаби Шавкат фалсафаи эътироз аз дунё ва муҳаббат надоштан ба мулки офоқ аст, ӯ андешаҳои хешро дар заминаи нақли қиссаи Сулаймон баён медорад ва ҳосили манзури шоир аз байт ин интиҳоби роҳи қаноат аст.

Шоир дар байти дигар ба қиссаи Қорун, ки моли фаровон дошт ва ҳарису бахил буд, ишора мекунад. Дар қисса зикр шудааст, ки бо амри Худованд замин Қорунро бо тамоми сарвату дороияш ба коми худ кашид ва ба зери замин фурӯ рафтани Қорунро шоир барои арбоби дунё, ки ҳарисанду сарвати зиёд дошта, бо дили пурҳасрат ба ҳок рафтаанд, намуна медонад ва тавассути талмех ба ин манзара ишора менамояд:

*Бурдаанд арбоби дунё ҳасрати дунё ба ҳок,
Молҳо зери замин чун ганҷи Қорун кардаанд*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 212].

Саргузашти Исо (а) дар осори Шавкат бо тасвири мазмунҳои зиёд инъикос ёфтааст. Шоир дар осори худ андешаҳоеро дар бораи сӯзани Исо (а), ки дар адаби форсӣ-тоҷикӣ далели дилбастагӣ ё як навъ тааллуқ маъруф аст, ибраз намудааст. Шавкат, ки дар зиндагӣ шахси вораства ва гӯшанишин буда, даст аз тааллуқоти дунё шуста буд, ҳамин ҳолати рӯзгори хешро намунаи зиндагии Исо (а) мешуморад. Ӯ зикр мекунад, ки тааллуқоти дунявӣ боиси ҳаробии узлатнишиниаш гаштааст ва бо қорбурди санъати талмех ба ҳаёти Исо (а) ишора мекунад:

*Аз тааллуқ мешавад бунёди таҷридам ҳароб,
Оби сӯзан нест Исоро кам аз сели бино*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 9].

Чойи дигар аз ҷӯйбори тааллуқ ҷастанӣ худро тавассути ин санъат баён дошта, ишора ба оби сӯзани домони Исо (а) мекунад. Таркиби «ҷастан аз ҷӯйбори тааллуқ» ишорате ба даст кашидан аз моли дунё, интиҳоби узлат ва

инзивост, ки шоир дар рӯзгор онро интихоб карда буд:

*Борҳо аз ҷӯйбори як тааллуқ ҷастаам,
Тар нашуд аз оби сӯзан домани Исои ман.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 37].

Дар ашъори Шавкат санъати талмеҳ барои инъикоси муҳимтарин ва ҷолибтарин воқеот ва ҳаводиси рӯзгори қадиму замони зиндагии шоир корбаст шудааст, ки шоистаи мутолиа ва омӯзиш аст. Аз ҷумла, шоир қиссаи Юсуф (а)-ро ҳамчун ҷолибтарин қисса, ки: «...дар «Қуръон» барои ифодаи таълимоти ахлоқӣ ва талқини сабр, қуввати имон, ишқи илоҳӣ, парҳезгорӣ, тақво, афв, некхоҳӣ ва дигар хислатҳои ҳамида хидмат намудааст» [Ғаффорова 2022, с. 81] ҳунаромандона истифода намуда, таъсири сухани хешро дучанд менамояд. Ҳамзамон дар осори шоир аз дostonҳои «Лайливу Мачнун», «Хусраву Ширин» ва рӯзгору ашхоси таърихӣ ва асотирий, чун: Афлотун, Искандар, Сулаймон, Марям, Исо, Мансур, Яъқуб, Юсуф низ ба сифати талмеҳ истифода шудаанд, ки ҳунару истеъдоди суҳанварро таҷассум менамоянд.

Як махсусияти муҳимми талмеҳоти корбасткардаи Шавкат дар он аст, ки ба василаи ин санъат шоир воқеаву ҳодисаҳои ибратомӯзро интихоб намуда, бо тағйири маънӣ, ки гоҳе аз асли қисса андак берун рафта, ба ҷузъи тафаккури шоир бадал мешаванд, маонии тару тоза меофарад ва назари хешро зимни талмеҳоти истифодашуда ибраз менамояд.

Дар адабиётшиносии тоҷик ба таҳқиқи вижагиҳои мавзуиву ҳунарии қиссаҳои Қуръонӣ ва таъсири онҳо ба адабиёт муҳаққиқононе, амсоли Юсуфҷон Салимов, Равшани Раҳмонӣ, Худой Шарифзода, Носирҷон Салимӣ, Умеда Ғаффорова дар доираи мубоҳисаҳои хеш оид ба асолати қиссаҳо аз дидгоҳи пайвастагии он ба адабиёти шиғоҳӣ назар андохтанд. Аз ҷумла, адабиётшинос Х. Шарифзода дар ин бора чунин менависад: «Як навъ асар дар адабиёти хаттӣ ва эҷодиёти даҳонакии халқ аст, ки дар он ҳолату саргузашти шахсе ба тавсифу тавзеҳ нақл мешавад. Ҳудуди жанри қисса дар адабиёт равшан нест» [Шарифзода 1988, с. 303].

Адабиётшинос У. Ғаффорова дар бораи таъсири қиссаҳо ба адабиёт чунин андеша дорад: «Бояд эътироф намуд, ки интишори ислом ва ҷилваҳои хоси Қуръон дар ҷаҳони андешаи форсизабонон барои эҷоди тафаккури тоза ва адабиёти сифатан нав саҳм гирифт. Пайвастагии куллии ҳикмати қуръонӣ ба асоси ҷавҳари ирфону фалсафа ва ҷаҳонбинии эронӣ ё аҷамӣ дар таҳкими суннатҳои хоси адабӣ роҳ кушод ва баробари ин ба ҳайси сарчашмаи асосӣ қарор гирифт» [Ғаффорова 2004, с. 111].

Қиссаи Юсуфи паёмбар яке аз ҷолибтарин қиссахост, ки бамаротиб дар шеъри Шавкат мавриди қорбурд қарор гирифта, ба василаи ин қисса шоир ғироқи ҷудоии худро аз ватани асли – Бухоро, сабру наҷот, шикобоиву растагорӣ, таъкиди қазову қадарро шоирона баён медорад, ки ҳама ибратбахшанд.

Шарқшинос Е.Э. Бертелс дар мавриди таъсири қиссаи Юсуфу Зулайхо ба адабиёти баъдинаи форс-тоҷик қайд мекунад, ки: «...ин ривоят аз дурахшонтарин саҳифаҳои адабиёти ҷаҳон аст. Бо тарзҳои гуногун, мухталиф ва тазодӣ иваз шудани воқеаҳо аз динамикаи пушқуввати инкишофи характер ва сюжет иборат аст» [Бертелс 1965, с. 396].

Дар байти зерин Шавкат бо ғайзгирӣ аз лавҳаи бўии пирӯхани Юсуфро эҳсос қардани падари нобино дар қиссаи Юсуф, ғироқи ҷудоии хешро аз ватан шоирона баён медорад:

*Марав аз Миср ҳамроҳи насим, эй бўи пирӯхан,
Ки Юсуфро ҷиҳро афтод, чун шуд аз ватан берун*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 389].

Қиссаи Юсуф дар шеъри Шавкат дар мавридҳои зиёд барои арзи ҳолатҳои гуногуни шоир истифода шудааст, ки мо танҳо як мавриди қорбурди онро баён доштем.

Дигар аз қиссаҳои дилҷасп, ки дар ашъори Шавкат истифода шудааст, ин саргузашти Сулаймон аст. Қорбурди фаровони таъбирҳои «мӯри Сулаймон», «хотами дасти Сулаймон», «таҳти Сулаймон», «қафи дасти Сулаймон», «мулки Сулаймон» ва монанди инҳо дар қаломии шоир нуфузи ин қиссаи Қуръониро

афзуда, суханвар бар асоси онҳо мазмунҳои орифонае эҷод намудааст. Аз ҷумла, шоир ҷое мефармояд:

*Биёбоне, ки аз ҳуснат таҷаллизор мегардад,
Яди байзо кунад мӯраш кафи дасти Сулаймонро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 52].

Тавре ки аз мазмуни байтҳои баёншуда равшан мегардад, асли матлаби Шавкат фалсафai даст кашидан аз дунё ва муҳаббат надоштан ба мулки офоқ аст, ӯ андешаҳои хешро дар заминаи қиссаи Сулаймон бо маъниофаринҳои шоирона ва шеваи хос баён медорад.

Аз қиссаҳои дигари Қуръонӣ, ки дар ашъори намоёндагони адабиёти форс-тоҷик ба таври фаровон истифода шудааст, ин қиссаи Мӯсо мебошад ва дар ҳар давраи замон шоирон ба қиссаи Мӯсо ва моҳияти он арҷ гузошта, лавҳаҳои ҷудогонаи онро таъкидан барои баёни андешаҳои ирфонӣ истифода намудаанд. Аз ҷумла, Мавлоно дар «Маснавии маънавӣ», Саной дар «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат», Аттор дар «Асрорнома», «Илоҳинома», «Мантиқ-ут-тайр» бисёр лавҳаҳои қиссаи Мӯсоро истифода намудаанд. Шавкат низ дар ашъори худ аз муҳимтарин лавҳаҳои ин қисса барои тафсири масоили фалсафӣ истифода карда, ҳунари шоирӣ хешро ба намоиш мегузорад. Лавҳаи «дасти байзо» ё «яди байзо» дар талқини мазмунҳои гуногун бори маънӣ кашидааст:

*Фитраттаҷаллиё яди байзои ҳимматат,
Дастии Калимро зи ҳаё рашъадор кард*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 23].

Дар тафсири сураи «Қасас» ин матлаб чунин омадааст: «Пас Худой аза ва ҷалла гуфто: «Даст аз ҷайби пирохан бадар кун». Даст аз ҷайб андар кард ва берун овард ва сапеду равшан ҳаметофт чун офтоб» [Ғаффорова 2004, с. 128].

Лавҳаи дигаре аз қиссаи Мӯсо, ки талмеҳан Шавкат аз он истифода намудааст, ин лавҳаи «Қиссаи хостани Мӯсо (а) дидори Эзид аза ва ҷалла» мебошад. Дар тафсири сураи «Ал-аъроф» чунин омадааст: «Чун Мӯсо сухани Худойро бишунид, орзу омадаш, ки дидори ӯро бубинад ва таъби мардум чунин аст ва башари таркиб бад-ин ниҳодааст, ки ҳар сухан, ки аз касе

бишнавад ва он сухан ўро хуш ояд, хоҳад, ки сухангўяндаро бубинад, то дили ў қарор гирад ва он сухан ҷойгиртар бошад. Пас, он башарият ба Мўсо қор қард ва гуфт: «Ё раб, ҳамчунон ки сухани хеш маро бишнавондӣ, дидори хеш низ маро бинамой», чунон ки гуфт: «Рабба арини илайка қола лан таронӣ» [Ғафорова 2004, с. 227]. Шавкат дар заминаи ин қисса мегўяд:

*Пеши Мўсост нори маъшуқе,
«Лан таронӣ» намудӣ аз чӣ хитоб?*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 16].

Шоҳидҳои гирифтаи мо аз девони ашъори шоир барои баёни андешаҳои ирфонии Шавкат ҳукми қатрае аз баҳрро доранд ва умқи қиссаҳои қуръониرو дар баёни андешаҳои орифонаи ў таҷассум мекунанд.

Дар маҷмӯъ, намунаҳои истифодашуда баёнгари онанд, ки Шавкат маъхази андешаҳои хешро аз китоби муқаддаси осмонӣ – Қуръон ва аҳодиси набавӣ гирифта, дар онҳо ғояву мазмунҳои зиёдеро матраҳ сохтааст. Ҳамзамон, мазмунҳои хеле зиёди асотири куҳан дар ин осор ҷилва доранд, ки далели эҳтироми шоир ба гузаштаи мардуми форсизабон аст.

Аз таҳлилу муқоиса маълум мегардад, ки бештари талмеҳот дар ашъори ў талмеҳоти динӣ ва адабӣ ҳастанд. Мо талмеҳоти қорбастишудаи осори Шавкатро ба чунин навъҳо ҷудо намудем:

Талмеҳоти динӣ: талмеҳ ба достони пайғомбарон: Юсуф (а) – 44 маврид, Канъон – 7 маврид, Сулаймон (а) – 16 маврид, Яъқуб (а) – 9 маврид, Одам (а) – 8 маврид, Мусо (а) – 15 маврид, Ҳазрати Муҳаммад (с) – 1 ва Айюб (а) – 1 маврид, Иброҳим (а) – 1 маврид, Қарбало 7 – маврид, Фотима (с), Ҷаъфарӣ Содик – 2 маврид, Хизр – 15 маврид, Имом Ризо – 3 маврид, Марям – 3 маврид,

Талмеҳоти адабӣ: Ширин – 55 маврид, Маҷнун – 45 маврид, Лайлӣ – 32 маврид, Фарҳоди Кӯҳкан – 24 маврид, Зулайхо – 5 маврид.

Талмеҳоти таърихӣ: Монӣ 6 – маврид, Қорун 6 маврид, Афлотун – 5 маврид, Фиръавн – 1 маврид, Фағфур – 10 маврид.

Ҳамин тавр, ба мушоҳида гирифтани санъати талмеҳ дар осори Шавкати Бухорӣ моро ба чунин ҳулосаҳо меорад:

– Шавкат барои тасдиқи матолиби фалсафӣ ва ишқиву ахлоқӣ бештар ба воқеоти таърихӣ ва рӯзгори ашхоси афсонавию таърихӣ рӯчуъ намудаанд. Бахусус қаҳрамонҳои дostonҳои «Лайлӣ ва Мачнун», «Юсуф ва Зулайхо» таваҷҷуҳи шоирро ба худ бештар ҷалб намудааст;

– шоир дар баррасии муҳимтарин масоили ахлоқику фалсафӣ бештар санъати талмехро пазируфта, андешаҳои тарбиявии худро маҳз тавассути қонуниятҳои ин санъат ифода кардааст, ки ба ашъораш ғановати маънавӣ бахшидааст.

V. 5. Ихом ва анвои он

Дар илми бадеъ санъати ихом он аст, ки нависанда калимаи дорои ду маъноро қор мефармояд ва аз ин ду маъно яке маънои наздик ва дигаре маънои дур аст. Ҳамин андешаро Тӯрақул Зеҳнӣ чунин баён доштааст: «Иҳом ду маъно ба худ гирифтани калима аст, ки яке аз ин маъноҳо наздик ва дигаре маънои дур бошад» [Зеҳнӣ 2007, с. 169].

Ба таври дигар, ихом аз унсурҳои муҳими забони адабӣ ва аз навъҳои пурқорбурди саноеи бадеӣ аст, ки онро аз анвои ҳинҷоргуреzi маъноӣ низ меноманд. Ихом дар меҳвари муҷоварат ва ҳамнишинӣ ба вучуд меояд ва ба кумаки он мешавад, ки қалом рамзолуд баён гардад. Ихомро, ҳамчунин, метавон ҳунаритарин, пуррозу мармузтарин ҳунари адабӣ донист, ки шоирон ва суҳанварони ҳунарманд аз он баҳра гирифтаанд. Пай бурдан ва огоҳ шудан аз таъҷҷубҳои ин орои бадеӣ моро ба шинохти суҳанони розолуди шоирон имкон медиҳад.

Барои рӯшантар шудани мафҳуми ихом ба бархе аз таърифҳои бадеъшиносони араб ва форсӣ, бо вучуди он ки форсиён бо пайравӣ аз бадеъ дар адабиёти араб ҳамон маониро дар китобҳои худ овардаанд, ишора мешавад.

Чунончи, Рашидуддини Ватвот муътақид аст, ки: «дабир ё шоир алфозе ба қор барад, ки он лафзро ду маънӣ бошад: яке, қариб, дигаре, ғариб ва чун сомеъ он лафз бишнавад, хотираш ба маънии қариб равад ва мурод аз он лафз худ маънии ғариб бувад» [Ватвот 1339, с. 39].

Ин маъниро Шамси Қайси Розӣ низ таъкид кардааст: «...лафзи зумаъниро (дорои ду маънӣ – Н.Қ.) ба кор дорад, яке қариб ва дигаре баъид, хотири сомеъ нахуст ба маънии қариб равад ва муроди қоил маънии ғариб бошад» [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 311].

Назарияшиносони муосир низ дар мавриди мафҳуми санъати ихом андешаҳои худро изҳор доштаанд. Чалолиддин Ҳумоӣ ибраз медорад, ки: «Лафзе биоваранд, ки дорои ду маънои наздик ва дур аз зеҳн бошад ва онро тавре ба кор бибаранд, ки шунаванда аз маънии наздик ба маънии дур мунтақил шавад» [Ҳумоӣ 1394, с. 269].

Дар ин бора Тақӣ Ваҳидиёни Комёр чунин назар дорад: «Сухане аст дорои ду маънои дур, ки яке маънои асл аст ва дигаре маънои наздик. Бояд донист, ки дар баҳси ихомҳо маънои дур ва наздик вучуд надорад ва ҳар ду маънии баробар дорад» [Тақӣ 1379, с. 137].

Шамисо дар китоби «Нигоҳи тоза ба бадеъ» бо диққати бештар ба ихом пардохта, менависад: «Калимаест дар калом ҳадди ақал ба ду маънӣ ба кор рафта бошад» [Сируси Шамисо 1383, с. 101].

Дар маҷмӯъ, дар назар ба таърифи ҳама бадеъшиносон, метавон натиҷа гирифт, ки ихом ба маънии вожаҳое дар сухан ишора мекунад, ки мафҳуми аввал ҳарчанд ба зеҳни хонанда ё шунаванда наздиктар ва ошнотар аст, мақсуди гӯянда нест. Мақсуди гӯянда мафҳуми дуюм аст, ки дуртар ва бегонатар буда, ба далели ноошноӣ ва бегонагӣ, пас аз таомул ба ҳавои сухан ба зеҳни хонанда ё шунаванда мерасад. Ихом ба он ҷиҳат тавҳим ва тахайюл номида мешавад, ки ибтидо мафҳумеро, ки мақсуд нест, ба ваҳму хаёли хонанда меафканад ва аз он назар турия (пӯшонидан) ном гирифтааст, ки мақсуди аслӣ ва дур аз зеҳни хонандаро дар ҷустани маънии наздик намоён мекунад. Хулосаи аксари бадеъшиносон бар ин ишора мекунад, ки ихом бадеътарин орои адабӣ ва зеботарин шеваи ҳунари шоирӣ аст. Дар адаби форсӣ Ҳофиз ва Ҳоқониро пешрави ин ҳунар медонанд.

Осори Шавкати Бухорӣ низ саршор аз хаёлангезӣ буда, намунаҳои ин саноеи бадеиро дар ғазалҳои вай метавон ба таври вофӣ дарёфт кард. Барои

нишон додани асолати ҳунари ин шоири маъниҷӯ дар ихомбандӣ ба чанд намунаи ашъори Шавкат мурочиат менамоем. Чунончи, шоир дар байте мефармояд:

Нигаҳам баски зи ҷавлони ту шӯҳӣ дорад,

Мижсаамро ҳаваси мӯйи камарҳо шудан аст

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 175].

Шоир дар ин байт ибораи «мӯйи камарҳо»-ро ба сифати ихом истифода намудааст, ки баёнгари ду маъно аст. Дар маънои аввал шоир баён медорад, ки мижсаам ҳаваси мӯйе шуданро дорад, ки то камар меояд ва ба маънои дуюм камареро тасвир мекунад, ки мисли мӯ борик аст. Истифодаи моҳирона аз думаъноии баён ин байти шоирро дилнишин кардааст. Дар байти дигар шоир аз ихом чунин истифода мекунад:

Аз нахли қомати ту таманно самар хӯрад,

Ҳар кас туро ба бар кашад, аз умр бархӯрад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 293].

Дар байти баёншуда таркиби «бархӯрад» бо ду зерсохт ихом дорад. Якум, шоир мегӯяд: ҳар касе, ки туро ба бар кашад, аз умри худ ба таври кофӣ баҳра хоҳад бурд ва умри тулонӣ хоҳад дошт. Дуюм, ба маънои аз вучуди ёр баҳраманд шудани касест, ки ўро ба бар мегирад. Дар байти боло вожаи «умр» низ ҳамчун ихом истифода шуда, ифодагари «замони зиндагӣ» ва истиораи мусарраҳ аз маъшуқ аст.

Вожаи «каф» дар байти зерини шоир ихом буда, дар маънои наздик баёнгари сатҳи дохили кафи даст ё кафи по аст, ба маънои дур шоир каферо дар назар дорад, ки аз такон додани моеъҳо монанди кафи собуни дар об ҳосилшуда пайдо мешавад ва танҳо ҳубоб ё навъи ҳавост. Чунончи:

Зоҳидо, чанд зи каф чоми майи ноб ниҳӣ,

Пушт чун сурати ойина ба меҳроб ниҳӣ

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 426].

Дар байти зерини Шавкат вожаи «сарзаниш» ҳамчун ихом корбаст шуда, ду маъно: якум «ба сари касе задан» ва дуюм маънои «накуҳиш»-у

«маломат»-ро ба хаёли хонанда меорад. Шоир баён медорад, ки барои дур аз маломату сарзаниш будан, қаноатпеша бояд буд:

*Ба дилтангӣ қаноат кун, ки дур аз сарзаниши бошӣ,
Рағи чини ҷабинро қай хабар аз нештар бошад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 272].

Шавкат дар байти дигар вожаи «ҳаво»-ро ҳамчун ихом истифода намудааст, ки баёнгари ду маъно аст: якум, «ҳаво» гази берангу бебӯ, ки гирдогирди заминро фаро гирифта, чондорону гиёҳон онро нафас мегиранд, дуюм, маънои ҳавову ҳавасро ифода мекунад.

*Наёмадӣ ба чаман имшабу ҳаво мегуфт,
Ки моҳи чордаҳу бодаи дусола абас*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 200].

Дар байти дигар шоир таркиби «хати ёқут»-ро ба сифати ихом барои ифодаи ду маъно истифода намудааст. Якум, таркиби «хати ёқут» рағи даруни санги қимату гаронбаҳои ёқут аст. Дуюм, шоир навиштаҳои Ёқути Мустаъсимӣ – хаттоти маъруф ва машҳури қарни ҳафтуми ҳичриро дар назар дорад.

*Ба чашими ӯ хати ёқут хуни мурда меояд,
Сияҳмасте, ки сармаиқ аз хати паймона мегирад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 268].

Ин таркиб дар байти дигари шоир низ ифодагари ҳамин маъност:

*Бодаи лаъли лабат наишъаи рангин дорад,
Хати ёқут дар ин базм хати ҷом бувад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 203].

Шоир дар байте аз таркиби «хати райҳон» ҳамчун ихом истифода намудааст, ки хеле ҷолиб буда, аз ҳунари суҳанвар дарак медиҳад:

*Ба сар доранд савдои хати сабзи бутон Шавкат,
Ҳамоно сарнавишти тирабахтон хатти райҳон буд*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 246].

Дар байти дигари шоир таркиби «хати райҳон» бо истифодаи санъати ихом баён шуда, дар назари аввал, маънои хати сабз ва тираи гиёҳи райҳонро,

ки сиёҳранг аст, ба хотир меорад, баъдан, шоир тариқи истифодаи таркиби «хати райҳон» яке аз шаш хатти ихтироъшудаи Ибни Муқларо, ки зебову арзишманд аст, дар назар дорад. Истифодаи ин таркиб ҳамчун ихом дар осори дигар шоирон низ ба назар мерасад. Масалан, Хочуи Кирмонӣ таркибҳои «хатти ёқут» ва «хатти райҳон»-ро дар як байт овардааст:

Намуда лаъли лабат аз хати ёқут,

Бунафшаат хати райҳон навишта бар насрин

[Хочуи Кирмонӣ 1374, с. 478].

Тавре ба мушоҳида мерасад, дар ашъори Шавкати Бухорой ихом мавқеи хос дошта, яке аз роҳҳои истифодаи матлаби шоир буда, ба шигарди адабии вижаи ӯ мубаддал гардидааст. Шоир тавассути навъҳои ихом таркибҳои хос ва нотакрор сохтааст, ки хеле дилписанданд.

Иҳоми истихдом ҳамчун як навъи ихом дар луғат ба маънои талаби хидмат кардан, хидмат чустанро дорад [Атахонов 2002, с. 126]. Дар ин бора Шамисо менависад, ки: «Дар адаби форсӣ иҳоми истихдом ба ду гуна мушоҳида мешавад:

- ихом ё феъле, ки ду маънӣ дошта бошад ва дар ҳар як аз ду маънӣ бо исм ё феъли дигаре аз калом (исм бо феъл ва феъл бо исм) таркиб ёфта бошад;

- лафзе дорои ду маънӣ бошад ва дар калом вожаҳое ба замири биёварад, ки ду маънии дигари вожа роиҷ бошад» [Сирусӣ Шамисо 1371, с. 103].

Дар бораи навъи ихом истихдом Мирнеъматуллоҳ Мӯсавӣ мегӯяд, ки: «Истихдом он аст, ки лафзе дорои ду ё чанд маънӣ бошад ва онро тавре дар назм ва наср биёваранд, ки бо як ҷумла як маънӣ ва бо ҷумлаи дигар маънии дигаре дошта бошад» [Мӯсавӣ 1372, с. 17]. Чунончи, дар ин байти Шавкат иҳоми истихдом сохта шудааст:

Мегурезӣ, эй кабу́тар, чанд аз маҳбуби ман,

Номаам охир баёзи гардани шаҳбоз нест

[Шавкати Бухорой 1987, с. 157].

Дар байти зикршуда вожаи «баёз» ихом буда, ду маъниро ба назари хонанда меорад. Якум, маънои сафедии ба синаи шахбоз монандро ва дуом, ба маънои «покнавис» ё ба нома, ки ихоми мувашшаҳ аст, ишора мекунад.

Ибораи «шумурдан бо ҳисоб» маънии «ҳисоби касеро муқаррар кардан»-ро ба назар меорад ва дар мисраи дуоми байти зерин таркиби «шумурдан бо хок» ба маънии хору ҳафиф пиндоштани касе омадааст:

*Муқаррар мекунад ҷонон ҳисоби ошиқони худ,
Шумурд аз баски моро хок бошад субҳаи дасташ*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 330].

Аз ин байти Шавкат маънии дигарро низ метавон бардошт кард. Шоир меҳодад изҳор намояд, ки маъшуқи мо ҳамеша ҳисоби ошиқони фаровони худро дорад ва медонад, аммо маро дар заминаи ошиқони худ ба шумор намеовараду хору ҳафиф мепиндорад. Дар байти зерин Шавкат чунин ихоми истиҳдом сохтааст:

*Кӯҳу саҳро шуда аз ҷилваи Ширин рангин,
Ҷодаро кард рағи лаъл пайи Гулгунаш*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 326].

Ҳузури вожаи «шин» дар вожаи «гулгунаш» дорои ду зерсохтор аст: якум, шоир изҳор медорад, ки нақши пойи сурхранги Ширин ҷодаро рангин кардааст ва дуом, меҳодад баён намояд, ки нақши пойи аспи Ширин, ки номаш Гулгун буд, ҷодаро рангин кардааст. Тавре ки мебинем, мақсуди шоир барои баёни маъно бо истифода аз санъати ихом бо камоли ҳунармандӣ истифода шудааст.

Чунин навъи ихомро метавон дар байти дигари Шавкат мушоҳида намуд:

*Ғизон, ки чарх ба базмаш чу шамъ қушт маро
Амон надод, ки наззораи тамои кунам.*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 364].

Дар байти зикршуда вожаи «қуштан» ду маъниро ба хогири хонанда мерасонад, якум, ба маънои наздик барои ифодаи «хомӯш кардан»-и шамъ ва дуом, ин вожа барои шоир ба маънии «ба қатл расондан»-ро низ ифода

менамојд, ки навъе аз ихоми истихдом буда, бо як ҷумла як маънӣ ва бо ҷумлаи дигар маънии дигарро ифода мекунад.

Аз навъҳои дигари ихом, ки Шавкат аз он истифода намудааст, ихоми ишорӣ аст. Дар ин навъи ихом сухан ба гунае пардохта мешавад, ки шоир барои баёни маънии мақсуд ба маънии дигаре низ ишорат дошта бошад. Дар ин бора Саидмуҳаммади Ростгӯ изҳор медорад, ки: «...он маънӣ ва ё нуктаро ба ёди хонанда ё шунаванда биёваранд ва ҳамин маънӣ нуктаи ишорӣ аст, ки гӯяндаро во медорад, то сухани хешро дарҳол бо ҳавои ишораи вижа сомон диҳад» [Ростгӯ 1379, с. 61]. Ин навъи ихом дар байти зерини шоир қорбаст шудааст:

Караиша маст зи шӯрби мудомӣ ӯ бошад,

Саводи чаиши бутон хатти ҷоми ӯ бошад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 287].

Дар мисраи аввали байти баёншуда вожаи «мудом» дар назари аввал ба маънии наздик «доим», «пайваста» аст ва дар маънои дур ба маънии «шароб» ҳам ҳаст. Дар мисраи дуюми байт вожаи «савод», ки маънии наздики он «мардумак» аст, бо вожаи «хат» дониш, хондан ва навиштанро низ маънӣ медиҳад. Вожаи «хат» бо назар доштани ҳафт хатти ҷоми ҷамшедӣ маънии аломат ва навиштаро ҳам дорад.

Иҳоми ишориро дар байти дигари шоир низ метавон мушоҳида намуд:

Ширин чу дил ба рӯйи шакар хоб кардаӣ,

Чун ҷӯйи шир файзи саҳар мавҷ мезанад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 230].

Дар мисраи аввали байти баёншуда вожаи «ширин» ва «шакар» ихоми ишорӣ буда, маънӣ ва ё нуктаеро ба ёди хонанда меоранд ва ҳамин маънӣ нуктаи ишорӣ аст. Аз ҷумла, вожаи «ширин» ба маънои наздик баёнгарӣ зарфи ҳолат буда, ҳамзамон ишора ба номи ҳамсари Хусрави Парвиз мекунад. Дар ҳамин мисраи вожаи «ширин» маънои хоби ноз ва ширинро бозгӯ карда, дар мавриди дигар ифодакунандаи номи ҳамсари Хусрави Парвиз ҳам ҳаст ва гӯяндаро во медорад, то сухани хешро дарҳол бо ҳавои ишораи вижа сомон диҳад.

Иҳоми тазод ё иҳоми парадокс навъи дигаре аз иҳом аст. Ин навъи иҳом аз: «...ҳамнишини иҳоми тазод таркиб ё мазмуне пайдо мегардад, ки ба зоҳир парадокс ва хилоф бошад, одат бинмояд, бе он ки ба ростӣ ва дар ботин чунин бошад» [Ростгӯ 1371, с. 89]. Чуноне ки Шавкат баён медорад:

Муҳити шуъла хатарноку мо ба киштии хас

Нишастаем, ки боди мурод бархезад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 282].

Дар байти баёншуда таркиби «муҳити шуъла» ибори парадоксӣ аст, зеро вожаи «муҳит» ифодагари маъноӣ уқёнус ва дарёи бузурге аст, ки гирдогирди ҷаҳонро фаро гирифтааст. Вожаҳои обу оташ аз унсурҳои ҳастанд, ки бо ҳам тазод доранд. Бинобар ин, тасвири уқёнус ва шуълаи оташ тасвири парадоксӣ аст. Вожаҳои «хатарнок», «киштӣ», «бархостани боди мурод» дар барқарор намудани муҳит ба маъноӣ уқёнус нақш доранд.

Дар байти дигари Шавкат навъи иҳоми тазодро метавон мушоҳида кард:

Кӯҳканро чӣ ғам аз талхӣ ҳаҷр аст, ки нест

Ғунҷаи лола кам аз лаъли лаби ширинаш

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 325].

Дар мисраи дуҷуми байти баёншуда вожаи «ширинаш» ба сифати иҳом истифода шуда, ду маъноӣ наздик ва дурро ба хоҳири хонанда меорад. Яқум, баёнгари номи маъшуқай Фарҳоди Кӯҳкан аст ва дуҷум, маъноӣ таъму мазаи ширинро низ ифода мекунад, ки дар маъноӣ дур бо вожаи «талх» тазод дорад.

Аз серистеъмолтарин навъи иҳом дар ашъори шоир ин иҳоми том аст. Ба гуфтаи Анӯша Ҳасан: «Иҳоми том он аст, ки калимаи мавриди назар беш аз ду маънӣ дошта бошад» [Анӯша 1372, с. 182]. «Агар аз се маънӣ зиёдат бувад, иҳоми заволу ҷудо хонанд ва то ҳафт маънӣ овардаанд [Воизи Кошифӣ 1369, с. 11]. Дар байти зер намунаи иҳоми том аст:

Монӣ, ки нақши он санамӣ маст мекашад,

Чун мерасад ба соиди ӯ даст мекашад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 293].

Вожаи «даст» дар таркиби «даст кашидан», бо вожаи «соид» ихоми том дорад. Таркиби «даст кашидан» дорои чанд зерсохти маъноӣ аст: якум, Монӣ вақте ба қисмати тасвири соиди ёр мерасад, даст аз кор мекашад. Яъне, Монӣ нотавон мешавад ва аз уҳдаи кашидани соиди ёр намебарояд. Маъноӣ дуҷумла он: Монӣ маҷзуб ва бисёр шефтаи соиди бисёр сафеду зебову дилкаши ёр мешавад. Баъдан, Монӣ чун ба тасвири қисмати соиди дасти ёр мерасад, аз ҷазабаи ҳусни соид ноогоҳ дар дасти худ расм мекашад.

Шоир дар байтҳои дигари хеш низ ҳунармандона ихоми том сохтааст. Чунончи:

*Ба даври лаъли ӯ танҳо на ман саргаштагӣ дорам,
Кунад ёқутро санги фалохан ранг гардидан*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 383].

Дар байти болоӣ вожаи «давр» баёнгари чанд маъно аст. Якум, ба маъноӣ даврон ва ҳангом, дуҷумла, гирдогирду пиромун ва сеюм, гардиш ва ҳаракатро ифода мекунад.

Дар байти зер мисраи аввали онро метавон ба ду маъноӣ фаҳмид: Якум, ғубори хотири айём ҳастам аз ранги тааллуқҳо; дуҷумла, ғубори хотири айёми ман аз ранги тааллуқҳо аст. Дар мисраи дуҷумла, таркиби «ҷабини хоки чин» чанд маъноро баён мекунад: якум, хокчин ифодагари маъноӣ хокчинанда, хокбардоранда ё хоколуд; дуҷумла, чин-чину ожанг бо тавҷеҳ ба вожаи ҷабин; сеюм чин ифодагари кишвари Чин бо тавҷеҳ ба вожаҳои ранг ва нақш:

*Ғубори хотири айёмам аз ранги тааллуқҳо,
Ҷабини хок чин дорад зи нақши бурёи ман*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 390].

Аз навъҳои дигари ихом ин ихоми тародуф аст. Ба қавли Ростгӯ: «Ихоми тародуф он қост, ки вожае аз вожаҳои сухан дар маонӣ ҷуз маонии мақсуд бо вожаи дигар аз ҳамон сухан ҳаммаъно бошад» [Ростгӯ, 1379, с. 74]. Ин амал дар байти зерини Шавкат ба чунин тарз мушоҳида мешавад:

*Зи гарм рафтани ман лолазор гаит биёбон,
Зи ҷӯши обила гул карда навбаҳори суроғам*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 350].

Дар мисраи дуҷуми байти номбаршуда шоир вожаи «чӯш»-ро ҳамчун иҳом ба ду маънӣ истифода намудааст, якум ба маънои «фаровонӣ» ва чӯшиш ва дуҷум, ба маънии «донаи рез», ки бар пушти бадан зоҳир мешавад. Ибораи «донаи рез» дар луғатномаи Деххудо маънои «донаҳои кучаку хӯрде, ки аз илтиҳоби ғизоҳои чарбӣ бар пушт, баҳусус сурат, зоҳир мешавад» [Деххудо 1385, с. 898] ифода мекунад.

Бадеъшинос Мирнеъматуллоҳи Мӯсавӣ дар бораи иҳом ва навъе аз он чунин изҳори назар дорад: «...аз далелҳои рӯшани иҳом он аст, ки танҳо яке аз ду маънои вожа дар сухан ҳузур дошта бошад, аммо маънои ғолиб бо вожае ё вожаҳое аз калом робитаву таносуб дошта бошад» [Мӯсавӣ 1382, с. 42]. Дар ин таъриф таваҷҷуҳ ба таносуби вожаҳои таркиби иҳом нигаронида шуда, робитаи он вожаҳоро муҳим мешуморад, ки ишора ба навъи дигари иҳом-иҳоми таносуб дорад. Иҳоми таносуб шакли дигари иҳом аст, ки дар китобҳои бадеъ ба он пардохта нашудааст. Дар бораи ин навъи иҳом муҳаққиқи Эрон Анварӣ менависад: «...чунон аст, ки шоир ду ё чанд вожаи думаъноӣ ба қор мебарад, ки аз ҳар вожа фақат як маънӣ дар шеър матраҳ аст, аммо маънои дуҷуми вожаҳо бо ҳам таносуб доранд» [Анварӣ 1389, с. 62].

Иҳоми таносуб аз омезиши ду ороя – иҳом ва мууроотунназир ба вучуд меояд. Дар шеър гоҳе як унсур унсури дигареро пешфарзи худ қарор дода ва ба мууроҷиа ба он унсури дигар мешавад. Ба ибораи дигар, пайванд ва ҷозибасе миёни калимоти ду мисраъ ба вучуд меояд. Дар байти зерини шоир иҳоми таносубро метавон мушоҳида кард:

Хати туро ба ғалат мушки ноб меҳонам,

Руҳи туро варақи офтоб меҳонам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 377].

Вожаи «хат» дар мисраи аввали байт ба маънии мӯи тозаруста ба сурат ва баногӯш аст, ки бо вожаҳои «меҳонам» ва «варақ» ба маънии «навиштан» иртибот доранд. Шоир изҳор медорад, ки хати наврустаи туро аз ғалат ман мушки ноб мепиндорад. Ҳамзамон, вожаи «меҳонам» дар ҳар ду мисраъ ба

маънии «мепиндорам» ва «мешуморам» омада, бо вожаҳои «хат» ва «варақ» ихомии таносуб сохтааст.

Иҳоми чандгунаҳои навъе аз ихом аст, ки дар он вожа ё иборатеро ба чанд гуна метавонӣ дуруст хонд ва аз ҳар хондан маъние бардошт мешавад. Дар бораи ин навъи ихом Ростгӯ менависад, ки: «...заминасози чандхонишпазирии сухан гоҳе вожаҳое ҳаст, ки метавон бо тағйир онро ду гуна хонд, то маънии мутафовит аз он барояд» [Ростгӯ 1370, с. 52]. Ин навъи ихомро аз байти зерини Шавкат метавон мушоҳида кард:

*Дари наззораро аз бас ба рӯям баста пириҳо,
Кунам аз равзани айнак тамошо навхати худро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 126].

Дар байти зикршуда таркиби «навхат» ба маънои ёри навҷавон аст, аммо бо тавзеҳ ба вожаи «айнак», «хат» василаи ба ёдоварии дастхат ва дастнавишта низ ҳаст. Дар байти баёншуда ихомии чандгунаҳои мушоҳида мешавад, ки зерсохти маъноии онро метавон чунин шарҳ дод, яъне дар мисраи аввали байт – «Кунам аз равзани айнак тамошо нав хати худро», ба маънои наздик шоир изҳор медорад, ки ба сабаби пирӣ айнак ба ҷашм мекӯнам ва аз нав хатти худро тамошо мекунам. Маъноии дури ин мисраъ «аз равзани айнак ба ёри навҷавони худ менигарам»-ро низ ифода мекунад.

Навъи дигар ихомии акс аст, ки вожаи як бор истифодашуда бо тағйири маънӣ дар охири мисраъ оварда мешавад ва ба навъи ҷинос истифода мегардад. Чунончи, дар байти зер:

*Базми шиқ аст, бувад бодаи дигар ин ҷо,
Гардиши ранг бувад, гардиши соғар ин ҷо*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 90].

Вожаи «гардиш» дар аввали мисраъи дуюм дар зерсохти маъноии ҳаракату таҳаввул ва тағйир ёфтани ранг истифода шудааст ва дар охири мисраъ вожаи «гардиш» ба маъноии давр задани соғари шароб дар базм корбурд шудааст. Яъне, шоир калимаи «гардиш»-ро ҳамчун таҷнис батақдор истифода намуда, ихомии акс сохтааст.

Мисолҳои баёншуда дар мавриди корбурди ихом ва анвои он барои тасаввуроти бештар ҳосил намудан роҷеъ ба услуби адабӣ-бадеии Шавкати Бухорой ёрӣ мерасонанд ва собит месозанд, ки воқеан, шоир дар офаридани навъҳои ихомӣ тозаву шоирона маҳорати баланди ҳунарии хешро зоҳир намудааст ва ихомҳои офаридаи ӯ дорои аҳамияти муҳим буда, дар гуворову дилчасб гардидани сурудаҳои суҳанвар саҳм доранд.

Дар бораи аҳамияти ихом ва шоҳҳои он дар шеъри форсӣ Халилулоҳи Халилӣ қайд менамояд, ки: «Вожаҳои чандмаъноӣ дар назари хонанда ҳолати гувороеро эҷод меkunанд ва заминаи тавъилро барои ӯ фароҳам месозанд, зеҳни хонандаро ба тақопӯ ва талош меандозанд. Хонанда пас аз дастёбӣ ба маъноӣ гуногун ба эъҷоби илтизоз ва иқноъ мерасад ва аз ин рӯ, корбурди ихом мавриди тавзеҳи ҷиддии шоирони барҷастаи адаби форс будааст» [Халилӣ 1394, с. 10].

Бо баррасии ғазалҳои девони Шавкати Бухорой мушоҳида мешавад, ки шоир ихомҳои бисёр зебо ва қавиро дар шеъри худ ба кор бурдааст, ҳарчанд дарки ашъори вай чун ашъори дигар шоирони сабки ҳиндӣ душвор аст, аммо ба назар мерасад, ки бахше аз ин печидагӣ дар шеъри вай нашъа аз ихомҳои густардае бошад, ки ба кор гирифтааст ва хонандаи ашъори вай дар нигоҳи нахуст дар интиҳоби яке аз ду маъноӣ мавриди назар дучори мушкил мешавад.

Аз мутолиа ва баррасии ашъори сабки ҳиндӣ хоҳем ёфт, ки Шавкати Бухорой дар миёни шоирони ҳамаср ва ҳамсабки худ дар офариниши анвои ихом мумтоз аст. Ин суҳан ғазоф нахоҳад буд, агар гуфта шавад, ки камтар шоири сабки ҳиндиرو метавон ёфт, ки дар ин замина бо Шавкати Бухорой қобили муқоиса бошад, зеро Шавкати Бухорой аз анвои гуногуни ихом: ихомӣ таносуб, тазод, ихомӣ табодур, ихомӣ истиҳдом, ихомӣ тародуф, ихомӣ ишорӣ, ихомӣ тарҷима, ихомӣ том, ихомӣ акс, ихомӣ парадокс ва дигар навъи он ҳунармандона баҳра гирифтааст. Анвои ихомоти Шавкати Бухорой далели ибтикорот ё офаридаҳои зеҳни халлоқи ӯ маҳсуб хоҳанд шуд.

V. 6. Муболиға

Дар китобҳои муҳаққиқони гузашта ва муосир дар бораи ин санъати маънавӣ ишораҳои ҷолиб мавҷуданд, ки онҳо маъноӣ луғавӣ ва истилоҳии муболиғаро дуруст муайян кардаанд [Шарифов Х. 1991, с. 286-290; 1998, с. 107-109; 2015, с. 62; Зеҳнӣ 1975, с. 76-80].

Маъноӣ луғавии муболиғаро: «...тасвир ва ситоиши чизе, ки аз ҳадди табиӣ ва аслӣ мебарояд, ё онро калонтар ва ё хурдтар карда нишон додан ва ё ба болотарини нукта бардоштан ва ё ин ки ба пасттарин дараҷа фаровардани ҳолати тасвир» медонанд [Зеҳнӣ Т. 2007, с. 92].

Дар ашъори Шавкати Бухорӣ санъати муболиға, одатан, дар дохили маҷоз ва баъзе санъатҳои дигар омада, ба таври муътадил истифода шудааст, зеро муроди бештари шоирони сабки ҳиндӣ мазмунофаринист ва шоир қариб дар ҳар як ғазали хеш аз муболиға истифода мебарад. Ин амал дар ғазалҳои Шавкат ҳангоми тасвири вазъи иҷтимоӣ, аҳволи рӯзгор ва ғайра ба назар мерасанд. Чунончи, дар байти зер:

Гарчӣ бо Исост моро нисбати ҳамхонагӣ,

Хонае аз чаҳми сӯзан тангтар дорем мо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 126].

Дар ин байт шоир вазъи душвори зиндагӣ ва надоштани манзилро, ки сабаби муҳочирати шоир дар кишвари Эрон шудааст, аз ҳадди эътидол зиёд тасвир кардааст. Дар мисраи дуҷуми байти зикршуда шоир бо истифодаи санъати муболиға хонаашро аз чаҳми сӯзан тангтар нишон медиҳад, ки дар чунин ҳолат мавҷуд будани хона номумкин аст ва ин ҳолро ақли инсонӣ қабул намекунад. Қойи дигар шоир мегӯяд:

Рафтиву бе руҳат асари анҷуман намонд,

Рангам чунон парид, ки хун дар бадан намонд

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 307].

Дар байти баёншуда шоир дар анҷуман хешро бе ёр тасаввур карда наметавонад ва рафтани ёр аз анҷуман боиси беқарорӣ ва паридани ранги рӯйи ӯ мегардад. Ин ҳолати беқарориаширо шоир тавре тасвир мекунад, ки аз доираи

ҳақиқат берун мебарояд ва онро муҳокимаи мантиқӣ ва ақл қабул намеkunанд. «Паридани ранг» боварибахш аст, лекин аз ин ҳол «хун дар бадан намондан» ба мантики ҳаётӣ мувофиқат намекунад. Дар забони мардум таркиби «ранг дар рӯ намондан» маъмул аст, вале таркиби «хун дар бадан намондан» офаридаи шоир буда, дар тасвири аҳволи ошиқ хеле муассир афтодааст.

Бо вучуди ин, чунин тасвири шоир ҳадафмандона буда, ӯ мақсади хешро бо истифодаи санъати муболиға баён медорад ва ҳар қадаре ӯ пӯшидаву ғулувдор сухан гӯяд, ҳамон қадар суханони шоир рамзитару писандидатар мегарданд, ки аз мушаххасоти сабкӣ маҳсуб меёбад.

Гоҳо тасвирҳои Шавкати Бухорӣ аз дараҷаи ғулув ҳам гузашта ба иғроқ мерасанд. Чунончи, дар байти зерин:

Хостам дӯш, ки аз худ ба суроғи ту равам,

Пойи ман гарм чунон гашт, ки домонро сӯхт

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 178].

Дар байти зикршуда таркиби «Сӯхтани домон аз пой гарм» намунае аз иғроқоти шоир аст. Дар китобҳои муҳаққиқони пешин ва муосир дар бораи ин санъати маънавӣ ишораҳо мавҷуд буда, дар онҳо маънои луғавӣ ва истилоҳии муболиғаро дуруст муайян кардаанд [Зеҳнӣ 2007, с. 92-96; Шарифов 2015, с. 258 ва дигарон].

Родуёнӣ ва Ватвот ин санъатро қариб як шакл «фи-л-иғроқ фи-с-сифат» ва «ал-иғроқ, фи-с-сифатӣ» ишора кардаанд [Родуёнӣ 1362, с. 107; Ватвот 1339, с. 46]. Аз ҳамин номгузорӣ маълум мешавад, ки иғроқ дар сифат зоҳир мешавад. Дар ҳақиқат, муболиға, иғроқ, ғулув дар сифати мавсуф зоҳир мешаванд, аз ин рӯ, муболиғаро ба анвои он дараҷаи болотаре аз тавсифи муқаррарӣ доништан мумкин аст. Чунончи, дар байти зер шоир барои ифодаи беҳудудии оҳи дили хеш фазоро мисол меорад ва мегӯяд, ки оҳу ҳасрат дар дили ман он чунон зиёд аст, ки фазои беохирро ҳам аз чашми мӯр тангтар месозад:

Зи чашми мӯр созад тангтар оҳам фазоҳоро,

Кунад бетобиям аз хонаҳо берун ҳавоҳоро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 88].

Муболиғаҳое, ки дар ғазалиёти Шавкат дучор меоем, бештари онҳо аз ҳадди эътидол дуранд, вале муҳим он аст, ки муболиғаҳои офаридаи шоир қабулшаванда ва соҳиби қувваи ҳаётианд. Онҳо аз воқеияти ҳаёти инсонҳо, қору бор, фикру андеша, сӯхтану сохтанҳои одамони сиришта шудаанд, ки хеле муҳим мебошад.

V. 7. Тазод.

Тазод ва муқобила аз пуртаъсиртарин воситаҳои тасвири бадеӣ буда, ба андешаи Х. Шарифов: «Дар илми бадеъ қор фармудани калимаҳои зидди якдигарро дар сухани бадеӣ тазод, мутобиқа ё тибқи мегӯянд» [Шарифов 2015, с. 259].

Ин санъат дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ хеле серистеъмол буда, аз ин василаи тасвири бадеӣ зимни муқобилгузорию авзӯ ҳолатҳои гуногун истифода намудааст. Масалан, дар мисолҳои зер санъати тазод ва муқобила истифода шудаанд:

*Карда моро оқибат бедор мавҷи ҳодисот,
Талх шуд аз шӯри дарё хоби ширин қатраро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 109].

Дар мисраи дуҷуми байти зикршудаи шоир калимаҳои «талх» (ногувор шудани ҳолат) ва «ширин» (фораму гувор), инчунин, ибораи «шӯри дарё» ва «хоби қатра» аз ҷиҳати маъно муқобили якдигаранд. Шавкат дар ин байт ибраз медорад, ки хоби ширини қатраро шӯру тӯғи дарё талх намудааст, ки масале аз зиндагии воқеии ҳаёти шоир аст.

Дар байти дигар бо истифодаи санъати тазоду муқобилгузорӣ шоир ду давраи ҳаёти одамон – «ҷавонӣ» ва «пирӣ»-ро тасвир менамояд, ки дар чунин сурудаҳои шоир, пеш аз ҳама, муҳотаб насли ҷавон буда, ниёз ба камолоти маънавӣ дорад. Дар чунин андешаҳои ахлоқии шоир таъкид мегардад, ки инсон бояд дар ҷавонӣ ҳолати пириро имтиҳону таҷриба кунад ва ин фурсати ғанимати умрро босамар масраф наояд. Дар мисраи дуҷуми байт шоир як мӯйи

«сиёҳ»-ро маҳаке барои сими «сафед» медонад, ки тамсил аз рӯзгори воқеии шоир аст ва боз ҳам тазоди ҳамдигаранд:

Тавон кард аз ҷавонӣ имтиҳони ҳолати пирӣ,

Бувад мӯйи сияҳ санги маҳак сими сафедеро

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 123].

Дар байти дигар шоир бо истифода аз санъати тазод барои тасвири биноии ҳастии хеш аз калимаҳои «дуруштӣ» ва «мулоимӣ», ки ифодагари ҳолати инсонӣ буда, аз ҷиҳати маъно муқобили ҳамдигаранд, истифода мекунад. Калимаҳои «гил» ва «хамирмоя» низ дар ин байт зидмаъноии якдигар буда, барои тасвири биноии ҳастӣ истифода шудаанд:

Биноии ҳастии мо аз гили дуруштии нест,

Бувад зи вазъи мулоим хамирмояи мо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 84].

Шоир дар байти дигар дар бораи муҳимтарин масоили ирфонӣ, аз қабилӣ риёзат, ки василаи пайванду иттиҳоди инсонҳо ва ваҳдати вучуд аст, сухан мекунад. Ёдовар бояд шуд, ки аҳли тасаввуф бо таъя ба оёти қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ ба дунболи ҷустуҷӯии асли худ андаруни шаҳри вучуди хеш фурӯ мерафтанд, ки барои чунин ашхос шомӣ ғаму субҳӣ умед гули раъно аст. Шоир тавассути санъати тазод ду ҳолати бо ҳам муқобил – «шомӣ ғам» ва «субҳӣ умед»-и инсониро ҳунармандона тасвир мекунад:

Риёзи ишқ об аз ҷӯйи ваҳдат меҳӯрад, Шавкат,

Гули раъно бувад шомӣ ғаму субҳӣ умед ин ҷо

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 67].

Шавкат дар замони рӯзгор доштан, аслан, марди вораста ва дур аз тааллуқоти дунё буд ва ҳамин ҳолати вораста буданро низ дар шеърӣ худ тараннум мекунад. Дар мисраи аввали байти зер манзури соҳибсухан аз ин тасвирот бармало намудани ҳолати ворастагии ўст ва шоир изҳор медорад, ки аз баҳор умеди беҳ шудани рӯзгораш нест ва аз ҳазон ҳам биме надорад ва ин ҳолати хешро тавассути калимаҳои зидмаъноии «баҳор»-у «ҳазон» тасвир мекунад. Дар мисраи дуюми байт аз калимаҳои муқобилмаъноии «суд»-у «зиён» ҳолати бетафовут буданро ифода намудааст:

*На умедам аз баҳор асту на бимам аз хазон,
Ман, ки медонам, гули раъно, зиёну судро*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 77].

Дар мисраи аввали байти дигари Шавкат калимаҳои «рӯз» ба «шаб» ва дар мисраи дуюм калимаи «сафед» бо «сиёҳ» дар ҳолати тазоду муқобила қарор доранд. Мебинем, ки шоири хушсалиқа бо усули муқобилгузорӣ дар мисраи аввал ҳалал ворид сохтани рӯзу шаб ба кори сухандонро ба тасвир кашида, дар мисраи дуюм дар мисоли мӯйи хома ба он масал задааст, ки воқеӣ ва хотирмон аст.

*Бувад ба кори сухандон ҳалал чи рӯзу чи шаб,
Ба хома мӯйи сафеду сияҳ яке бошад*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 217].

Ин чанд байти дигари шоир дар санъати тазоду муқобила ҳамчун намунаи «мушт далели хирвор» пешниҳод мегардад:

*Ба оламе, ки манам, меҳру маҳ яке бошад,
Ба дида рутбаи дарвешу шах яке бошад*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 217].

*Субҳ мегардад сияҳмаст аз саводи шоми мо,
Беқарорӣ мебарад симоб аз ороми мо*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 58].

*Ба чашмам рӯзу шаб аз раҳнаи дил ашк мегардад,
Зи ҷӯйи чоки гандум об дорад осие ин ҷо*

[Шавкати Бухорой 1987, с. 73].

Дар байти аввал калимаҳои «меҳр»-у «маҳ» ва «дарвеш»-у «шаҳ», байти дуюм «субҳ» бо «шом»-у «беқарор»-ӣ бо «ором»-ӣ ва дар байти сеюм «рӯз» ба «шаб» дар ҳолати тазод баён шудаанд ва шоир ба ин васила ҳолатҳои гуногунро ба риштаи тасвир кашидааст.

Тавре ки аён мегардад, шоир дар корбурди санъати тазод маҳорати олиии суҳанофаринии худро нишон дода, ба ин васила афкорашро рангин, мучазу ҳадафманд иброз дошта, онро бадеъву хонданӣ ва ҷолиб ба хонанда манзур сохтааст.

V. 8. Истиора

Истиора дар луғат маънои «ба орият гирифтани чизе» [Зехнӣ 2007, с. 83]-ро дорад. Бадеъшиносон истиораро «як навъи маҷоз» [Шарифов 2015, с. 253] гуфтаанд, бо он сабаб ки дар истиора калима ба маънои аслии луғавӣ намеояд ва ба ташбеҳ қаробат дорад. Дар шеърӣ Шавкати Бухорӣ қорбурди истиора мухтассоти ҳунарии ӯ махсуб мешавад. Изофоти ташбеҳӣ ва истиорӣ дар шеърӣ Шавкат ба таври фаровон истифода шудааст. Чанд намунае, ки дар зер зикр хоҳем намуд, далел бар он аст, ки шоир дар қорбурди муваффақонаи ин санъат маҳорати баланд зоҳир намудааст.

Аз ҷумла, дар ин байти Шавкат вожаи «андалеб» истиора аз «дил» ва «қафас» истиора аз «гирифтории ғам» мебошад:

Дорад дилам ҳавои гирифтории ғамат,

Ин андалеб дом барои қафас ниҳад

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 287].

Дар истиораҳои мазкур таносуби суҳан мавқеи хос дорад ва маҳз таносуби вожаҳои байт самти вожаҳои истиорашавандаро сӯйи аҷзои мушаббаҳи он муайян месозад.

Изофоти ташбеҳӣ ва истиорӣ, ба монанди «барқи оҳ», «пунбаи ғафлат», «санги қаноат», «шамъи кофурӣ», «зиндони дил», «ниҳоли бахт», «мағзи олам», «барқи ҳаҷр», «гарди кулфат», «хуни хуршед», «решаи ғам», «фикри хом», «пироҳани маҳ», «панҷаи хуршед», «гули шамъ» ва «гулӯи шиша» намунаҳои дигаре мебошанд, ки дар сурудаҳои Шавкат аз ҳунари суҳангустарии шоир далолат мекунанд. Абётеро ба ҳайси намунаи ҳунари тозақориҳои шоир дар ин навъи санъат зикр мекунем, ки дар рангинии ашъори ӯ нақши пуртаъсире гузоштаанд:

Барқи оҳ:

Бесутунро барқи оҳи теша чун шаккар гудохт,

Ман ба фарши ҷода гарми ҷоми ширини худам

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 348].

Дар байти зикршудаи Шавкат «*барқи оҳи теша*» киноя аз тешаи Фарҳод аст. Бо он ки шоир номи ўро зикр намекунад, вале ҳадафи ў бо ҳам Фарҳод аст. Дар асл ҳеч барқи оҳ кўхро намегудозад, аммо шоир дар назар дорад, ки оҳи ҷонгудози Фарҳод дар роҳи ишқ тавъам бо ашк аст, ки мучиби гудохтани шаккар мешавад. Дар мисраи дувуми байт шоир баён месозад, ки ҳама мушкилро, ки монеае расидан ба висоли саривақтии маъшук мешаванд, ҷоми пур аз шарбати ширини худ меҳисобам. Яъне дар ишқи ҳақиқию воқеӣ ҳеч мушкил садди роҳ шуда наметавонад ва ҳама азоби ин роҳ гуворову лазатбахш аст.

Пунбаи ғафлат:

Мастон зи гӯш пунбаи ғафлат кашидаанд,

Овози пойи бода расидан шунидаанд

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 230].

Дар байти зикршудаи шоир таркиби пунбаи ғафлат киноя аз огоҳ гаштани мастони роҳи ишқ аз садои пойи бода аст, садои пойи бода як навъ ҳисомезӣ буда, шоир барои ифодаи бӯи шароб корбаст намудааст. Бода зинаи болои маърифат аст, ки баъди нӯшидан бодаошомон ҳаловат мебаранд. Пунбаи ғафлат таносуб дорад ба пунбаи даҳони шиша, ки дар гузашта даҳони шишаи шаробро бо он мебастанд ва вақти кушодан бӯи он ба машоми бодаошомон мерасад, ки онро садои пойи бода меҳисобанд ва пунбаи ғафлатро аз гӯшҳо мегиранд. Яъне шоир таъкид медорад, ки мардум бояд худогоҳ бошанд ва худогоҳиро ягона роҳи расидан ба Ҳақ меҳисобад.

Намунаҳои зикршуда бори дигар соҳиби услуби хоси адабӣ-бадеӣ будани Шавкатро дар назари мо ҷилва медиҳанд ва собит месозанд, ки шоир дар офаридани истиороти тозаи шоирона аз худ ҳунару истеъдоди баланди суҳанофарӣ зоҳир намудааст.

V. 9. Таҷнис

Шарҳи луғавӣ ва истилоҳии таҷнис ва анвои он дар таҳқиқоти муҳаққиқони гузашта ва муосир батафсил дода шудааст [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 271-275; Зеҳнӣ 1975, с. 137-142; Максудов 1994, с. 129-138]. Ба назари мо, таърифи Шамси Қайс ҷолиб буда, моҳияти ин санъати бадеиро чунин ифода мекунад: «Таҷнис алфози ба якдигар монанд истеъмол кардан аст ва он чанд навъ бошад: тому ноқису мураккабу муздавачу мутарраф ва таҷниси хат ва ҳама писандидаю мустаҳсан бошад, дар назму наср ва равнақи сухан бияфзояд. Ва онро далели фасохату гувоҳи иқтидори мард шуморанд бар тартиби сухан, валекин ба шартӣ он ки бисёр нагардад ва ҳам афтода набошад ва дар байте ду лафз ё чаҳор лафз наояд ба тақсими муставӣ» [Шамси Қайси Розӣ 1991, с. 271]. Мо ин таърифро қабул дорем. Ба назари мо, таърифи таҷниси маънавӣ аз ҷониби Б.В. Томашевский дурусттар шарҳ ёфтааст, ки мегӯяд: «Хусусияти муҳимтарини таҷниси маънавӣ, ба сифати санъати бадеӣ дар он аст, ки вай аз маъноӣ маҷозӣ ороӣ аст. Як калима ду ё зиёда маъноҳоро якбора дар худ таҷассум мекунад ва миёни он маъноҳо ягон алоқаи мантиқӣ нест» [Томашевский 1959, с. 235].

Таҷнисро ҳамчун санъати бадеӣ ба гурӯҳи саноеи лафзӣ мансуб медонанд. Бадеъиносон санъатҳои лафзиро «тафаннуоти адабӣ ё тафреҳоти шеърӣ» [Зеҳнӣ 2007, с. 172] номида, муҳиммияти қорбасти онҳоро дар каломӣ манзум таъкид намудаанд. Аз ҷумла, Тӯрақул Зеҳнӣ қайд менамояд, ки: «ба санъатҳои лафзӣ ба ҷашми безътиной назар кардан чандон дуруст нест» [Зеҳнӣ 2007, с. 173]. Мусаллам аст, ки донишмандон ин навъи саноеъ барои беҳтар фаҳмидани эҷодиёти классикон кумак хоҳад расонд.

Таҷниси том ҳамчун навъи санъати таҷнис, бо ихом аз бисёр ҷиҳат шабоҳат дорад. Ин ду ороӣ ба якдигар шабеҳ, ки яке санъати лафзӣ ва дигаре санъати маънавист, аз ҳамдигар тафовут доранд, ба он маъно, ки ду калимаи дар навиштору гуфтор ҳамсони думаънӣ дошта, таҷниси том аст ва баръакс, як калима ва ё лафзи дорои ду ва ё зиёда маънӣ ихом аст.

Корбасти санъати таҷнис дар ашъори Шавкат зиёд ба мушоҳида мерасад, ки ба тавонмандиҳои ҳунарии шоир ишорат мекунад. Барои огоҳӣ ёфтан аз ҳунари шоир дар истифодаи ин санъат чанд байте аз ғазалиёти ӯро манзур менамоем.

*Ба чашмам менамояд Бесутун оинаи ваҳдат,
Хаёли акси ширин мекунам тасвири Ширинро*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 80].

Тавре мушоҳида мешавад, дар байти зикршуда калимаҳои ҳамчинс дар мисраи дуюм воқеъ шуда, хонандаро ба фикр кардан барои дарёфти маънӣ водор месозанд. Агар дар маҷмӯъ ба маънии байт назар шавад, ҳосили матлаби шоирро метавон маълум кард. Шоир дар ин байт лавҳаи кандани расми Ширинро дар кӯҳи Бесутун аз ҷониби Фарҳод ба назар оварда, баён намудан меҷӯяд, ки кӯҳи Бесутун бо вучуди аз санги хоро бунёд ёфтан, барои кандани тасвири Ширин дар он барои Фарҳод душворие пеш намеорад, зеро муҳаббати Ширин дар дили Фарҳод ваҳдати бо ӯ буданро ба вучуд овардааст. Ин ваҳдат боис ба он мегардад, ки акси Ширин дар кӯҳи Бесутун ба мисли акси оина ба чашми ман ширину гуворо менамояд.

Аз мушоҳида равшан мегардад, ки дар байти зикршуда ҳарчанд ду калимаи ҳамчинси ҳамшакл ба сифати таҷнис оварда шуда, таркиби овозияшон яхкел бошад ҳам, ҳар кадом маънои дигар доранд ва дар чунин шакл корбасти шудани таҷнисро «таҷниси том» [Зехнӣ 2007, с. 174] номидаанд.

Дар байти дигар шоир вожаи «давр»-ро ба сифати таҷнис корбасти намудааст. Таркиби «даври гул» дар байти зер ба маънои айём, замон, вақт, мавсим истифода шуда, ғанимат будани фасли гулро ифода мекунад ва таркиби «даври ҷом» ифодагари маънои гардиш, давргардии ҷом дар маърака аст, яъне шоир ғанимат шуморидани фасли гулро меҷӯяд таъкид намояд, ки намунаи истифодаи ҳунармандонаи санъати таҷнис аст:

*Наишаи фасли гул ғанимат дон,
Даври гул даври ҷом мебошад*

[Шавкати Бухорӣ 1987, с. 222].

Бояд арз кард, ки санъати таҷнис дар ашъори Шавкати Бухорой истеъмоли фаровон дорад, вале бо дарназардошти он ки ҳамин ду намуна маҳорату истеъдоди шоирро дар латофату зарофати сухан ба таври мукамал ҷилвагар мекунад, мо ба таҳлилу арзёбии муфассали он напардохта, ҳамин мисолҳоро басанда медонем.

V. 10. Санъати эънот

Ин навъи санъатро низ дар ғазалиёти Шавкати Бухорой метавон мушоҳида кард, ки дар он такрори садоноку ҳамсадо мусиқии ғазалиёти ўро афзудаанд. Зехнӣ дар бораи корбасти чунин қофия таъкид медорад: «...ба катори санъат ҳисоб карда, санъати эънот меноманд. Гоҳе ҳамчун санъати зулқофиятайн ва қофияҳои пуртакаллуф низ ҳастанд» [Зехнӣ 2007, с. 377]. Чунончи, дар ғазали зерини шоир ин намуна ба ҷашм мерасад:

Ба худ печид хуришед ахтарам шуд,

Ба сар ғалтид дарё ғавҳарам шуд.

Ба вақти дарди дил бераҳмии ў,

Намегардид бовар, боварам шуд

[Шавкати Бухорой 1987, с. 273].

Дар ғазали зикршудаи шоир вожаҳои «ахтар», «ғавҳар», «бовар» ҳамчун қофия истифода шудаанд, ки «ин гуна қофияҳоро қофияҳои муътадил номидан мумкин аст» [Зехнӣ 2007, с. 377] ва ҳамзамон корбасти чунин вожаҳои мутаносиб оҳангнокии шеърро гуворову дилчасб ва хушоянд гардониданд.

Чунин корбурди қофияҳоро дар ғазали дигари шоир мушоҳида мекунем, ки боиси хушоҳангии шеър гаштаанд. Дар байти зер вожаҳои «роҳат», «меҳнат» ва таркиби «назокат» бо «муҳаббат» ба сифати қофия истифода шудаанд.

Улфатам нест ба роҳат, ба ҷароҳат савганд,

Кулфатам нест зи меҳнат, ба муҳаббат савганд.

[Шавкати Бухорой 1987, с. 277].

Аз таҳлилу баррасии мисоли боло маҷмуан метавон ба натиҷае расид, ки дар ашъори Шавкати Бухорой санъати эънот мавриди истифода қарор гирифта, бозгӯии дар матни ашъори шоир ҷанбаи мусиқиву оҳангнокии онро тақвият бахшидааст.

Дар маҷмӯъ, мо дар ашъори Шавкати Бухорой ба ҷилваи санъатҳои маънавию лафзие дучор меоем, ки ҳунармандона қорбаст шуда, ҳамагӣ нуфузи арзишҳои ҳунарии каломи шоирро ифода мекунам ва анвои саноеи қорбастшуда аз назари теъдод хеле зиёд буда, таҳлили ҳамаҷонибаи онҳо таҳқиқоти ҷудогонаро мунтазир аст. Истифодаи зиёди саноеи бадеӣ дар ашъори шоир, пеш аз ҳама, ба таъсири нуфузи завқҳои замон ва муҳити адабие, ки Шавкат дар он ҷаҳолият эҷод мекард, бастагӣ дорад. Аз ҷониби дигар, шоир ба василаи истифодаи анвои гуногуни бадеӣ ба таъби равони худ ишорат мекунад ва ҳамзамон огоҳии кофӣ доштани ҳешро аз саноеи адабии пешгузашта ва асри худ нишон дода, таъсири суҳанаширо ба хонандаву шунаванда афзун гардондааст.

ХУЛОСАИ БОБИ 5

Аз баррасӣ ва пажӯҳиши масъалаи мавриди назар маълум мегардад, ки дар осори Шавкати Бухорой санъатҳои маънавӣ мавқеи назаррас дошта, дар баёни андешаҳои бадеии шоир аз ҳар ҷиҳат мусоидат кардаанд. Ҳарчанд дар фароварди фаслҳои ин боб таҳлилу баррасиҳо натиҷагирӣ шудаанд, вале ба таври умум онҳоро метавон чунин хулоса кард, то вижагиҳои ҳунари ва бадеии каломи Шавкат маълум гарданд:

1. Аз баррасии намунаҳои фаровони саноеи бадеӣ дар шеърҳои Шавкати Бухорой равшан мегардад, ки қорбурди санъатҳои бадеӣ дар сурудаҳои шоир басомади зиёд доранд ва дар таҳаввули маъниофарӣ, маҳсули андеша, нуфузи ибороти тозаӣ ӯ таъсири равшан гузоштаанд. Махсусан, қорбасти санъатҳои маънавӣ, ки дар ашъори шоир авлавият доранд ва зухури таркибҳои тозаеро дар

шеъри ӯ таъмин намудаанд, ба таври вофир мушоҳида шуда, ҳамагӣ нуфузи арзишҳои ҳунарии каломи шоирро ифода мекунанд. Бо така ба ин метавон ташбеҳро ҳамчун яке аз саноеи пурбасомад дар шеъри шоир дар канори тамсилу ташҳис, ихому истиора номзад кард.

2. Санъати ихом дар каломи Шавкати Бухорӣ ҷойгоҳи махсусро соҳиб аст ва соҳибназарон муътақид ҳастанд, ки истифодаи фаровони ин санъат боис ба вижагии хоси ашъори шоир – печидагӯӣ гаштааст.

3. Корбурди санъатҳои зиёди маънавӣ лафзӣ дар ашъори шоир ӯро ҳамчун суҳанвари огоҳу тавоно ва соҳибистеъдод нишон дода, дар таъмини дарёфти мавзӯҳои ҷолиб, сабки хос, тарғиби афкори зиндагисозӣ ӯ мусоидат намудаанд. Азбаски дар ашъори шоир тавачҷуҳ ба санъатҳои маънавӣ зиёдтар равона шудааст ва аз нигоҳи басомад ҳам онҳо нисбат ба санъатҳои лафзӣ зиёдтар ба кор рафтаанд, ҳамаи инҳо маънигаро будани шоирро мушаххас месозанд.

4. Барои ба вучуд овардани каломи манзуми ҳунари адиб санъатҳои лафзиро низ ҳунармандона истифода намуда, афкорашро пурмазмун, рангину дилнишин ва муассир гардонидааст.

5. Дар маҷмӯъ, осори шоир бо лафзи хуб ва маънии дилнишину бадеъ аз намунаҳои хуби каломи ҳунари дар қаламрави адабиёти классикӣ арзёбӣ мешаванд. Бояд таъкид намуд, ки таҳқиқи саноеи адабӣ дар ашъори шоир имкон фароҳам меоварад, ки нақши барҷаста ва мақоми ин суҳанвар дар ташаккули адабиёти форсу тоҷик муқаррар карда шавад.

ХУЛОСА

Дар хулосаи диссертатсия натиҷаҳои бадастомада оварда шудаанд, ки ба таври мухтасар чунинанд:

1. Шавкати Бухорой аз суханварони навардози адабиёти асри XVII буда, бо ҳунари волои суханварӣ, услуби хоси мазмунбандӣ ва маънисозӣ, шеваи писандида дар тақомули ғазали форсии тоҷикӣ нақши муассир дорад. Иسمи ӯ Муҳаммад Исҳоқ буда, «Шавкат» таҳаллуси шоирӣ ва «Бухорой» нисбаи зодгоҳии ӯст. Соли таваллуди Шавкатро дар асоси ахбори сарчашмаву таъриҳӣ солҳои 20-уми асри XVII тахмин кардан мумкин аст. Зиндагии Шавкат ба замони ҳукмронии сулолаи Аштархонӣ дар Мовароуннаҳр, хонадони Шомлуҳо дар Хуросон ва мулкдорӣ Сафавӣ дар Эрон гузаштааст. Шавкат тарбиятёфтаи муҳити адабии Бухоро буда, меҳру завқи адабиёт дар замири ӯ маҳз дар ин макон маъво гирифтааст. Шавкат баъд аз баромадан аз Бухоро аввал ба Хирот ва аз он ҷо ба Машҳад ва Исфаҳон меравад. Қисмати боқимондаи умри Шавкат дар Исфаҳон мегузарад ва дар он ҷо ба маълумоти таъриҳӣ миёни солҳои 1695-1699 аз дунё мегузарад [1-М; 3-М].

2. Аз осори гаронбаҳои Шавкати Бухорой ба мо девони ашъор ба мерос мондааст, ки нусхаҳои он дар китобхонаҳои мухталифи ҷаҳон, аз ҷумла: ганҷинаҳои нусахи хаттии шаҳрҳои Душанбе, Тошкант, Санкт-Петербург ва китобхонаҳои Эрон, Туркия, Покистон, Қоҳира нигоҳдорӣ мешаванд. Дар девони шоир қасидаҳо, ғазалиёт, қитъаот, рубоӣёт ва фардбайтҳои ӯ фароҳам оварда шудаанд. Нашри интиқодии Девони Шавкати Бухорой дар асоси нусаҳои қаламӣ зерӣ рақами 499, ки дар маркази мероси хаттии АМИТ нигоҳдорӣ шудааст, мураббаъ гардида, ин нусха дар маҷмӯъ 6389 байти ашъори шоирро дар бар мегирад [9-М; 26-М].

3. Шавкат ҳунару истеъдоди хешро дар сурудани қасида нишон дода, дар маҷмӯъ 12 қасидае сурудааст, ки 714 байтро ташкил медиҳанд. Бештари қасидаҳои сурудаи Шавкат берадифанд. Шавкат дар жанри қасида навовариву ихтирооти ҷашмгире ворид насохтааст, вале мутолиаи қасидаҳои шоир собит месозад, ки ӯ тавонистааст бо шеваи хос барои худ роҳи эҷодие пайдо карда,

хунару истеъдодашро дар ин навъи шеър ба намоиш гузорад. Қасидаҳои Шавкат фарогири мавзоте, аз қабилӣ фалсафа, ҳикмат ва ирфону тасаввуф мебошанд, яъне гароишҳои ӯ ба мазомини ирфонӣ дар қасидаш бештар ба назар мерасанд. Шавкат дар офаридани ҳар ду навъи қасида – комил ва маҳдуд, аз худ маҳорат нишон додааст ва қасидаҳои ӯро аз рӯйи дарбаргирии мавзӯ метавон ба қасидаҳои ҳолия, фахрия, тамҳидия ва мадҳия ҷудо намуд [14-М].

4. Тозакориҳои Шавкат дар ғазал ва ғазалсароӣ сураат гирифтааст. Дар маҷмӯи шоир 744 адад ғазал эҷод намудааст, ки аз 5 то 15 байтро дар бар мегиранд. Ғазалҳои 3-4 байтӣ низ дар девони шоир ҷой доранд ва аксари муҳаққиқони назарияи адабӣ онҳоро ғазалҳои нотаом меҳисобанд. Ғазалҳои сурудаи Шавкат дорои вижагиҳои сохторие мебошад, ки аз диди сохтор ҳосили ҳамоҳангии фикру ниёзҳои зехнӣ, ҳунармандӣ ва ҳунаршиносии шоир мебошанд ва калимоту таркибот ва қолабҳои қавофӣ, вазну радифе, ки дар онҳо ҳушмандона интиҳоб шудаанд, маҷмуан, тасвири зиндаву пӯёро инъикос мекунанд. Новобаста ба он ки нақду назарҳои мухталиф дар мавриди сурудаҳои вай баён шудаду ибҳомоту печидагӯйиро ба шумори нуқсонӣ норасоии шеърро таъйин кардаанд, аммо Шавкат бо назари хосси ба шеърӯи шоирӣ доштааш ҳанӯз айёми рӯзгор доштан аз ҷониби ҳамзамонону пасовандон ва соҳибони дидгоҳи хосса эътироф шудаду аз тарзи тозааш дифоъ кардааст [4-М].

5. Омӯзиши девони Шавкати Бухороӣ бар ин нуқта ишорат дорад, ки воқеан ин суҳанвари мумтоз дар ғазалиёти хеш ба такрори вожагон дар мақоми қофия зиёд роҳ додааст. Мусаллам аст, ки дар назариёти шеършиносии гузаштагонӣ мо аслан дар ду маврид ва беш аз он такрор шудани қофия аз ҷумлаи заъфи шоирӣ доништа мешуд. Аммо такрори ин калимаҳо ба таркиби таъбирҳои сохтаи шоир маънии нав касб мекунанд. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки такрори ҷунин калимаҳо дар шеъри Шавкат уюб не, баръакс, бо тақия бар маонии тозаӣ вожагон ин такрор навъе падидаи ҳунари эътироф мегардад. Шавкати Бухороӣ дар радифофаринӣ ва қорбурди вожагонӣ нодир дар мақоми радиф низ маҳорати ҷашмгире аз худ зоҳир намудааст. Шоир калимотеро ба унвони радиф интиҳоб ва истифода намудааст, ки ин гурӯҳи калимот ва

таркибҳо дар тақвияти оҳангнокӣ, муסיқияти каломи шоир нақши муассир гузоштаанд [22-М].

6. Жанри рубой дар ашъори Шавкати Бухорой нақши бориз надорад, вале ӯ дар сурудани ин навъи адабӣ маҳорату истеъдоди қобили мулоҳизае зоҳир намудааст ва дар маҷмӯъ 21 рубой эҷод намудааст. Аз назари мазмуну муҳтаво ва сохтор, рубоӣёти Шавкат тибқи суннату анъанаи пешгузаштагони адабиёти форс-тоҷик эҷод шудаанд. Рубоӣёти Шавкат дар мавзуоти муҳимми давр аз қабилӣ: панду андарзҳои ибратомӯз, тарғиби ахлоқи шоиста, таҷассуми афкори фалсафиву ирфонӣ ва амсоли инҳо суруда шуда, аз ҷиҳати забону услуби баён, истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ низ ҷолиби диққат ва дорои хасоиси худ мебошанд [11-М].

7. Омӯзиши қитъаоти Шавкат равшан месозанд, ки бештари муқаттаоти шоир аз назари теъдоди абёт дар ҳудуди 2 байт эҷод шуда, байти матлаи ҳамаи онҳо мусарраъ ё ин ки муздавачанд. Аз назари мавзӯ ва муҳтаво дар қитъаоти шоир андешаҳои ҳикмӣ, панду андарз, масоили гуногуни ахлоқ, танқиди рӯзгор, вазъи ногувори сиёсӣ фарҳангӣ ва аз ҳама бештар масоили фалсафаву ирфон ва ҷо-ҷое хуш гузаронидану ғанимат донистани зиндагӣ ва монанди ин матраҳ шудаанд. Қитъаоти Шавкат аксаран аз ҷаҳор мисраъ таркиб ёфта, шакли қофиябандияшон шабеҳи рубоӣи ҳасӣ ва дубайтӣ (аба) мебошанд. Аммо аз лиҳози авзон дар қолаби рубоӣву дубайтӣ суруда нашудаанд. Бо дарназардошти ҳамин вижаҳои ағлаб мурағғибони девони шоир қитъаоти ӯро ба дубайтии мусталех ва ё абёти пароканда маҳсуб донистаанд, ки дуруст нест. Шавкати Бухорой дар қитъасароӣ анъанаи гузаштагонро идома дода, дар шаклу сохтори он тағйироти назаррасе ворид накардааст, вале дар қолаби ин навъи адабӣ мавзӯҳои зиёдеро баррасӣ намудааст, ки ифодакунандаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва фароғири паҳлуҳои зиндагии инсонҳо мебошанд.

8. Такбайтҳо аз анвои дигари адабие мебошанд, ки дар девони ашъори Шавкат ба назар мерасанд ва миқдори такбайтҳои эҷоднамудаи шоир 171 ададро ташкил медиҳанд. Шавкат дар заминаи тафсири масъалаҳои муҳталифи фалсафӣ, ирфонӣ, маънавӣ ва иҷтимоӣ масоили зиёде ахлоқиро дар қолаби

кӯтоҳи такбайт, фард ё байт тавассути офариниши таркибҳои шоирона баён намудааст, ки дар тақвияти ҷанбаҳои ҳунарии шоир нақши муассир гузошта, муҳимтар аз ҳама, ин такбайтҳо аз мояҳои иҷтимоӣ бархӯрдоранд. Дар такбайтҳои офаридаи Шавкат ҳаёлпардозҳои шоирона, эҷоз ва ихом, тасвирҳои тоза ва масоили гуногуни тарбиявӣ ахлоқӣ ва ирфонӣ баён шудаанд. Ишқу муҳаббат, тараннуми ишқи аслӣ ва меҳри азалии инсон ба зоти Ҳақ аз мавзуоти асосии такбайтҳои Шавкат ба ҳисоб мераванд [15-М; 20-М].

9. Дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ бештар масъалаҳои ҳасбиҳолӣ, мазаммати дунё, ҷудой аз диёр, беқадрии аҳли суҳан, тарғиби покӣ, қаноатпешагӣ, баландҳимматӣ, тавсифи ишқ, росткорӣ, хоксорӣ ва монанди инҳо мавриди баён қарор гирифтаанд. Ғазалҳои дар мавзуи ишқу муҳаббат сурудаи Шавкат ду ҷанбаи эҳсоси ошиқонаи ўро ифода мекунанд: яке тараннуми ишқи дунявӣ ва дигаре шукргузориву ситоиши муҳаббати Зоти азалӣ, ки асосан афкори ирфонии адибро таҷассум кардаанд. Маҳз дар ҳамин замина шоир мавзӯҳои ишқӣ ва ошӯбҳои қалбии инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, эҳсосоти нозуки одамиро низ баён кардааст [10-М].

10. Ғазалҳои ишқии Шавкат бо афкори иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва ҳолияи ў пайванди мустаҳкаме доранд ва чунин андешаҳо зимни маъниҳои ишқӣ баён ёфтаанд, ки ин шеваи ҳосси ашъори Шавкат набуда, аз суннатҳои адабиёти классикии форсу тоҷик аст. Оҳангҳои иҷтимоӣ ва шиквой, ки дар қолаби ғазали пурра ё абёти ҷудогонаи шоир зухур намудаанд, ифодагари андешаҳои мусбати шоиранд ва агар ғазалиёт ҷавҳари осори ўро ташкил кунанд, пас меҳвари ин осорро андешаю афкори иҷтимоӣ, ҳолӣ ва ахлоқии шоир фаро гирифтаанд. Дар осори Шавкат ғазалҳои низ ба мушоҳида мерасанд, ки дар онҳо мавзуоти ахлоқӣ, иҷтимоӣ, ҳушгузаронии вақт ва фикрҳои озодаандешонаи шоир таҷассум ёфта, тамоми унсурҳои лузumi ғазал ба монанди: ҳусни матлаъ, таҳаллусу мақтаъ, таъбирҳои бадеъ, ироаи таркибҳои тоза, корбурди ҳунармандонаи саноеи адабӣ, суварӣ ҳаёл, тафаккуру таҳайюл ва образҳои шоирона риоя шудаанд. Маъниофаринӣ ва ҳаёлбандӣ дар ҳар ғазали шоир эҳсос мегардад, ки аз вижагиҳои назарраси лирикаи ишқии шоир ба ҳисоб

меравад. Шавкат аз шоиронест, ки баёни афкору ақоиди иҷтимоӣ, ҳолӣ ва шиквоиро дар қолаби шеърӣ ғазал ташаккул дода, ин суннати адабро тавсияи бештаре бахшидааст [16-М].

11. Шавкати Бухорӣ дар ашъори ирфонӣ хеш масоили тараннуми ишқӣ илоҳӣ ва ахлоқу одоби хучастаи инсонӣ, расидан ба ёбандагии таҷаллии ҷалоли Ҳақ ва ҳастии ҳақиқӣ дар нестии вучудро инъикос намудааст. Шоир дар чунин сурудаҳои хеш, ки дараҷаи олии камолоти солиқ мебошад, ҳадди муайянкунандаи покии инсон аз разолату ҳабисиҳо меҳисобад. Идеалҳои аслии аҳли сулук ва факру зуҳд дар ашъори адиб мавқеи хоса доранд. Ташреҳи факр, танаффур ба молу чиз ва зухуроти моддӣ, асли низоми тафаккури Шавкатро дар бар гирифтаанд [19-М].

12. Аз андешаҳои орифонаи Шавкат равшан мегардад, ки ӯ ба бисёр масоили илоҳиёту табиӣ ишораҳо намуда, оид ба вучуд, моҳият, касрат ва ваҳдат, ҷавҳар, ҳаракат, замону макон, ҳастии Худо, сифати он, нубувват ва ғайраҳо ишороти зиёде намудааст. Ҳадафи шоир аз баёни ин андешаҳо бо қудрати сухани худ ба воқеияти зухуроти моддӣ ва маънавӣ роҳ ёфтан ва роҳ ба сӯи ваҳдатро ба дигарон нишон додан аст. Шавкат дар талаби инсонӣ комил буд ва андеша дошт, ки ҳамаи шахсе метавонад инсонӣ комил бошад, ки ҷараёни ҳастиро дар пояи ишқ дарёбад ва дар камоли ҳуду дигарон бикӯшад ва саранҷом ба ин мақоми оӣ, ки ҳадафи аслии офариниши инсон аст, бирасад [17-М].

13. Андешаҳои ҳикмӣ дар девони Шавкати Бухорӣ зиёд буда, шоир дар ҳар ғазали хеш ба мардум панди рӯзгор медиҳад. Шоир пос доштани обрӯи дигарон, дар зиндагӣ сабур будан, хоксору қаноатпеша будан, мутеъ сохтани нафси бад ва пешаи худ қарор додан ҳислатҳои нақви инсонӣ – амсоли ростиро тарғиб карда, дигар рафтори нописандро маҳкум мекунад. Панду андарзи Шавкат ҳама асоси воқеӣ дошта, аз таҷрубаҳои зиндагии шоир гирифта шудаанд ва барои инсонҳои даврони мо низ боманфиатанд. Дар афкори ахлоқӣ Шавкат илова бар он, ки тамоми паҳлуҳо ва омилҳои таҳаввули маънавии инсонӣ комил шарҳу тафсир ёфтаанд, боз ҳам ҳадафи шоир тарбияи

насли ҷавон боқӣ мемонад ва беш аз 30 маврид шоир ба ин лаҳзаи умри одамі ҳамчун айёми босамари умр – ҷавонӣ ва ғанимат донишони ин даврон таваҷҷуҳ намудааст [18-М].

14. Вожаи хоксорӣ дар ғазалҳои Шавкат ба таври хеле фаровон мавриди истифода қарор гирифтааст, ки шеваи хоси тафсири шоирро равшан месозад, аз ҷониби дигар ин тафсилҳо назари мушаххаси ўро бозгў намуда, хунари шоирии суҳанвар ва ибтикороти Шавкатро дар шарҳу тафсири ҳолат ва отифаҳои инсонӣ ҷилвагар месозанд.

15. Тасвири табиат дар ашъори Шавкати Бухорӣ мавқеи муайян дошта, шоир дар қасидаҳо ва ҳам дар ғазалҳои худ ба васфу тасвири манзараю лавҳаҳои табиат байтҳои ҷудогона бахшидааст. Аз ҷумла, шоир дар ғазалиёти хеш зебоиҳои баҳорро бо ғаму алами зиндагӣ, ҳасрату надомати инсонҳо тавҷам баён медорад ва баҳори хурраму зеборо ба ҳаёти ноҳинҷори худ зид мегузорад, ки чунин муқобилгузори дар сурудаҳои шоир оҳанги иҷтимоӣ мегиранд.

16. Дар девони Шавкати Бухорӣ мавриди истифода қарор гирифтани мавҷудоти афсонавӣ, аз ҷумла, парӣ, самандар, анқо, ҳумо ба назар мерасанд, ки барои баёни масоили ирфонӣ корбурд шудаанд. Мутаассифона, то ҳол таҳқиқе, ки дарбаргирандаи мавзӯи мавриди назар ва махсусан бозтоби рамзҳо дар ашъори Шавкати Бухорӣ бошад, дар адабиётшиносии тоҷик анҷом нашудааст [12-М].

17. Интиҳоб ва ҳайсиати корбурди калимоту таркиботи хос аз ҷониби удабо ба завқу таъби суҳанварон рабт дошта, боиси дигаргунӣ дар сохтору муҳтавои суҳани эшон мегардад ва вазъу ҳолати равонии онҳоро таҷассум мекунад. Шавкати Бухорӣ ҳарчанд луғоту таъбироти анъанавиро дар ашъораш истифода бурда бошад ҳам, аммо ба онҳо ҳусну маъно ва тарзи ифодаи нав бахшида, андешапарварӣ, нозукбинӣ, ҳаёлпардозӣ, ибораорӣ ва суҳанофариниро ба пояи баланд бардоштааст [21-М].

18. Коргоҳи маърифату тафаккур ва андешаю таҳайюли Шавкати Бухорӣ монанди гулбоғест, ки хонандаро ба сӯйи фаҳми дурусти маъноӣ зиндагӣ

рахнамун месозад ва дар маҷмӯъ Шавкатро дар эҷоди сабки хос метавон шоири муваффақ ва соҳибсабк номид, зеро ашъори ӯ дар заминаи саъй дар рафти фикр ва ҳаёл, риояти эҷоз дар алфоз, ҷустуҷӯ дар мазомини печида ва таъбироти бесобиқа, овардани таркиботи ғариб эҷод гардидаанд. Мутолиаи девони Шавкат ин матлабро мусаллам мегардонад, ки иборасозӣ, таркибофарӣ, корбурди муқоисаҳои шоирона ва таркиботи ҷадид аз вижагиҳои назарраси услуби шеърӣ Шавкат ба ҳисоб рафта, дар ашъори шоир ба як сабки хосаи хунарии ӯ мубаддал гаштааст. Шавкати Бухорой ин вижагӣро чун бехтарин василаи ифодаи фикру андеша ва ҳаёли нозук истифода бурдааст, ки дар ғановати маънавии ашъори шоир мусоидат намудаанд [24-М].

19. Вижагии аслии шеърӣ Шавкати Бухорой нозукхаёلى аст ва таҳлилу парадокс ва ҳисомезӣ аз анвои муҳимми пурбасомади бадеъ дар ашъори шоир ба шумор мераванд. Дар каломӣ ин суҳанвари эҷодкор ва таҷаддудгаро вучуди тасвирҳои парадоксӣ барои эҷоди мазмунҳои тоза ва тасвирҳои шоирона, ки ҳоси сабки суҳани шоир ҳастанд, нақши муассир гузоштаанд. Мазомини балеғ, корбурди тамсилу ихомҳо, ки аз мушаххасоти борики ашъори Шавкат маҳсуб меёбанд, то ҷое шеърӣ ӯро аз фаҳм дур сохтааст. Тасвирҳои парадоксӣ дар ғазалиёти Шавкат дорои мазомини тоза буда, ба як вижагии муҳимми хунарий дар ашъори шоир бадал гардидаанд. Корбурди бамавҷеи муқоисаҳои шоирона, таркиботи ҷадид ва луғоти омиёна дар ғазалиёти шоир сабки ҳоси забонии ашъори Шавкати Бухороиро муаррифӣ мекунад. Вобастаҳои адабӣ дар ғазалиёти Шавкати Бухорой корбурди фаровон дошта, навъе аз вижагии хунарию бадеии шоир мебошанд [7-М].

20. Истифодаи бархе луғоти ҳос ва тавассути он эҷоди мазомини бадеъ, маонии печида, ҳаёлпардозӣ вижагии дигари ашъори Шавкати Бухорой маҳсуб мешавад. Ба таври кулӣ метавон гуфт, ки Шавкати Бухорой, воқеан, яке аз поягузори барҷастаи сабки ҳиндӣ ба шумор меояд, зеро Шавкат тавонист, ки шаклҳои роиҷи шеърӣ суннатиро дар офариниши мазмунҳои шоирона истифода намуда, ҳамчун шоири соҳиби забону сабки ҳос дар адабиёти тоҷик мақоми шоистаро сазовор гардад [6-М].

21. Миёни сурудаҳои Ҳофизи Шерозӣ ва ғазалиёти Шавкат ҳарчанд хатти пайванду таъсир ҳамчун иродати хос ба назар расад ҳам, вале дар сурудаҳои Шавкат баёни тарзи тоза бо шеваи хос нуфуз дорад. Шавкати Бухорой дар ашъораш шеваи баёни ғазалиёти шоири тозаназар Назирии Нишопуриро низ истиқбол кардааст ва ин нукот аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки шоирони зиёде ин мақоми шоирии Назирии Нишопуриро баробари эътироф намудан, такмил бахшидаанд, ки Шавкати Бухорой ҳам дар ин миён қарор дорад. Ҳамзамон, Шавкат дар заминаи ошноӣ бо ашъори Соиб аз ҷумлаи аввалин шоироне ба шумор меравад, ки азамату бузургии каломи Соиб ва тозақориҳои ӯро эътироф менамояд ва дар сурудаҳои хеш бештар ғазалҳоеро аз Соиб интихоб мекунад, ки дар сохтори онҳо тозагӣҳо ба мушоҳида мерасанд. Ин наовариҳо бештар дар истифодаи радиф ва қофияҳои нодир ба ҷашм мерасанд ва ба ташаккули ҷанбаҳои ашъори Шавкат таъкид меварзанд.

22. Шавкати Бухорой аз зумраи суханваронест, ки ба шуҳрати манзалати ҳунари шоирии Толиби Омулӣ қоил буда, аз беҳтарин шеваи ҳунари ин ҳунарманд дар ашъораш истиқбол намудааст. Ҳарчанд Шавкати Бухорой аз сабки сухан, унсурҳои зоҳирии вазну қофия ва радифи сурудаҳои Калим истиқбол карда бошад ҳам, дар ғазалиёти Шавкат ибтикороти фаровоне, ба мисли таркибсозӣ, маъниофариниҳои ҷадид ба мушоҳида мерасанд, ки ҳамагӣ ба тозақориҳои шоир ишорат мекунанд. Тозаназариҳои зиёди сохториву муҳтавоӣ дар шеваи сухани Шавкат, дар умум, ба сабки ҳоси суханварӣ ва татбиқи унсурҳои вижаи сабки гузаштагон дар таркиби услуби нави адабии замони шоир далолат мекунанд. Аз ғазалиёти Шавкати Бухорой шоирони пасоянд, мисли Ғании Кашмирӣ, Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ва дигарони пасоянд то даврони муосир истиқбол намуда, аз таркибҳои сохтаи шоир ва тасвирофаринии ӯ файзбардорӣ намудаанд, ки сидқи дар сатҳи баланд суруда шудани ғазалиёти шоир ва саҳми ӯро дар тақомули ғазали форсии тоҷикӣ бозгӯ менамоянд [5-М].

23. Девони Шавкати Бухорой дар миёни шоирони туркӣ-усмонӣ ҷандин маротиба тарҷума ва шарҳ шудаанд, ки далели манзалати шоир дар назди

Усмониён мебошад. Шарҳхое, ки ба шеъри Шавкат навишта шудааст, дар китобхонаҳои Туркия ниғаҳдорӣ карда мешаванд. Шоирони боистеъдоди усмонӣ: Шайх Ғолиб (1757-1799), Орпо Аминзода Муставфӣ (1169 ҳиҷрӣ), Қувчо Роғиб Пошо (1179 ҳиҷрӣ), садри аъзами дарбори усмонӣ – Осаф Ҳолат Чалабӣ (1957), ҳамчунин, шоирони муосири адабиёти турк дар ашъори худ аз ғазалиёти Шавкат истиқбол намуда, ба ғазалҳои ӯ назира навиштаанд, ки нуфузи шеъри Шавкатро дар кишвари Туркия муаррифӣ мекунанд [25-М].

24. Санъатҳои бадеӣ дар сурудаҳои Шавкат басомади зиёд дошта, дар таҳаввули маъниофарӣ, маҳсули андеша, нуфузи ибороти тозаӣ ӯ таъсири равшан гузоштаанд. Корбасти санъатҳои маънавӣ назар ба санъатҳои лафзӣ дар ашъори шоир авлабият дошта, зухури таркибҳои тозаеро дар шеъри ӯ таъмин намудаанд ва дар маҷмӯъ нуфузи арзишҳои хунарии каломи шоирро ифода мекунанд. Шавкати Бухорой зимни эҷоди ғазал санъатҳои дигари бадеӣ, аз ҷумла маҷоз, истиора, тазоду талмех, тамсилу ташхис, муболиға, таҷнису ихом ва эънотро ба кор бурдааст. Дар як байти шоир гоҳе чанд санъати бадеӣ мушоҳида мешаванд, ки ин амал чандмаъноии байтро ба вучуд меорад. Корбасти фаровони санъатҳои маънавӣ ва лафзии бадеӣ дар таҳаввули маъниофарӣ ва нуфузи ибороти тоза таъсири равшан гузоштаанд ва барои таъмини дарёфти мавзӯҳои ҷолиб, сабки хос, тарғиби афкори зиндагисозӣ ӯ мусоидат намудаанд [8-М].

25. Гуногунии мавзӯ дар доираи ғазал ба Шавкат имкон додааст, ки ба эҷоди навҳои хосаи ғазал чун: фалсафӣ, ирфонӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ аз диди хунарий иқдом намуда, муҳимтарин мавзӯоти роиҷ дар адабиётро дар қолиби жанри мазкур шарҳу тафсир намояд. Чунин амали шоир ба нуфузи Шавкат дар маънисозӣ ва офариниши мазмунҳои нодир ишорат менамоянд [23-М].

Шавкати Бухорой дар эҷоди ғазал шоири муваффақ буда, соҳиби сабки хос аст ва ба вижа дар рушди ин навъи шеърӣ саҳми шоиста дорад. Барои муайян кардани омилҳои тақомули ғазали сабки ҳиндӣ дар густараи адаби форс-тоҷик дар асри XVII омӯхтани ҷанбаҳои поэтикии ғазалиёти Шавкати Бухороиро зарур мешуморем.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Аз натиҷагирии масъалаҳои матраҳшуда маълум мегардад, ки ҳарчанд Шавкати Бухорӣ дар рушду такомули адабиёти форсу тоҷик саҳми назаррас дорад, мутаассифона, омӯхтани масоили рӯзгору осор, таркиби девон, мавзуву мундариҷаи ашъори ин суҳанвари сабки ҳиндӣ дар адабиётшиносии муосир ба таври зарурӣ таҳқиқ нашудааст. Бинобар ин, пажӯҳиши масоили мазкур барои инъикоси пурраи такомули адабиёти форсу тоҷик ва шеъри сабки ҳиндӣ ниҳоят зарур аст. Аз ин лиҳоз, барои мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор додони масъалаҳои рӯзгору осор, мавзуву мундариҷаи ашъор ва нақшу мақоми Шавкати Бухорӣ дар адабиёти асри XVII дар диссертатсияи мавриди назар сабӣ шудааст. Аз натиҷагирии таҳқиқи мавзӯ барои истифодаи амалии он чунин тавсияҳо пешниҳод карда мешавад:

1. Адабпажӯҳон, унвонҷӯёни дараҷаҳои илмӣ, олимон ва ихлосмандони адабиёт аз хулосаҳо ва нуктаҳои назарие, ки дар диссертатсия қайд шудаанд, зимни омӯзиш ва таҳқиқи таърихи адабиёт метавонанд истифода намоянд.

2. Корбасти санъатҳои бадеӣ дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ, ифодагари вижагиҳои шеъри сабки ҳиндӣ ва ҳунари шоириву адабии суҳанвар буда, барои мактабҳои адабиётшиносии тоҷик аз аҳамият ҳолӣ нест. Аз ин рӯ, таҳқиқу омӯзиши махсусияти ғазалиёти Шавкати Бухорӣ, алалхусус авзони шеър ва корбасти санъатҳои бадеӣ дар осори шоир, кори алоҳидаи пажӯҳиширо тақозо менамоянд.

3. Мушкилоте, ки имрӯз ихлосмандони адабиёти форсу тоҷик дар ҷомеаи мо мувочеҳ ба он гаштаанд, аз уҳдаи мутолиаи хатти форсӣ набаромадани бархе аз онҳост. Бинобар ин, баргардони комили девони ашъори Шавкати Бухороиро барои мактабҳои адабиётшиносии тоҷик, пажӯҳандагон, унвонҷӯёни дараҷаҳои илмӣ ва олимон зарур мешуморем.

4. Мазмунҳои андарзиву ҳикамӣ ҳамчун маҳсули маърифату тафаккур ва андешаю тахайюли Шавкати Бухорӣ дар девони суҳанвар хеле зиёданд ва

онҳо метавонанд хонандаро ба сӯйи фаҳми дурусти маъноӣ зиндагӣ раҳнамун созанд, Бинобар ин, метавон дар ин самт таҳқиқоти илмӣ комили ҷудогонаеро анҷом дод, ки барои ҷомеа судманд хоҳад буд.

5. Бо истифода аз хулосаҳои дар диссертатсия овардашуда доир ба рӯзгору осори Шавкати Бухорӣ мукамал кардани иттилоӣ «Энсиклопедияи миллии тоҷик» барои кулли ихлосмандони адабиёти форсу тоҷик муҳим аст.

6. Муқоисаву муқобалаи осори Шавкат нишон медиҳад, ки фарогирии шумораи анвои адабӣ дар онҳо аз ҳам тафовут доранд. Ҷой доштани чунин ҳолат ба он далолат менамояд, ки як силсила ашъори баъди таҳияи девон ва ё худ дар охирҳои ҳаёти ӯ эҷодшуда, аз девони шоир берун мондаанд. Бинобар ин, нашри илмӣ интиқодии девони ашъори шоирро дар асоси нусхаҳои хаттии дастрас аз ҷониби муҳаққиқон дар адабиётшиносии муосир зарур мешуморем.

КИТОБНОМА:

Сарчашмаҳо:

А. Бо забони тоҷикӣ:

1. Азимободӣ 1984. Азимободӣ, Ҳусайнқулихон. Наштари ишқ [китоби сеюм] [Матн] / Ҳусайнқулихони Азимободӣ. Бо тасҳеҳу муқаддимаи А. Ҷонфидо. – Душанбе, 1984. – 840 с.
2. Айнӣ 2010. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 450 с.
3. Бедил 2016. Бедил, Абулмаонӣ, Мирзо Абдулқодир. Гузидаи ғазалиёт [Матн] / Мирзо Абдулқодири Бедил. Бо кӯшиши Қиёмиддин Наимов. Пешгуфтор аз Нуралӣ Нурзод. – Душанбе: Анҷумани дӯстдорони Бедил, 2016. – 236 с.
4. Бедил 2018. Бедил, Абдулқодир. Мунтахабот [Матн] / Абдулқодири Бедил. – Душанбе: Адиб, 2016. – 480 с.
5. Волаи Доғистонӣ 2018. Волаи Доғистонӣ. Риёз-уш-шуаро. Ҷ. 1. Бо муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Сайид Муҳсин Ночии Насрободӣ. Баргардонандаи матн ба хатти кириллии тоҷикӣ, муаллифи пешгуфтор ва шарҳи луғоту тавзеҳот Мисбоҳиддини Нарзиқул [Матн] / Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ Волаи Доғистонӣ. – Душанбе: Офсет, 2018. – 728 с.
6. Гулшани адаб 1987. Намунаҳои назми тоҷик. Асрҳои XVI-XVIII. Ҷ. 4 [Матн] / Ҳайати тартибдиҳандагон. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 387 с.
7. Гулназар 2011. Гулназар. Оғӯши саҳро. Маҷмуаи шеърҳо [Матн] / Гулназар. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2011. – 160 с.
8. Ғанӣ 1978. Кашмирӣ, Ғанӣ. Мунтахабот [Матн] / Ғании Кашмирӣ. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 216 с.
9. Ғиёсуддин Муҳаммад 1987. Ғиёсуддин, Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / Муҳаммад Ғиёсуддин. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.

10. Калим 1985. Кошонӣ, Калим. Гули хуршед [Матн] / Калими Кошонӣ. Маҷмуаи шеърҳо. Мураттиб ва муаллифи сарсухан Шамсиддин Нуриддинов. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 272 с.
11. Омулӣ ва дигарон 2018. Омулӣ, Толиб., Кошонӣ, Калим., Бухорой, Шавкат., Кашмирӣ, Ғанӣ. Чаҳорбоғи ғазал [Матн] / Толиби Омулӣ, Калими Кошонӣ, Шавкати Бухорой, Ғании Кашмирӣ. – Душанбе: Адиб, 2018. – 480 с.
12. Саной 2011. Ғазнавӣ, Саной. Мунтахаботи ашъор [Матн] / Санои Ғазнавӣ. – Душанбе: Адиб, 2011. – 479 с.
13. Сайидо 1980. Насафӣ, Сайидо. Куллиёти осор [Матн] / Сайидои Насафӣ. – Душанбе: Дониш, 1980. – 521 с.
14. Саъдӣ 2016. Шерозӣ, Саъдӣ. Ғазалиёт [Матн] / Саъдии Шерозӣ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 479 с.
15. Саъдӣ 1985. Шерозӣ, Саъдӣ. Чанд варақ аз Гулистон [Матн] / Саъдии Шерозӣ. – Душанбе: Маориф, 1985. – 198 с.
16. Соиб 1980. Табрзӣ, Соиб. Мунтахабот [Матн] / Соиби Табрзӣ. Бо муқаддимаи З. Аҳрорӣ. Мураттибон: З. Аҳрорӣ, Ш. Лоик. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 703 с.
17. Соиб 2017. Табрзӣ, Соиб. Девон [Матн] / Соиби Табрзӣ. – Душанбе: Адиб, 2017. – 479 с.
18. Сомӣ 1331. Шамсиддин, Сомӣ. Қомус-ул-аълум. Ҷ. 4 [Матн] / Шамсиддини Сомӣ. – Истанбул, 1331.
19. Туғрал 2011. Аҳрорӣ, Нақибхон Туғрал. Девони ашъор. Тасҳеҳ ва таҳияи Мирзо Шукурзода [Матн] / Нақибхон Туғрали Аҳрорӣ. – Душанбе, 2011. – 445 с.
20. Ҳофиз 2006. Ҳофиз. Гулчини девони Ҳофиз [Матн] / Ҳофиз. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 256 с.
21. Фирдавсӣ 2008. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шохнома. Ҷилди 3 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.

22. Ҳофиз 2015. Шерозӣ, Ҳофиз. Девон [Матн] / Ҳофиз Шерозӣ. – Душанбе: Адиб, 2015. – 479 с.

23. Ҷомӣ 2016. Ҷомӣ, Абдурахмон. Мунтахаби ғазалиёт [Матн] / Абдурахмони Ҷомӣ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 479 с.

24. Шавкати Бухорӣ 1968. Бухорӣ, Шавкат. Ашъори мунтахаб [Матн] / Шавкати Бухорӣ. Ба чоп тайёркунанда ва муаллифи дебоҷа М. Аҳмадов. – Душанбе: Дониш, 1968. – 149 с.

25. Шавкати Бухорӣ 1986. Бухорӣ, Шавкат. Нури аср [Матн] / Шавкати Бухорӣ. Таҳиякунандагони матну луғот ва муаллифони пешгуфтор Амрияздон Алимардонов, Ҷобулқо Додалишоев ва Асғар Ҷонфидо. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 288 с.

26. Шавкати Бухорӣ 2024. Шавкат, Бухорӣ. Сад барги ғазал [Матн] / Шавкати Бухорӣ. Таҳияи Дилрабо Раҳматова. – Хучанд: Ношир, 2024. – 128 с.

Б. Бо забони форсӣ:

27. Ватвот 1339. Ватвот, Рашидиддин. Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи-дақиқ-ул-шеър [Матн] / Рашидиддини Ватвот. – Техрон, 1339. – 249 с.

28. Вола 1383. Вола, Доғистонӣ, Алиқулӣ. Риёз-уш-шуаро [Матн] / Алиқулӣ Волаи Доғистонӣ. Бо муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Ҷилди 2. – Техрон: Асотир, 1383. – 776 с.

29. Гупомӯӣ 1387. Гупомӯӣ, Муҳаммад Қудратуллоҳ. Натоиҷ-ул-афкор [Матн] / Муҳаммад Қудратуллоҳи Гупомӯӣ. Тасҳеҳ ва таълиқи Юсуфбек Бобопур. – Қум: Маҷмаи захоири исломӣ, 1387. – 839 с.

30. Давлатободӣ 1390. Давлатободӣ, Мирсайид Абдулваҳҳоб. Тазкираи беназир [Матн] / Мирсайид Абдулваҳҳоби Ифтихори Бухории Давлатободӣ. Таҳқиқ ва тасҳеҳи Умед Сарварӣ. – Техрон, 1390. – 244 с.

31. Ибни Ҳайдар № 98. Ибни Ҳайдар, Абулқосим. Ҳамешабаҳор [Матн] / Абулқосим ибни Ҳайдар. Нусхаи хаттии китобхонаи Донишгадаи адабиёт ва улумии инсонии Донишгоҳи Техрон. – №98. – 614 с.

32. Кирмонӣ 1374. Кирмонӣ, Ҳоҷӯ. Девони ашъор [Матн] / Ҳоҷӯи

Кирмонӣ. Тасҳеҳи Аҳмад Суҳайли Хонсорӣ. – Техрон: Маркази Кирмоншиносӣ, 1374.

33. Калим. Кошонӣ, Калим. Девони қасоид, ғазалиёт, маснавиёт, муқтаот. Мусахҳеҳ ва муқаддимаи Партави Байзолӣ [Матн] / Калими Кошонӣ. – Техрон: Китобфурушии Хайём, бидуни соли нашр. – 420 с.

34. Қуръон 1398. Қуръон. Бо тарҷумаи форсӣ аз Макорими Шерозӣ. – Техрон: Китоби сабз, 1398. – 1032 с.

35. Қуръон 2001. Қуръони маҷид. – Техрон: Нашри замон, 2001.

36. Лудӣ 1377. Лудӣ, Шералихон. Мирот-ул-хаёл [Матн] / Шералихони Лудӣ. Бо эҳтимоми Ҳамид Ҳасанӣ. – Техрон: Интишороти Равзана, 1377. – 370 с.

37. Мавлоно Балхӣ 2008. Балхӣ, Ҷалолуддин. Куллиёти девони Шамси Табрезӣ [Матн] / Ҷалолуддини Балхӣ. Бар асоси чопи Бадеуззамон Фурӯзонфар. – Техрон, 2008. – 1859 с.

38. Малехо 1348. Самарқандӣ, Малехо. Музаққир-ул-асҳоб [Матн] / Малехои Самарқандӣ. Нусхаи хаттии ганҷинаи дастхатҳои шарқии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, рақами 610. – 1348 ҳ. – 192 ҷарағ.

39. Малехо 2006. Самарқандӣ, Малехо. Музаққир-ул-асҳоб ё Тазкират-уш-шуаро (садаи XI ҳиҷрӣ қамарӣ ва ё XVII мелодӣ) [Матн] / Малехои Самарқандӣ. / Матни интиқодӣ бар асоси ҷаҳор нусхаи муҳим. Ба эҳтимоми Камолиддин Садриддинзода Айнӣ. Чопи 1. – Душанбе: Дониш, 2006. – 689 с.

40. Муҳаммад Аслаҳи Мирзо 1967. Муҳаммад, Аслаҳи Мирзо. Тазкираи шуарои Кашмир [Матн] / Муҳаммад Аслаҳи Мирзо. – Карочи, 1967. – 422 с.

41. Назирӣ 1389. Нишопурӣ, Назир. Девон [Матн] / Назирии Нишопурӣ. Тасҳеҳ ва таълиқоти Муҳаммадризо Тоҳирӣ. – Техрон: Нигоҳ, 1389. – 672 с.

42. Насрободӣ 1317. Насрободӣ, Муҳаммад Тоҳир. Тазкираи Насрободӣ [Матн] / Муҳаммад Тоҳири Насрободӣ. Муштамил бар шарҳи ҳол ва осори ҳазор шоири асри Сафавӣ. – Техрон: Чопхонаи Армуғон, 1317. – 575 с.

43. Насируддини Тусӣ 1355. Тусӣ, Хоҷа Насируддин. Асос-ул-иктибос [Матн] / Хоҷа Насируддини Тусӣ. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1355 – 590 с.

44. Озоди Билигиромӣ 1390. Озод, Мирғуломалихони Билигиромӣ. Хизонаи омира [Матн] / Мир Ғуломалии Озод. – Техрон: Пажӯҳишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолаоти фарҳангӣ, 1390. – 866 с.

45. Озоди Билигиромӣ 2008. Озод, Мирғуломалихони Билигиромӣ. Маосир-ул-киром мавсум ба «Сарви Озод» [Матн] / Мирғуломалӣ Озоди Билигиромӣ. Таҳқиқ, тадвин, тасҳеҳ, тартиб, муқаддима ва ҳавошии Дуктур Зарринахон. – Алигарх, 2008. – 6556 с.

46. Омулӣ 1337. Омулӣ, Шамсуддин Муҳаммад ибни Маҳмуд. Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-уюн [Матн] / Шамсуддин Муҳаммади Омулӣ. – Техрон, 1337. – 492 с.

47. Родуёнӣ 1362. Родуёнӣ, Муҳаммад ибни Умар. Тарҷумону-л-балоға [Матн] / Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ. Чопи дувум. Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Аҳмад Оташ. – Техрон: Асотир, 1362. – 263 с.

48. Ризоқулихони Ҳидоят. Ҳидоят, Муҳаммад Ҳодӣ Ризоқулихон. Риёз-ул-орифин [Матн] / Муҳаммад Ҳодӣ Ризоқулихони Ҳидоят. Бо кӯшиши Саидризо Ваҳидӣ ва Сухробӣ Зореъ. – Техрон, бидуни нашр. – 470 с.

49. Сархуш 1951. Сархуш, Муҳаммад Афзал. Каламот-уш-шуаро [Матн] / Муҳаммад Афзали Сархуш. Мураттиб Муҳаммад Ҳусейн Маҳвии Лакҳнавӣ. Донишгоҳи Мадрас, 1951. – 217 с.

50. Саъдӣ 1379. Шерозӣ, Саъдӣ. Куллиёт [Матн] / Бо муқаддима ва тасҳеҳи Муҳаммадалии Фурӯғӣ. Муасиссаи интишороти Амири Кабир. – Техрон, 1379. – 935 с.

51. Сируси Шамисо 1382. Сирус. Девони Шавкати Бухорой [Матн] / Сируси Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 1382. – 532 с.

52. Фасой 1379. Фасой, Мансури Растагор. Аждаҳо дар асотири Эрон [Матн] / Мансури Растагори Фасой. – Шероз, 1379.

53. Фасой 1337. Фасой, Мансури Растагор. Анвои шеъри форсӣ [Матн] / Мансури Растагори Фасой. – Шероз, 1337. – 760 с.

54. Хавофӣ 1985. Хавофӣ, Мир Абдураззоқ. Баҳористони сухан [Матн] / Абдураззоқ Хавофӣ. -Мадрас 1985. С. 436 – 439.

55. Ҳазин 1437. Лоҳичӣ, Ҳазин. Тазкираи Ҳазини Лоҳичӣ. Аҳволи як сад нафар аз уламо ва бузургону шуарои авохири аҳди сафавия [Матн] / Чопи дуюм. Бо кӯшиши Муҳаммад Боқири Улфат. – Техрон, 1437. – 132с.

56. Ҳазин 1375. Лоҳичӣ, Муҳаммад Алӣ Ҳазин. Тазкираи Ал-муосирин. Чопи аввал [Матн] / Муҳаммад Алӣ Ҳазини Лоҳичӣ. Бо эҳтимоми Маъсума Солик. – Техрон: Соя, 1375. – 872 с.

57. Шавкати Бухорой 1987. Бухорой, Шавкат. Девони Ашъор [Матн] / Шавкати Бухорой. Матни илмию интиқодӣ бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Ҷобулқо Додалишоев. Мухаррирони масъул А. Афсаҳзод, Асғари Ҷонфидо. – Душанбе: Дониш, 1987. – 430 с.

58. Шавкати Бухорой рақами 88. Бухорой, Шавкат. Девони қасоид [Матн] / Шавкати Бухорой. Нусхаи захираи дастхатҳои АФ РСС Тоҷикистон. – №88.

59. Шафақ 1386. Шафақ, Турғо. Девони Шавкати Бухорой [Матн] / Турғои Шафақ. – Техрон, 1386. – 488 с.

60. Шиблӣ 1368. Нуъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-аҷам [Матн] / Шиблии Нуъмонӣ. Тарҷумаи Саидмуҳаммад Тақии Фаҳри Доии Гелонӣ. – Техрон: Ибни Сино, 1368. – 676 с.

В. Бо забони туркӣ:

61. Ғолиб 1994. Ғолиб, Шайх. Девони ашъор [Матн] / Шайх Ғолиб. – Анкара, 1994. – 619 с.

62. Ғолиб 2003. Ғолиб, Шайх. Ҳусн ва ишқ [Матн] / Шайх Ғолиб. Бо эҳтимоми Муҳаммад Нур Доған. Нашриёти Этукен. – Истамбул, 2003.

63. Муставфӣ 1986. Муставфӣ, Орпо Аминзода. Девони ашъор [Матн] / Орпо Аминзода Муставфӣ. – Анкара, 1986. – 619 с.

64. Нафей 2000. Нафей, Умар. Девони форсӣ. Бо эҳтимоми Меҳмет Аталай [Матн] / У. Нафей. Нашриёти Эрзурум. – Истамбул, 2000.

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

А. Бо забони тоҷикӣ:

65. Абдусатторов 2017. Абдусатторов, А. Ташаккул ва таҳаввули рубой дар адабиёти форс-тоҷик [Матн] / А. Абдусатторов. – Душанбе, 2017. – 405 с.
66. Абибов 1991. Абибов, А. Аз таърихи равобити адабиёти Бадахшон бо Ҳиндустон [Матн] / А. Абибов. – Душанбе: Дониш, 1991. – 171 с.
67. Айнӣ 1989. Айнӣ, К. Қасида дар осори Рӯдакӣ [Матн] / К. Айнӣ // Дирӯз ва имрӯз. – Душанбе, 1989. – 288 с.
68. Арасту 1985. Арасту. Фанни шеър: Доир ба санъати шеърӣ [Матн] / Арасту (Танзим, тасҳеҳ ва тавзеҳоти Ш. Ҳусейнзода, Х. Шарифов). – Душанбе: Ирфон, 1985. – 192 с.
69. Афсаҳзод 2014. Афсаҳзод, Аълоҳон. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ – адиб ва мутафаккири номӣ [Матн] / Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 2014. – 461 с.
70. Афсаҳзод 1989. Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – шоири ғазалсаро [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе, 1989. – 256 с.
71. Бобоев 1993. Бобоев, Юрий. Назарияи адабиёт [Матн] / Ю. Бобоев. Қисми 1. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. – Душанбе: Маориф, 1993. – 372 с.
72. Ғаффорова 2001. Ғаффорова, Замира. Ташаккул ва инкишофи адабиёти форсизабони Кашмир дар асрҳои XVI-XVII [Матн] / Ғаффорова Замира. – Хучанд: Нури маърифат, 2001. – 574 с.
73. Ғуломризоӣ 2017. Ғуломризоӣ, Муҳаммад. Сабкшиносии шеърӣ форсӣ: аз Рӯдакӣ то Шомлу [Матн] / Муҳаммад Ғуломризоӣ – Душанбе: ДДОТ, 2017. – 252 с.
74. Зарринқӯб 2017. Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Нақди адабӣ. Таҳияи Кароматуллоҳи Шукруллоҳӣ [Матн] / Абдулҳусайн Зарринқӯб. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 711 с.
75. Зеҳнӣ 2007. Зеҳнӣ, Турақул. Санъати суҳан [Матн] / Турақул Зеҳнӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.
76. Зеҳнӣ 1975. Зеҳнӣ, Турақул. Санъати суҳан [Матн] / Турақул Зеҳнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 326 с.

77. Ибни Сино 1985. Ибни Сино, Абӯалӣ. Фанни шеър: Доир ба санъати шеърӣ [Матн] / Абӯалӣ ибни Сино. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 192 с.
78. Икромов 1992. Икромов, Искандар. Мақоми Анварӣ дар таърих ва инкишофи жанри қасида [Матн] / И.Икромов. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 242 с.
79. Исрофилниё 2012. Исрофилниё, Ш. Мероси Носири Бухорой ва тақомули ғазали ошиқонаи орифона дар асри XIV [Матн] / Ш. Исрофилниё. – Душанбе: Сифат, 2012. – 356 с.
80. Каримов 2011. Каримов, Усмон. Муруре бар таҳаввули ғазали форсии тоҷикӣ дар садаҳои XII-XIII ва аввали қарни XIX. Воситаи таълимӣ [Матн] / У. Каримов ва диг. – Душанбе, 2011. – 164 с.
81. Кошифӣ 1977. Кошифӣ, Камолуддин Ҳусайн Воиз. Бадоеъу-л-афкор фӣ саноеъи-л-ашъор [Матн] / Камолуддин Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Бо муқаддима ва сабъ ва феҳристҳои Р. Мусулмонқулов. – Москва: Наука, 1977. – 236 с.
82. Қодиров 2006. Қодиров, Каримҷон. Ирфони Мирсайид Алиӣ Ҳамадонӣ [Матн] / К. Каримов. – Душанбе: Матбуот, 2006. – 139с.
83. Мақсудов 1994. Мақсудов, Бадриддин. Рӯзгор ва осори Камоли Хучандӣ [Матн] / Б. Мақсудов. – Душанбе, 1994. – 163 с.
84. Мирзоев 2013. Мирзоев, С.Х. Вежагиҳои сабкӣ ва бадеии осори насрии «Ақлу ишқ» ва «Атвори салоса»-и Соинуддини Хучандӣ [Матн] / С.Х. Мирзоев. – Хучанд: Ношир, 2013. – 232 с.
85. Мирзоев 1947. Мирзоев, Абдулғанӣ. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик [Матн] / Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод, 1947. – 197 с.
86. Мирзоев 1977. Мирзоев, А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV [Матн] / А. Мирзоев // Сездаҳ мақола. – Душанбе, 1977. – 288 с.
87. Мирзоюнус 2007. Мирзоюнус, Матлуба. Ҳамзоди тӯфон [Матн] / Матлубаи Мирзоюнус. – Душанбе: Адиб, 2007. – 256 с.
88. Мирзоюнус 2015. Мирзоюнус, Матлуба. Адабиёти миллӣ ва муқолаҳои фарҳангӣ [Матн] / Матлубаи Мирзоюнус. – Хучанд: Ношир, 2015. – 516 с.

89. Мусулмонкулов 1987. Мусулмонкулов, Раҳим. Назарияи ҷинсҳои адабӣ. Васоити таълимӣ [Матн] / Р. Мусулмонкулов. – Душанбе: Маориф, 1987. – 88 с.
90. Мусулмониён 1990. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт [Матн] / Р. Мусулмониён. – Душанбе, 1990. – 334 с.
91. Нарзикул 2006. Нарзикул, Мисбоҳиддин. Ҷойгоҳи сухан [Матн] / М. Нарзикул. – Душанбе: Адиб, 2006. – 218 с.
92. Насриддинов 1991. Насриддинов, Абдуманнон. Маърифат ва шарҳи адабиёт [Матн] / А. Насриддинов. – Душанбе: Ирфон, 1991.
93. Нурув 2020. Нурув, Нурали. Поэтики ғазалиёти Мирзо Абдулқодири Бедил [Матн] / Нурали Нурув. – Хучанд: Ношир, 2020. – 448 с.
94. Олимов 1999. Олимов, Кароматулло. Баррасиҳо дар тасаввуф / Кароматулло Олимов. – Душанбе: Шарқи озод, 1999. – 140 с.
95. Раҳмонӣ 2001. Раҳмонӣ, Равшан. Таърихи гирдоварӣ, нашр ва пажӯҳиши афсонаҳои мардуми форсизабон [Матн] / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Сино, 2001. – 208 с.
96. Раҳмонов 2010. Раҳмонов, Шохзамон. Таҳаввули воҳидҳо ва созмони жанрҳои лирикӣ [Матн] / Шохзамон Раҳмонов. – Душанбе, 2010. – 310 с.
97. Раҳмонов 1980. Раҳмонов, Шохзамон. Байт ва муносибати он дар шеър [Матн] / Шохзамон Раҳмонов. – Душанбе: Дониш, 1980. – 68 с.
98. Раупова 2001. Раупова, М. Назарияи ташбеҳ дар нақдушшеъри форсу тоҷик ва хусусиятҳои он дар назми асри X [Матн] / М. Раупова. – Хучанд, 2001. – 164 с.
99. Саидов 2022. Саидов, Исмоил. Самарқандӣ, Фитрати Зардӯз. Козурписар [Матн] / И Саидов. – Хучанд: Хуросон, 2022. – 96 с.
100. Саидҷаъфаров 2012. Саидҷаъфаров, Озод. Калими Кошонӣ ва ашъори ғиноии ӯ [Матн] / Озод Саидҷаъфаров. – Душанбе: Адиб, 2012. – 184 с.
101. Сабоҳзод 2009. Сабоҳзод, Аброр. Носиралии Сарҳиндӣ ва ҷойгоҳи ӯ дар адабиёти форсӣ [Матн] / Аброри Сабоҳзод. – Душанбе, 2009. – 120 с.

102. Сайфиев 2004. Сайфиев, Начмиддин. Адабиёти тоҷик дар асрҳои XVI, XVII, XVIII ва нимаи аввали асри XIX [Матн] / Начмиддин Сайфиев. – Душанбе, 2004. – 360 с.
103. Салимов 1986. Салимов, Носирҷон. Насри ривоятӣ [Матн] / Носирҷон Салимов. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 127 с.
104. Салимов 2002. Салимов, Носирҷон. Пайдоиш ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсиву тоҷикии асрҳои миёна (асрҳои X-XIII) [Матн] / Носирҷон Салимов. – Хучанд, 2002.
105. Салимов 2002. Салимов, Носирҷон. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форс-тоҷик (асрҳои IX-XII) [Матн] / Носирҷон Салимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 398 с.
106. Салимов 2003. Салимов, Юсуфҷон. Ёдгори умр [Матн] / Ю.Салимов. Чилди II. – Хучанд: Нури маърифат, 2003.
107. Самадов 1988. Самадов, Т. Анварӣ ва ғазалиёти ӯ [Матн] / Т. Самадов. – Душанбе, 1988. – 164 с.
108. Сатторов 1982. Сатторов, Абдунабӣ. Нуқтаи пайванд: Баъзе масъалаҳои инкишофи шеър ва танқиди адабӣ / Абдунабӣ Сатторзода. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 238 с.
109. Сатторзода 2001. Сатторзода, Абдунабӣ. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷикӣ [Матн] / А. Сатторзода. – Душанбе, 2001. – 144 с.
110. Саъдиев 2018. Саъдиев, С. Сайидои Насафӣ ва муҳити адабии Мовароуннаҳр дар нимаи дувуми асри XVII [Матн] / С. Саъдиев. – Душанбе: Дониш, 2018. – 285 с.
111. Саъдиев 1985. Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик дар асри XVII [Матн] / С. Саъдиев. – Душанбе: Дониш, 1985. – 268 с.
112. Сирусӣ Шамисо 2017. Шамисо, Сирус. Куллии сабқшиносӣ [Матн] / Сирусӣ Шамисо. – Душанбе: ДДОТ, 2017. – 264 с.
113. Тағаймуродов 2013. Тағаймуродов, Рустам. Сохтори жанрии анвои шеъри ғиноии Амир Хусрав [Матн] / Р. Тағаймуродов. – Қурғонтеппа, 2013. – 224 с.

114. Тухсанов 2023. Тухсанов, Қаҳрамон. Услуб ва бадеияти ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ. Тухсанов. – Бухоро, 2023. – 142 с.
115. Урунова 2011. Урунова, Мавҷуда. Шавкати Бухорой [Матн] / Мавҷуда Урунова. – Хучанд, Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 2011. – 152 с.
116. Форобӣ 1985. Форобӣ, Абӯнаسر. Рисола дар бораи қонунҳои санъати шеърӣ. Дар китоби Фанни шеър. Танзим, тасҳеҳ ва тавзеҳоти Ш. Ҳусейнзода ва Х. Шарифов [Матн] / Абӯнасри Форобӣ. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 192 с.
117. Хоҷаева 1994. Хоҷаева, М. Масъалаҳои сабқшиносӣ [Матн] / М. Хоҷаева. – Хучанд: Ношир, 1994. – 452 с.
118. Ҳодизода 1988. Ҳодизода, Р., Каримов У., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XIX [Матн] / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев С. – Душанбе: Маориф, 1988. – 414 с.
119. Ҳодизода 1999. Ҳодизода, Расул. Тасаввуф дар адабиёти форс-тоҷик [Матн] / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Адиб, 1999. – 187с.
120. Ҳусайнӣ 1974. Ҳусайнӣ, Атоуллоҳ, Маҳмуд. Бадоеъ-ус-саноеъ [Матн] / Маҳмуд Атоуллоҳ Ҳусайнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 224 с.
121. Шамолов 1999. Шамолов, Абдулвоҳид. Ҳикмати назми ниёгон [Матн] / А. Шамолов. – Душанбе: Дониш. – 1999.
122. Шамси Қайси Розӣ 1991. Шамс, Қайси Розӣ. Ал-Муъҷам фӣ маъойир-ил-ашъор-ил-Аҷам [Матн] / Шамси Қайси Розӣ. Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷоп Урбатулло Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – 463 с.
123. Шарифов 2009. Шарифов, Худой. Сухан аз адабиёти миллий [Матн] / Худой Шарифов. – Душанбе: Пайванд, 2009. – 476 с.
124. Шарифов 2015. Шарифов, Худой, Тоҳиров, У. Назмшиносӣ [Матн] / Х. Шарифов, У. Тоҳиров. – Душанбе, 2015. – 378 с.
125. Шарифов 1991. Шарифов, Худой. Каломӣ бадеъ [Матн] / Х. Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. – 160 с.
126. Шарифов 1998. Шарифов Худой. Шоир ва шеър [Матн] / Х. Шарифов.

– Душанбе: Адиб, 1998. – 218 с.

127. Шарифзода 2023. Шарифзода, Боймурод. Хоқонӣ ва таҳаввули касида дар адабиёти форсии тоҷикӣ (асрҳои X-XIII) [Матн] / Б. Шарифзода. – Душанбе: Шарқи озод, 2023. – 416 с.

128. Шукуров 2005. Шукуров, Шавкат. Аҳвол ва осори Шавкати Бухорӣ [Матн] / Шавкат Шукуров. – Самарқанд, 2005.

129. Элбоев 2015. Элбоев, Вафо. Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои X-XV [Матн] / Вафо Элбоев. – Душанбе: Дониш, 2015. – 320 с.

Б. Бо забони форсӣ:

130. Абдурафеи Ҳақиқат 1372. Абдурафеъ, Ҳақиқат. Таърихи ирфон ва орифони Эронӣ аз Боязиди Бастомӣ то Нуралишоҳи Гумободӣ [Матн] / Абдурафеи Ҳақиқат. – Техрон: Интишороти Гумиш, чопи дуюм, 1372. – 772 с.

131. Аҳмад Гулчини Маонӣ. Мазомини такрорӣ дар девони Соиб [Матн] / Аҳмад Гулчини Маонӣ. – Техрон, 1355. – 629 с.

132. Браун 1357. Браун, Эдвард. Гулзори адаби Эрон [Матн] / Эдвард Браун. – Техрон, 1357.

133. Браун 1351. Браун, Эдвард. Таърихи адабиёти форсӣ. Ҷ. 3 [Матн] / Э. Браун. – Техрон: Амири Кабир, 1351. – 1346 с.

134. Браун 1341. Браун, Эдвард. Таърихи адабиёти Эрон [Матн] / Э. Браун. – Техрон 1341. – 488 с.

135. Браун 1369. Браун, Эдвард. Таърихи адабиёти Эрон. Аз Сафавиён то асри ҳозир [Матн] / Эдвард Браун. Тарҷумаи Баҳром Муқаддодӣ. – Техрон: Марворид, 1369. – 545 с.

136. Вораста 1383. Вораста, Сиёкултӣ. Мусталехоти шеър. Мусахҳах Сируси Шамисо [Матн] / Сиёкултӣ Вораста. Чопи дуюм. – Техрон: Фирдавс, 1383.

137. Ғаффорова 2011. Ғаффорова, Замира. Ҷониби Ҳиндустон ояд ҳаме [Матн] / З. Ғаффорова. Чопи аввал. – Деҳлнав, 1390 ҳ.ш. августи соли 2011 м. – 278 с.

138. Ёршотир 1342. Ёршотир, Эҳсон. Шеъри форсӣ дар аҳди Шохрух [Матн] / Эҳсони Ёршотир (нимаи аввали қарни нухум ё оғози инҳитот дар шеъри форсӣ). – Техрон, 1342. – 456 с.

139. Зарринкӯб 1361. Зарринкӯб, Абдулхусайн. Нақди адабӣ [Матн] / А. Зарринкӯб. Амири Кабир, 1361.

140. Зарқонӣ 1390. Зарқонӣ, Сайид Маҳдӣ. Бутиқои классик [Матн] / Сайид Маҳдии Зарқонӣ. Баррасии таҳлилӣ-интиқодии назарияи шеър дар манобеи фалсафӣ аз тарҷумаи Абӯбишри Маттӣ бини Юнуси Қунной. – Техрон, 1390. – 359 с.

141. Иржи Бечка 1372. Иржи, Бечка, Адабиёти форсӣ дар Тоҷикистон [Матн] / Иржи Бечка. Мутарҷимон Маҳмуд Ибодиён, Саид Ибонажоди Ҳичрондӯст. – Техрон, 1372. – 280 с.

142. Кадканӣ 1375. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Сувари хаёл дар шеъри форсӣ [Матн] / Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Оғох, 1375. – 732 с.

143. Кадканӣ 1386. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Заминаи иҷтимоии шеъри форсӣ [Матн] / Шафеии Кадканӣ. Чопи дуюм. – Техрон: Ахтарон, 1386. – 336 с.

144. Кадканӣ 1389. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафей. Мусиқии шеър [Матн] / Шафеии Кадканӣ. Чопи 12. – Техрон: Оғох, 1389. – 679 с.

145. Кадканӣ 1392. Кадканӣ, Шафей. Забони шеър дар насри ирфонӣ. Даромаде ба сабқшиносии нигоҳи ирфонӣ [Матн] / Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Сухан, 1392. – 660 с.

146. Кадканӣ 1391. Кадканӣ, Шафей. Растахези калимот [Матн] / Шафеи Кадканӣ. Дафтари гуфторҳо дар бораи назарияи адабии суратгароёни рус [Матн] / Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Сухан, 1391. – 511 с.

147. Кадканӣ 1366. Кадканӣ, Шафей. Шоири оинаҳо [Матн] / (Баррасии сабки ҳиндӣ ва шеъри Бедил) [Матн] / Шафеии Кадканӣ. – Техрон: Оғох, 1366. – 338 с.

148. Кошифӣ 1369. Кошифӣ, Ҳусайн Воиз. Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор [Матн] / Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Вероста ва гузоридаи Мир Чалолиддини Каззоӣ. Чопи аввал. – Техрон: Меъроҷ, 1369. – 380 с.

149. Ковексес 1395. Ковексес, Золтан. Истиора. Муқаддимаи корбурдӣ [Матн] / Золтан Ковексес. Тарҷумаи Чаҳоншоҳ Мирзобегӣ. – Техрон: Оғоҳ, 1395. – 541 с.

150. Мусулмонӣён 1377. Мусулмонӣён, Раҳим. Шеър дар сарчашмаҳои назарӣ [Матн] / Р.Мусулмонӣён. – Техрон, 1377. – 256 с.

151. Мутаҳҳарӣ 1999. Мутаҳҳарӣ, Муртазо. Ошноӣ бо улуми исломӣ. Ҷилди дуввум. – Калом; Ирфон. Ҳикмати амалӣ [Матн] / Муртазо Мутаҳҳарӣ. – Душанбе 1999. – 188 с.

152. Муътаман 1371. Муътаман, Зайналобуди. Таҳаввули шеъри форсӣ [Матн] / З. Муътаман. – Техрон, 1371. – 414 с.

153. Муътаман 1371. Муътаман, Зайналобуди. Назарияи дигарон роҷеъ ба Соиб [Матн] / З. Муътаман // Соиб дар густираи таҳқиқоти адабӣ. Ба кӯшиш ва таълифи Муҳаммад Расули Дарёғашт. Чопи аввал. – Техрон: Қатра, 1371.

154. Муътаман 1334. Муътаман, Зайналобуди. Шеър ва адабӣ форсӣ [Матн] / З. Муътаман. – Техрон. 1334. – 244 с.

155. Нафисӣ 1344. Нафисӣ, Саид. Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форс то қарни Х ҳиҷрӣ [Матн] / Саид Нафисӣ. Ҷилди 1. – Техрон, 1344. – 657 с.

156. Паноҳӣ Симноӣ 1371. Паноҳӣ Симноӣ. Бозтоби ҳамосаву фоҷеаи миллӣ [Матн] / Паноҳӣ Симноӣ. – Техрон, 1371. – 319 с.

157. Пуролоштӣ 1374. Пуролоштӣ, Ҳусайн Ҳасан. Тарзи тоза. Сабқшиносии ғазали сабки ҳиндӣ [Матн] / Ҳусайн Ҳасани Пуролоштӣ. – Техрон: Суҳан, 1374. – 128 с.

158. Размчӯ 1374. Размчӯ, Ҳ. Анвои адабӣ ва осори он дар забони форсӣ [Матн] / Ҳ. Размчӯ. – Техрон, 1347. – 268 с.

159. Риёҳӣ 1349. Риёҳӣ, Муҳаммадамин. Забон ва адабиёти форсӣ дар қаламрави усмонӣ [Матн] / Муҳаммадамин Риёҳӣ. – Техрон, 1349.

160. Ростгӯ 1379. Ростгӯ, Сайид Муҳаммад. Ихом дар шеъри форсӣ [Матн] / Сайид Муҳаммад Ростгӯ. – Техрон: Суруш, 1379.
161. Сабур 1370. Сабур, Д. Офоқи ғазали форсӣ: пажӯҳиши интиқодӣ дар таҳаввули ғазал ва тағаззул аз оғоз то имрӯз [Матн] / Д. Сабур. – Техрон, 1370. – 611 с.
162. Сафо 1349. Сафо, Забеҳулло. Таърихи адабиёти Эрон [Матн] / Забеҳуллои Сафо. Ҷ. 5/1. – Техрон: Фирдавс, 1349. – 635 с.
163. Сафо 1369. Сафо, Забеҳуллох. Таърихи адабиёт дар Эрон. Шоирони порсигӯ [Матн] / Забеҳуллох Сафо. Ҷ. 5, баҳши дуюм. – Техрон 1369. – 1420 с.
164. Сафо 1386. Сафо, Забеҳуллох. Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму насри форсӣ [Матн] / З. Сафо. – Техрон, 1386. – 108 с.
165. Сирусӣ Шамисо 1374. Шамисо, Сирус. Сайри рубой дар шеъри форсӣ [Матн] / Сирусӣ Шамисо. Чопи дуюм. – Техрон: Фирдавс, 1374. – 392 с.
166. Сирусӣ Шамисо 1383. Шамисо, Сирус. Нигоҳи тоза ба бадеъ [Матн] / Шамисо Сирус. – Техрон: Митро, 1383. – 208 с.
167. Сирусӣ Шамисо 1387. Шамисо, Сирус. Анвои адабӣ [Матн] / Сирусӣ Шамисо. – Техрон, 1387. – 366 с.
168. Сирусӣ Шамисо 1371. Шамисо, Сирус. Баён [Матн] / Сирусӣ Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 1371.
169. Сирусӣ Шамисо 1385. Шамисо, Сирус. Нақди адабӣ [Матн] / Сирусӣ Шамисо. Вироиши дуюм. – Техрон: Митро, 1385. – 488 с.
170. Сирусӣ Шамисо 1378. Шамисо, Сирус. Баён ва маонӣ [Матн] / Сирусӣ Шамисо. – Техрон: Фирдавс, 1378. – 254 с.
171. Сирусӣ Шамисо 1386. Шамисо, Сирус. Сайри ғазал дар шеъри форсӣ [Матн] / Сирусӣ Шамисо. – Техрон: Илм, 1386 ҳ. – 312 с.
172. Тақӣ 1379. Тақӣ, Ваҳидиён, Комёр. Бадеъ аз дидгоҳи зебоишиносӣ [Матн] / Ваҳидиён Комёр Тақӣ. – Техрон: Дӯстон, 1379.
173. Тамимдор 1382. Тамимдор, Аҳмад. Ирфон ва адаб дар асри сафавӣ [Матн] / Аҳмад Тамимдорӣ. – Техрон, 1382.

174. Тоҷалҳаловӣ 1958. Тоҷалҳаловӣ. Дақоиқушшеър [Матн] / Тоҷалҳаловӣ. Ба тасҳеҳу бо ҳавошӣ ва ёддоштҳои Саид Муҳаммад Козими Имом. – Теҳрон: Огоҳ, 1342. – 127 с.

175. Футухӣ 1385. Футухӣ, Маҳмуд. Нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ [Матн] / Маҳмуди Футухӣ. – Теҳрон: Сухан, 1385. – 344 с.

176. Футухӣ 1375. Футухӣ, Маҳмуди Рӯдмаъчанӣ. Балоғати тасвир [Матн] / Маҳмуди Футухӣ. – Теҳрон: Сухан, 1375. – 461 с.

177. Футухӣ 1395. Футухӣ, Маҳмуди Рӯдмаъчанӣ. Мисраи барҷастаи майдони нозукандешӣ дар сабки Ҳиндӣ [Матн] / Воҷаномаи фарҳангистон. – 1395. – С. 24-50.

178. Хонларӣ 1371. Хонларӣ, Парвиз Нотил. Ёде аз Соиб [Матн] / Парвиз Нотили Хонларӣ. Соиб дар густураи таҳқиқоти адабӣ. Ба кӯшиш ва таълифи Муҳаммад Расули Дарёғашт. Чопи аввал. – Теҳрон: Қатра, 1371.

179. Хуррамшоҳӣ 1368. Хуррамшоҳӣ, Баҳоуддин. Ҳофизнома, шарҳи алфоз, аълум, мафҳуми калидӣ ва абёти душвори Ҳофиз [Матн] / Б. Хуррамшоҳӣ. – Теҳрон, 1368. – 1448 с.

180. Ҳақиқат 1372. Ҳақиқат, Абдурафеъ. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ [Матн] / А. Ҳақиқат. – Теҳрон, 1372. – 750 с.

181. Ҳасан 1389. Ҳасан, Анвар. Садои сухани ишқ [Матн] / Анвари Ҳасан. – Теҳрон: Сухан, 1389.

182. Ҳошимӣ 1323. Ҳошимӣ, Садр, Муҳаммад. Шеърӯ шоирӣ дар аҳди Сафавия, чопи дуввум [Матн] / Муҳаммад Садр Ҳошимӣ. – Теҳрон, 1323

183. Ҳумой 1348. Ҳумой, Ҷалолиддин. Таърихи адабиёти Эрон [Матн] / Ҷалолиддин Ҳумой. Ҷ. 1-2. – Теҳрон: Фурӯғӣ, 1348. – 576 с.

184. Ҳумой 1394. Ҳумой, Ҷалолиддин. Фунуни балоғат ва синооти адабӣ [Матн] / Ҷалолиддини Ҳумой. – Теҳрон: Нашри сухан, 1394. – 448 с.

185. Шодӣ 1385. Шодӣ, Айддин. Аносири фарҳанги адаби Эронӣ дар шеърӣ усмонӣ [Матн] / Айддин Шодӣ. – Теҳрон: Амири Кабир, 1385.

186. Эте 1903. Эте, Ҳерман. Таърихи адабиёти форсӣ [Матн] / Ҳерман Эте. Тарҷумаи доктор Ризозода Шафақ. Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб. –1903. – 248с

187. Ян Рипка 1385. Рипка, Ян, Клима, Отакар, Бечка, Иржи. Таърихи адабиёти Эрон [Матн] / Ян Рипка, Откар Климо, Иржи Бечка. – Техрон: Ширкати интишороти улум ва фарҳанг, 1385. – 505 с.

В. Бо забони русӣ:

188. Афсахзод 1988. Афсахзод, А. Лирика Абд-ар Рахмана Джами. Проблеми текста и поэзии [Текст] / А. Афсахзод. – Москва, 1988. – 376 с.

189. Бахтин 2002. Бахтин, Михаил Михайлович. Собрание сочинений. Т. 6. Проблемы поэтики Достоевского, 1963; работы 1960-х – 1970-х гг. [Текст] / Михаил Михайлович Бахтин. – Москва: Русские словари, языки славянской культуры, 2002. – 505 с.

190. Бертельс 1960. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История персидского Таджикской литературы [Текст] / Е.Э. Бертельс. – М: Восточная литература, 1960. – 555 с.

191. Бертельс 1965. Бертельс, Е.Э. Суфизм и суфийская литература [Текст] / Бертельс Е.Э. – М., 1965. – 531 с.

192. Брагинский 1956. Брагинский, И.С. Из истории таджикской народной поэзии [Текст] / И.С. Брагинский. – Москва, 1956. – 263 с.

193. Брагинский 1972. Брагинский, И.С. О возникновение газели в персидско-таджикской литературе [Текст] / И.С. Брагинский // Из истории таджикской и персидской литературы. – Москва, 1972. – 524 с.

194. Шестакова 2005. Георгиевна, Элеонора Шестакова. Теоретические аспекты соотношения текстов художественной литературы и массовой коммуникации: специфика эстетической реальности словесности нового времени [Текст] / Шестакова Элеонора Георгиевна. – Донецк, 2005. – 441 с.

195. Иванов 1962. Иванов, М.С. Очерк истории Ирана [Текст] / М.С. Иванов. Под ред. С. Майорова. – М. Госполитиздат, 1962. – 467 с.

196. Комиссаров 1982. Комиссаров, Д.С. Пути развития новой и новейшей персидской литературы [Текст] / Д.С. Комиссаров. – М., 1982. – 292 с.
197. Лотман 1964. Лотман, Ю.М. Эстетика тождества и эстетика противопоставления. Собрание сочинения [Текст] / Ю.М. Лотман. – М.: Наука, 1964. – Т. 1. – С. 176.
198. Лотман 1992. Лотман, Ю.М. Избранные статьи в трех томах. Том 1. Статьи по семиотике и топологии культуры [Текст] / Ю.М. Лотман. – Таллин: Александра, 1992. – 472 с.
199. Пригарина 1999. Пригарина, Н.И. Индийский стиль и его место в персидской литературе (вопросы поэтики) [Текст] / Н.И. Пригарина. – М.: Восточная литература РАН, 1999. – 328 с.
200. Рейснер 1961. Рейснер, И.М. Народные движения в Индии в XVII-XVIII вв [Текст] / И.М. Рейснер. – М.: ИВЛ, 1961. – 306 с.
201. Рейснер 1989. Рейснер, М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X-XIV вв) [Текст] / Л.М. Рейснер. – Москва: Наука, 1989. – 225 с.
202. Рейснер 2006. Рейснер, М.Л. Персидская лироэпическая поэзия X-начала XII века. Генезис и эволюция классической касыды [Текст] / Л.М. Рейснер. – Москва, 2006. – 424 с.
203. Рейснер 2010. Рейснер, М.Л., Чалисева, Н.Ю. Образ поэзии в поэзии: литературная рефлексия в персидской классике X-XIV вв. (касида и маснави) [Текст] / Л.М. Рейснер, Н.Ю. Чалисева // Поэтологические памятники востока образ, стиль, жанр. – Москва, 2010. – С. 153-242.
204. Ризоев 1961. Ризоев, Зайнал. Шавкати Бухорий [Матн] / З. Ризоев. – Тошкент, 1961.
205. Ризаев 1971. Ризаев, Зайнал. Индийский стил в поэзии на фарси конца XVI-XVII [Текст] / З. Ризаев. Ответственный редактор член кор. А.Н Таджик. ССР имени С. Брагинский. – Ташкент: Фан, 1971. – 219 с.
206. Тамимдор 2007. Тамимдор, Ахмад. История персидской литературы [Текст] / Ахмад Тамимдори. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2007. – 240 с.

207. Тимофеев 1958. Тимофеев, Л. Основы теории литературы [Текст] / Л. Тимофеев. Изд. 2-е. – Москва, 1958. – 447 с.

208. Томашевский 1999. Томашевский, Б.В. Теория литературы. Поэтика [Текст] / Б.В. Томашевский: Учеб. пособие / Вступ. статья Н.Д. Тamarченко; Комм. С.Н. Бройтмана при участии Н.Д. Тamarченко. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 334 с.

209. Томашевский 1959. Томашевский, Б.В. Стилистика и стихосложения [Текст] / Б.В. Томашевский. – Л., 1959. – 535 с.

210. Ходизода 1968. Ходизода, Расул. Коротко о газели [Текст] / Р. Ходизода. // Газели: (Избранные газели классиков таджикско–персидской поэзии). – Душанбе, 1968. – С. 3-18.

211. Шкловский 1929. Шкловский, Виктор Борисович. О теории прозы. Искусство, как прием [Текст] / В.Б. Шкловский. – Москва: Федерация, 1929. – 265 с.

212. Эпштейн 2015. Эпштейн, Михаил. Ирония идеала: парадоксы русской литературы [Текст] / Михаил Эпштейн. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – 385 с.

Г. Бо забони англисӣ:

213. Arberry 1958. Arberry, A.J. Classical Persian Literature / A.J. Arberry. – London: George Unwin, 1958. – 464 p.

214. Bausani 1963. Bausani, A. Gazal: – The Encyclopedia of Islam. New ed. Vol 2. Leiden / A. Bausani. – London, 1963.

Мақолаҳо:

А. Бо забони тоҷикӣ:

215. Абдуллоев 1991. Абдуллоев, А. Таҳаввули қасида [Матн] / А. Абдуллоев // Адабиёт ва санъат. – 1991, 22 август. – №34(715).

216. Алимардонов 1998. Алимардонов, А. Тарҳрезии ғазал дар замони оли Сомон [Матн] / А. Алимардонов // Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе, 1998. – С. 432-455.

217. Бақоев 1972. Бақоев, М. Шеърӯ шоирӣ аз назари Амир Хусрав [Матн] / М. Бақоев // Садои шарқ, 1972. – №2.
218. Бобобеков 2013. Бобобеков, А.М. Талмех дар шеъри Қатрон [Матн] / А.М. Бобобеков // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Лингвопарк, 2013. – № 4/6(122). – 301 с.
219. Ёрмуҳаммадзода 2020. Ёрмуҳаммадзода, Шермуҳаммад. Мулоҳизаҳо оид ба қитъа ва мафҳуми адабии он [Матн] / Ёрмуҳаммадзода Шермуҳаммад // Маҷаллаи илмӣ «Номаи донишгоҳ». – Хучанд: ДДХ, 2020. – №4(65). – С. 103-106.
220. Ғаффорова 1992. Ғаффорова, Умеда. Пайдоиш ва ташаккули балоғат [Матн] / Умеда Ғаффорова // Ахбори АИ ҚТ. – 1992. – №2. – С. 31-35.
221. Ғаффорова 2006. Ғаффорова, Замира. Суханвари андешапарвар ва шоири соҳибхунара [Матн] / Замира Ғаффорова. – Душанбе: Садои Шарқ, 2006. – №8.
222. Ғаффорова 2016. Ғаффорова, Умеда. Талмехот бар достони Юсуф (а) дар ашъори Шайх Камоли Хучандӣ [Матн] / У. Ғаффорова // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ». – Хучанд: Ношир, 28-29 октябри соли 2016. – 616 с.
223. Ғаффорова 2022. Ғаффорова, Замира. Бадеияти ашъори Ғании Кашмирӣ [Матн] / З. Ғаффорова // Маҷаллаи илмӣ «Номаи донишгоҳ». – Хучанд: ДДХ, 2022. – №4(73).
224. Ғафуров 1998. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Охирҳои асри миёна ва давраи нав. Китоби дуҷум [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – 412 с.
225. Кубро 2005. Кубро, Раҳбари Ҷиранда. Сайре дар шинохти талмех [Матн] / Раҳбари Ҷиранда Кубро // Паёми Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон. – 2005. – №1. – С. 222.
226. Мавлонова 2016. Мавлонова, М. Симоҳои асотирӣ, достонӣ ва қиссаҳои динӣ дар талмехоти Шайх Камоли Хучандӣ [Матн] / М. Мавлонова / Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ». – Хучанд: Ношир, 28-29 октябри соли 2016. – 616 с.

227. Маҳмудзода 2020. Маҳмудзода, Обид. Истиқболи Соиби Табрэзӣ аз Назирии Нишопурӣ. [Матн] / О.Б. Маҳмудзода // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе: Нашрияти ДДОТ ба номи С. Айни, 2020. – №4(87).

228. Маҷмуи мақолаҳо 2002. Баррасии масъалаҳо аз таърихи фалсафаи тоҷику форс [Матн] / Маҷмуи мақолаҳо. – Душанбе, 2002.

229. Маҷмуаи мақолаҳо 2020. Маҷмуаи мақолаҳо. Андалеби боғистони Хучанд [Матн] / Мураттиб ва муаллифи пешгуфтор Сирочзода Т. – Хучанд: Ношир, 2020. – 335 с.

230. Мӯсавӣ 2016. Мӯсавӣ, Мирнеъматуллоҳ, Мардӣ, Марям. Нақши Камоли Хучандӣ дар пайдоиши сабки ҳиндӣ [Матн] / Мирнеъматуллоҳи Мӯсавӣ, Маряма Мардӣ / Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ». – Хучанд: Ношир, 28-29 октябри соли 2016. – 616 с.

231. Наимов 2017. Наимов, Қудратулло. Авзои сиёсии Мовароуннахру Хуросон дар замони зиндагии Шавкати Бухорой [Матн] / Қ. Наимов, Қурбонова Р.М. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ДМТ, 2017. – №4/5. – С. 248-252.

232. Наимов 2018. Наимов, Қудратулло. Назаре ба шеърӣ Шавкат [Матн] / Қ.Қ. Наимов // Паёми Донишгоҳи давлатии Қўрғонтеппа ба номи Носири Хусрав. – Қўрғонтеппа: ДДҚ, 2018. – №1/4(57). – С. 47-50.

233. Наимов 2019. Наимов, Қудратулло. Таъсирпазирӣ ва таъсиргузорӣ дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимов., Қурбонова Р.М. // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2019. – №1/2(62). – С. 16-20.

234. Наимзода 2019. Наимзода, Қудратулло. Шавкати Бухорой ва шеърӣ сабки ҳиндӣ [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Маҷаллаи илмӣ «Номаи донишгоҳ». – Хучанд: ДДХ, 2019. – №2(59). – С. 106-109.

235. Наимзода 2020. Наимзода Қудратулло. Мақоми санъати ташбеҳ дар эҷодиёти Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2020. – №1/3(77). – С. 17-21.

236. Наимзода 2020. Наимзода, Қудратулло. Мухтассоти ғазалиёти Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2020. – №1/4(80), қисми 2. – С. 13-19.

237. Наимзода 2023. Наимзода, Қудратулло. Назаре ба нусхаҳои девони Шавкат [Матн] / Қ.Қ. Наимзода / Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ «Масъалаҳои мубрами суҳаншиносӣ дар ҳавзаҳои илмӣ ва адабии Осиёи Марказӣ» 17-18 ноябри соли 2023, бахшида ба 70-солагии профессор Абдуманон Насриддин. – Хучанд, 2023. – С. 262-267.

238. Наимзода 2023. Наимзода, Қудратулло. Бозтоби рамзҳои афсонавӣ дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2023. – №1/2(110). – С. 16-23.

239. Наимзода 2023. Наимзода, Қудратулло. Пайравии шоирони Турк ба ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода / Маводи конференсияи байналмилалӣ дар мавзӯи «Забону адабиёт ва таърихи кишварҳои форсизабон (Эрон, Тоҷикистон ва Афғонистон)» (15 декабр). – Малатия: Донишқадаи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Иноънуи Малатсияи Туркия, 2023. – С. 211-215.

240. Наимзода 2024. Наимзода, Қудратулло. Идомаи суннати қасидасарой дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2024. – №1/1(119). – С. 53-57.

241. Наимзода 2024. Наимзода, Қудратулло. Фардбайт дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2024. – №1/3(121). – С. 15-20.

242. Нуров 2010. Нуров, Нурали. Шавкати Бухорой, Бедилӣ Деҳлавӣ ва таҷассуми хусусиятҳои сабки ҳиндӣ дар шеърӣ форсии Фароруд / Н. Нуров // Масъалаҳои равшаншиносӣ ва омӯзгорӣ ва психология Донишгоҳи давлатии Қўрғонтеппа ба номи Носири Хусрав. – Қўрғонтеппа, 2010. – №4. – С.74-78.

243. Сарҳиндӣ 1992. Сарҳиндӣ, Носиралӣ. Мусаввирзодаи ишқ [Матн] / Носиралии Сарҳиндӣ // Садои Шарқ. – 1992. – №5.

244. Султонӣ 2015. Султонӣ, Тоҷибой. Образҳои шеърӣ форсӣ дар ғазалиёти Туғрал [Матн] / Тоҷибой Султонӣ / Маводи конференсияи илмӣ байналмилалӣ ба ифтихори 150-солагии Нақибхон Туғрали Аҳрорӣ. – Душанбе, 10 ноябри соли 2015. – 424 с.

245. Суфиев 2013. Суфиев, Ш.З. Роҳҳои баёни маърифати ирфонӣ дар шеърӣ суфия [Матн] / Ш.З. Суфиев // Суханшиносӣ. – Душанбе: Дониш, 2013. №1. – 190 с.

246. Тағаймуродов 2023. Тағаймуродов, Рустам. Рушду таҳаввули жанри қасида дар адабиёти форсу тоҷик. [Матн] / Р. Тағаймуродов / Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба бузургдошти Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ. – Бохтар, 2023. – 359 с.

247. Тоиров 1971. Тоиров, Урбатулло. Заминаҳои пайдоиши қасидаи тоҷик [Матн] / У. Тоиров / Маҷмуаи филологӣ: (мақолаҳои аспирантҳои факултети филологияи тоҷик ва Шарқ). – Душанбе, 1971. – С. 14-23.

248. Урунова 2018. Урунова, М., Ваҳҳобзода, Д. Мақоми радиф дар ғазалиёти Назирии Нишопурӣ [Матн] / М. Урунова, Д. Ваҳҳобзода / Хуршеди тобони маърифат. Маҷмуи мақолаҳо бахшида ба 60-солагии номзади илмӣ филологӣ, дотсент Маҳкамова Бароат. – Хучанд: Нури маърифат, 2018. – 336 с.

249. Ҳақимов 1975. Ҳақимов, А. Аз ғазал то шеърӣ озод [Матн] / А. Ҳақимов // Садои шарқ. – 1975. – №12. – С. 27-36.

250. Ҳалимова 2014. Ҳалимова, С. Баъзе вижагиҳои забони ашъори Шавкати Бухорӣ [Матн] / С. Ҳалимова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ДМТ, 2014. – №3(115).

251. Шарифов 2012. Шарифов, Худой. Функсияи маърифатии қасида дар адабиёти тоҷик [Матн] / Х. Шарифов // Маънавият ва ҷаҳони зоҳирӣ. – Душанбе, 2012. – С. 78-88.

252. Шарифов 1998. Шарифов, Худой. Муаммои ғазал [Матн] / Х. Шарифов // Шоир ва шеър. – Душанбе, 1998. – С. 127-136.

253. Шарипов 2022. Шарипов, Ш.Р. Ҳиссомезӣ ва тасвирҳои парадоксӣ дар ғазалиёти Зухурии Туршезӣ [Матн] / Ш.Р. Шарипов // Паёми Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. – Душанбе: ДДЗТ, 2022. – №2(46). – С. 117-122.

254. Шарипов 2022. Шарипов, Ш.Р. Корбурди вобастаҳои адабӣ ва воҳидҳои ибтикорӣ дар шеъри Зухурии Туршезӣ [Матн] / Ш.Р. Шарипов // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. – Душанбе: ДДОТ, 2022. – №3(98). – С. 173-178.

Б. Бо забони форсӣ:

255. Баҳор 1324. Баҳор, Маликушуаро. Як қасидаи паҳлавӣ [Матн] / М. Баҳор // Сухан. Соли дувум. – Техрон, 1324. – Шумораи 8. – С. 577-581.

256. Маҳҷуб 1349. Маҳҷуб, М. Қасида – қадимтарин қолаби шеъри форсӣ [Матн] / М. Маҳҷуб // Талош. – 1349. – Шумораи 23. – С. 34-39.

257. Мирим 1394. Мирим, Халилӣ ва ҳамкорон. Чандмаъноӣ [ихом] дар ғазалҳои Фурӯғи Бастомӣ [Матн] / Халилӣ Мирим ва ҳамкорон // Фаслномаи пажӯҳишоти адабӣ ва балоғӣ. Соли сеюм, шумораи савум. Тобистони 1394.

258. Нурзод 1387. Нурзод, Нуралӣ. Мактаби пайравони Бедил ва мароҳили таҳаввули сабки хиндӣ дар адабиёти форсии Фароруд / Н. Нурзод // Урси Бедил [Ҷақидаи суҳанронҳои севумин Кунгураи байналмилалӣ бузургдошти Абулмаонӣ Мирзо Абдулқодири Бедилӣ Дехлавӣ]. – Техрон, 1387. – С. 75-76.

259. Ориён 1352. Ориён, Қамар. Вижагиҳо ва маншаи пайдоиши сабки машҳур ба хиндӣ дар сайри таҳаввули шеъри форсӣ [Матн] / Қамари Ориён // Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Фирдавсӣ, 1352. – №34. – С. 261-296.

260. Пурномдориён 1375. Пурномдориён, Тақӣ. Рамз ва дostonҳои рамзӣ дар адаби форсӣ [Матн] / Тақии Пурномдориён. – Техрон: Илм ва фарҳанг, 1375. – 623 с.

261. Ростгӯ 1370. Ростгӯ, Сайид Муҳаммад. Ихом [Матн] / Сайид Муҳаммад Ростгӯ // Маҷаллаи маориф. – 1370. – Шумораи 22.

262. Ростгӯ 1371. Ростгӯ, Сайид Муҳаммад. Иҳом номвожа [Матн] / Сайид Муҳаммад Ростгӯ // Маҷаллаи адабистони фарҳанг ва ҳунар. – 1371. – Шумораи 34.

263. Салочиқа 1390. Салочиқа, Парвин. Ҷӯсторе дар чигунагии коркарди намодҳои ҷонварон дар ашъори Соиби Табрэзӣ ва Бедили Деҳлавӣ [Матн] / Парвин Салочиқа // Фаслномаи улуми пажӯҳишии забон ва адабиёти форсӣ, шумораи 22. – Техрон, 1390.

264. Сарфӣ 1391. Сарфӣ М., Тоҳирӣ Ф. Парӣ дар девони Бедили Деҳлавӣ / М. Сарфӣ, Ф. Тоҳирӣ // Маҷаллаи мутолеоти эронӣ, 1391. – №21. – С. 206-222.

265. Тақӣ 1385. Тақӣ, Комёр Ваҳидиён. Оё дар шеъри форсӣ қолаби муфрад ҳаст? [Матн] / Ваҳидиён Комёр Тақӣ // Фаслномаи забон ва адабиёти форсӣ. Донишгоҳи озоди исломи воҳиди Машҳад. – 1385.

266. Футухӣ 1395. Футухӣ, Маҳмуд. Мазмун дар фанни шеъри сабки ҳиндӣ [Матн] / Маҳмуди Футухӣ // Фаслномаи илмӣ-пажӯҳишии нақди адабӣ. – 1395. – №34. – С. 119-156.

267. Хусравӣ 1397. Хусравӣ, Ҳасан. Бозшиносии вежагиҳои сабки ҳиндӣ [Матн] / Ҳасани Хусравӣ // Пажӯҳишҳои нақди адабӣ ва сабкшиносӣ. Баҳори 1397. – Шумораи 1. – С. 75-106.

268. ҲақимСайид Меҳмед Эфендӣ. Шарҳи Ҳақим ба девони Шавкат [Матн] / Ҳақим Сайид Меҳмед Эфендӣ // Маҷаллаи Институти илмҳои иҷтимоии Туркия. Ҷ. 28. – Туркия, 2019. – Шумораи 1. – С. 44-58.

В. Бо забони русӣ:

269. Абдуманнонов 1973. Абдуманнонов, А. О некоторых особенностях касыды Малек-ош-шоара Бахара в период 1906-1911 [Текст] / А. Абдуманнонов // Литература и время. – Москва, 1973. – С. 121-136.

270. Акимушкин 1965. Акимушкин, О.Ф. Комментарий на искусственную касыду Кивали Мутарризи [Текст] / О.Ф. Акимушкин // Краткие сообщения института народов Азии. – Москва, 1965. – №69. – С. 5-21.

271. Бертельс 1939. Бертельс, Евгений Эдуардович. Персидская касыда в Иране и её связи с развитием изобразительного искусства [Текст] Е.Э. Бертельс // Иранское искусство и археологии. – Москва; Ленинград, 1939. – С. 26-30.

272. Бертельс 1965. Бертельс, Евгений Эдуардович. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература / Евгений Эдуардович Бертельс.—Москва: Наука, 1965. – 531 с.

Г. Бо забони туркӣ:

273. Мачаллаи Одами нав [Матн] / Ҳафтаномии идеяҳо. Чопхонаи Устуворӣ. – Истамбул, 1941. – С. 316-340.

Диссертатсия ва авторефератҳо:

А. Бо забони тоҷикӣ:

274. Гаффорова 2004. Гаффорова, Умеда. Қиссаҳои Қуръон дар тарҷумаҳои форсии «Тафсири Табарӣ» [Матн] / Умеда Гаффорова. Рисолаи докторӣ. – Хучанд, 2004. – 351 с.

275. Мақсудов 2007. Мақсудов, Бадриддин. Фахруддини Ироқӣ ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ [Матн] / Б. Мақсудов. Дисс. док. илм. филол: 10.01.03. – Душанбе, 2007. – 425 с.

276. Низомов 2002. Низомов, Муҳриддин. Масъалаҳои поэтикаи ғазалиёти Фаридуддини Аттор [Матн] / М. Низомов. Дисс. номз. илм. филол: 10.01.03. – Душанбе, 2002. – 208 с.

277. Раҳимӣ 2003. Раҳимӣ, Дилшод. Шугун ҳамчун жанри фолклори тоҷик [Матн] / Дилшод Раҳимӣ. Диссертатсия барои дарёфти унвони номзади илми филология. – Душанбе, 2003. – 191 с.

278. Раҳматова 2009. Раҳматова, Д. Вижагиҳои луғоту таъбироти шоирона дар ғазалиёти Шавкати Бухорӣ [Матн] / Д. Раҳматова. Рисола барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.01.03. Адабиёти халқҳои мамӯлики хориҷӣ. – Хучанд, 2009. – 196 с.

279. Тоиров 1990. Тоиров, Урбатулло. Қасида дар адабиёти классикии форс-тоҷик (асри IX ва нимаи аввали асри XI) [Матн] / У. Тоиров. Дисс. номз.

илм. филол. – Душанбе, 1990. – 194 с.

280. Ёрунова 2025. Ёрунова, М. Соибӣ Табретӣ ва сахми ӯ дар таҳаввули сабки ҳиндӣ [Матн] / М. Ёрунова. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филологӣ. – Хучанд, 2025. – 358 с.

281. Ҳакимов 2021. Ҳакимов, Саъдулло. Имомии Ҳиравӣ ва хусусиятҳои услубию бадеии осори ӯ [Матн] / С. Ҳакимов. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯи ихтисоси 10.01.08 – Назарияи адабиёт. Матншиносӣ. – Бохтар, 2021. – 201 с.

Б. Бо забони форсӣ:

282. Маъсум Ҳусайнпур Муродӣ 1390. Маъсум Ҳусайнпур Муродӣ. Баррасии авомили ибҳом дар девони Шавкати Бухорой [Матн] / Маъсум Ҳусайнпур Муродӣ. Рисолаи пажӯҳишӣ. – Техрон, 1390. – 185 с.

В. Бо забони русӣ:

283. Казакова 1992. Казакова, У. Идеино-художественной особенности газели Салмона Соваджи: автореф, дис.. канд, филол, наук: 10.01.03 [Текст] / У. Казакова. – Душанбе, 1992. – 24 с.

284. Кахарова 1971. Кахарова, Назира. Саадӣ и его роль в разитии газели: автореф. дисс. канд, филол, наук: 10.01.03 [Текст] / Н. Кахарова. – Душанбе, 1971. – 21 с.

Фарҳангҳо:

А. Бо забони тоҷикӣ:

285. Асадии Тусӣ 2015. Тусӣ, Асадӣ. Луғати фурс [Матн] / Тусӣ, Асадӣ. Муқаддима, таҳия, таълиқот, ҳошия, луғот ва феҳристи Нурулло Ғиёсов. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.

286. Атахонов 2002. Атахонов, Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Т. Атахонов. – Душанбе: Шарқи озод, 2002. – 454 с.

287. Мирзозода 1992. Мирзозода, Холиқ. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 238 с.

288. Муҳаммад, Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот [Матн] / Ғ. Муҳаммад. Ҷилди 2. – Душанбе 1988. – 446 с.

289. Насриддинов 1992. Насриддинов, Абдуманнон. Фарҳанги мушкилоти адабиёт (номаи мухтасар) [Матн] / Абдуманнони Насриддин. – Хуҷанд, 1992. – 116 с.

290. Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969. Фарҳанги забони тоҷикӣ, иборат аз ду ҷилд (дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ). – Москва, 1969. – 955 с.

291. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ. 8. Ховалинг-Ҷӯяк [Матн] / Сармуҳаррир М. Осимӣ. – Душанбе, 1988. – 590 с.

292. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик: Иборат аз 3 ҷилд. Ҷ. 3. Равзана-Ҷӯраев [Матн] / Сармуҳаррир А. Қурбонов. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи миллии тоҷик, 2004. – 524 с.

Б. Бо забони форсӣ:

293. Дод, Симо. Фарҳанги истилоҳоти адабӣ, ҷ. 4 [Матн] / Симо Дод. – Техрон: Марворид, 1380.

294. Деххудо 1385. Деххудо, Алиакбар. Фарҳанги мутаваассити Деххудо [Матн] / Алиакбари Деххудо. Зери назари Сайид Ҷаъфари Шаҳидӣ. Ба кӯшиши Ғуломризо Сутуда, Эраҷ Муҳарриқӣ ва Акрам Султонӣ. – Техрон: Донишгоҳи Техрон. – 1385.

295. Ёҳақӣ 1388. Ёҳақӣ, Муҳаммадҷаъфар. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ [Матн] / Муҳаммадҷаъфар Ёҳақӣ. Чопи 5. – Техрон: Фарҳанги муосир, 1392.

296. Қулизода 1388. Қулизода, Хусрав. Фарҳанги асотири эронӣ. Хусрав Қулизода (бар пояи мутуни паҳлавӣ), чопи дуввум [Матн] / Хусрав Қулизода. – Техрон: Ширкати мутолиоту нашри китоби порсӣ, 1388.

297. Маъсумӣ, Ғуломризо 1388. Маъсумӣ, Ғуломризо. Доиратулмаорифи асотиру ойинҳои бостонии ҷаҳон [Матн] / Ғуломризо Маъсумӣ. Ҷилди 3, чопи аввал. – Техрон: Меҳр, 1388.

298. Мирсодиқӣ 2007. Майманат, Мирсодиқӣ. Воҷаномай хунари шоирӣ. [Матн] / Мирсодиқ. Майманат – Техрон, 2007. – 397 с.

299. Мӯсавӣ 1382. Мӯсавӣ, Мирнеъматулло. Фарҳанги бадеъ [Матн] / Мирнеъматуллои Мӯсавӣ. – Табрез: Аҳрор, 1382.

300. Саҷҷодӣ 1370. Саҷҷодӣ, Саидҷаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфонӣ / Саидҷаъфари Саҷҷодӣ – Техрон: Таҳурӣ, 1370. – 824 с.

301. Ҳасан 1372. Ҳасан, Анӯша. Фарҳангномаи адаби форсӣ [Матн] / Анӯша Ҳасан. – Техрон: Марворид, 1372.

302. Ҷудайнӣ 1388. Ҷудайнӣ, Алӣ. Фарҳанги намодҳо ва нишонаҳо дар андешаи Мавлоно [Матн] / Алӣ Ҷудайнӣ. Чопи дуввум. – Техрон: Суруш, 1388.

303. Ҷобиз 1395. Ҷобиз, Гартируд. Фарҳанги самбулҳо, асотир ва фолклор [Матн] / Гартируд Ҷобиз. Тарҷумаи Муҳаммадризо Бақопур. Чопи аввал. – Техрон: Ахтарон, 1395.

304. Шавволия 1387. Шавволия, Жону Гарбарон, Олан. Фарҳанги намодҳо, тарҷумаи Судобаи Фазоилӣ, ҷилди 5, чопи аввал [Матн] / Шавволия, Жону Гарбарон, Олан. – Техрон: Чайхун 1387.

Феҳристҳо:

305. Мирзоев 1968. Мирзоев, М.А., Занд, М.И. Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР [Текст] / М.А. Мирзоев, М.И. Занд. Том 3. – Душанбе: Дониш, 1968. – 239 с.

306. Мунзавӣ 1980. Мунзавӣ, Аҳмад. Феҳристи нусхаҳои хаттии Ганҷбахш [Матн] / Аҳмади Мунзавӣ. – Лоҳур: Маркази таҳқиқоти форсии Эронӣ Покистон, 1980. – №48. – 1924 с.

Захираҳои электронӣ [Электронный ресурс]

307. Анвор, Қосим. Девони ашъор [Захираи электронӣ]. Ғазалҳои рақами 194, 393, 478. Ҳолати дастрасӣ: [Ганҷур].

308. Девони Шавкати Бухорӣ. Нусхаи хаттии рақами 888-мутааллиқ ба Китобхонаи Оятуллоҳ Маръоши Наҷафӣ. – Техрон. – 476 с. (Таърихи пазириш: 28.10.2018).

309. Девони Шавкати Бухорой. Нусхаи хаттии рақами 2613 – мутааллиқ ба Китобхонаи марказии Табрез. – 190 в. (Таърихи пазириш: 28.10.2018).

310. Девони Шавкати Бухорой. Нусхаи хаттӣ ба шумораи 2698 – Китобхонаи марказии Табрез. – 146 в. (Таърихи пазириш: 28.10.2018).

311. Девони Шавкати Бухорой. Нусхаи хаттии шумораи 922 – мутааллиқ ба Маҷлиси шурои исломӣ. – 1094. Таърихи пазириш: 28.10.2018).

312. Девони Шавкати Бухорой. Нусхаи хаттии рақами 3671 – мутааллиқ ба Махзани нусхаи хаттии Донишгоҳи Эрон. – Техрон, 1254. – 506 с. (Таърихи пазириш: 28.10.2018).

313. Девони Шавкати Бухорой. Нусхаи рақами 131 – мутааллиқ ба Китобхонаи миллии Ҷумҳурии исломии Эрон. – 355 с. (Таърихи пазириш: 28.10.2018).

314. Деҳнабӣ, Ҳамид. Ҷилваҳои сабки ҳиндӣ дар ашъори Шавкати Бухорой. Ҳолати дастрасӣ: <https://bahareadab.com/downloadpdf/1060.pdf>. (Таърихи пазириш: 07.10.2021).

315. Деҳхудо. Луғатномаи Деҳхудо. Низоми дастрасӣ: www.vajehyab.com. Таърихи пазириш: 27.04.2017.

316. Муҳаммад, Баҳроми Асил, Айюби Кушон, Ҳамидризо Фарзӣ. Нақди девони ҷопии Шавкати Бухорой ва лузуми тасҳеҳи маҷдуди он [Захираи электронӣ]. Ҳолати дастрасӣ: https://rpil.ui.ac.ir/article_24462.html. (Таърихи пазириш: 28.10. 2018).

317. Муҳаммад, Баҳроми Асил. Баррасии намоди мавҷудоти афсонаӣ ва асотирӣ дар девони Шавкати Бухорой. Ҳолати дастрасӣ: https://journals.iau.ir/article_688956.html... (Таърихи пазириш: 11.02. 2019).

318. Роғиб, Қувчо. Шеърҳои Форсӣ дар девони Роғиб Пошо. [Захираи электронӣ]. Ҳолати дастрасӣ: [Ганҷур].

319. Ҳадича, Раият. Фарҳанги ташбеҳоти девони Шавкати Бухорой. Ҳолати дастрасӣ: <https://elmnet.ir/article/>. (Таърихи пазириш: 16.06.2017).

320. Ҳадича, Раият. Басомади анвои ташбеҳ дар девони Шавкати Бухорой. Ҳолати дастрасӣ: <https://raei.kh@gmail.com>. (Таърихи пазириш: 13.11.2017).

321. Шарора, Илҳомӣ. Баррасии ҳисомезӣ дар шеъри Бедил [Захираи электронӣ].

322. Донишномаи озод. Ҳолати дастрасӣ: <https://fa.wikipedia.org/wiki/>; <https://fa.wikifeqh.ir/>; <https://www.poempersian.ir/>; <https://vista.ir/w/a/16/t8pi1/>; <https://www.ensani.ir/fa/article/430742/>; <https://www.noormags.ir/view/fa/keyword/>; <https://persianpdf.com/book/>.

323. Қизилтош, Абдулқодир. Анъанаи классикии шарҳнависӣ: таҳқиқе дар бораи Юнус Эдиб ва асари ӯ бо номи «Шарҳи Девони Шавкат» / Абдулқодир Қизилтош // Маҷаллаи таҳқиқотии мероси Усмонӣ (Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi). – 2020. – Ҷ. 7, №18. – С. 151-176.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М] Наимов, Қ.Қ. Назаре ба зиндагинома ва осори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимов // Паёми Донишгоҳи давлатии Қўрғонтеппа ба номи Носири Хусрав. – Қўрғонтеппа: ДДҚ, 2017. – №1/2(45). – С. 9-13.

[2-М] Наимов, Қ.Қ. Чанд нуқта аз аҳвол ва осори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ДМТ, 2017. – №4/3. – С. 162-165.

[3-М] Наимов, Қ.Қ. Авзои сиёсии Мовароуннахру Хуросон дар замони зиндагии Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимов., Р.М. Қурбонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: ДМТ, 2017. – №4/5. – С. 248-252.

[4-М] Наимов, Қ.Қ. Назаре ба шеъри Шавкат [Матн] / Қ.Қ. Наимов // Паёми Донишгоҳи давлатии Қўрғонтеппа ба номи Носири Хусрав. – Қўрғонтеппа: ДДҚ, 2018. – №1/4(57). – С. 47-50.

[5-М] Наимов, Қ.Қ. Таъсирпазирӣ ва таъсиргузорӣ дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимов., Р.М. Қурбонова // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2019. – №1/2(62). – С. 16-20.

[6-М] Наимзода, Қ.Қ. Шавкати Бухорой ва шеъри сабки ҳиндӣ [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Маҷаллаи илмӣ «Номаи донишгоҳ». – Хучанд: ДДХ, 2019. – №2(59). – С. 106-109.

[7-М] Наимзода, Қ.Қ. Нозукхаёли дар шеъри Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2020. – №1/2(74). – С. 9-13.

[8-М] Наимзода, Қ.Қ. Мақоми санъати ташбеҳ дар эҷодиёти Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2020. – №1/3 (77). – С. 17-21.

[9-М] Наимзода, Қ.Қ. Даричаи ошноӣ ба нусхаҳои девони Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2020. – №1/4(80). – С. 13-18.

[10-М] Наимзода, Қ.Қ. Мухтассоти ғазалиёти Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2020. – №1/4(80), қисми 2. – С. 13-19.

[11-М] Наимзода, Қ.Қ. Назаре ба рубоӣи Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми ДДБ ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2023. – №1/1(107). – С. 18-23.

[12-М] Наимзода, Қ.Қ. Бозтоби рамзҳои афсонавӣ дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2023. – №1/2(110). – С. 16-23.

[13-М] Наимзода, Қ.Қ. Бозтоби истилоҳи «Машраб» дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2023. – №1/3(113). – С. 12-16.

[14-М] Наимзода, Қ.Қ. Ҳунари Шавкати Бухорой дар қасидасарой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2024. – №1/3(125). – С. 15-20.

[15-М] Наимзода, Қ.Қ. Фардбайт дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.

– Бохтар: ДДБ, 2024. – №1/4(128). – С. 15-20.

[16-М] Наимзода, Қ.Қ. Чанд вижагии адабии шеъри Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода, Р.Ҳ. Тағаймуродов // Маҷаллаи илмӣ «Номаи донишгоҳ»-и Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи Б. Ғафуров. – Хуҷанд: ДДХ, 2025. – №3(84). – С. 266-272.

[17-М] Наимзода, Қ.Қ. Масоили тасаввуф ва ирфон дар осори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – Бохтар: ДДБ, 2025. – №1/2(134). – С. 24-29.

[18-М] Наимзода, Қ.Қ. Мавзуи ишқ дар шеъри Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Паёми Донишгоҳи Хоруғ. – Хоруғ, 2025. – №3(03). – С. 116-121.

[19-М] Наимзода, Қ.Қ. Паёмҳои инсонсозии ирфони Мавлоно ва Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Маҷаллаи байналмилалӣ «Фурӯғи илм». – 2025. – №2(06). – С. 390-397.

[20-М] Чандгунагии ихом дар ғазалиёти Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода // Маҷаллаи байналмилалӣ «Фурӯғи илм». – 2025. – №2(06). – С. 406-410.

II. Дар маҷмуа ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[21-М] Наимзода, Қ.Қ. Шавкати Бухорой – шоири тозафикру навардоз [Матн] / Қ.Қ. Наимзода / Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Истифодаи маводи кишваршиносӣ ҳамчун воситаи тарбияи ифтихори миллӣ ва ватандӯстӣ зимни таҳқиқ ва омӯзиши ҷанҳои таълимии муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ» (19-20 октябри соли 2018). – Бохтар, 2018. – С. 44-46.

[22-М] Наимзода, Қ.Қ. Истеъдод ва маҳорати шоирӣ Шавкати Бухорой. Матлаи нур [Матн] / Қ.Қ. Наимзода. – Бохтар: Матбаа, 2019. – 395 с.

[23-М] Наимзода, Қ.Қ. Мазмунҳои ва нозукҳои дар шеъри Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода / Маводи конференсияи байналмилалӣ дар мавзуи «Ҷаҳонишавӣ ва гуфтугӯи тамаддунҳо дар замони муосир». – Бохтар, 2019. – С. 187-255.

[24-М] Наимзода, Қ.Қ. Пайравии шоирони Турк ба ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода / Маводи конференсияи байналмилалӣ дар мавзуи «Забону адабиёт ва таърихи кишварҳои форсизабон (Эрон, Тоҷикистон ва Афғонистон)» (15 декабри 2023). – Малатия: Донишқадаи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Инону (Туркия). – С. 211-215.

[25-М] Наимзода, Қ.Қ. Назаре ба нусхаҳои девони Шавкат [Матн] / Қ.Қ. Наимзода / Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ «Масъалаҳои мубрами суҳаншиносӣ дар ҳавзаҳои илмӣ ва адабии Осиёи Марказӣ» бахшида ба 70-солагии профессор Абдуманнон Насриддин (17-18 ноябр). – Хучанд, 2023. – С. 262-267.

[26-М] Наимзода, Қ.Қ. Идомаи суннати қасидасарой дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода / Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Рушду таҳаввули жанри қасида дар адабиёти форсу тоҷик», бахшида ба бузургдошти Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ ва 80-солагии доктори илмҳои филологӣ, профессор Икромов Искандар (21 декабр). – Бохтар, 2023. – С. 128-135.

[27-М] Наимзода, Қ.Қ. Ҷойгоҳи рубоӣ дар ашъори Шавкати Бухорой [Матн] / Қ.Қ. Наимзода / Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ «Ҷойгоҳи профессор Абдушукур Абдусатторов дар таҳқиқу нақди адабиёти тоҷик» (14 май). – Душанбе, 2024. – С. 77-83.

[28-М] Наимзода, Қ.Қ. Махсусияти эҷодкории Шавкати Бухорой дар офаридани қасида [Матн] / Қ.Қ. Наимзода / Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Шоҳнома – оинаи забон ва адаби форсӣ-тоҷикӣ» (14-15 июн). – Данғара, 2024. – С. 138-143.

III. Монография:

Наимзода, Қудратулло Қаҳор. Шавкати Бухорой ва таркиби девони ӯ [Матн] / Қ.Қ. Наимзода. – Бохтар, 2024. – 185 с.